

ATATÜRK'ÜN HASTALIĞI

BİLAL N. ŞİMŞİR

Türk Tarih Kurumu Üyesi

İlk Hastalık Haberleri

Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, Atatürk'ün sağlığı konusunda ilk haber, Kasım 1923'te çıktı. Cumhuriyet ilan edileli henüz on gün kadar olmuştu. Bir gün Gazi, öğle yemeği sırasında, sofraya başında birdenbire bir kriz geçirdi. Eşi Lâife Hanım'ı tedavi için rastgele orada bulunan Dr. Refik (Saydam) Bey hemen bir morfin iğnesi vurdu. Kriz geçti. İki gün sonra, öğle yemeğinden sonra Cumhurbaşkanı bir kriz daha geçirdi. Bu biraz daha hafifti. Bunun üzerine, kalp mütehassısı Prof. Dr. Neşet Ömer (İrdelp) 13 Kasım 1923 günü İstanbul'dan Ankara'ya çağırıldı. Ertesi günü Çankaya'da Cumhurbaşkanı'nı muayene etti. Rahatsızlığın "çok çalışmadan ve yorgunluktan" ileri geldiğini, asabî bir hal olduğunu söyledi. Dinlenme; alkol, tütün ve kahveyi azaltmayı öğütledi. Gazi, iki ay kadar rejim yaptıktan sonra tamamen iyileşti. Bu konuda önce bir bildiri yayınlanmadı. Gazeteler konuyu kurcaladılar. Sonunda Hükümet, Prof. Dr. Neşet Ömer (İrdelp) imzasını taşıyan sağlık raporunu yayınladı. 2 Şubat 1924 tarihli bu raporda, "Gazi Paşa'nın tamamen ve katiyen afiyette buldukları" kesinlikle açıklandı. Atatürk aslında beş-on gün kadar iyice dinlenip perhiz yapmış, ondan sonra doktorun öğütlerine pek aldırılmamış, yine eski yaşamını ve yoğun çalışmalarını sürdürmüştü.¹

Aradan üç yıldan fazla zaman geçti. 22-23 Mayıs 1927 gecesi Gazi, bir kriz daha geçirdi. Bu günlerde tarihî Büyük Nutuk'unu hazırlıyordu. Çok yoğun çalışıyordu. Aralıksız otuz saat çalıştığı zamanlar oluyordu. Kriz üzerine Dr. Refik (Saydam) ile Dr. Asım İsmail (Arar) hemen Çankaya'ya yetiştiler. İstanbul'dan Prof. Dr. Neşet Ömer (İrdelp) çağırıldı. Profesör, bu krizin de "fazla yorgunluktan doğan asabî bir hal" olduğunu söyledi. Kendi teşhisini kontrol için Avrupa'dan mütehassıs çağırılmasını teklif etti. Gazi'nin de uygun bulması üzerine, Berlin'den Prof. Dr. Kraus ile Münich'ten Prof. Dr. Von Romberg getirildiler. Profesörler, Cumhurbaşkanı'nın "çok sigara içmekten" ileri gelen bir "anjin" geçirmiş olduğu-

¹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul 1973, cilt II, s. 722-724.

na karar verdiler. Dr. Asım İsmail Arar buna, çok sonra, “hafif geçen bir enfarktüs” dedi. Alman mütehassıslar dört beş gün Ankara’da kalmışlar, Gazi’ye, alkol ve sigarayı çok azaltmasını ve kendisini fazla yormamasını öğütlemişlerdir. Bir de rapor hazırlanıp Hükümet’e sunulmuştur. Hükümet, raporun bir örneğini Cumhurbaşkanı’na göndermiştir. Genel Sekreter’i bunu kendisine arz edince Atatürk, alaycı bir edayla gülmüş, “Aman efendim aman... Ben o bunakların raporuyla mı hareket edeceğim?” demiştir².

Sekiz ay kadar sonra, dış basında durup dururken bir haber çıktı. Haberi çıkaran *L’Echo de Paris* adlı Fransız gazetesi oldu. Biraz sansasyon eğilimli bu gazete, 13 Şubat 1928 günü, “Kemal Paşa’nın sağlığı tehlikede” başlıklı bir haber verdi. Bu “flaş” habere göre, Gazi Mustafa Kemal, sözde, Ankara’da sokak ortasında baygınlık geçirmişti. Ancak “enerjik müdahale” ile kendisine gelebilmişti. Bu olay, Ankara ve İstanbul’da oldukça karamsar yorumlara yol açmış, kaygı yaratmıştı. Türk devriminin kaderi, büyük ölçüde Cumhurbaşkanı’nın kişiliğine bağlıydı. Bu bakımdan habere büsbütün önem veriliyordu³. Fransız gazetesi bu haberin kaynağını tam açıklamadı. Türkiye’de “gayet ciddî bir kaynağı” ileri sürmekle yetindi. Bu kaynak neydi; kimdi; inanılır, güvenilir miydi? Belli değildi.

Fransız muhabirinin verdiği haber, yine 13 Şubat günü Londra’da, *The Daily Telegraph* Gazetesi’nde çıktı. İngiliz gazetesi de Türkiye Cumhurbaşkanı’nın “birkaç gün önce sokakta düşüp bayıldığını, neden sonra kendine gelebildiğini... ve Türk makamlarının bu olayı gizlemeye çalıştıklarını, ama Mustafa Kemal’in sağlık durumunun bir süredir iyi olmadığını” yazdı⁴. Aynı gün Londra Büyükelçisi Ahmet Ferit (Tek), kısa bir şifre telgrafla haberi Ankara’ya ilettili; yalanlanıp yalanlanmayacağını sordu :

“*Daily Telegraph*, Paris muhabirine atfen Reiscumhur Hazretlerinin şehirde gezerken rahatsızlandıklarından ve bir müddetten beri devam eden rahatsızlıkları mucibi endişe olduğundan bahsediyor. Tarzı tekbizin emir buyurulması...”⁵ dedi.

Haber bu iki gazetede çıkar çıkmaz, *Reuter* Ajansı bunu olduğu gibi aldı; hemen Avrupa basınına yaydı. Böyle bir haberi sorumsuzca yaymak,

² *Ibid.*, s. 724-728.

³ “La santé de Kemal Pacha serait compromise”, *L’Echo de Paris*, 13.2.1928 ve *R.B.A.-K. 160/1*.

⁴ “Turkish President. Fall in Angora street. From a Franch Correspondent”, *The Daily Telegraph*, 13.2.1928.

⁵ *L.B.A.-Atatürk’ün hastalığı*, Londra Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne. Şifre tel. Londra, 13.2.1928, No. 3966/57.

biraz nazik bir işti. Fransız muhabirinin her nasılsa yakaladığı bu haber acaba doğru muydu? Belli bir amaçla çıkarılmış olamaz mıydı? O zamanlarda genç Türkiye Cumhuriyeti'nin Mustafa Kemal'den sonra yaşamaya-çağını sananlar vardı. O günü bekleyenler henüz çoktu. Gazi yaşadıkça umutlarını yitirmeye başlayan bu gibi kimseler için hastalık haberi bir "moral takviyesi" gibiydi adeta. Ama *Reuter* Ajansı, işin inceliğini hesaba katmadan Fransız muhabirinin haberini sorumsuzca dört bir yana telleyiverdi. Ertesi gün, yani 14 Şubat 1928 günü, çeşitli Avrupa gazeteleri sözde hastalık haberini yaydılar. İngiltere'de, *The Daily Telegraph* bu kez Gazi'nin bir fotoğrafını bastı ve O'nu, "Sağlık durumu kaygı yaratan Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa" diye okuyucularına tanıttı⁶. *The Daily Express*, "Mustafa Kemal bayıldı" diye başlık attı⁷. *The Daily Herald*, haber başlığında "Mustafa Kemal bayılıp düştü" dedi. Bunu, "Türkiye Cumhurbaşkanı'nın sağlığı kaygı yaratıyor" diyen bir alt başlıkla perçinledi⁸. *The Morning Post* Gazetesi'nde haber "Mustafa Kemal'in sağlığı" başlığıyla verildi⁹. *The Guardian* Gazetesi de "Türkiye Cumhurbaşkanı'nın sağlığı" diye başlık koyduktan sonra, "sokakta düşüp bayıldığı haber veriliyor" dedi¹⁰. Daha çok ekonomik konulara ağırlık veren *The Financial Times* Gazetesi bile bu ilginç haberi atlamadan geçemedi. Kısa haberler sütununda, Mustafa Kemal'in sağlık durumunun "pek nazik" olduğunu yazdı¹¹... İtalyan gazeteleri de 14 ve 15 Şubat günleri hastalık haberini verdiler. Roma'da, Fransızca olarak yayınlanmakta olan *L'Italie* Gazetesi'nde haber, 16 Şubat günü çıktı¹².

Birdenbire Avrupa basınına kapsayan bu yayınlar Türkiye'de şaşkınlık yarattı. Haber Ankara'ya ulaşır ulaşmaz Dışişleri Bakanlığı bunu, *Anadolu Ajansı* aracılığıyla tezelden yalanlattı. Türkiye Cumhurbaşkanı'nın hasta olduğu yolunda Avrupa'da çıkarılmış olan haberin hiçbir aslı, esası olmadığı kesinlikle belirtildi. Dışişleri Bakanlığı bu kadarla yetinmedi, haberin yurt dışında da yalanlatılması için elçiliklere telgrafla talimat gönderdi.

⁶ "Mustafa Kemal Pasha, President of the Turkish Republic, the state of whose health is causing anxiety", *The Daily Telegraph*, 14.2.1928.

⁷ "Mustafa Kemal Faints", *The Daily Express*, 14.2.1928.

⁸ "Kemal's collapse - Anxiety over Turkish President's health", *The Daily Herald*, 14.2.1928.

⁹ "Mustafa Kemal's health", *The Morning Post*, 14.2.1928.

¹⁰ "Turkish President's health-Reported collapse in street", *The Guardian*, 14.2.1928.

¹¹ "The President of the Turkish Republic, Mustafa Kemal, is stated to be in a very precarious state of health", *The Financial Times*, 14.2.1928.

¹² *L'Italie*, 16.2.1928.

Roma Büyükelçiliği'nin yalanlaması 17 Şubat günü Roma gazetelerinde çıktı¹³.

Dışişleri Bakanlığı, hastalık haberinin İngiliz basınında da yalanlatılmasını istedi ve biraz gecikmeyle, 19 Şubat'ta, Londra Büyükelçiliği'ne şu talimatı telledi:

“Reisicumhur Hazretlerinin rahatsız buldukları hakkındaki neşriyat külliye bi asıl ve esastır. Keyfiyet Anadolu Ajansile tekzip edilmiştir. Tarafı Devletlerinden dahi matbuatı mahalliyeye ile tekzibi mercudur.”¹⁴

Londra Büyükelçisi Ahmet Ferit (Tek) Bey, iki gün sonra, 21 Şubat'ta Dışişleri Bakanlığı'na karşılık verdi. İngiliz basınında hastalık haberini yalanlatmayı uygun görmediğini bildirdi. Görüşünü şöyle anlattı:

“Reisicumhur Hazretlerinin rahatsızlıkları hakkındaki bi asıl ve esas neşriyat Makamı Vekâletpenahilerince Anadolu Ajansı vasıtasile tekzip edilmiş olduğu, Londra'daki neşrinden itibaren bir haftadan fazla zaman geçerek tamamen unutulmuş bulunduğu cihetle yeniden tekzip ile meseleyi hatıra getirmeyi muvafık bulmadığım için, buradaki tekzibe teşebbüs etmedim ve esasen *Echo de Paris*'den naklen intişar ettiği için Londra'da mühim ve mevsuk telâkki edilmedi. Mehafili resmîyenin telâkkisini tespit ve icabında tekzip için dünkü gün beraber bulunduğum Sir Austin Chamberlain'a gazetelerin bir hafta evvelki neşriyatının temas mevzuu olduğunu söyledikten sonra bu hususta Sir George Clerk'ten¹⁵ bir haber varit olup olmadığını sordum. “Haber, hiçbir tesir yaratmadı, bu da gösterir ki havadis külliye esassızdır. Reisicumhur Hazretleri rahatsız olsaydılar muhakkak Sefaret bana yazardı” dedi.

“Berai malûmat mâruzdur Efendim Hazretleri.”¹⁶

¹³ *L'Italie* Gazetesi'nin 17.2.1928 günlü sayısında çıkan yalanlamanın metni aynen şudur:

“La Santé de Kemal Pacha n'est pas compromise.-L'Ambassade de Turquie à Rome déclare dénuée de fondement la nouvelle reproduite hier dans *l'Italie*, d'après laquelle la santé du Président de la République Turque serait compromise.”

¹⁴ *L.B.A.*-Atatürk'ün hastalığı. Hariciye Vekâleti'nden Londra Büyükelçiliği'ne şifre tel. Ankara, 19.2.1928.

¹⁵ İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi.

¹⁶ *L.B.A.*-Atatürk'ün hastalığı: Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Londra, 21.2.1928, No. 393/73.

Büyükelçi “tekzibe teşebbüs etmedi” ama, ertesi gün, 22 Şubat'ta, *The Times* Gazetesi'nde bir çeşit yalanlama yayınlandı. Bu yazı, Türkiye Büyükçılığı'ndan değil, gazetenin Ankara özel muhabirinden verilmişti. Muhabir, belki Dışişleri'nin de aracılığıyla, 20 Şubat 1928 günü Cumhurbaşkanını Gazi Mustafa Kemal ile görüşebilmiş, hastalık söylentilerinin asılsız olduğunu anlamıştı. Gazetede “Gazi Paşa'nın sağlığı - Asılsız yabancı haberler” başlığı altında yayınlanan yazıda muhabir şöyle diyordu :

“Son günlerde yabancı gazetelerde, Türkiye Cumhurbaşkanını Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın ağır hasta olduğu ve sokakta baygınlık geçirdiği yolunda haberler çıktı. Oysa ki tersine, kendisinin sağlık durumunun iyi olduğunu ve hattâ son zamanlarda kilo aldığını belirtmeğe yetkiliyim. Dün (20 Şubat) benimle yaptığı görüşmede Cumhurbaşkanını'nın bütün fizikî ve fikrî melekelerinin yerinde olduğunu gördüm. Bu görüşü, kendisiyle son zamanlarda temas etmiş öteki yabancılar da paylaşmaktadır.

Gazi Paşa epey zamandır ilk kez bir yabancı gazeteciyi kabul ettiği için, onun günlük yaşantısından bazı ayrıntıları belirtmek yerinde olur. Hemen hemen her gün arabasıyla, Ankara dışında Çankaya'daki ikametgâhından Büyük Millet Meclisi'ne gitmekte, orada Bakanlarla günlük işleri görüşmekte, önemli iç ve dış işler konusunda bilgi almaktadır. Ayrıca sık sık Ankara'ya birkaç mil uzaklıktaki çiftliğine gitmekte, hayvan beslenmesiyle uğraşmaktadır. Açık toplantılara katılmaktadır. Dün (20.2.1928) de Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü (Aras) Bey'in verdiği büyük baloda bulundu. Ekim ayında İstanbul'dan Ankara'ya dönüşünden beri Başkent'te ve civarında kaldı; ama, yakında Güney Anadolu'ya bir gezi yapmak, Antalya'yı ziyaret etmek niyetindedir.”¹⁷

Bu gibi yazılara ve Türk makamlarının kesin yalanlamalarına rağmen, Mustafa Kemal'in hasta olduğunu ileri süren havadislere birkaç gün daha Avrupa gazetelerinde rastlandı. Bazı taşra gazeteleri, geçten geç duydukları haberi yeniymiş gibi yayınladılar. Venedik'te yayınlanan *Ultima Notizie* adlı akşam gazetesinin 27 Şubat 1928 günlü sayısında haber “Mustafa Kemal ağır hasta” başlığı ile abartılmış olarak çıktı. Gazete, “birkaç gündün beri hasta olan Mustafa Kemal'in sağlık durumunun gündün güne kötüleştiğini” ileri sürdü. Çalışmaya giderken bayılıp düştüğü söylentisini tekrarladı. Bununla da yetinmeyerek Gazi'ye bir de “verem” hastalı-

¹⁷ “The Ghazi Pasha's Health - Unfounded Foreign Reports”, *The Times*, 22.2.1928.

ğı kondurdu. Havadise biraz daha heyecan kattı ve “buradaki tıp çevreleri hastalığın çok ilerlemiş bir safhada bulunduğunu bildiriyorlar; bu yüzden Türkiye’de kaygı duyuluyor” dedi¹⁸. Triyeste Konsolosu Nüzhet Haşim (Sinanoğlu), *Il Popolo di Trieste* ile *Piccolo* adlı Gazetelerde de hastalık haberlerinin çıktığını ve Dışişleri Bakanlığı’nın talimatı üzerine bunların 3 Mart 1928 günü yalanlatıldığını bildiriyordu.¹⁹

Bu yalanlamalardan sonra artık yayınların arkası kesildi. 1928 yılı Şubat ortalarına doğru bir Fransız gazetesinin çıkardığı hastalık haberi, iki hafta boyunca çeşitli Avrupa gazetelerinde görülmüş ve hemen her görüldüğü yerde yalanlanmıştı. 1928 Mart ayında artık Mustafa Kemal’in sağlığından söz edilmez oldu. Asılsız olduğu anlaşılan haber unutuldu. Türkiye Cumhurbaşkanı’nın sağlık durumu iyi, enerjisi yerindeydi. Mayıs 1928’de Afganistan Kralı Türkiye Cumhurbaşkanı’na resmî bir ziyarette bulundu. Aynı yıl sonuna doğru Gazi, harf devrimini yaptı. Yeni Türk harflerini tanıtmak için “Baş Muallim” olarak yurt gezisine çıktı. Ondan sonra da yıllarca devrimlere ve Devlet yönetimine devam etti.

Kasım 1936’da Atatürk yeni bir rahatsızlık geçirdi. Dr. Refik Saydam ile Dr. Asım İsmail Arar kendisini muayene ettiler. Göğsünde “İhtikan”, yani kan toplanması, kan uyuşması belirtileri buldular. Dikkat edilmezse bunun zatürre’ye dönüşebileceğini belirttiler. Zatürre o zamanlar tehlikeli bir hastalıktı. Atatürk, “Ya !! Öyleyse bu ihtimali herhalde üzerimizden atmaya çalışalım” dedi ve doktorların öğütlerine ilk defa harfi harfine uydu. Beş gün tedavi edildikten sonra iyileşti.²⁰

Gizli Söylentiler

1937 yılı sonlarına doğru, Atatürk’ün sağlığı konusunda yeniden söylentiler çıktı. Bu söylentiler, gazetecilerden değil, diplomatlardan çıktı.

¹⁸ “Mustafa Kemal E Molto Grave”, *Ultima Notizie* (Venezia), 27.2.1928.

¹⁹ Triyeste Müstakil Şehbender Vekilliği’nden Roma Büyükelçiliği’ne yazı. 3.3.1928, No. 1228/24:

“1205/21 numaralı ve 28/2/928 tarihli tahriratu âcizaneme zeyildir:

Triyeste’de münteşir (Piccolo) ve (Popolo di Triyeste) Gazetelerinin muazzez Reisi-cumhurumuz Hazretlerinin sıhhatleri hakkındaki neşriyatları üzerine (...) Vekâleti Celile’den alınan 1 Mart 928 tarihli telgrafnamede neşriyatı vakıanın asılsız olduğu ve binaenaleyh tekzibi iş’ar buyurulmakla ber mucibi emri Vekâletpenahi keyfiyetin bugünkü (3.3.1928) gazetelerde tekzip ettirildiğini berai malûmat arza mücaşeret eylerim efendim hazretleri.

Triyeste müstakil Şehbender Vekili

(İmza) Nüzhet Haşim.”

R.B.A. - K. 160/1.

²⁰ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, Cilt II, s. 728-729.

Bir süre diplomatlar arasında gizli yazışmalara yol açtı. Gazetecilere yansımada önce aylarca gizli kaldı. Hatay sorununun gergin bir dönemde bulunduğu sıralarda, Ankara'daki Fransız Büyükelçiliği Atatürk'ün sağlığıyla da yakından ilgileniyordu. Fransız Büyükelçisi M. Ponsot, Aralık 1937'de, Atatürk'ün sağlık durumunun kötüye gittiğini hükümetine rapor etti. Fransa Dışişleri Bakanlığı, bu raporları gizlice Paris'teki İngiliz Büyükelçiliği'ne duyurdu. İngiliz Büyükelçisi Sir Eric Phipps, 28 Aralık 1937 günü bu gizli haberleri Londra'ya ilettili. Şunları yazdı:

“... Saint-Quentin, Kemal Atatürk'ün sağlığı konusunda Fransa Dışişleri Bakanlığı'nın Ankara'daki Büyükelçilerinden pek kaygu verici raporlar aldıklarını belirtti ve birkaç gün önce gelen bir raporu okudu.”

“Ponsot'nun, Cumhurbaşkanı'na yakın çevrelerden aldığı sınılan bilgiler, O'nun (Atatürk'ün) zihni ve fizikî bir çöküntüye gitmekte olduğu izlenimini veriyor. Atatürk, son aylarda sık sık kendini kaybediyormuş.”²¹

Bunları yazdıktan sonra İngiliz Büyükelçisi, Fransız raporunu aktarmaya devam etti. Buna göre; Atatürk'ün son hastalık belirtileri, yıllardır bilinen içkiye düşkünlüğünden ileri gelmiş değildi. Bir süre önce Atatürk, Anadolu'da uzun bir geziye çıkmıştı. Türk basını, oldukça dolgun olan bu gezi programını Atatürk'ün bütün ayrıntılarıyla yerine getirdiğini yazmıştı. Ama, Fransız Büyükelçisi'nin duydukları başkaydı. Bu gezi sırasında Cumhurbaşkanı'nın özel treni zaman zaman zaman zaman kuytu yerlerde durdurulup saatlerce bekletilmişti. Kimi zaman da bütün bir günlük gezi programı son dakikada bırakılmıştı. Atatürk, bağınlık durumundan kurtulunca da şaşkırtıcı davranışlarda bulunuyordu. Hükümet yetkililerini sürprizler karşısında bırakıyordu. Yabancı Büyükelçileri çağırıp sabahın erken saatlerine kadar onları konuşturuyor, eğlendiriyor, ağırılıyordu. Böyle bir “fasıla” sırasında ki, en sadık dostu İsmet İnönü'nün Başbakanlık görevine son vermişti. Atatürk'ün çöküşü son zamanlarda hızlanmıştı. Öyle ki, Fransa Hükümeti, “Büyük Adam'ın göçüp gideceği, Türk Devlet gemisinin birdenbire motörsüz ve dümensiz kalacağı gün için hazırlıklı olmak durumunda” idi ve o gün, belki pek uzak değildi²².

²¹ F.O. 371/21925/E. 69: Sir E. Phipps'ten Sir A. Cadagon'a. Özel ve gizli yazı. Paris, 28.12.1938. *Sonyel*, s. 541-542, fotokopi 1.

²² *Ibid.*

Bu adamakıllı karamsar raporda dikkat çekici bir cümle daha geçiyordu: “Bu durumda, Atatürk, herhangi bir çılgınca veya ölçüsüz davranışta bulunursa, Fransa Hükümeti buna şaşmamalıdır” deniyordu²³. Buna bir nokta koymak gerek. Bu sözlerin arkasında Hatay sorunu yatıyor gibidir. Fransız diplomatları Atatürk’ün sağlığının artık “anormal” olduğu ve bu sıralarda alacağı bir kararın da “çılgınca veya ölçüsüz” olabileceği söylentisini yayarken ve bunu gizlice İngiltere’ye duyururken, siyasi bir amaç gütmüyorlar mıydı? sorusu akla gelmektedir. Atatürk, Hatay’ı Anavatanına katmayı milli bir dava haline getirmişti. Bundan dönmek, gerilemek niyetinde değildi. Bu konuda daha da ileri gidebilir, kesin kararlar alabilirdi. Acaba Fransa diplomasisi, muhtemel bir Türk kararını önceden zayıf düşürmek, bunu “hasta bir adamın çılgınlığı” biçiminde göstermek için zemin mi hazırlıyordu? Atatürk’ün alabileceği kesin bir karara karşı Fransa’nın kaygı duymakta olduğu sezilmektedir. Atatürk’ün hasta, hem de ağır hasta olduğu söylentisinin, Fransa’dan çıkması manalı görünüyordu. Hastalık söylentisinin gizlice İngilizlerin kulağına da fısıldanmasını ise sadece bir “bilgi alış-verişi” gibi görmek oldukça zordu. Acaba hastalık haberi gerçekten doğru muydu? Doğruysa, hastalık Fransızların ileri sürdükleri kadar ağır mıydı? Fransız raporları asılsız değilse bile, çok aşırı, çok karamsar değil miydi?

Atatürk’ün sağlığı konusunda İngiltere Dışişleri Bakanlığı’na ilk gelen haber bu oldu. Bu konuda daha önce Londra’ya herhangi bir haber gelmemişti. Fransız çıkışlı haberin aslı ve nedeni ne olursa olsun, İngiltere Dışişleri Bakanlığı konuya hemen önemle eğildi. Paris Büyükelçiliği’nin yazısı Londra’ya gelir gelmez, ertesi gün, 29 Aralık 1937 günü, İngiltere’nin Ankara Büyükelçiliği’ne çok acele ve gizli bir şifre telgraf çekildi. Atatürk’ün rahatsız olduğunu bildiren Fransız çıkışlı haber özetle Ankara’ya iletildi. Dışişleri Bakanı Mr. Eden’in İngiltere dışına geziye çıkmak üzere olduğu da belirtilerek, Büyükelçilik’ten 48 saat içinde bilgi istendi²⁴.

Ankara’daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine ertesi gün, yine özel ve gizli bir şifre telgrafla karşılık verdi. “Atatürk’ün zihni ve fiziki durumunda bir gerileme olduğunu doğrulayamam” dedi ve devam etti: Biraz yaşlanmış görünmekle beraber Atatürk, yine aynı Atatürk idi. Gündüzden ziyade geceleri yaşıyordu ama bol uyku alıyordu. Yaşantısı oldukça düzgündü. O’nun dinamik canlılığı ile durgunluğu arasındaki değişimler

²³ *Ibid.*

²⁴ *F.O. 371/21925/E. 69*: Oliphant’tan Loraine’e şifre tel. Özel ve gizli. Londra, 29.12.1937, No. 137. *Sonyel*, s. 542-543.

veya anı kararları yeni bir şey değildi. Büyükelçi, Atatürk'ü en son bir ay kadar önce, 25 Kasım'da görmüştü. Bu görüşme sırasında, Atatürk'te herhangi bir çöküntü veya O'nun zihnini toparlama ve dikkat gücünde bir azalma belirtisi sezmemişti. Görüşmede hazır bulunmuş olan Maliye Uzmanı Mr. Nixon ile Mr. Waley de bu görüşü doğrulayacaklardı. İsmet İnönü'nün Başbakanlık'tan ayrılması ise Atatürk'ün rahatsızlığına bağlanamazdı²⁵.

Bunları belirttikten sonra Büyükelçi dedi ki :

"Ve sonra ortada sancak (Hatay) sorunu var. Fransız görüşünü belki bu etkilemiştir. O (Atatürk) bunu kendisine mesele yapmıştır; Türkiye'nin kabul edebileceği nihaî bir çözüm sağlanmasında, O'nun şahsî prestiji söz konusudur ve bu ülke O'nu sonuna kadar destekleyecektir"²⁶.

Fransız raporunda Atatürk'ün yakında ölebileceği ihtimali de belirtiliyor ve "... Türk Devlet gemisinin birdenbire motörsüz ve dümensiz kalacağı gün için hazırlıklı olmak" gerektiği söyleniyordu. İngiliz Büyükelçisi bu noktaya da cevap verdi: Fransız raporu olmasaydı, Atatürk'ün beş-on yıl daha yaşayacağı görüşünü ileri sürebilecek olduğunu söyledi. Atatürk ne kadar uzun süre başta kalırsa bunun rejim bakımından o kadar hayırlı olacağını, anayasal rejimin her geçen yıl biraz daha tecrübe kazanarak kökleşeceğini ve Atatürk'ün arzusunun da bu olduğunu belirtti. Büyükelçi, raporunu düğümlerken, Atatürk sonrası sorununa da kısaca değindi: Atatürk ölünce, bir an için karışıklık ve şaşkınlık olacaktı. Kendisinin yerine geçecek kimse belli değildi. En kuvvetli kişiler Mareşal Çakmak ile İsmet İnönü idiler. Cumhurbaşkanlığı'na en layık kişinin seçilmesi konusunda Başbakan ile Halk Partisi Genel Sekreteri kendi aralarında ve Büyük Millet Meclisi ile çabucak anlaşabilecekleri umuluyordu. Ölüm, şüphesiz güç bir an olacaktı. Ama, rejim ve iç barış sarsılmadan bu güçlük atlatılabilecekti.²⁷

İngiliz Büyükelçisi'nin bu telgrafi ölçülü ve iyimserdi. Kötümser Fransız raporlarını az çok dengeliyordu. Büyükelçi Loraine, Atatürk'te herhangi bir hastalık belirtisi sezmemişti. Şimdiye kadar bu konuda bir haber de almamıştı. O da herhalde Atatürk'ü izlemekteydi. Ama, son yurt gezisi sı-

²⁵ F.O. 371/21925/E. 70: Loraine'den İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na şifre tel. Özel ve gizli. Ankara, 30.12.1937, No. 192. *Sonyel*, s. 543.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ *Ibid.*

rasında Atatürk'ün baygınlık geçirdiğini, bu yüzden Cumhurbaşkanı özel treninin kuytu yerlerde durdurulup saatlerce bekletildiğini duymamıştı. Telgrafında bu noktaya hiç değinmiyordu. Atatürk'ün, etrafındakileri şaşkınlıktan anı kararları yeni bir şey değildi. O'nu tanıyanlar bunları zaten biliyorlardı. Bu gibi davranışlarına bakarak, Atatürk'ün rahatsız olduğu herhalde ileri sürülemezdi. Fransızlar Hatay sorununun etkisi altındaydılar. Fransız raporları belki bu etkiyle kaleme alınmıştı.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı bu son noktaya parmak bastı. Müsteşar Yardımcısı Sir Lancelot Oliphant, telgrafi okur okumaz, "İskenderun konusunda ilginç bir ima var" dedi ve ayrıca telgrafa şunları not etti : "Bu (telgraf) kısmen yatıştırıcı, ama Sancak (Hatay) konusundaki sözler hayra alâmet değil."²⁸

Telgrafın bir örneği, "özel" olarak Paris Büyükelçisi'ne gönderildi. Gönderilirken çok dikkatli davranıldı. Bu konuda önceden Bakan'a danışılmıştı. Bakan, sırf Büyükelçi'nin kendi bilgisi için gönderilmesini uygun görmüştü. Yani telgraf, Fransızlara ulaştırılmak üzere gönderilmiyordu. Ama, Fransa Dışişleri Bakanı'na mutlaka bilgi vermek gerekirse, yalnız şu kadarı söylenebilirdi ki, Atatürk'ün sağlığı konusunda İngiltere'nin aldığı bilgiler Fransız raporlarını doğrulamıyordu. Fransızlara bilgi verirken çok uyanık davranmak gerekiyordu. Çünkü, Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan dışarıya gizli haberler sızdırılıyordu, bu defa da sızdırılabilirdi. Bu yüzden Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi güç durumda kalabilirdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı bunu istemiyordu²⁹.

Demek ki İngilizler, Fransızlara güvenemiyorlardı. Ankara'daki Büyükelçi Loraine, Atatürk'ün hastalığı konusundaki Fransız raporlarını kuşkuyla karşılamıştı. Bunların asılsız olduklarını açıkça söylememişti; ama Fransız Büyükelçisi M. Ponsot'nun raporlarının Hatay sorununun etkisiyle kaleme alınmış olabileceğini yazmıştı. İngiltere Dışişleri Bakanlığı da bu konuda Fransızlarla bilgi alışverişine yanaşmak niyetinde görünmüyordu. Çünkü Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan dışarıya gizli bilgi sızdırıldığı kanısındaydı. Atatürk'ün sağlığı konusunda da dışarıya ve mesela basına bilgi sızdırılabilirdi. Bu sızdırmanın kasıtlı olduğu söylenmiyordu. Hastalık haberinin kasıtlı olarak çıkarıldığı ileri sürülüyordu. Ama Fransızlara karşı kuşku beslendiği görülüyordu.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *F.O. 371/21925/E. 70: Oliphant'tan Phipps'e özel mektup, Londra, 3.1.1938. Sonyel, s. 543-544.*

Bu kuşku belki büsbütün yersiz değildi. Atatürk'ün ağır hasta olduğu yolundaki Fransız raporlarında siyasî bir amaç, belli bir kasıt olmasa bile bol mübalağa olduğu şüphesizdi. Fransız iddialarına bakılacak olursa, Atatürk'ün artık son günlerini yaşadığı sanılacaktı. Raporlar aşırı derecede karamsardı. Aslında Atatürk 1937 yılı sonlarında bu derece hasta değildi. Bununla beraber 1938 yılı başlarında Atatürk'ün bazı ilaçlar almaya, bir çeşit rejim yapmaya başladığı anlaşılmaktadır.

Atatürk'ün sağlığı konusunda, 1937 yılı sonunda, Paris-Londra-Ankara arasındaki gizli yazışmalar bir hafta kadar sürdü. 1938 yılının ilk günlerinde kesildi. Bundan sonra, iki ay kadar bu konuda bir yazışma olmadı. 1938 yılı Şubat sonlarına kadar İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na hastalıkla ilgili herhangi bir rapor veya haber ulaşmadı. Bu arada Türk makamlarının kendi aralarında yazışmalar oluyordu.

Paris'ten İlaçlar

4 Ocak 1938 günü saat 16.45'te Ankara'dan Paris'e "acele" kayıtlı bir telgraf çekildi:

"*Vaccin Enterococcique* stop Elli dört rue Faubourg Saint Honoré stop Doktor Cuny mamulâtı stop Yirmi beş kutunun âcilen gönderilmesini saygılarımla dilerim - Süreyya Anderiman."³⁰

Anderiman, Türkiye Cumhurbaşkanı Özel Kalem Müdürüdür. Telgrafı Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a çekmektedir. Paris'ten acele ilaç istenmektedir. İlacın adı verilmekte, bunun hangi adresten sağlanabileceği bildirilmekte, herhangi bir yanlışlığa, karışıklığa meydan verilmemesi için ilacın "Dr. Cuny mamulâtı" olması gerektiği açıklanmaktadır. İlaça, daha doğrusu aşya, bolca miktarda tezelden ihtiyaç vardır. 25 kutu yollanması istenmektedir.

Telgrafta, bu ilaçların kimin için istendiği açıklanmıyordu. Ama, başka yazışmalardan, bunların Atatürk için ısmarlandığı anlaşılmaktadır. Demek ki, Atatürk'te rahatsızlık belirtileri görülmüştü. Bu belirtiler ne zaman başlamıştı? Belli değildi. Yalnız Atatürk muayene edilmiş, rahatsızlık belirtilerine teşhis koyulmuş olmalı ki, ilacı tespit edilebilmişti. Büyükelçi Suat Davaz, telgrafı aynı gün akşam üzeri, saat 19.15'te aldı. İlaçları tezelden Ankara'ya yollattı. Arkasından faturalarını yolladı. İlaçların bedeli 740.65 Frank, posta masrafı da 246 Frank tutmuştu³¹.

³⁰ P.B.A.-K. 180/A-1: Anderiman'dan Davaz'a tel. Ankara, 4.1.1938.

³¹ P.B.A.-K. 180/A-1: S. Davaz'dan S. Anderiman'a yazı. Paris, 21.1.1938.

Paris Büyükelçisi Suat Davaz, 24 Ocak 1938 günü Cumhurbaşkanlığı Başyaveri Celâl (Ömer) imzasıyla bir başka telgraf daha aldı. Bu da acele kaydıyla çekilmişti. Tezelden bazı ilaçlarla maden suları gönderilmesi isteniyordu. Telgrafta: “Üç kutu *Chophytol*, üç kutu *Hepascal* küçük şişelerde, bir sandık *Vichy celestin* küçük şişelerde, bir sandık *Vichy grande grille*, üç şişe *Elisor Boldo Verne*, üç şişe *Solution Detich*. İlk vasıta ile namına gönderilmesini saygılarım ile dilerim. - Başyaver Celâl” deniyordu.³² Telgraf, Kaplıcalardan çekilmişti.

Burada yeni bazı ilaçlardan başka, iki sandık Vichy maden suyu da istendiğine bakılırsa, Atatürk’ün bir çeşit rejime girdiği, söylenebilir. Gerçi bunların Cumhurbaşkanı için istendiği yine belirtilmiyordu. Ama, bunlar Başyaverin kendisi için ısmarlanmış değildi. Büyükelçi bu ilaç ve maden sularını da gecikmeden yolladı. 4 Şubat’ta da faturalarını postaladı. İlaç ve maden sularının bedeli 483.60, ulaştırma masrafı ise 1857 Frank tutmuştu³³.

Paris Büyükelçiliğimiz arşivlerindeki bir notta, Süreyya Anderiman’ın 5 Şubat 1938 günlü bir telgrafiyle yeniden bazı ilaçlar istendiği ve bunların da gönderildiği anlaşılmaktadır. Bunların bedeli 256.30 Frank, gönderme masrafı ise 625.50 Frank tutmuş³⁴. Bu telgrafın metnine arşivde rastlamadık. Ayrıca, zaman zaman telefonla da ilaçlar ısmarlandığı anlaşılmaktadır. Süreyya Anderiman’ın İstanbul’dan Paris Büyükelçisi Suat Davaz’a gönderdiği 8 Şubat 1938 günlü bir yazıda; “Önderimizin emirlerine binaen telgrafla ve telefonla vaki siparişlerden bazılarının geldiğini teşekkürle arz ve faturalarının da gönderilmesini rica ederim” denmektedir³⁵.

28 Şubat’ta Paris’ten yeniden ilaçlar ısmarlandı: “Beş kutu *Pilules de haut*, on iki şişe *Solution Tisch*, on kutu *Agocholine zizine*, on iki kutu *Extrait hepaticque ampoule choay*” diye belirtildi³⁶. Bu ilaçların çoğu yeni ısmarlanıyordu, daha önceki siparişlerde bunlardan yalnız bir tanesinin adı geçiyordu. Paris Büyükelçisi, 7 Mart’ta bu ilaçların da gönderildiğini, bedelinin 790.80, posta ücretinin de 731 Frank tuttuğunu Ankara’ya bildirdi³⁷.

³² P.B.A.-K. 180/A-1: Başyâver Celâl’den S. Davaz’a. Tel. Kaplıcalar, 24.1.1938, saat 15.00 (Alınışı saat 17.45).

³³ P.B.A.-K. 180/A-1: S. Davaz’dan Başyâver Celâl’e. Yazı. Paris, 4.2.1938.

³⁴ P.B.A.-K. 180/A-1: İlaçlarla ilgili hesap listesi.

³⁵ P.B.A.-K. 180/A-1: S. Anderiman’dan S. Davaz’a yazı. İstanbul, 8.2.1938.

³⁶ P.B.A.-K. 180/A-1: S. Anderiman’dan S. Davaz’a Tel. Ankara, 28.2.1938, saat 20.50. (Alınışı, 1.3.1938, saat 7.15).

³⁷ P.B.A.-K. 180/A-1: S. Davaz’dan S. Anderiman’a yazı. Paris, 7.3.1938.

Atatürk için 1938 yılının ilk günlerinde başlayan ilaç siparişleri, aralıklarla sürüp gitmektedir. Atatürk sürekli olarak ilaç almakta, maden suyu içmekte, bir çeşit rejim yapmaktadır. Belli ki, 1938 yılına biraz rahatsız olarak girmişti. Rahatsızlığın ne olduğu açıklanmamaktadır. Paris Büyükelçiliği'ne de bu konuda herhangi bir bilgi verilmiş değildi. Resmî bir açıklama yapılmadığı gibi, özel olarak bile rahatsızlığın nedeni bildirilmiyordu. Anlaşılan, rahatsızlık, henüz resmî bir açıklamayı gerektirecek kadar ciddi görülüyordu. Pek ağır değildi. Atatürk, tedavi olmakla beraber, gezilerine devam ediyordu. Yatağa düşmüş değildi.

İlaçlarla birlikte bazı eşyalar da ismarlanması dikkati çekiyordu. Örneğin, Süreyya Anderiman, Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a yolladığı 8 Şubat 1938 günlü bir mektubunda, Atatürk için golf çorapları yollanmasını rica etmektedir: "Bu mektubumla birlikte numune olarak bir golf çorabı gönderilmiştir. Aynı büyüklükte ve aynı şekilde, yani üst tarafı kıvrık olmayan, muhtelif renkte bir düzine çorabın irsaline ve numunenin iadesine müsaadenizi diler(im)" demektedir³⁸. Golf çorabı açık havada giyilir, herhalde yatağa düşmüş bir insan için gerekli değildir³⁹. Buna ve ayrıca boyunbağı, elbise gibi eşyalar da ismarlandığına bakılırsa, bu tarihlerde Atatürk'ün henüz ağır hasta olmadığı kesinlikle söylenebilir. Cumhurbaşkanı için *Savarona* yataının satın alınması da bu sıralara rastlıyordu⁴⁰.

Atatürk, belli ki, biraz rahatsızdı; biraz sarsılmıştı. İlaç alıyor rejim yapıyordu. Ama, devlet işlerini yine aksatmadan yürütüyordu. Ne var ki, Atatürk'ün rahatsızlığı gizli gizli söylentilere, çeşit çeşit yorumlara yol açmaya başlamıştı. Bu konuda bir açıklama yapılmaması söylentileri yatıştırılmıyordu. Bu hava içinde, 24 Şubat 1938 akşamı, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, ilk defa Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi'ne Atatürk'ün sağlığı konusunda bilgi verdi. O'nun bir süre önce "soğuk almış" bulunduğunu açıkladı. Büyükelçi Sir Percy Loraine, 25 Şubat günü, bu konuşmayı "çok gizli" olarak Londra'ya şöyle anlattı:

³⁸ P.B.A.-K. 180/A-1: S. Anderiman'dan S. Davaz'a. Yazı. İstanbul, 8.2.1938.

³⁹ P.B.A.-K. 180/A-1: Dosyadaki bir hesap listesi: "Sayın Bay Süreyya'nın 5 Şubat 1938 tarihli telgrafnamesiyle sipariş olunan ilaçlar ile Atatürk'ün boyun bağlarının bedeli... 2542 F." S. Davaz'dan S. Anderiman'a yazı. Paris, 7.3.1938 "... Atatürk için ismarlanmış oldukları 3 kat kostümden ikisi derhal gönderilmiş... üçüncü kostümün de bir ay sonra gönderilmesi takarrür etmişti...". S. Anderiman'dan S. Davaz'a yazı. Ankara, 15.3.1938: "... Üçüncü kostüm ve ilaçların geldiğini teşekkürle arzederim."

⁴⁰ 30.3.1938 günlü *Le Matin* Gazetesi'nde yayınlanan New-York çıkışlı bir haberde, Kemal Atatürk için *Savarona* yataının Filâdelfiyalı Mrs. Richard Cadwaider'den satın alındığı bildiriliyordu. Aynı gazete, 31.3.1938 günlü sayısında da "Kemal Atatürk'ün Yataı" başlığıyla *Savarona*'nın bir fotoğrafını yayınladı.

“T. R. Aras, dün akşam Büyükelçilik’te verilen bir partiye geldi ve uzun uzun konuştuk.

Kendisine, şüphesiz onun da bildiği gibi, kısa bir zamandan beri Atatürk’ün sağlığının ve gücünün kötüye gittiği yolunda etrafta ısrarlı söylentiler dolaştığını söyledim. Bunları doğrulayabilecek durumda olmadığımı, hastalık raporlarına inanmadığımı ve Cumhurbaşkanı’nın daha uzun yıllar yaşayacağı kanısında olduğumu Mr. Eden’e bildirdim, dedim. Ancak, şahsî gözlemlere pek imkân bulamadığımı ve Kasım ayından beri Cumhurbaşkanı’nı görmediğim için, benim görüşlerimi kendisinin, Aras’ın, doğrulayıp doğrulamacağını öğrenmekten memnun kalacağımı söyledim.

Aras, bana tamamen hak verdi. Atatürk’ün hâlâ çelik gibi olduğunu, melekelerinin eskisi kadar sağlam, muhakemesinin serî ve emin, gerçekleri kavrama hissinin keskin, yoğun çalışmadan yorulmak bilmez ve... dimağının her zamankinden daha fazla uyanık olduğunu belirtti. O’nun son zamanlarda kötüce bir soğuk almış bulunduğunu, ama yakalandığı bu hastalığın normal rahatsızlıklardan olduğunu söyledi. O daha uzun yıllar yaşayacaktır (dedi). (Meslekten doktor olan Aras’ın tıbbî bakımından görüşleri özellikle değer taşır.)

Aras, fakat, diye devam etti. Atatürk’ün sağlığı ve başta kalması bakımından herhangi ciddi bir kaygu olursa, size derhal şahsen ben haber vereceğim. Böyle bir ihtimali, durumda önemli bir gelişme ve mahiyeti bakımından bunu da, size her zaman derhal haber vermeyi görev bildiğim hususlar kategorisinde sayacağım. Dahası var: mesele bu raddeye varırsa bizim, yani Türk Hükümeti’nin, beklenmedik bir olay karşısında ne gibi tedbirler almak niyetinde olduğunu dahi size söyleyeceğim.

Kanaatimce, Aras’ın bir önceki paragraftaki beyanının samimî olduğu tamamen şüphesizdir”⁴¹.

İngiliz Büyükelçisi’nin, Atatürk’ün sağlığı konusunda, son iki aydan beri Londra’ya yolladığı ilk yazı buydu. Geçen iki ay içinde duyduğu söylentiler Büyükelçi’yi pek etkilememişti. Şimdi ilk defa resmî bir ağızdan kesin bir demeç almıştı. Bunu hem “çok gizli”, hem de pek önemli saymıştı. Yazıyı yollarken bir de özel mektup postaladı ve Aras’ın bu önemli demecinin İngiliz Kabinesi’ne de sunulmasını telkin etti⁴².

⁴¹ F.O. 371/21925/E. 1434: Loraine’dan Oliphant’a yazı. Çok gizli. Ankara, 25.2.1938. Fotokopisi: *Sonyel*, belge 3.

⁴² *Ibid*: Loraine’dan Oliphant’a. Özel mektup, Ankara, 25.2.1938. Fotokopisi: *Sonyel*, belge 4.

Yazı İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda gerçi Kabine'ye sunulacak önemde görülmedi ama verilen haber "oldukça tatmin edici" sayıldı⁴³.

Dr. Aras'ın, "soğuk algınlığı" olarak gösterdiği hastalık Mart ayında da geçmedi. Bu ay içinde Paris'ten yine maden suları ve ilaçlar ısmarlandı. 19 Mart 1938 günü Paris Büyükelçisi Suat Davaz, bir miktar daha Vichy maden suyu yolladığını bildirdi⁴⁴. Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü Süreyya Anderiman, 25 Mart'ta, maden sularının alındığını ve parasının da gönderildiğini Paris'e yazdı⁴⁵.

Maden suyu istenmesini pek karamsar yorumlamamak uygun olur. Atatürk, maden suyu içmeye başladığına göre, önce yollananlar bittikçe parti parti tekrar yollanması olağandır. Hem sonra, sağlığına düşkün birçok kimse, hiç hasta olmadıkları halde maden suyu kullanmayı tercih etmezler mi? Ama istenen yalnız Vichy suları değildi.

29 Mart 1938 günü Ankara'dan Paris'e yine "acele" bir telgraf çekildi:

"Dört kutu *Ampoules Biolipase Haffmann Roche* stop Adresse rue Crilon No.10 stop iki kutu *Hormantoxone* stop Taze ananasın soyulup suyu sıkılması için aletler ve makine stop Acele gönderilmesini saygılarımla dilerim — Süreyya Anderiman"⁴⁶.

Paris Büyükelçisi, istenen ilaçları hemen ertesi gün postaladı ve yollandığını Ankara'ya telgrafla bildirdi⁴⁷. Aynı telgrafla istenmiş "mixer"i ise Paris'te bulamadı. Bu yabancı sözcük o tarihte henüz dilimize girmemişti. Büyükelçi Davaz şöyle yazdı: "Bugünkü tel yazımla gönderildiği bildirilen ilaçlar meyhanında sipariş buyurulan ananas suyu çıkarmaya mahsus alet yerine her nevi meyve ve bunlar meyhanında ananas suyu çıkarır bir alet takdim olundu.

Yaptığım tahkikat neticesinde, sırf ananas suyu çıkarmaya mahsus aletin Paris ve Fransa'da mevcut olmadığı anlaşıldı. Bu alet Amerika'da ve Kaliforniya'da mevcutmuş; sipariş edildiği takdirde mümkün mertebe az bir müddet zarfında celp edileceği temin olunmaktadır..."⁴⁸.

⁴³ *Ibid.* Sir Oliphant'ın 5.3.1938 günlü yorumu. Fotokopisi: *Sonyel*, belge 5.

⁴⁴ *P.B.A.-K. 180/A-1*: S. Davaz'dan S. Anderiman'a yazı. Paris, 19.3.1938.

⁴⁵ *P.B.A.-K. 180/A-1*: S. Anderiman'dan S. Davaz'a yazı. Ankara, 25.3.1938.

⁴⁶ *P.B.A.-K. 180/A-1*: S. Anderiman'dan S. Davaz'a. Tel. Acele. Ankara, 29.3.1938, saat 11.11. (Alınışı saat 12.10).

⁴⁷ *P.B.A.-K. 180/A-1*: S. Davaz'dan S. Anderiman'a tel. Paris, 30.3.1938.

⁴⁸ *P.B.A.-K. 180/A-1*: S. Davaz'dan S. Anderiman'a yazı. Paris, 30.3.1938.

Doktorlar Atatürk'e ananas suyu içmesini öğütlemişlerdi. Ama bu suyu sağlamakta güçlük çekiliyordu. Ananas, Türkiye'de yetişen bir meyve değildi. Tropik iklimlerde sömürgesi olan Fransa'da bol yeniyordu. Buna, ve ısmarlanan ilaçların Paris'te hangi adresten alınacağını açık seçik belirtildiğine bakarak, Mart sonuna doğru Atatürk'ün bir Fransız doktoruna muayene ettirildiği söylenebilirdi. Gerçekten Fransız Profesörü Dr. Fies-senger'in Türkiye'ye gelip Atatürk'ü muayene ettiği tam bu günlerde açıklanacaktı.

Mart sonlarına doğru, hastalıkla ilgili söylentiler gittikçe yayıldı, yabancı diplomatik yazışmalar çoğaldı; İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bir hafta içinde dört yazı geldi. 24 Mart'ta, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir P. Loraine, Fransız Büyükelçisi M. Ponsot'nun durmadan Atatürk'ün sağlığıyla ilgilendiğini Londra'ya rapor etti. Fransız meslekdaşıyla yaptığı konuşmayı anlattı: M. Ponsot, Atatürk'ün sağlığından şüpheliydi. Hiç değilse O'nun, son iki yılda epeyce ihtiyarladığını ısrarla ileri sürüyordu. Daha da ileri gidiyordu. Sözde, duyduğuna göre, Atatürk, 1939'da görevi bitince yeniden Cumhurbaşkanlığı'na seçilmek istemeyecekmiş, yerini İsmet İnönü'ye bırakacakmış ve kendisi arka planda bir önder olarak kalacakmış. İngiliz Büyükelçisi bu teoriye katılmıyordu. Ona göre, Atatürk, isterse 1939'da da seçilecekti, Üstelik, hâlâ bütün melekeleri yerinde, sıhhati sağlam olan Atatürk için arka plana çekilmek kolay mıydı? Ve acaba İnönü, hâlâ muazzam prestij sahibi ve heybetli şefinin her önemli meselede arka sahnede belireceği bir durumda Cumhurbaşkanlığı'nı kabul eder miydi?⁴⁹ Ankara'daki yabancı diplomatlar artık bu gibi konuları konuşmaya başlamışlardı.

“Söylentilerin çoğalması üzerine”, Dışişleri Bakanı T. R. Aras, 28 Mart günü İngiliz Büyükelçisi'ne şu demeci verdi:

“Atatürk, birkaç hafta önce, ağır şekilde karaciğerini üşüttü. İyileşmeye yüz tuttuğu halde, kendi dikkatsizliği yüzünden, hastalık üç defa nüksetti. Muayene, karaciğerin kısmen şiştiğini, ama bunun giderilebileceğini, organik bakımdan endişelenecek birşey olmadığını, genel sağlık durumunun her zamanki gibi mükemmel ve iyi olduğunu gösterdi. Bununla birlikte, hastalık ve gerekli tedavi O'nu tabii epeyce sarstı. Bu arada, rastgele Türkiye'yi ziyaret etmekte olan ünlü bir Fransız mütehassısına yeniden muayene ettirilecektir”⁵⁰.

⁴⁹ F.O. 371/21925/E. 1851: Loraine'den Oliphant'a yazı. Özel ve gizli. Ankara, 24.3.1938. *Sonyel*, s. 545, 559.

⁵⁰ F.O. 371/21925/E. 1819: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Gizli. Ankara, 28.3.1938, No. 90. *Sonyel*, s. 546.

Atatürk'ün bir Fransız doktoruna muayene ettirileceğini İngiltere Dışişleri Bakanlığı, başka kaynaklardan da haber almıştı. Aynı gün Ankara Büyükelçiliği'ne şu telgraf çekildi: "Çok gizli, ama güvenilir bir kaynaktan öğrendiğime göre, Atatürk, karaciğerinden rahatsızdır ve durumu kaygı vericidir. O'nu tedavi etmek için, görünürde İstanbul Üniversitesi'nde bir konferans vermek veya Hastaneyle ilgili danışmalarda bulunmak üzere, bir Fransız mütehassısı Ankara'ya çağırılıyor." Bu telgrafın üzerine "çok gizli ve okunduktan sonra imha edilmesi ricasiyle" kaydı düşülmüştü⁵¹. Oysa ki, telgraf Ankara'ya ulaşmadan önce, Türk Dışişleri Bakanı bu bilgileri zaten İngiliz Büyükelçisi'ne açıklamıştı.

30 Mart akşamı Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri de İngiliz Büyükelçisi'ne bilgi verdi: Fransız mütehassısı Atatürk'ü muayene etmiş, eski teşhisi, yani karaciğerini üşütmüş olduğunu doğrulamış; ancak zayıf düştüğü için Atatürk'e altı haftalık zihni ve bedenî dinlenme öğütlemişti⁵².

İlk Resmî Açıklama : Grip

Fransız doktorun Türkiye'ye gelişinden sonra Atatürk'ün hastalığı artık gizlenemez olmuştu. Ankara'daki yabancı diplomatlar bunu biliyorlardı. Türk kamuoyu da dolaşan söylentilerden öğrenmişti. Bu durumda, resmen açıklama yapmak kaçınılmaz gibiydi. Hastalık konusunda yabancı diplomatlara bilgi verilirken, Türk halkına açıklama yapmamak olacak şey değildi.

Nihayet 30 Mart 1938 akşamı, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Anadolu Ajansı aracılığıyla şu resmî bildiriği yayınladı:

"Türkiye Reiscumhuru Atatürk, geçen Ocak ve Şubat aylarındaki Yalova, Bursa ve İstanbul seyahatlerinde kuvvetli bir grip geçirmişlerdi; Ankara'ya avdetlerinde grip nüksettiğinden konsültasyon için Fransa'dan Prof. Fiessinger davet edildi. Prof. Fiessinger, tetkik ve muayene neticesinde, Atatürk'ün sıhhatlerinde ehemmiyete şayan bir vaziyet olmadığını tespit etmiş ve kendilerine birbuçuk ay kadar istirahat tavsiyesini kâfi görerek avdet etmiştir"⁵³.

⁵¹ F.O. 371/21925/E. 1791: Oliphant'tan Loraine'e. Şifre tel., çok gizli ve okunduktan sonra imhası ricasiyle, Londra, 28.3.1938. Fotokopisi; *Sonyel*, belge 7.

⁵² F.O. 371/21925/E. 1928: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Ankara, 31.3.1938, No. 93.

⁵³ Dışişleri Bakanlığı, 2.4.1938 günlü ve 112/110 (48) sayılı açık telgrafla, bildirinin Fransızca çevirisini elçiliklere ilettili. Telgrafta, Atatürk'e öğütlenmiş dinlenme süresinin önce

Bu bildiri üzerine hastalık haberi dış basına da yansıdı. *Havas* Ajansı, 31 Mart sabahı bildiriye Avrupa basınına telledi. 1 Nisan günü, hemen hemen bütün Avrupa gazeteleri Atatürk'ün rahatsız olduğu haberini verdiler. Örneğin, Paris'in ünlü *Le Temps* Gazetesi, "Kemal Atatürk'ün sağlığı" altında bildirin tam çevirisini yayınladı⁵⁴.

Le Matin Gazetesi bildiriye, Atatürk'ün bir fotoğrafıyla birlikte verdi⁵⁵. *Le Journal des Débats* Gazetesi de bildiriye tam olarak yayınladı ve "Kemal Atatürk'ün sağlığı" diye başlık koydu⁵⁶. Bazı gazeteler bildiriye kısa geçtiler ve yalnız "Atatürk gripten rahatsız" demekle yetindiler⁵⁷.

Artık dış basın Atatürk'ün sağlığıyla yakından ilgilenmeye başlamıştı. 1 Nisan'da başlayan bu ilgi, özellikle Fransız basınında, daha sonraki aylarda da sürüp gidecek ve zaman zaman Türk yetkililerini adamakıllı sinirlendirecekti.

1938 yılı Nisan ayına oldukça iyimser girildi. Atatürk'ün sağlığı konusunda yayınlanan resmî bildiri, genellikle ferahlatıcıydı. Duyulan kaygıları yatıştırıcı, karamsar kuşku giderici, aşırı söylentileri az çok önleyici nitelikteydi. Kış aylarında grip olağan bir şeydi. Atatürk bir süre dinlendikten sonra bu rahatsızlığı atlatabilecekti. Bildiri üzerine, basında karamsar yorumlar yoktu henüz. Yabancı diplomatların da bildiriye iyimserlikle karşıladıkları anlaşılıyordu. Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, bildiriye, "tamamıyla yatıştırıcı nitelikte" diye yorumladı⁵⁸.

Bildiri kısaydı. İngiliz Büyükelçisi tedavi konusunda biraz daha ayrıntılı bilgi verdi ve gelişmeleri olumlu karşıladı: Doktor, Atatürk'e altı hafta sırtüstü yatarak, hiçbir zihin işi yapmamasını öğütlemişti. Başbakan ile Dışişleri Bakanı'nın söylediklerine göre, Atatürk, böyle hareketsiz kalmaktan nefret ediyordu, ama doktorun öğüdüne uyacaktı. Hastalık, organik değil, fonksiyonel idi. Atatürk'ün tansiyonu, 25 yaşındaki bir delikanlının tansiyonunu andırıyordu. Fransız mütehassısı, altı haftayı dinlenerek geçirirse Atatürk'ün tamamen iyileşeceğini ve daha 25 yıl yaşayacağını söyle-

"birbuçuk" ay olduğu belirtilmişti. Arkadan ikinci bir telgrafla bu süre "bir ay" diye düzeltilmiştir. İngiliz belgelerinde bu süre "altı hafta" diye geçmektedir. Yabancı gazetelerde ise "uzunca bir süre" sözleri geçmektedir.

⁵⁴ "La santé de M. Kemal Atatürk", *Le Temps*, 1.4.1938.

⁵⁵ "Le Président de la République Turque est souffrant", *Le Matin*, 1.4.1938.

⁵⁶ "La santé de M. Kemal Atatürk", *Le Journal des Débats*, 1.4.1938.

⁵⁷ Örneğin, *Ere Nouvelle* Gazetesi (1.4.1938)....

⁵⁸ *F.O. 371/21925/E. 1928*: Loraine'den Foreign Office'e şifre tel. Ankara, 31.3.1938,

mişti. Atatürk'ün şimdiden neş'esi yerine gelmişti. Tedavi olmak ve dinlenmek için, belki, Adana yakınlarına gidecekti. Bundan sonrası kendisine kalmıştı. Türk doktorlarının teşhisinin Fransız mütehassısınca da doğrulanması, Hükümet üyelerine ve Atatürk'ün yakın dostlarına rahat bir nefes aldırılmıştı⁵⁹.

Bu haberlerin Londra'ya ulaşması üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan yorumlar da genellikle iyimserdi. Şunlar not edilmişti: Atatürk, siroz'dan rahatsızdır. Fransız doktorunun teşhisi bunu doğrulamıştır. Türk doktorlar daha iyimser görünmektedirler. Altı haftalık dinlenmeden sonra Atatürk'ün üç ay da nekahat devresine ihtiyacı olacaktır. Kalbi oldukça muntazamdır. Sonunda tamamen iyileşecektir. Siyasal bakımdan hastalığın iki önemli etkisi olacaktır: (i) Atatürk iyileşinceye kadar, Fransa Dışişleri Bakanı'nın Türkiye'ye yapmayı tasarladığı ziyaret ertelenecektir, (ii) Cumhurbaşkanlığı'na bir halef bulma sorunu önemini kaybetmiştir⁶⁰.

Yayınlanan bildiriden ve Fransız profesörünün teşhisinden sonra, Atatürk'ün yakında tamamen iyileşeceğine artık gerçekten inanılıyordu. Bildiriden bir hafta kadar sonra, 9 Nisan 1938'de, İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, Londra'ya gönderdiği uzun bir siyasî raporda, Türk-İngiliz ilişkilerini daha da geliştirmek amacıyla, bir İngiliz devlet adamının Atatürk'e ziyarette bulunmasını ısrarla Hükümetine telkin etti. İngiliz Bakanlarının programları doluyrsa, tanınmış devlet adamlarından birinin, mesela Mr. Lloyd George'un veya Mr. Winston Churchill'in, veyahut da Kraliyet ailesinden bir kimsenin Atatürk'e ziyarette bulunabileceğini söyledi. Böyle bir ziyaretin çok yararlı olacağını belirtti. Ziyaret eden kim olursa olsun, bunun, "Atatürk ve Türk Hükümet üyeleriyle genel dünya sorunları ve özellikle Türk-İngiliz ilişkileri üzerinde karşılıklı görüş teatisinde bulunacağını yazdı⁶¹. Atatürk artık iyileşiyordu ve İngiliz Büyükelçisi O'nunla siyasî görüşme yapılmasını Hükümetine tavsiye edebiliyordu.

İki hafta sonra, 24 Nisan'da, İngiliz Büyükelçisi Londra'ya daha iyi haberler verdi. Dedi ki: "Dün Başbakan'dan öğrendiğime göre, Cumhurbaşkanı tedavisini titizlikle yaptırmakta, şimdiden üç kilo almış, epeyce ilerleme kaydetmiş bulunmaktadır. Şimdi evinde dolaşmasına müsaade

⁵⁹ F.O. 371/21925/E. 2106: Loraine'den Foreign Office'e şifre tel. Ankara, 1.4.1938, No. 15 Saving.

⁶⁰ F.O. 371/21925/E. 2106: İngiltere Dışişlerinde yapılan 12.4.1938 günlü yorum. Fotokopisi: *Sonyel*, belge 9.

⁶¹ F.O. 371/21930/E. 2170: Loraine'den Foreign Office'e. Siyasî rapor. Ankara, 9.4.1938, No. 163.

edilmiş ve kendisi bunu, nekahat devresindeki bir çocuk sevinciyle karşılamıştır”⁶².

Bu haberler doğrudu. Atatürk, 1938 baharına gittikçe iyileşerek giriyordu. Nisan ayında, Atatürk için artık Paris’lerden ilaçlar ısmarlanmasına lüzum görülmediği de dikkati çekiyordu. Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü veya Genel Sekreter Yardımcısı Süreyya Anderiman ile Paris Büyükelçisi Suat Davaz arasında yine bir iki yazışma vardı. Ama bunlar, Ocak, Şubat, Mart aylarının acele ve telaşlı telgrafları gibi değildi. Yeni ilaçlar, maden suları ısmarlanıp gönderilmiyor; eskiden gönderilmiş olanlar için yazışmalar oluyordu. Paris Büyükelçisi, 7 Nisan günlü bir yazısında, gönderilmiş bir paranın alındığını bildirdikten sonra, “27 Mart tarihli telgrafname ile sipariş olunan ilaçlar ve meyve suyu sıkmaya mahsus alet ile bunların sevki için yapılan masraflara ait üç adet makbuzu” yollamakta olduğunu bildiriyordu⁶³ 20 Nisan’da Süreyya Anderiman buna cevap veriyor ve Mart ayında gönderilmiş ilaçlarla meyve suyu sıkmaya mahsus aletin alındığını bildirdikten sonra, “bunların faturalarının karşılığı olan 789.45 Frank bu kerre takdim kılındı” diyordu⁶⁴.

Bütün bunlar iyiye alâmetti. Mart sonunda yayınlanan ilk resmî bildiri, kaygıları yatıştırıcıydı. Samimi görünüyordu. Göz boyamak için yayınlanmamıştı. Yabancı basında henüz kötümser yorumlar yoktu. Ankara’daki diplomatlar ve özellikle İngiltere Büyükelçiliği, gelişmeleri umutlu görüyorlardı. Türk Devlet adamları da genellikle iyimserlik içinde görünüyorlardı. Atatürk’ün kendisi, neş’esini bulmaya başlamıştı. Yalnız ne var ki, resmî bildiri, Atatürk’ün hastalığını “grip” olarak gösteriyordu. Aslında ise, hastalık, basit bir grip değildi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı’nda buna “siroz” diyorlardı. Ve ilerisi için bu, düşündürücüydü.

Saltanatçıların Kıpırdanışları

Atatürk’ün hastalığı açıklanır açıklanmaz, Osmanlı Saltanatçıları yeniden umuda kapıldılar. Bunlar Saltanatı ve Halifeliği Türkiye’ye geri getirebilmek için Atatürk’ün ölmesini yıllardır bekliyorlardı. Bekledikleri günün artık yaklaştığını sandılar. Umuda kapılmakla kalmadılar, kıpırdamaya da başladılar. Bu kıpırdanışların bir örneği, Prens Bahaeddin Sami’nin, Osmanlı Saltanatı’nı diriltebilmek için 4 Nisan 1938 günü İngilte-

⁶² F.O. 371/21934/E. 1914: Loraine’dan Oliphant’a. Yazı. Özel ve gizli. Ankara, 24.4.1938.

⁶³ P.B.A.-K. 180/A-1: S. Davaz’dan S. Anderiman’a. Yazı. Paris, 7.4.1938.

⁶⁴ P.B.A.-K. 180/A-1: Anderiman’dan Davaz’a. Yazı. Ankara, 20.4.1938.

re'ye başvurması oldu. Prens'in projesi üzerine eğilmeden önce, bu karanlık işi biraz aydınlatabilmek için, birkaç ay geriye dönelim.

1 Kasım 1937 günü, Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği Başkâtibi Hikmet Anlı, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden Mr. Bowker'i ziyaret etti. Özetle şunları anlattı:

"Türk Hükümeti'nin aldığı haberlere göre, Osmanlı Saltanatçıları, son zamanlarda yıkıcı çalışmalarını hızlandırmışlardır. 150'liklerden bazılarının kurmuş buldukları "Osmanlı Hanedanı'nın ve Hilâfetin Haklarını Koruma Cemiyeti (Ligi)", Türkiye'ye karşı yeniden yıkıcı faaliyetler planlamaktadır. Cemiyet, eski Halife Abdülmecid ile sıkı temastadır. Ayrıca, Cemiyetin "bir yabancı devlet" ile de ilişkileri vardır. Bunların İngiltere'de de ajanları olabileceği düşünülmektedir. Cemiyetin ileri gelenleri Prens Şevket, Rıfki, Aziz Nuri ve Gümülcineli İsmail Hakkı'dır. İngiltere Hükümeti, bu Cemiyetin ajanları, teşkilatı ve emelleri hakkında bilgi verebilirse Türk Hükümeti bundan memnun kalacaktır"⁶⁵.

Bu Türk teşebbüsü, İngilizleri telaşlandırdı ve oldukça güç durumda bıraktı. Osmanlı saltanatçılarının "ajanları, projeleri ve çalışmaları" hakkında İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın elinde epeyce bilgi vardı. Saltanatçıların bir kolu, gerçekten İngiltere'ye de uzanıyor ve Prens Bahaeddin Sami, Londra'da faaliyet gösterenlerin başında bulunuyordu. Ayrıca Mr. Keith Williams ve Mr. Biddulph adlarında iki İngiliz de işin içinde bulunuyordu. Bu bilgiler Türk Hükümeti'ne verilemezdi. Ama, Türk Hükümeti Londra'daki saltanatçı faaliyetlerini de duymuşsa sorusu akla geliyordu. İngilizlerin kendi aralarında telaşlı yazışmalar yapıldı. Yeniden 30 sayfa kadar yazı yazıldığı arşivden anlaşılmalıdır. Türkiye Büyükelçiliği'ne, "sözlü olarak ve yalnız sözlü olarak", çok kısa bir iki şey söylenmekle yetinilmesi uygun görüldü.

13 Kasım 1937 günü, Başkâkip Hikmet Anlı, bilgi almak için yeniden İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gitti. Kendisine, baştan savma, birkaç cümlelik bilgi vermekle yetinildi. Mr. Bowker bunu şöyle anlatır:

"Bay Anlı, randevu isteyerek 13 Kasım'da beni ziyaret etti. Kendisine, eski Osmanlı ailesinin faaliyetleri hakkındaki bilgilerimizin çok yetersiz ve müphem olduğunu, bunları Türk Hükümeti'ne iletilebilecek değerde görmediğimizi söyledim. Bu bilgiler yalnız şunlardan ibarettir dedim: eski hanedan sülalesinin Türkiye'de saltanatı yeniden kurmayı (restoration)

⁶⁵ F.O. 371/20864/E. 6448/G.: Mr. Bowker'in 1.11.1937 günlü servis notu.

umduğu, bu sülalenin iki zıt hizbe ayrılmış olduğu, birinci grubun ölü Sultanın (Vahdettin'in), ikinci grubun ise eski Halifenin (Abdülmecid'in) etrafında kümeleşmiş bulunduğu yolunda bize bir iki kaynaktan bilgi geldi. Ayrıca bu kimselerin, Sultan Abdülhamid'in terekesini karşılık gösterecek City'den (Londra borsasından) para bulmaya çalıştıklarını öğrendik, dedim"⁶⁶.

Verilen bilgi bu kadarıydı. Osmanlı saltanatçılarının, *Vahdettin grubu* ve *Abdülmecid grubu* diye iki hizbe ayrılmış oldukları doğrudur. Ama, verilen bilgi çok eksikti. Aslında, Abdülmecid grubu Alman taraftarıydı, Almanya ile ilişkileri vardı. Vahdettin grubu ise İngiliz taraftarıydı. Bu grubun da İngiltere ile ilişkileri vardı. Gerçi İngilizlerin kaçırdıkları Vahdettin'in kendisi 1926 yılında ölmüştü. Ama, bu grup dağılmamıştı. Vahdettin'in ölümünden sonra, İngiliz taraftarı grubun elebaşısı, Sultan Abdülaziz'in yeğeni olan Prens Sami idi. Vahdettin grubu, Saltanat sırasının şimdi Prens Sami'de olduğu kanısındaydı ve onu Osmanlı tahtına çıkarmak için uğraşıyordu. Prens Sami'nin oğlu, babasından aldığı "tam yetki ile", üç yıldır Londra'da oturuyordu. Çok aktifti. Babasını Osmanlı tahtına çıkarabilmek için İngiltere'nin desteğini sağlamaya çalışıyordu. Ayrıca, Londra Piyasasından 100.000 İngiliz Lirası tutarında para sağlamak için uğraşıyordu. Bu işte, İngiliz sermayedarlarından Mr. Keith Williams kendisine yardım ediyordu⁶⁷.

Prens Sami ve oğlu Bahaeddin Sami'nin çalışmaları hakkında, İngiltere İçişleri Bakanlığı, 4 Aralık 1937 günlü bir yazıyla Dışişleri Bakanlığı'na uzun bir Gizli Emniyet Raporu (Special Branch Report) yolladı. Altı daktilo sayfası tutan bu gizli raporda, öz olarak, şunlar bildirildi: Prens Sami grubu, Türkiye'de Saltanatı yeniden kurabilmek için Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'e suikast tertipliyorlardı. Yapılacak suikastin tarihi Şubat 1938 olarak tespit edilmişti. Prens Sami'nin Türkiye'deki adamları, Atatürk öldürülür öldürülmez, Türkiye tahtına oturması için kendisine teklifte bulunmuşlardı. Bu maksat uğrunda kullanılmak üzere, Prens Bahaeddin Sami, Londra Borsasından 100.000 İngiliz Lirası sağlamaya çalışıyordu. Mr. Keith Williams adındaki İngiliz sermayedarı, para bulma işinde Prene yardım ediyor ve 100.000 İngiliz Lirasını sağlayabileceğini söylüyordu⁶⁸.

⁶⁶ F.O. 371/20864/E. 6448/G.: Mr. Bowker'in 15.11.1938 günlü servis notu.

⁶⁷ *Ibid.* 8-19 Kasım 1938 günlü servis notları.

⁶⁸ F.O. 371/20864/E. 7191: İçişleri Bakanlığı'nda Sir Russel Scott'tan Dışişleri Bakanlığı'nda Sir R. Vansittart'a gizli yazı. Londra, 4.12.1937 ve yazının eki 4.11.1937 günlü Gizli Emniyet Raporu.

Raporda daha ayrıntılı bilgiler veriliyor ve başka kimselerin de adları geçiyordu.

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 13 Aralık 1937 günü, İçişleri Bakanlığı'na ayrıntılı rapor için teşekkür etti, ayrıca dört sayfalık bir rapor gönderdi. Bunda belirtildiğine göre, Atatürk'e suikast hazırlığını Dışişleri Bakanlığı daha önce, Bahriye Bakanlığı İstihbarat Servisi'nin 15 Eylül 1937 günlü bir raporundan öğrenmişti. İki rapor, esas itibarıyla birbirini tutuyordu. Dışişleri Bakanlığı, Prens Sami'nin çalışmaları hakkında ayrıca tamamlayıcı bilgiler veriyordu. Şöyle ki: Prens Sami, ailesinin sıkıntıda olduğunu ileri sürerek birçok defa İngiltere'den para istemişti. Bu isteklerini kimi zaman oğlu Prens Bahaeddin Sami aracılığıyla, kimi zaman da Lord Lloyd aracılığıyla İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na iletmişti. İstekleri iki sebepten dolayı reddedilmişti: (i) Prens Sami'ye para verilirse, Osmanlı Hanedanı'nın öteki üyeleri de para isteyeceklerdi. (ii) Prens Sami, Osmanlı Saltanatı'nı diriltmek için çalışıyordu ve verilecek parayı bu uğurda kullanacağından şüphe edilmişti⁶⁹.

Prens Bahaeddin Sami'nin Londra Piyasasından para sağlama çabaları, Sultan Abdülhamid'in meşhur mirası işiyle ilgiliydi. Bu 100 milyon İngiliz Lirası büyük bir işti. Sultan Abdülhamid'in Filistin, Irak, Suriye ve Kıbrıs'taki malları üzerindeki hak iddialarını İngiltere reddediyordu. Bu mallar, 1908-1909 yıllarında Türkiye Hükümeti'ne ve 1923 tarihli Lozan Antlaşması'yla da Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan devletlere geçmişti. Ama Sultan Abdülhamid'in mirasçıları, bu mallar üzerindeki iddialarından vazgeçmemişlerdi. İş, hâlâ askıdaydı. Prens Bahaeddin Sami, bu terekeyi karşılık göstererek para sağlamaya çalışıyordu. Londra'dan borç bulmaya çalıştığını İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na da haber vermişti⁷⁰.

Aylar geçti. Prens Sami para bulamadı. Bu arada Atatürk hastalandı. Belki parasızlık, belki de Atatürk'ün hastalığı yüzünden, Şubat 1938'de tertiplenmesi düşünülen suikast yapılamadı. 30 Mart 1938 günü, Türkiye Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği Atatürk'ün hastalığını resmen açıkladı. 1 Nisan 1938 günü, hastalık haberi Avrupa gazetelerinde yayınlandı. O tarihte hâlâ Londra'da bulunan Prens Bahaeddin Sami, hemen İngiltere Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı Sir Lancelot Oliphant'a telefon etti. Arkasından, 4 Nisan 1938 günü, Sir L. Oliphant'a, kendi el

⁶⁹ F.O. 371/20864/E. 7191/G.: Dışişleri'nde Sir R. Vansittart'tan İçişleri Bakanlığı'nda Sir R. Scott'a gizli yazı. 13.12.1938 ve eki Dışişleri Bakanlığı "Memorandum"u.

⁷⁰ *Ibid.*, aynı "Memorandum".

yazısıyla bir mektup yolladı. Altı sayfa tutan bu gizli mektubunda Prens, Atatürk'ün yakında öleceği düşüncesinden hareketle, Türkiye'de Saltanatın yeniden kurulması konusunu işlemektedir. Bu uğurda İngiltere'nin desteğini sağlayabilmek için, konuya İngiliz-Alman rekabeti noktasından girmekte, "Alman korkusunu" körüklemek ister görünmektedir. "Bana bildirildiğine göre: (i) Almanya, Türkiye'de, özellikle ordu içinde propagandasını yoğunlaştırmıştır, (ii) Bir antlaşma imzalamak amacıyla Mustafa Kemal ile Alman Hükümeti arasında gizli görüşmeler yapılmaktadır", dedikten sonra, İsmet İnönü'nün, Fethi Okyar'ın ve diğer bazı kimselerin Türkiye'de "İslamiyetçilik akımını desteklediklerini ve eski Halife Abdülmecid'i yeniden Halife olarak başa geçirmek istediklerini" ileri sürmekte ve şöyle devam etmektedir:

"4. Almanya aynı zamanda, Panislamizm akımını kendi emelleri uğrunda kontrol edebilmek amacıyla Abdülmecid'in Türkiye'ye geri dönmesini kuvvetle desteklemektedir.

5. (Mustafa) Kemal'in sağlığı yüzünden durum iki bakımdan naziktir ve onun ölmesi halinde Abdülmecid'in (Türkiye'ye) geri dönmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bu, Türkiye'nin tamamen Alman kontrolüne girmesi demek olacaktır. Bunu önlemenin çaresi, bir karşı propaganda örgütüdür. İngiliz taraftarı yüksek seviyeli subaylar (ki bunların çoğu babam şahsî dostlarıdır), yüksek memurlar arasında ve diğer çevrelerde esasen güçlü ve önemli bir unsur çok şükür vardır. Bu unsur, böyle bir örgütün çekirdeği olacaktır.

6. İngiliz taraftarı üyeleri örgütlendirme işini üzerine alması için, Türkiye içindeki ve dışındaki dostları son zamanlarda ve özellikle geçen ay babama teklifte bulundular(...)

9. Bugün Türkiye'de durum şöyledir: Üç siyasî grup vardır. Birincisi ve en önemlisi Anti-Kemalistler, diğer ikisi Alman taraftarları ve İngiliz taraftarlarıdır. Alman taraftarlarının gücü, Anti-Kemalist duygulardan ve bizim (İngiliz taraftarı) partimizin hareketsizliğinden ileri gelmektedir(...)

11... Eğer bizim partimiz vakit geçirmeden propagandaya girişirse, Anti-Kemalist kesimin önemli kısmını çabucak kendisine çekecek ve en önemli parti olacaktır(...)

12... Kemal'in hayatına bağlı olan bugünkü rejim son bulunca ve herhangi bir kimsenin şahsında saltanat yeniden diriltince, Türkiye tahtı için artık rekabet zemini kalmayabilir. Karşılıklı çıkarlarımız bakımından

ben, Türkiye tahtının Alman taraftarı bir sultanın eline geçmeyeceğini umarım.”⁷¹

Prens Bahaeddin Sami'nin uzun mektubundan birkaç parça yukarıya aktarıldı. Prens, Atatürk'ün ölümünden sonra Türkiye'de yeniden saltanatın ve hilafetin kurulacağından emindir. Ama, tahtının ve hilafet postunun “Alman taraftarı” olarak adlandırdığı Abdülmecid'in eline geçmesinden kaygı duymaktadır. İngiltere'nin desteğiyle, İngiliz taraftarı bir Sultan'ın, yani babası Prens Sami'nin tahta oturtulması için çalışmaktadır. Prens, mektubunun son paragrafında, “mesele son derece önemli olduğu için”, bunu, yüzyüze görüşmek ve daha etraflı tartışmak için, Sir Lancelot Oliphant'tan randevu istiyordu.

Prens Bahaeddin Sami'nin mektubu İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, resmî ve gizli bir belge olarak kayıt gördü. Gizli belgeler dosyasına girdi. İngiliz görevlileri, mektup konusundaki düşüncelerini, yorumlarını uzun uzun yazıya döktüler. Üç sayfa yazı yazdılar. Dosyada, mektupla birlikte, yine gizli olarak muhafaza edilen bu yazılardan, mektupta ileri sürülen görüşlerin nasıl değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Dışişleri görevlilerinden Mr. Bowker, mektup konusunda şunları yazmıştır :

Prens Bahaeddin Sami'nin mektubunun özü şudur:

“Türkiye Cumhurbaşkanı'nın hayatı tehlikededir ve herhalde Türkiye'de güçlü bir Anti-Kemalist duygu vardır. Bay Atatürk ölünce, bugünkü durumda, eski Halife Abdülmecid'in Sultan olarak Türkiye'ye döneceği şüphesizdir. Onun geri dönmesi, eski Başbakan General İsmet İnönü'yü, Türkiye'nin bugünkü Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'ı ve Enver Paşa'nın kardeşlerini de içine alan bir partinin çalışmalarıyla sağlanacaktır ve Almanya tarafından desteklenmektedir. Bunu önlemek için, (babası) Prens Sami'ye (ki duyguları İngiltere'den yanadır) bir karşı parti örgütleyip yönetmesi teklif edilmiştir. Bu karşı partinin amacı, Abdülmecid'in yerine, muhtemelen Prens Sami'yi Türkiye Sultanı yapmaktır. Prens Bahaeddin Sami, babasının partisi için muhtemelen İngiltere Hükümeti'nin malî desteğini sağlamak için Sir L. Oliphant veya Sir R. Vansittart ile görüşme istemektedir.⁷²

⁷¹ F.O. 371/21934/E. 1914: Prens Bahaeddin Sami'den Sir Lancelot Oliphant'a gizli yazı. Londra, 4.4.1938.

⁷² F.O. 371/21934/E. 1914: Mr. Bowker'in 6.4.1938 günlü yorumu.

Bunları belirten İngiltere Dışişleri görevlisi Mr. Bowker, Prens'in mektubu üzerindeki yorumlarına devam ediyor :

“Prens Bahaeddin Sami'nin delilleri, Atatürk'ün ölümü üzerine Osmanlı Saltanatı'nın kaçınılmaz şekilde geri geleceği faraziyesine dayanmaktadır ki, bence bu aldatıcıdır, safsatadır (fallacious). Kanaatimce şimdiki rejim, bazı değişik biçimde bile olsa, Atatürk'ten sonra da yaşayacak kadar güçlü şekilde yerleşmiş bulunmaktadır. Ama, o an gelince herhangi bir değişiklik olsa bile, Osmanlı sülalesinin geri gelmesi asla muhtemel değildir. (return of the Ottoman family is the most unlikely)”. Bundan başka, Prens Bahaeddin Sami, mektubunda pek yanlış gibi görünen birçok şeyler söylemektedir. Şöyle ki :

(i) (Madam Metaxas adında birinin verdiği bilgilere göre) Türkiye ile Almanya arasında bir antlaşma imzalamak amacıyla görüşmeler yapıyormuş (Paragraf 1-2).

Bizim aldığımız bütün haberler, Türkiye'nin Almanya ile antlaşma yapmak niyetinde olmadığını göstermektedir.

(ii) General İsmet İnönü, Abdülmecid'i Halife ve Sultan olarak geri getirmeye taraftar bir panislamist imiş ve birkaç ay daha Başbakan olarak kalsaymış, eski Halife Abdülmecid bugün Türkiye Padişahı olacak imiş” (Paragraf 3).

Bunun tamamen saçma olduğu kanısındayım. (This, I believe to be pure moonshine)⁷³.

İngiliz görevlisi, Prens Bahaeddin Sami'nin safsatalarına böylece neşteri vurduktan sonra, yazısını şöyle tamamlamaktadır :

“Prens Bahaeddin Sami, pek yoksul kalmış ailesine malî yardım yapılması için birçok defa İngiltere Hükümeti'ne başvurmuştur. Müracaatlarının reddedilmesinin bir nedeni, onun ailesinin, Osmanlı saltanatını geri getirme planlarına katılmış olmasıdır. Verilecek parayla bu planları gerçekleştirmeye kalkışacağı için, Majesteleri Hükümetince (Prensin) ailesine para sağlanması tasavvur olunamaz ve mektubunda belirttiği amaçlar için kendisiyle görüşülemeyeceğinin kibarca Prens Bahaeddin Sami'ye söylenmesini teklif ediyorum”⁷⁴.

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ *Ibid.*

Prens'in mektubu, bu yazıyla birlikte, Müsteşar Yardımcısı Sir L. Oliphant'a sunuldu. Oliphant, her iki yazıyı okuduktan sonra şunları not etti: "Mustafa Kemal'in sağlığı şüphesiz kaygı yaratmaktadır. Görünürde bir iki konferans vermek, aslında kendisini muayene etmek amacıyla bir Fransız mütehassısının Ankara'ya çağrıldığını biliyoruz. Gazi meydandan çekilince herşey olabilir. Ama ben de, Mr. Bowker gibi, Almanya'nın mutlaka nüfuz sağlayabileceğinden şüphe ederim. Teklif edilen tutum uygundur... Ayrıca, mektubun bir örneğinin, görüşünü almak için ilk kur-yeyle (Ankara Büyükelçisi) Sir P. Loraine'e gönderilmesini teklif ederim."⁷⁵

Prens'in görüşme arzusunun reddedilmesi ve mektubun Ankara'ya da iletilmesi teklifleri kabul edildi. Müsteşar Yardımcısı Sir L. Oliphant, 13 Nisan 1938 günlü "özel ve gizli" bir yazıyla, Prens Bahaeddin Sami'nin mektubunu Büyükelçi Sir P. Loraine'e yolladı. Yollarken, mektup konusunda herhangi bir işlem yapılmadığını bildirdi, "sadece telefonla mektubun alındığını bildirdim" dedi ve "mektup konusundaki görüşlerinizi bildiriseniz büyük bir ilgiyle okuruz" diye ekledi⁷⁶.

Ankara Büyükelçisi Sir P. Loraine, 24 Nisan'da, özel ve gizli bir yazıyla cevap verdi. "Samimi" müşahedem şudur ki, "Sami'nin mektubu tümüyle saçmadır" (all bunkum) dedi. Ondan sonra kendi görüşlerini şöyle belirtti :

"Atatürk'le Alman Hükümeti arasında gizli görüşmeler yapıldığına inanmıyorum.

İsmet'in (İnönü) halifeliği diriltme fikri beslediğine inanmıyorum. Türk Hükümeti'nin ve Atatürk'ün, halifelikle bütün ilişkilerini kesmiş olduklarına ve bunun (halifeliğin) Türkiye'de veya başka yerde yeniden diriltmesini istemediklerine tamamiyle eminim.

Eğer Almanya Abdülmecid'in geri dönmesini fiilen destekli-yorsa, körükörüne boşluğa doğru gidiyor demektir.

Atatürk'ten sonra ne olacağı konusunda spekülasyon yapmak boşuna olacaktır. Yerine kimin geçeceğini bilmiyoruz. Ama, Atatürk'ün yarın öleceğini farzetsek bile, Türkiye politikasının

⁷⁵ F.O. 371/21934/E. 1914: Sir Lancelot Oliphant'ın 7.4.1938 günlü notları.

⁷⁶ F.O. 371/21934/E. 1914/G.: Lancelot Oliphant'tan Percy Loraine'e. Yazı. Özel ve gizli. Londra, 13.4.1938.

genel çerçevesinde herhangi bir değişiklik olacağını sanmam. Atatürk'ün hayatta kaldığı her geçen yılın, böyle bir değişme tehlikesini azaltacağı kanısındayım.”⁷⁷

Büyükelçi, Türkiye’de İngiltere taraftarı duyguların gelişmekte olduğunu da söyledikten sonra, Atatürk’ün sağlığının iyiye doğru gitmekte olduğu haberini verdi: Tedavisini titizlikle yaptırıyordu, kilo almaya başlamıştı, evinin içinde dolaşmasına müsaade edilmişti. Atatürk bunu “nekahat devresindeki bir çocuk sevinciyle” karşılamıştı⁷⁸.

“Kasıtlı” Yayınlar ve Tepkiler :

İngiliz Büyükelçisi Atatürk’ün sağlığının iyileşmekte olduğunu söylerken, Fransa’da, hastalığın gittikçe kötüleştiği ileri sürülmekteydi. Fransız basınında kötümser yayınlar yapılıyordu ve bu yayınlar Fransız Devlet Radyosu’na da sızmıştı. Fransız basını ve radyosu, Atatürk’ün hastalığına karamsar açıdan bakıyordu. Fransızlar, Atatürk için Paris’ten ilaç sipariş edildiğini mi haber almışlardı, yoksa Atatürk’ü muayene etmiş olan Fransız Profesörü Dr. Fiessinger’in çevresinden karamsar haberler mi sızıyordu? Bu yayınların kökü nereden geliyordu? Sebebi neydi? Pek anlaşılamiyordu, ama, Atatürk’ün iyileşmesinin umulduğu bir sırada, böyle olumsuz haberler çıkarılması, Türk Milletinin hislerini rencide edecek nitelikteydi. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, bu haberleri “kasıtlı” sayıyordu ve her çıktıkça tepkiyle karşılıyordu.

1938 Nisan ayı sonlarına doğru Fransız radyosunda Atatürk’ün ağır hasta olduğu yayınlanınca, Dışişleri Bakanlığı, Paris Büyükelçiliği’ne telgrafla talimat gönderdi ve Fransa Dışişleri’nin sert bir şekilde dikkatinin çekilmesini istedi. Büyükelçi Suat Davaz talimatı yerine getirdi ve 30 Nisan 1938 günü Ankara’ya şu telgrafi çekti :

26 numaralı telgrafname cevabıdır :

“Fransız radyolarının Atatürkümüz’ün vahim surette hasta olduğuna dair işaati hakkında hariciyenin şiddetle nazarı dikkatini celbettim ve bunu dostane bir maksada hamletmek imkânı olmadığını ve Atatürkümüz’ün sıhhat ve afiyetinin tamamıyla berkemal olduğunu kendilerinin bizim kadar iyi bildiklerini ileri sürerek derhal tashih etmeleri lüzumunu söyledim. Bu hadise-

⁷⁷ F.O. 371/21934/E. 1934/G.: P. Loraine’den L. Oliphant’a. Yazı. Özel ve gizli. Ankara, 24.4.1938.

⁷⁸ *Ibid.*

den son derece müteessir olduklarını ve derhal tashihi keyfiyet ettireceklerini söylediler. Arzı keyfiyet eylerim efendim”⁷⁹.

Bu sert teşebbüs üzerine Fransız radyoları susturuldu mu? Yazışmalardan iyice anlaşılamiyor. Ama radyo yayınlarından yeni bir şikâyet görülmedi. Belki, Fransa Dışişleri Bakanlığı, radyoların dikkatini çekmişti. Devlet Radyosu bakımından durum nispeten kolaydı. Yetkili memurların dikkati çekilmekle istenen sonuca ulaşılabilirdi. Ama, basın özgürlüğü olan Fransa gibi bir ülkede, gazete yayınlarını önlemek daha zordu. Kötümser haberlerin radyolara ve gazetelere kasten verildiği kuşkusu da akla geliyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Fransa Dışişleri Bakanlığı'ndan dışarıya haberler sızdırıldığı kanısındaydı. Bazı yayınlar, bu kuşkuju kuvvetlendiriyordu. Ankara'daki Fransız Büyükelçisi M. Ponsot, Mart ayında, Atatürk'ün ağır hasta olduğunu, Cumhurbaşkanlığı'na yeniden adaylığını koymayacağını, yerini İsmet İnönü'ye bırakacağını ileri sürmüş ve bunu İngiliz Büyükelçisi'yle tartışmıştı. 17 Mayıs 1938 günü, *Paris-Soir* Gazetesi'nde, hemen hemen aynı haber çıktı. Haberi sanki gazete muhabiri değil de Fransız diplomatları vermiş gibiydi. Bu haber, Türk makamlarını yeniden fena halde sınırlendirdi. Türk Dışişleri Bakanlığı, aynı gün, Paris Büyükelçiliği'ne şu telgrafı çekti :

“Bugünkü *Paris-Soir* Gazetesi'nde, Atatürk'ün sıhhati hakkında intişar eden ve hakikate külliye muhalif olan bedhahane haber, herhalde, masumane bir maksadın ifadesi olmasa gerektir.

Atatürk, her gün, gezintiler yapmakta ve pek neş'eli bir halde devlet işleriyle meşgul olmaktadır. Rahatsızlığın gripten ileri geldiği ve bir müddet istirahatından sonra hasıl olan salâhın bugün artık tam bir eyilik vaziyetine inkılap etmiş olduğu malûmunuzdur. (Fransa) Hariciye Nezareti'nin nazarı dikkati celbedilmekle beraber, haberi tekzip etmenizi rica ederim”⁸⁰.

Paris Büyükelçisi Suat Davaz, talimatı aynı 17 Mayıs günü aldı. Hemen harekete geçti. Fransa Hükümeti'nin dikkatini çekti. Geç saatlerde gazete başyazarlarını arattı. Atatürk'ün ağır hasta olduğu, Cumhurbaşkanlığı'ndan çekileceği yolundaki haberleri yalanladı. 18 Mayıs 1938 sabahı, çeşitli Fransız gazetelerinde Büyükelçiliğin yalanlaması yayınlandı. *La Ré-*

⁷⁹ P.B.A.-K. 180/A-1: Paris Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na. Şifre Tel., Paris, 30.4.1938, No. 60.

⁸⁰ P.B.A.-K. 180/A-1: Hariciye Vekâleti'nden Paris Büyükelçiliği'ne Şifre Tel. Ankara, 17 Mayıs 1938, No. 42.

publique Gazetesi, “Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk kat’iyyen hasta değil” başlığı ile Büyükelçiliğin yalanlamasını yayınladı. “İki ay önce hafif rahatsız olan Cumhurbaşkanı, bugün tamamen iyileşmiş bulunmaktadır” diye yazdı⁸¹. *Le Jour, L’Echo de Paris* Gazetelerinde haber, “Türkiye Büyükelçiliği’nin bir yalanlaması” başlığıyla yayımlandı⁸². *Excelsior* Gazetesi, Büyükelçiliğin yalanlamasını, “Kemal Atatürk’ün Sağlığı” başlığıyla verdi⁸³. *L’Ordre* Gazetesi, Atatürk’ün artık iyileşmiş olduğu haberini, doğrudan doğruya Ankara’dan alıp yayınladı⁸⁴. Hastalık haberi Londra’da da yalanlanmıştı. *Agence Economique et Financière* adlı Fransız Gazetesi, Londra Büyükelçiliği’nin yalanlamasını yayınladı⁸⁵. Türk teşebbüsü ve yalanlaması Büyükelçi’de etkisini göstermişti. 18 Mayıs günü, Paris Büyükelçisi Ankara’ya şu cevabı telledi:

“Dün geç vakit *Paris-Soir*’ın Atatürkümüz’ün sıhhati hakkında garazkârane havadis neşretmesi üzerine Hükümet (Fransa Hükümeti) nezdinde teşebbüste bulundum. Gerek Hariciyenin ve gerek bizzat Dahiliye Nâzırı Mösyö Sarraut’nun nazarı dikkatini celbettim ve kendisiyle konuştuğum esnada bu haberin aslı esası olmadığından dolayı, fevkalade memnun olduğumu ve derin tazimat ve sarsılmaz dostluk hislerinin derhal Atatürkümüz’e arzını rica etti. Gazete başmuharrirlerini de gece geç vakit buldurarak ve ayrıca ajans vasıtasıyla da bu bedhahane haberi tekzip ettirdim. Bu sabahki bütün Fransız gazeteleri tekzipimi neşrettiler. Bu düşmanca haberin menbâ hakkında yaptığım tahkikat neticesinde de bunun Fransa’dan değil, harıcdan verildiği anlaşıldı. Bu bedhahane haber Fransız radyoları vasıtası ile de tekzip ettirilmiştir”⁸⁶.

Fransa İçişleri Bakanı M. Albert Sarraut, Atatürk’e dostluk duygularıyla bağlı olan yabancı devlet adamlarından biriydi. Atatürk’ün iyileşmiş olduğunu duyunca sevinmişti. Atatürk’e, “sarsılmaz dostluk duygularını” arzedilmesini rica ederken, aynı zamanda Türk-Fransız ilişkilerini kuru-

⁸¹ “Le président Kémal Ataturk n’est nullement malade”, *La République* (Paris), 18.5.1938.

⁸² “Un démenti de l’Ambassade de Turquie”, *Le Jour, L’Echo de Paris*, 18.5.1938.

⁸³ “La Santé de Kémal Ataturk”, *Excelsior*, 18.5.1938.

⁸⁴ *L’Ordre*, 18.5.1938.

⁸⁵ “La Santé de Kémal Ataturk”, *Agence Economique et Financière*, 18.5.1938.

⁸⁶ *P.B.A.-K. 180/A-1*: Paris Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne şifre tel. Paris, 18.5.1938, No. 69.

mak istiyor gibiydi. Kasıtlı yayınlar, iki ülke arasındaki ilişkileri etkileyebilecek nitelikte görünmeye başlamıştı. Büyükelçi Suat Davaz da, “bedhahane haber”in Fransa dışından verilmiş olduğunu söylerken, bunun iki ülke ilişkilerine olumsuz etkilerini azaltmak arzusunda olduğu izlenimini veriyordu. Kötümser haberi birçok Fransız gazeteleri yalanlamıştı; ama Büyükelçi'nin Ankara'ya bildirdiği gibi “bütün Fransız gazeteleri” yalanlamayı yayınlamış değillerdi. Büyükelçi'nin telgrafının Ankara'ya gönderildiği gün, kötümser yayınları sürdüren Fransız gazeteleri de vardı. Aynı 18 Mayıs günü, *L'Ère Nouvelle* Gazetesi “Kemal Atatürk'e felç mi indi?” başlıklı bir haber veriyordu. “Daily Telegraph” ve “Morning Post” adlı İngiliz Gazetelerinin Beyrut muhabirlerine atfen ve ihtiyat kaydıyla verilmiş olmakla beraber, bu haber de, sıcağı sıcağına yalanlanmış olan *Paris-Soir* haberinin tıpkısıyla bir tekrarıydı. Haberde, Atatürk'e felç indiği, kendisinin artık Cumhurbaşkanlığı görevini yapamayacağı ve yerini Başbakan Celâl Bayar'a bırakacağı ileri sürülüyordu⁸⁷. Büyükelçi, belki kendisinin Fransa Hükümeti ve basını üzerindeki başarılı etkisini hafifletmek, belki de Ankara'yı yeniden sınırlendirip Türk-Fransız ilişkilerini kötüleştirmek amacıyla, bu haberi Ankara'ya duyurmaktan kaçınmıştı.

Türk Dışişleri Bakanlığı, Atatürk'ün sağlığı konusunda Fransa'da yapılan kasıtlı yayınları, diğer ülkelerde de yalanlatmaya çalışıyordu. Bu yayınların Ankara'da nasıl kızgınlık yarattığı ve nasıl yorumlandığı başka belgelerde daha açık-seçik görülüyordu. 18 Mayıs 1938 günü, Dışişleri Bakanlığı'ndan Roma Büyükelçiliği'ne şu telgraf yollandı :

“*Paris-Soir* Gazetesi'nin dünkü nüshasında intişar eden ve Beyrut menşeli olarak Avrupa ve Amerika'ya gönderildiği anlaşılan bir haberde, Reiscumhurumuz'un hastalığının ağırlaşmış olduğu ve Atatürk'ün devlet işleriyle meşgul olması imkânı kalmadığından yerine Başvekilin gelmesi melhuz bulunduğu bildirilmektedir.

Bu haber, Hatay intihabatı esnasında Fransızların yaptıkları adî ve menfur bir propagandadan ibarettir. Atatürk, mutad veçhile, neş'eli bir halde devlet işleriyle meşgul olmaktadır. Rahatsızlığının gripten ileri geldiği ve bir müddet istirahatten sonra hasıl olan salâhın tam bir eyilik vaziyetine inkılâp etmiş olduğu ve onbeş günden beri mutad tenezzühlerine çıkmakta bulunduğu ajans haberlerinden malumunuz olmuştur.

⁸⁷ “Kémal Atatürk paralysé?”, *L'Ère Nouvelle*, 18.5.1938.

Hariciye nezdine malumat vermekle beraber tekzip etmenizi rica ederim”⁸⁸.

Roma Büyükelçiliği, aldığı bu talimat üzerine, İtalya Dışişleri Bakanlığı’na bilgi verdi. İtalyan yetkilileri, Atatürk’ün artık iyileşmiş bulunduğunu zaten bildiklerini, bunun Türkiye Büyükelçiliği’nce de doğrulanmasına sevindiklerini, “mahiyeti kolaylıkla kabili tahmin aksi mahiyetteki haberlere zaten inanmamış olduklarını” söylemişlerdir⁸⁹. Büyükelçilik, İtalya basınında haberi yalanlatmayı gerekli görmemişti. Fransa’da görüldüğü gibi, İtalyan gazetelerinde kasıtlı haberlere pek rastlanmamıştı.

Paris-Soir Gazetesi’nin haberi, Ankara’da, *Anadolu Ajansı* aracılığıyla da yalanlandı. Bazı yabancı gazeteler, *Anadolu Ajansı* haberini verdiler. 19 Mayıs 1938 günlü *Agence Economique et Financière* Gazetesi, Ankara muhabirinden aldığı uzunca bir telgrafi yayınladı : Atatürk’ün sağlığı konusunda çıkarılan kötü haberler, Türkiye’de şaşkınlık ve infial yaratmıştı. Aslında Atatürk, bütün Ankaralıların gözleri önünde, on-onbeş gündür gezintiler yapıyordu. Bu durumda, kötü haberler yaymak, yalnız bilgisizlikle açıklanamazdı. Bu kötü haberleri yayanlar, Türklerin milli duygularını derinden yaralamak amacı güdüyor olmalıydılar... Bunları belirttikten sonra, muhabir, *Anadolu Ajansı* yalanlamasını olduğu gibi veriyordu⁹⁰. Dışişleri Bakanlığı’nın, ve Anadolu Ajansı’nın yalanlamaları aynı doğrultuydaydı. Türk Devlet Başkanı’nın sağlığı konusunda, Beyrut’tan yani Fransız mandası altında bulunan bir şehirden, dünyaya yayılmaya çalışılan kötü haberler, kasıtlıydı, Hatay kavgasıyla ilgiliydi.

Kasıtlı haberlere, Fransa’nın taşra gazetelerinde de rastlanmıştır. Bunlar da Türk Konsolosluklarınca yalanlanmıştır. 21 Mayıs 1938 günü, Marsilya Başkonsolosluğu şunları bildirdi : “Marsilya’da çıkan *Le Soleil*” Gazetesi’nin 18.5.1938 tarihli nüshasında, Cumhurreisimiz Atatürk’ün hastalanmış olduğuna dair Ankara’dan çekilmiş bir telgraf intişar etmesi üzerine, keyfiyet bura matbuatında, örneği ilişik tebliğ ile, tekzip edilmiştir. Bu tekzipname Marsilya’da çıkan *Le Soleil*, *Le Petit Marseillais*, *Marseille Soir*, *Le Radical*, Gazetelerinde intişar etmiştir”⁹¹. Başkonsolosluğun

⁸⁸ R.B.A.-K. 228/7: Hariciye Vekâleti’nden Roma Büyükelçiliği’ne Şifre tel. Ankara, 18.5.1938, No. 19.

⁸⁹ R.B.A.-K. 228/7: Roma Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne Şifre tel. Ankara, 20.5.1938.

⁹⁰ “A Propos des Faux Bruits Relatifs A la Santé Du Président Atatürk”, *L’Agence Economique et Financière*, 19.5.1938.

⁹¹ P.B.A.-K. 180/A-7: Marsilya Başkonsolosluğu’ndan Paris Büyükelçiliği’ne. Yazı. Marsilya, 21.5.1938, No. 124/12.

Marsilya gazetelerine yolladığı “tebliğ”de, hastalık haberinin tamamen asılsız, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın sağlığının yerinde olduğu belirtiliyordu⁹².

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, yalnız *Paris-Soir* Gazetesi'nde değil, başka Fransız gazetelerinde de kasıtlı haberler çıktığına bakarak, Fransa'da Atatürk'ün sağlığı konusunda adeta bir kampanyaya girişilmiş olduğu kanısına vardı. Biraz gecikmeyle, *Europe Nouvelle* adlı dergide de çirkin bir habere rastlandı. Haberde, Türkiye Cumhurbaşkanı için satın alınan *Savaronna* yatının Haliç'e getirilmiş olduğu, ama “Türk diktatörü”nün yata henüz ayak basmadığı, ağır hasta olduğu için Ankara'da sarayındaki yatağından kalkacak durumda olmadığı söyleniyor ve alay edercesine, “Savaronna acaba kaptanına kavuşabilecek mi? Kaptanının ölümü üzerine kopacak diplomatik fırtınada yok olacak birçok şey ile birlikte acaba o da kaybolup gitmeyecek mi?” diye soruluyordu⁹³. Türk Milletinin duygularını yaralayacak nitelikteki bu yazı üzerine Dışişleri Bakanlığı, Fransa Dışişleri Bakanlığı nezdinde yeniden teşebbüs yapılmasını istedi. 21 Mayıs 1938 günü Paris Büyükelçiliği'ne gönderilen talimatta şöyle denilmekteydi :

“Atatürk'ün sıhhati hakkında *Europe Nouvelle* Gazetesi'n(de)... çıkan bedhahane yazı sureti ilişik olarak takdim kılındı.

Bundan evvel (...) telgrafla da arzedilmiş olduğu veçhile, son zamanlarda Fransa'da bizim için çok kıymetli bir mevzu olan Atatürk hakkında gerek radyo, gerek gazetelerle sistematik olarak ve adeta “campagne” şeklinde musanna, yanlış ve tamamen maksadı mahsusla yapılan bu gibi neşriyata son verilmesi için Fransa Hariciye Nezareti nezdinde gereken teşebbüsün icrasını rica ederim.”⁹⁴

Böylece teşebbüsler, tekzipler birbirini kovalıyordu. Fransız radyo ve basınında görülen bu haberler Atatürk'ün Fransız Profesörü Dr. Fiessinger'e muayene ettirilmesinden bir iki ay sonraki döneme rastlıyordu. Fransız doktoru bir aylık (veya altı haftalık) bir dinlenme süresi öngörmüş, ondan sonra Atatürk'ün iyileşebileceğini söylemişti. Atatürk, doktorun öğütlerini yerine getirmiş, tedavisini titizlikle yaptırmış ve Mayıs ortalarına doğru gerçekten yataktan kalkmış, dolaşmaya başlamıştı. Tamamen

⁹² *Ibid.* Marsilya gazetelerinde yayınlanan tekzip örneği.

⁹³ *L'Europe Nouvelle*, 7.5.1938, P.B.A. -K. 180/A-1.

⁹⁴ P.B.A.-K. 180/A-1: Hariciye Vekâleti'nden Paris Büyükelçiliği'ne. Yazı. Ankara, 21.5.1938, No. 10828/192.

iyileşmemişti. Ama hastalığı gerçekten atlatacağı, tamamen iyileşeceği bekleniyor, umuluyordu. Tam bu hassas umut günlerinde, adeta sistematik bir kampanyaya girişilmesi, Atatürk'ün bundan böyle devlet işlerini yürütemeyeceği, Cumhurbaşkanlığı görevini bırakacağı haberlerinin yayılması yangına körükle gitmek gibiydi. Türk Milletinin duygularını yaralıyordu. Gerçi bu kötü haberler Türk basınına pek yansıtılmıyor, Türk kamuoyu bunları etraflıca duymuyordu. Ama, yabancı gazeteleri yakından izleyen Dışişleri Bakanlığı'nda ve dış temsilciliklerde bu haberler haklı bir tepkiyle karşılanıyordu. Bu kötü haberleri, Fransız gazetecilerinin meslek aşkı, haber alma hürriyetleri ile açıklamak da imkânsız gibiydi. Yalnız Fransız radyocuları ve gazetecileri mi mesleklerine aşkla bağlıydılar ve yalnız onlar mı başka kimsenin duymadığı "flaş" haberler yakalayabiliyorlardı? Ve basın hürriyeti yalnızca Fransa'da mıydı? Neden basın hürriyetinin en az Fransa kadar geniş olduğu İngiltere gibi ülkelerde böyle kötümser haberlere pek fazla rastlanmıyordu? Rastlansa bile neden oralarda sürekli yayın yapılmıyordu da Fransa'daki yayınlar adeta sistematik bir kampanya gibiydi? Bu sorular, Fransız basın ve radyosu üzerinde haklı olarak kuşkular yaratıyordu. Fransız yayınlarında bir kasıt payı aramak büsbütün yersiz olmasa gerekti. Bu kasıt, büyük ölçüde Hatay sorunuyla ilgiliydi. Hatay'ı Türkiye'nin millî bir davası haline getiren ve bunu şahsen kendine vazgeçilmez bir dava edinen Atatürk'tü. Fransız gazetecileri, şimdi hassas bir konu yakalamışlar, çirkince öç almak istiyor gibiydiler.

Atatürk, 19 Mayıs 1938 Gençlik Bayramı töreninde hazır bulundu. Bu, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın ağır hasta olduğu için artık devlet işlerini yürütemeyeceğini, görevinden çekilmek zorunda kalacağını ileri sürenlere, bunu inatla yayanlara karşı en kestirme bir cevaptı. Diplomatik teşebbüslerden, tekziplerden daha etkili oldu. Ertesi günkü yabancı gazeteler, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın 19 Mayıs törenlerinde hazır bulunduğunu bildirdiler⁹⁵. Haber kısaydı, ama etkili ve susturucuydu. Gençlik Bayramı törenleri biter bitmez, yine aynı gün, Atatürk, özel trenle Mersin'e hareket etti. Bu davranış gerçekten manalıydı. Atatürk "İstikamet Hatay" diyor ve haftalardan beri aleyhte yayın yapan Fransızlara küçük bir ders veriyor, gibiydi. Fransız gazeteleri, Atatürk'ün Mersin'e, oradan da Adana'ya gittiği, daha sonra da Ankara'ya döndüğü haberlerini yayınladılar⁹⁶. Ondan sonra, uzunca bir süre, Fransız basınında ve radyosunda derin bir sessizlik göze çarpmaktadır. Atatürk'ün hastalığı haberi çıkmaz oldu.

⁹⁵ *Le Temps*, 21.5.1938; *Le Journal des Débats*, 21.5.1938, vs.

⁹⁶ *Agence Economique et Financière*, 20.5.1938; *Le Journal des Débats*, 21.5.1938; *Le Temps*, 21.5.1938; *Le Matin*, 21.5.1938; *L'Agence Economique et Sociale*, 25.5.1938 vs.

14 Haziran 1938 günü Dışişleri Bakanlığı'ndan Paris Büyükelçiliği'ne şu telgraf çekildi :

“*Europe Nouvelle*'in son nüshasında “Amazons Turques” başlığı altında inkılap pratiklerimize Türk kadınının iştirakini vesile ederek Atatürk'ün sıhhatleri hakkında hilafı hakikat ve terbiyesizce bir yazı intişar etmiştir.

İki memleket münasebatının sıkı bir imtihan geçirdiği ve efkârı umumiyemizin fevkalade hassas bulunduğu böyle bir zamanda bu gibi neşriyatın yapacağı tesir (? izahtan) varestedir.

Vaki iki teşebbüse rağmen bu mecmuanın bu şekilde neşriyata devam etmesi şayanı dikkattir.

Şimdiye kadar ciddî bir gazete olarak bildiğimiz bu mecmuanın neşriyatında görülen bu hal bizi idhalini menetmek tedbirine sevkedecektir.

Hükümet nezdinde bir daha teşebbüste bulunmanızı rica ederim”⁹⁷.

Bu talimat üzerine, yeniden Fransa Dışişleri Bakanlığı nezdinde teşebbüs yapılmıştır. Büyükelçi Suat Davaz'ın bildirdiğine göre, Fransız makamları yazıdan dolayı “çok müteessif olduklarını” söylemişler ve bu gibi yazıların bundan böyle tekerrür etmemesi için “sıkı tebdir alacaklarını” vadetmişlerdir. Büyükelçi ayrıca dergi müdürlüğü ile de görüşerek yazıyı “şiddetle protesto” etmiştir. Dergi müdürlüğü de yazının kasıtsız olarak çıktığını söylemiş, bundan sonra böyle yazılar çıkmaması için tedbir aldıklarını bildirmiş ve özür dilemiştir⁹⁸.

Aldatıcı Nekahet

1938 yılı Mayıs ortalarından Temmuz sonlarına kadar ki dönemde Atatürk iyileşmiş görünmektedir. Haziran başında, haftalık *Europe Nouvelle* Dergisi'nde, istisnai olarak görülen ve çabucak protesto edilen bir hastalık haberinden sonra, iki ay boyunca, dış basında kötümser haberlere artık rastlanmamaktadır. Ankara'daki yabancı diplomatlar da, Atatürk'ün artık iyileşmiş olduğu kanısında görünmektedirler. İngiliz Büyükelçiliği Nisan

⁹⁷ P.B.A.-K. 180/A-7: Hariciye Vekâleti'nden Paris Büyükelçiliği'ne. Şifre tel, 14.6.1938, No. 61.

⁹⁸ P.B.A.-K. 180/A-7: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne Şifre Tel., 18.6.1938, No. 94.

ortalarından Temmuz sonuna kadar, Atatürk'ün sağlığı konusunda Londra'ya herhangi bir yazı yollamamıştır. Bu dönem içinde Atatürk, törenlerde görülmüştür. Yabancı devlet adamlarını kabul edip görüşmüştür, yurt içi gezilere çıkmıştır. Kısacası, Cumhurbaşkanı hastalığı atlatmış, devlet işlerini normal yürütmektedir. Ve Cumhurbaşkanı için kısa zaman önce satın alınmış *Savarona* yatı "kaptanına kavuşmuştur."

Dış basında ara sıra yine bazı haberler görülmektedir. Ama bunlar hastalık haberleri değil, Atatürk'ün devlet işlerini yürütmesiyle ilgili haberlerdir. 20 Mayıs günlü yabancı gazetelerde görülen bir haberde, Türkiye Cumhurbaşkanı Atatürk'ün, resmen Ankara'yı ziyaret eden Yugoslavya Savunma Bakanı General Mariteh'yi kabul ettiği, kendisiyle görüştüğü bildirilmişti⁹⁹. Bundan bir ay sonra, dış basında, Atatürk'ün Romanya Kralı Carol ile İstanbul'da görüşmeler yaptığı haberleri çıktı. Kral, iki yıl önce İngiliz Kralı'nın yaptığı gibi, özel yatıyla İstanbul'a gelmiş, Atatürk'ü ziyaret etmişti. Atatürk, Kral Carol'ü, *Savarona* yatında kabul etmiş ağırlamıştı. Haber önce İstanbul'dan, sonra da Bükreş'ten dış basına verilmişti¹⁰⁰.

Bu aylar içinde İngiliz diplomatik belgeleri arasında da Atatürk'le ilgili bazı yazışmalar görülmektedir. Bunlar da hastalık ile ilgili değildir. İngilizler, Atatürk'ün iyileşmiş olduğu kanısındadırlar. Türk-İngiliz ilişkilerini ileride daha da geliştirmek için Atatürk'ün şahsen birinci derecede rol oynayacağını düşünmekte ve bu amaçla bazı tasarıları görüşmektedirler. Bir İngiliz devlet adamının Atatürk'e ziyarette bulunması fikri vardır. Bundan başka Atatürk'e bir İngiliz nişanı veya madalyası verilmesi düşünülmektedir. Ayrıca Oxford veya Cambridge Üniversiteleri'nden birinin Atatürk'e Fahri Doktorluk payesi vermesi fikri İngiliz diplomatları arasında görüşülmektedir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, gıyaben Fahri Doktorluk payesinin ve diplomasının verilmesinin güç olacağı kanısındadır ve Atatürk'e G.C.B. nişanı verilmesini düşünmektedir¹⁰¹. Ankara'daki Büyükelçi Sir P. Loraine ise Atatürk'ün İngiliz nişanını takmayacağını, bundan memnun da kalmayacağını, çünkü Türkiye'de nişan ve madalyaların kaldırılmış bulunduğunu belirtmekte ve Fahri Doktorluk payesinin verilmesini savunmaktadır. Büyükelçi, Atatürk'ün böyle bir bilimsel payeye tamamen layık olduğunu anlatmakta, O'nun bilim, kültür, sanat ve uygarlık alanlarındaki eserlerini sayıp dökmektedir¹⁰².

⁹⁹ Örneğin *L'Epoque* Gazetesi, 20.5.1938.

¹⁰⁰ 20.6.1938 günlü *L'Ordre*, *Le Matin*, *L'Humanité* Gazeteleri ve 21.6.1938 günlü *Le Journal des Débats*, *La République*, *L'Ordre* Gazeteleri vs.

¹⁰¹ *F.O. 371/21930/E.2170*: Oliphant'tan Loraine'e. Özel yazı. 21.5.1938.

¹⁰² *F.O. 371/21930/E.3437*: Loraine'den Oliphant'a. Özel yazı. Ankara, 2 Haziran 1938.

İngilizler bu gibi konuları görüşüyorlardı. Atatürk'ün hastalığından söz etmez olmuşlardı. İngiliz Büyükelçisi Sir P. Loraine, 1938 yazında, üç ay boyunca hastalık konusunda birşey yazmamıştı. Daha doğrusu bu konuda yazacak bir haber almamıştı. Atatürk iyileşmişti, kendisini toplama-ya devam ediyordu.

25 Temmuz'da Büyükelçi, Londra'ya özel ve gizli bir yazı yolladı. Üç aydan beri ilk kez Atatürk'ün hastalığı konusuna değindi. Ama, bu yazı da kaygı verici karamsarlıkta değildi. Büyükelçi, birkaç gün önce, Büyüka-da Yat Kulübü'nde Dışişleri Bakanı Aras ile konuşmuş, Atatürk'ün sağlığı konusunda yeniden ortada dolaşmaya başlayan söylentilerin nedenini sormuştu. Aras'a göre, söylentilerin nedeni, soğuk algınlığının nüksetmiş olmasıydı. Atatürk, biraz dikkatli davranarak bundan kaçınılabirdi. Bu arada Atatürk, yeniden aynı Fransız doktoruna muayene ettirilmişti. Doktor'un söylediğine göre, nükseden hastalık kurbanına çok zaman aksak bir hayat yaşatırdı, ama Atatürk bunu atlatmıştı. Sonuç olarak, tamamen iyileşmede biraz gecikme olmuştu. Doktor Atatürk'ün Eylül ayının ikinci yarısında tamamen iyileşebileceği kanısındaydı. Doktorun bu kanaatine bakılarak, Fransa Dışişleri Bakanı M. Georges Bonnet'nin, Türkiye'ye yapmayı tasarladığı resmî ziyaretin 20 Eylül'de veya biraz sonra yapabileceği bildirilmişti. Tamamen iyileşmede gecikme olmakla beraber Atatürk'ün hastalığı atlatmış olması, Fransız doktorunu bile şaşırtmıştı. Doktor, "Cumhurbaşkanı bize anlaşılan kötü şaka yapıyor; demir gibi bünyesiyle şaka yapabiliyor; daha zayıf kimseler olsaydı göçüp giderlerdi" demişti. Gerçi bazı söylentilere göre Atatürk, keyifsizdi, bezgindi; kolay kolay yanına kimseyi yaklaştırmıyordu. Ama buna pek şaşmamalıydı. Hastalığı nüksettiği için iyileşmesi gecikmişti. Ayrıca, hayatta iki zevkinden, sigaradan ve içkiden vazgeçmişti¹⁰³.

30 Temmuz'da, yine özel bir mektubunda, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi yeniden Atatürk'ün sağlığı konusuna değindi. İngiliz Mebuslarından Mr. R. A. Butler'e gönderdiği özel mektubunda Büyükelçi, Ankara'daki Fransız Büyükelçiliği'nden aldığı bilgileri kısaca anlattı: Fransız doktoru Atatürk'ü muayene ettikten sonra Fransız Büyükelçiliği'nde sorguya çekilmişti. Doktor, ketum davranmış, ağzından bir şey kaçırılmamıştı. Yalnız Fransız Büyükelçiliği şu kadarını öğrenebilmişti: Doktor, Atatürk'ün ancak iki yıl daha yaşayabileceğini sanıyordu. İngiliz Büyükelçisi ise bu karamsar görüşü paylaşmıyordu. "Şimdiye kadar hemen hemen

¹⁰³ F.O. 371/21925/E.4580: Loraine'den Oliphant'a. Özel yazı. Gizli. Ankara, 25.7.1938. *Sonyel*, s. 547-548.

bütün kötümser raporlar Fransız kaynaklarından geldi” diyor, bu son haberin de, bundan öncekiler gibi aşırı kötümser olduğunu söylemeye getiriyordu. Başka bir deyimle, İngiliz Büyükelçisi, Atatürk’ün iki yıldan daha fazla yaşayacağı kanısındaydı. Büyükelçi, diğer diplomatik çevrelerde Atatürk’ün karaciğer kanserinden rahatsız olduğu söylentisini de duymuştu. Bu söylentilere de katılmıyordu¹⁰⁴.

Bu arada, yaz aylarında Atatürk’ün tedaviye devam ettiği, Paris’ten yine ilaçlar ısmarlandığı görülmektedir. Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem Müdürü Süreyya Anderiman, Dolmabahçe’den Paris Büyükelçiliği’ne gönderdiği 4 Haziran 1938 günlü bir yazıyla yeniden beş kalem ilaç ısmarladı¹⁰⁵. Bir hafta sonra, 11 Haziran’da Paris’e şu “acele” telgrafı çekti:

“Üç kutu *ampoules Biolipase Haffmann Roche* stop Adresi rue Crillon 10 stop Üç kutu *ampoules Sodathormon Byla* stop Acilen gönderilmesi Saygılarla.”¹⁰⁶

İstenen bu ilaçlar zamanında gönderildi¹⁰⁷.

22 Haziran’da, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, “Atatürk’ün kullandıkları *Listerin*’den altı düzine alınıp faturalar ile birlikte gönderilmesini” Paris Büyükelçiliği’nden rica etti¹⁰⁸. Ama bu, doğrudan doğruya hastalıkla ilgili görünmemektedir. Atatürk’ün, karaciğer hastalığına yakalanmadan önce de *Listerin* kullandığı anlaşılmaktadır. Büyükelçilik bunu da gönderdi¹⁰⁹. Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri, 20 Temmuz’da, ilaçların tutarı 4788.20 Frank’ı İş Bankası aracılığıyla Paris Büyükelçiliği’ne transfer ettirdi¹¹⁰.

25 Temmuz’da Süreyya Anderiman Dolmabahçe’den Paris’e bir acele telgraf daha çekti: “Beş kutu *Dyspentine Hepp*, üç şişe *Eupnine Vernade*, altı

¹⁰⁴ F.O. 371/21925/E.4596: Loraine’den Butler’e, Özel ve gizli yazı. İstanbul, 30.7.1938.

¹⁰⁵ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman’dan Paris Büyükelçiliği’ne yazı. Dolmabahçe, 4.6.1938, No. 4/405. Bu yazıya ekli bir faturada, beş kalem ilaç şöyle belirtilmektedir: 6 Btes Extr. Hép. Choay à 50, 55; 6 Diurène à 15; 12 Formocarbine à 14, 35; 6 Psyllium Langlebert à 12; 4 Gastrocalcine bism. à 21, 50.

¹⁰⁶ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman’dan Paris B.E.’ne. Tel. Acele. Dolmabahçe, 11.6.1938, saat 18.30 (Alınışı saat 19.30).

¹⁰⁷ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Davaz’dan S. Anderiman’a. Yazı. Paris, 25.6.1938.

¹⁰⁸ P.B.A.-K. 180/A-7: H. R. Soyak’tan S. Davaz’a. Yazı, 22.6.1938.

¹⁰⁹ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Davaz’dan H. R. Soyak’a. Yazı. Paris, Temmuz 1938. (Yazının günü belli değil.)

¹¹⁰ P.B.A.-K. 180/A-7: H. R. Soyak’tan S. Davaz’a. Yazı, 20.7.1938. (Yazının nereden gönderildiği belli değil. Dolmabahçe’den gönderilmiş olacağı sanılmaktadır.)

kutu *Gastrocalcine Bismuthée oberlin*" gönderilmesini istedi. Bu ilaçlara da acele ihtiyaç vardı¹¹¹. Büyükelçilik bunları tezelden yolladı, arkasından, 30 Temmuz'da faturasını postaladı¹¹². Süreyya Anderiman, 6 Ağustos'ta "iki şişe Mendelium" istedi¹¹³. İki gün sonra da, "ayrıca iki kutu *Mendelium kâsesi*" diye telgraf çekti¹¹⁴. Telgraflar hep Dolmabahçe'den ve "acele" kaydıyla çekiliyordu. İlaç siparişleri sürüp gidiyordu.

Demek oluyor ki, Atatürk'ün nekaheti sadece görünüşteydi. Aslında hastalık devam ediyordu. Yaz aylarında Atatürk'ün yabancı devlet adamlarıyla görüşmeler yapmasına, 19 Mayıs töreninde bulunmasına, yurt içi gezilere çıkmış olmasına bakılarak hastalığı artık atlattığı sanılmıştı. Hemen hemen aralıksız ilaçlara devam ederken bile, bunun sadece "tamamen iyileşmedeki gecikmeden" ileri geldiği kanısı doğmuştu. Dolmabahçe önlerinde, *Savarona*'nın güvertesinde Atatürk zaman zaman beyazlar giymiş, biraz yorgun ve düşünceli görünürken, O'nun artık son aylarını yaşadığını kimse kestiremiyordu. Herkes bunu bir "nekahet dönemi" sanıyordu. En karamsar olan Fransızlar bile, Atatürk'ün daha iki yıl yaşayabileceğini sanıyorlardı. Kötü bir ihtimali gizlemiyor değil idiye, Fransız Profesörü Dr. Fiessinger dahi bu görüşte olduğunu söylemişti. Büyük çoğunluk ise bu "kötümser" görüşe katılmıyordu. Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, Atatürk'ün ömrünün iki yıl kadar kısalmış olabileceğine ihtimal veremiyordu. Aslında ise Büyük Adam'ın artık yılları değil, ayları sayılıydı.

Nükseden Siroz

"1. Bu akşam geç saatte Cumhurbaşkanı'nın (Atatürk'ün) sağlığının ciddi şekilde kötüleştiği yolunda haberler çıktı. Yarın Dışişleri Bakanı'nı (Aras'ı) göreceğim ve tekrar rapor vereceğim.

2. Bu telgraf, yarın sabahki basında telaşlı haberlerin çıkması ihtimaline karşı sizleri hazırlamak içindir. Cumhurbaşkanı'nın karaciğer sirozundan rahatsız olduğu artık kesindir. Ekselansı tedavi için dün iki Alman mütehassısı geldi.

3. Krala haber verilmesini rica ederim"¹¹⁵.

¹¹¹ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman'dan S. Davaz'a. Tel. Acele. Dolmabahçe, 25.7.1938, saat 20.45. (Alınışı 25.6.1938, s.7.15).

¹¹² P.B.A.-K. 180/A-7: S. Davaz'dan H.R. Soyak'a. Yazı. Paris, 30.7.1938.

¹¹³ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman'dan S. Davaz'a. Tel. Acele. Dolmabahçe, 6.8.1938, saat 16.30 (Alınışı saat 20.55).

¹¹⁴ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman'dan Paris Büyükelçiliği'ne. Tel. Acele. Dolmabahçe, 8.8.1938, saat 22.20. (Alınışı 9.8.1938, saat 7.15).

¹¹⁵ F.O. 371/21925/E. 4580: Loraine'den Foreign Office'e Şifre tel. Yıldırım. Dağıtım yapılamaz. İstanbul, 3.8.1938, No.47.

3 Ağustos 1938 gecesi son dakikada, Türkiye'deki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, Londra'ya bu yıldırım telgrafı çekti. Telgraf, İstanbul'dan saat 23.50'de çekildi, ertesi sabah saat 9.30'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na ulaştı.

Üç aydan beri Atatürk'ün iyileşmekte olduğu sanılıyordu. Bu süre içinde Londra'ya ulaşan bütün haberler iyimserdi. Şimdi durum birdenbire değişivermişti. Hastalık, beklenmedik biçimde, aniden kötüleşivermişti. Öyle ki, Atatürk'ün artık son günlerini yaşadığı düşünülerek İngiliz Kralı'na haber verilmesi isteniyordu. Haber, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı oldukça şaşırttı. Bir görevli, "Bu haber hiç beklenmiyordu" dedi ve devam etti: "Uzunca bir süre dinlendikten ve bütün sert içkilerden vazgeçtikten sonra Atatürk'ün sağlığında kesinlikle iyileşme olduğuna inandırılmıştık. Anlaşılan, bütün sağlamlığına rağmen, bünye tamamen sarsılmış. Söylenti doğruysa, bunun Türk politikasında etkisi büyük olacaktır"¹¹⁶. Foreign Office'de bir başka görevli şunları ekledi: "Dün duyduğuma göre Gazi, her an göçebilir... Yakında Türkiye'de gelişmelerle karşılaşabiliriz, ama şimdilik durumun iyiye gitmesini dilemekten başka yapılabileceğimiz bir şey yok"¹¹⁷.

Londra, durumu kaygıyla izliyor, gelişmeleri bekliyordu. 4 Ağustos günü İngiliz basınında hastalıkla ilgili henüz haber yoktu. Ertesi gün, Büyükelçi Loraine'in ikinci telgrafı yetiştii, yüreklere biraz soğuk su serpti. Büyükelçi, Türkiye Dışişleri Bakanı'nın söylediklerini anlatıyordu: "Atatürk'ün durumu ciddi olmakla beraber asla ümitsiz değildi. Bir soğuk algınlığı hastalığı yeniden nüksettirmişti. Bunun önü alınabilirse Cumhurbaşkanı (yüzde elli ihtimalle) en az iki ve en çok sekiz yıl daha yaşayabilecekti. Hastalık önlenemezse Atatürk birkaç aydan fazla yaşayamazdı. Komplikasyon olursa, hastalık birdenbire kötüye gidebilecekti. Ama şimdilik böyle bir ihtimal görülüyordu. Cumhurbaşkanı, bakanların Ankara'ya dönmelerini istemişti. Hastalığı yüzünden Başkent'in İstanbul'a kaydırıldığı izlemine yaratmak istemiyordu. Atatürk'ün morali iyiydi. Ağır hasta olduğunu bilmekle beraber, iyileşme umudunu asla kesmiyordu." Bunları anlattıktan sonra Büyükelçi "Atatürk bülten yayınlanmasını istemiyor, lütfen ketum olunuz" dedi ve durumdan Kral'ın haberdar edilmesi dileğini tekrarladı¹¹⁸.

¹¹⁶ F.O. 371/21925/E. 4580: Mr. J.R. Colville'in 4.8.1938 günlü yorumu.

¹¹⁷ F.O. 371/21925/E. 4580: Sir L. Oliphant'ın 5.8.1938 günlü yorumu.

¹¹⁸ F.O. 371/21925/E.4614: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 4.8.1938. (Alınışı 5.8.1938)

İngiltere Dışişleri Bakanlığı, elden geldiğince ketum davranıyordu. Ama basında yeniden yazılar görülmeye başlamıştı. 6 Ağustos günlü bazı İngiliz gazeteleri, bu arada *The Daily Herald* Gazetesi, Atatürk'ün ağır hasta olduğu haberini verdiler. Resmen "grip" denmekle beraber, aslında Atatürk'ün karaciğerinden rahatsız olduğu, başucunda beş doktor beklediği, bir Avusturyalı, bir de Alman doktoru çağırılmış olduğu yazıldı¹¹⁹. Bu haberler çıkmaya başlayınca Türkiye Dışişleri Bakanlığı yeniden tedirgin oldu. 8 Ağustos günü Dışişleri Bakanlığı, Londra Büyükelçiliği'ne gönderdiği bir şifre telgrafta, "*Daily Chronicle*'nin Reiscumhurumuza sıhhatleri hakkında neşriyatta bulunduğu istihbar olundu" dendidikten sonra, bu yazının çevirisinin telgrafla bildirilmesini istedi¹²⁰.

Londra Büyükelçiliği, 9 Ağustos'ta, *Daily Mail* Gazetesi'nin bir süreden beri artık çıkmadığını bildirdikten sonra şunları telledi:

"Madde 2 - Evvelki akşam *Daily Mail*'den telefonla Reiscumhur Hazretlerinin ahvali sıhhiyeleri hakkında yeni bir haber olup olmadığı soruldu. Resmî malumatım olmadığını söyledim.

Madde 3 - Bazı gazeteler dünkü nüshalarında şiddetli nezleden rahatsız olmuşlar ise de geçirdiklerine dair *Agence Reuter*'in verdiği kısa bir telgrafı neşr eylemişlerdir. Bunun haricinde neşriyat yoktur.

Madde 4 - Bugünkü (9.8.1938) *Daily Telegraph*'da İstanbul'dan çekilmiş, resmî malumata müstenit olduğu anlaşılan bir telgraf vardır. Hastalıklarının Mart iptidasında (influenza) şeklinde başladığı, sonra karaciğer iltihabatından mustarip oldukları, Türk ve Fransız mütehasısları tarafından tedavi edildikleri ve Temmuz sonlarında şiddetli soğuk alarak tekrar hastalandıkları ve ahvali sıhhiyeleri merakı mucip oldu ise de Viyana, Berlin ve Dresden'den getirilen mütehasısların tedavileri sayesinde hastalığın önüne geçildiği yazılıdır."¹²¹

İngiliz basınında hava, kısaca buydu. Aynı günlerde Fransız basınında da benzer yayınlar yapıldığı görülmektedir. 8-9 Ağustos günleri Paris ga-

¹¹⁹ *The Daily Herald*'dan (6.8.1938) naklen *Le Matin*, 8.8.1938.

¹²⁰ L.B.A. - Atatürk'ün hastalığı. Hariciye Vekâleti'nden Londra Büyükelçiliği'ne. Şifre tel. Ankara, 8.8.1938. No. 61.

¹²¹ L.B.A. - Atatürk'ün hastalığı. Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Londra, 9.8.1938, No. 637/320.

zetelerinde İstanbul çıkışlı bir haber görüldü. Bunda, Atatürk'ün Temmuz sonunda kaygı yaratan rahatsızlığının yeniden iyileşmeye yüz tuttuğu bildiriliyordu¹²². Ayrıca 9 Ağustos günlü Fransız gazetelerinde, Paris Büyükelçiliğimizin bir yalanlaması yayınlandı. Bunda da Atatürk'ün hasta olmadığı söyleniyordu¹²³. *Le Matin* Gazetesi, Türkiye Büyükelçiliği'nin yalanlamasını olduğu gibi yayınladıktan sonra, bunun altına kendi görüşünü ekledi: Atatürk'ün hasta olmadığına söylenmesine rağmen, Paris Tıp Fakültesi Profesörlerinden N. Fiessinger'in muayene için iki defa Türkiye'ye çağırılmış olduğunu belirtti¹²⁴. Aynı gün bir başka Fransız gazetesi, Atatürk'ün *Savarona* yatında ağır bir hastalığa yakalandığını, yedi doktorun kendisini tedavi etmekte olduğunu, yayınlanan bültenin hastalığı "soğuk algınlığı" gibi göstermekle beraber, kendisinin karaciğerden rahatsız olduğunu yazdı¹²⁵. *L'Oeuvre* Gazetesi ise, yine 9 Ağustos'ta, "Yeni Türkiye'nin Önderi Kemal Atatürk ağır hasta" diye büyükçe bir başlık attı¹²⁶. Türkiye Büyükelçiliği'nin yalanlaması ancak kısmen etkili olabilmisti. Yalanlamaya rağmen, bazı Fransız gazeteleri, hastalığın devam ettiğini ısrarla yazıyorlardı. Haber bir defa patlak verince, bunu bastırmak kolay oluyordu. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Büyükelçiliğin yalanlaması düpedüz bir inkâr niteliğindedir. Bu yüzden pek inandırıcı olamamıştı.

Bu günlerde Türk basınına susturmak bile tamamen mümkün olamamıştı. 13 Ağustos'ta, İngiliz Büyükelçisi'nin İstanbul'dan bildirdiğine göre, bir süre önce, Türk gazeteleri, Atatürk'ün sağlığı konusunda hiçbir şey yazmamaları için uyarılmışlardı. Anlaşılan panik yaratmamak için alınan bu tedbire rağmen, Ahmet Emin Yalman, *Tan* Gazetesi'nde Atatürk'ün ağır hasta olduğu yolunda bir yazı yayınlamıştı. Aynı yazı *Haber* Gazetesi'nde de çıkmıştı. Bu yüzden *Tan* Gazetesi üç ay, *Haber* Gazetesi de birbuçuk ay kapatılmışlardı. Yalman'ın yazısının çevirisini yayınlamış olan İstanbul'da çıkan bir Rumca gazeteyle üç Ermenice gazete de onar gün kapatılmışlardı¹²⁷.

İngiliz Büyükelçisi'nin bunları Londra'ya bildirdiği gün, yani 13 Ağustos 1938 günü, aynı haberin bu defa Bağdad'dan Avrupa basınına

¹²² *Paris-Midi*, 8.8.1938; *L'Epoque*, *Le Figaro*, *L'Ere Nouvelle* 9.8.1938.

¹²³ *L'Agence Economique et Financière*, 9.8.1938; *Le Journal des Débats*, 10.8.1938.

¹²⁴ *Le Matin*, 9.8.1938.

¹²⁵ *L'Information*, 9.8.1938.

¹²⁶ "Kémal Atatürk, Chef de la Nouvelle Turquie est gravement malade", *L'Oeuvre*, 9.8.1938.

¹²⁷ *F.O. 371/21925/E. 4866*: Loraine'den Foreign Office'e. Yazı. İstanbul, 13.8.1938, No. 412.

tellendiği görüldü. Bunun, Bağdad'daki İngiliz makamlarından sızdırılmış olabileceği akla gelmektedir. Haber ertesi gün ayrıntılarıyla Paris gazetelerinde yayınlandı *La République* ve *Le Petit Journal* Gazetelerinde görülen Bağdad kaynaklı haber özetle şöyleydi: Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ağır hasta olduğu yolunda bir süredir ısrarla dolaşan söylentiler, Türk kamuoyunu ciddi olarak kaygılandırmaktadır. Bu söylentilerin asılsız olmadığı anlaşılmaktadır. İki aydan beri Dolmabahçe'den çıkıp *Savarona*'da oturmaya başlayan Atatürk, yata ancak çok yakınlarını ve bakanları kabul etmektedir. Artık eskisi gibi dolaşmamakta, akşam yemekleri için aldığı büyük lokantaya gitmemektedir. Bir süre önce Paris'ten çağrılan Dr. Fiessinger, rahatsızlığın ağır olmadığını bildirmişti. Ama, 1 Ağustos'ta hastalık birdenbire ağırlaşmıştır. Çağrılan iki Alman doktor da, Fransız Doktoru Fiessinger gibi, hastalığa oldukça ilerlemiş karaciğer sirozu teşhisini koymuşlardır. Türk kamuoyunun kaygısı, Türk gazetelerine de yansımıştı. Yeni Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün hastalığı konusunda bir yazı yayınladığı için *Tan* Gazetesi üç ay kapatılmıştır. Oysa bu saygılı bir yazıydı. Aynı yazı için *Haber* Gazetesi de bir buçuk ay, diğer dört gazete onar gün kapatılmışlardı. Türk basını, bu konuda hiçbir şey yazmama emri almıştır.¹²⁸

Bağdad çıkışlı bu haberin yanısıra, bazı Fransız gazeteleri Ankara'dan aldıkları bir haberi yayınladılar. Daha kısa olan Ankara haberinde de Atatürk'ün hasta olduğu belirtiliyor. *Savarona* yatında Cumhurbaşkanı'nın kimseleri yanına yaklaştırmadığı, ancak bazı Bakanlarla ve çok yakınlarıyla görüştüğü söyleniyordu¹²⁹.

Fransız basınında yeniden hastalık haberlerinin görülmesi üzerine, Paris Büyükelçiliğimiz bir kez daha bunu kesinlikle yalanladı. 17 Ağustos günlü Paris gazetelerinde çıkan bu yalanlamada aynen şöyle denilmekteydi: "Türkiye Büyükelçiliği, Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün hasta olduğu yolunda son günlerde yayınlanan haberleri resmen yalanlar. Cumhurbaşkanı'nın sağlığıyla ilgili söylentiler hiçbir asla esasa dayanmamaktadır ve daha önce de birçok defa kesinlikle yalanlanmış bulunmaktadır."¹³⁰

On günden az bir zaman içinde Paris Büyükelçiliğimiz iki kez yalanlama yayınlamış oluyordu. Her ikisinde de Atatürk'ün hasta olmadığı, hastalık haberlerinin hiçbir asla esasa dayanmadığı ileri sürülüyordu.

¹²⁸ "Le Président Kemal Ataturk serait gravement malade" *Le Petit Journal*, 14.8.1938; "L'état de santé du président Ataturk donne de vives inquiétudes", *La République*, 14.8.1938.

¹²⁹ *Le Jour, L'Echo de Paris*, 14.8.1938.

¹³⁰ *La République, Le Jour, L'Echo de Paris*, 17.8.1938.

Böylesine kesin bir inkâr, ancak görev gereği sayılabilir. Aslında Atatürk'ün hastalığı artık gizlenme safhasını aşmıştı. Avrupa basını, aralıklarla, Nisan ayından beri bunu yazıyordu. Hele Avrupa'dan doktorlar çağırıldıktan sonra hastalık artık hiç saklanamazdı. Olsa olsa şu söylenebilirdi: Atatürk'ün hastalığı Ağustos başında nüksetmiş olmakla beraber, son günlerde yeniden hafiflemiş ve Cumhurbaşkanı'nın sağlığı iyiye doğru gitmektedir, denilebilirdi. İşin doğrusu da buydu.

Türkiye Büyükelçiliği'nin üstüste yalanlamalarına rağmen Paris gazeteleri büsbütün susmadılar. 26 Ağustos günü, bir Paris gazetesinde yine uzun bir yazı görüldü. "Ankara'nın muamması: Savarona yatında müzik sustu. Ve Kemal Atatürk, akşamları artık yatın güvertesinde görünmüyor" başlıklı bu uzun yazıda, saygılı, ama hüzünlü bir dille Atatürk'ün hastalığı anlatılıyordu. Yazıyı, gazetenin Ankara Muhabiri M. René Clermont kaleme almıştı ve diyordu ki:

"Heyhat! Atatürk, belki karakterinin yüceliğinden, kendi sağlığını koruyamadı. Türkiye'yi tedavi etti, ama kendisine bakamadı... Muazzam sarayın önünde demirli o bembeyaz *Savarona*'nın artık eski neşesi yok... Son zamanlarda, güneş batarken, Türkiye'nin kahramanı, beyazlar giymiş olarak, yalnız ve düşünceli üst güvertede görünüyordu; şimdi artık görünmüyor."¹³¹

Bu yazının çıktığı günlerde hastalık yine biraz hafifleme belirtileri göstermişti. Ağustos ayının daha ikinci haftasında Cumhurbaşkanı'nın devlet işleriyle yakından ilgilendiği haberleri görülmeye başladı. 8 Ağustos günü Atatürk, izinli olarak Türkiye'de bulunan Paris Büyükelçisi Suat Davaz'ı Dolmabahçe'de kabul etmiş, kendisiyle bir süre görüşmüştü. Bu haber, hastalık haberleriyle birlikte, 9 Ağustos günlü bazı Paris gazeteslerinde verildi¹³².

Atatürk'ün, bu günlerde dış politikayla yakından ilgilendiği anlaşılıyordu. Şüphesiz, Avrupa'nın bir İkinci Büyük Savaş'a doğru gitmekte olduğunu anlamıştı. Hastalığına bakmayarak, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndaki durumunu düşünüyordu. Ağustos ayının ikinci yarısında, yabancı ülkelerdeki Türkiye elçilerini sırayla İstanbul'a çağırıyor, her biriyle ayrı ayrı görüşmeler yapıyordu. Paris Büyükelçisi'nden sonra Moskova, Varşo-

¹³¹ René CLERMONT, "L'Enigme d'Ankara: A Bord du 'Savarona' la musique s'est tué... Et, le soir, Kemal Atatürk ne paraît plus sur le pont de son yacht", *Le Jour-l'Echo de Paris*, 26.8.1938.

¹³² *Le Journal des Débats*, 9.8.1938.

va ve Tahran Büyükelçilerini Dolmabahçe'de kabul edip, her biriyle görüşmeler yapmıştı. Arkasından Türkiye'nin Brüksel, Sofya ve Bağdad elçileriyle görüşmüştü. Bu haberler de yabancı gazetelerde çıktı¹³³.

Bunlar iyiye alâmetti. Cumhurbaşkanı, elçileri kabul ettiğine ve kendileriyle dünya siyasi durumunu görüştüğüne göre, hiç değilse biraz olsun iyileşebilmiş demektir. 20 Ağustos'ta İngiliz Büyükelçisi, bir şifre telgrafla bunu resmen doğruladı: "Cumhurbaşkanı'nın fizikî durumunda belirli bir iyileşme var. Bunu Dışişleri Bakanı'ndan ve Cumhurbaşkanı Özel Kalem Müdürü'nden öğrendim" dedi¹³⁴. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda haber "tatmin edici" diye yorumlandı¹³⁵.

Bundan sonra bir buçuk ay kadar karamsar raporlar görülmedi. Dış basında hastalık haberleri çıkmadı. Belki biraz da Atatürk'ün sağlık durumunu daha yakından izleyebilmek amacıyla, Ankara'dan İstanbul'a taşınmış olan İngiliz Büyükelçisi de Ekim başlarına kadar bu konuda yeni bir şey yazmadı. Görülen iyileşme belirtilerinden sonra yazacak bir şey duymamış olmalıydı.

1938 yılı Eylül ayı durgun bir aydı. 10 Eylül'de İngiliz Maslahatgüzarı Mr. Morgan, Londra'ya kısa ve özel bir haber verdi: "Dr. Aras dün bana, Atatürk'ü muayene için Fransız mütehassısının üç dört gün önce tekrar geldiğini ve muayene sonucundan memnun kalarak Paris'e geri döndüğünü söyledi. Atatürk biraz daha iyi" dedi¹³⁶. Eylül içinde başkaca bir haber yoktu.

Eylül başlarında Atatürk'ün "biraz daha iyi olduğu" şüphesizdi. Bütün Eylül ayının sessiz olduğu da görülüyordu. Ama bu sessizlik yaklaşan büyük felaketten önceki geçici bir sessizlikti. Yeniden nüksetmiş olan karaciğer sirozu biraz yatıştırılabilmiş olmakla beraber, büsbütün önlene-memişti. Ağustos başında Dr. Aras, "yeniden komplikasyon çıkarsa Atatürk birkaç aydan fazla yaşayamaz" demişti. Bir daha komplikasyon çıkmayacağını ise kimse garanti edemiyordu. Ve tam bu günlerde, 5 Eylül 1938 günü, Atatürk Dolmabahçe'de kendi eliyle kendi vasiyetnamesini yazdı¹³⁷.

¹³³ *Le Temps*, 21.8.1938.

¹³⁴ *F.O. 371/21925/E. 4939*: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 20.8.1938, No. 60.

¹³⁵ *Ibid.* Mr. L. Baggallay'in yorumu.

¹³⁶ *F.O. 371/21925/E. 4939*: Mr. Morgan'dan Sir L. Oliphant'a. Özel yazı., İstanbul, 10.9.1938.

¹³⁷ *Ayın Tarihi*, II. Teşrin 1938, No. 60 Mükerrer, s. 86.

Hastalık Azıyor

Atatürk, vasiyetnamesini yazdı, ama hemen noter çağırıp bunu onaylatmadı. Vasiyetnameyi bir zarfa koydu ve bekledi. Durumu biraz iyice görünüyordu. Kolay kolay hayattan umut kesilemiyordu. Kimbilir belki...

Derken, Eylül sonlarına doğru yeni ilaç siparişleri başladı. 21 Eylül'de telgrafla Paris'ten üç kutu "*Urosiphon*", iki kutu "*Bioli-paze Roche*" ısmarlandı¹³⁸. Ne oluyordu? Hastalık yeniden şiddetleniyor muydu? Telgrafta açıklama yoktu. Arkasından 2 Ekim'de, Dolmabahçe'den Paris Büyükelçiliği'ne bir "acele" telgraf daha çekildi :

"*Clorure Ethyle* pur stop *Kelene* stop Labaratoire produits usunes du Rhone stop 21 Rue Gouzon stop Markası 68 stop Otuz altı şişe gönderilmesi ve taklitlerine dikkat buyurulması müsterhamdır - Saygılar - Süreyya"¹³⁹.

Bir hafta sonra, Paris Büyükelçiliği, Dolmabahçe'den üçüncü bir telgraf daha aldı: "Oniki kutu komprime ve beş şişe mayi olarak *Amylodiastase Thepenier* gönderilmesi müsterhamdır"¹⁴⁰.

"Acele" telgraflar birbirini kovalıyor. Belli ki Dolmabahçe'de telaş vardı. Ekim ayına telaşlı girilmişti. Ama bu kaygıların aslı etraflıca anlaşılmıyordu. Türk telgraflarında herhangi bir açıklama yapılmıyordu. İlaçların Atatürk için olduğu bile belirtilmiyordu. 6 Ekim günlü bir İngiliz telgrafı durumu biraz aydınlattı. İngiliz Büyükelçisi, "Cumhurbaşkanı'nın (Atatürk'ün) sağlığı konusunda yine telaşlı haberler çıktı" dedi ve devam etti: Dr.Aras'ın söylediklerine göre, hastalık yine nüksetmişti. Atatürk'ün vücudunda biriken su alınmıştı. Hasta biraz kendine gelir gibi olmuştu. Atatürk'ün morali yüksekti, hastalıkla boğuşma azmini yitirmemişti. Tıbbî bakımdan bir tahmin yürütülemedi. Şimdiye kadar her iyileşmeyi bir nüksetme izlemiştir. İyileşme yönünde bir duruklama olup olmayacağını kimse kestiremiyordu. Bu arada Atatürk, Ankara'da yapılacak 29 Ekim törenlerinde bulunmak istiyordu. Ama törene katılıp katılamayacağı hakkında karar vermek gerekiyordu¹⁴¹.

¹³⁸ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman'dan S. Davaz'a tel. Dolmabahçe, 21.9.1938, saat 15.15 (Alınışı saat 17.35)

¹³⁹ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman'dan S. Davaz'a. Tel. Acele. Dolmabahçe, 2.10.1938, saat 15.15. (Alınışı saat 16.05).

¹⁴⁰ P.B.A.-K. 180/A-7: S. Anderiman'dan S. Davaz'a Tel. Dolmabahçe, 10.10.1938, saat 12.00 (Alınışı saat 13.10).

¹⁴¹ F.O. 371/21925/E. 5969: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Gizli. Ankara, 6.10.1938, No. 23 Saving.

Demek ki, hastalık bir kez daha nüksetmişti. Dışişleri Bakanı Dr. Aras, bunu İngiliz Büyükelçisi'nden gizlemiyordu. Ama bu son nüksetmenin vahametini azaltmak istercesine konuşmuştu. Büyükelçi'nin telgrafı Londra'ya ulaşınca, İngiliz Dışişleri görevlilerinden Mr. R.J. Bowker, "pek tatmin edici değil" dedi ve sözünü tamamladı: "Dışişlerine ulaşmamış, inanılır bir kaynaktan alınmış bir başka rapordan öğrendiğime göre, Cumhurbaşkanı'nın bir daha yataktan kalkması beklenmiyor"¹⁴².

Bu defaki "nüksetme", önkelerine benzemiyordu. Hastalık, Atatürk'ü artık son defa yatağa düşürmüş görünüyordu. Şimdi kaygı, çok daha ciddi idi, vahimdi. Birkaç gün sonra, 10 Ekim'de, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi de bu korkuyu belirtti. Londra'ya çektiği bir telgrafında "Pek korkarım ki, dedi, sağlığında açık ve umutlu bir iyileşme olmazsa, Atatürk artık birkaç aydan fazla yaşamaz"¹⁴³.

İngiliz Büyükelçisi Sir P. Loraine, şimdiye kadar genellikle iyimserdi. Fransız raporlarını karamsar buluyor, onlara katılamayacağını bildiriyordu. Fransızlardan aldığı bilgilerden ziyade, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'ın söylediklerine önem veriyordu. Bakan meslekten doktordu, bu tıbbî konuda yetkiyle konuşabiliyordu. Ama Aras, 4 Ağustos'ta komplikasyon olursa, hastalık önlenemezse Atatürk'ün çok yaşayamayacağını da söylemişti. Hastalığın önüne geçilememiş olduğu görülüyordu ve şimdi Büyükelçi, Bakan'ın o zamanki sözlerini hatırlamış gibiydi. Hastalık, kontrol edilemez oluyor, gittikçe azıyor görünüyordu.

Hastalığın fena halde kötüye gittiği Ekim ortalarında henüz basına yansımamıştı. Dış basın genellikle susuyordu. 15 Ekim'de, bir Fransız gazetesi, Atatürk'ün hasta olduğunu ve Cumhurbaşkanlığı'ndan ayrılmayı düşündüğünü yazdı¹⁴⁴. Ama, belliydi ki, gazete son durumdan henüz habersizdi. 17 Ekim'de, *L'Époque* adlı gazetede uzun bir makale çıktı. Bu yazı da son gelişmelerden habersiz olarak, eski bilgilere dayanılarak kaleme alınmıştı. Yazar şöyle diyordu:

"Çağımızın en güçlü ve en olağanüstü adamlarından biri olan Kemal Atatürk, bir çeşit esrar perdesiyle çevrilidir.

Zaman zaman hasta, çok hasta olduğu yolunda haberler alıyoruz. Arkasından, Ankara'nın hoşnutsuz ve biraz kızgın yalanlaması yetişiyor: yalan, Atatürk sapasağlam.

¹⁴² *Ibid.*, Mr. Bowker'in 14.10.1938 günlü yorumu. Fotokopisi, *Sonyel*, belge 20.

¹⁴³ *F.O. 371/21925/E. 6034*: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Çok gizli. İstanbul, 10.10.1938, No. 18 Saving.

¹⁴⁴ "La Santé du président Ataturk", *l'Homme Libre*, 15.10.1938.

Buna rağmen... ızdıraplı bir karaciğer hastalığından rahatsız olduğu biliniyor. Etrafında hiçbir gürültüye, hiçbir harekete tahammül edemediği belirtiliyor...

Bunlar doğruysa, bütün hayatı hareketle geçmiş bir aksiyon adamı için bu ne garip, ne ağır mukadderattır. Ve Kemal Atatürk daha altmışında yok.

Kemal Atatürk, şahane bir umursamazlıkla kendi hayatını yedi bitirdi. Dansı, alkölü ve gece hayatını sever... Ama bu eğlence zevki, O'nun muazzam bir eseri gerçekleştirmesine, fevkalâde bir devrimi başarıya ulaştırmasına ve gücü, başarısı saygı empoze eden yepyeni bir millet yaratmasına engel olmadı...

Ve nihayet işte, kapalı sözlerle O'nun halefi konusu konuşuluyor..."¹⁴⁵

Fransız gazeteci, son durumdan habersiz olmakla birlikte, gerçeklere dokunuyor ve Atatürk'ün üzerine gerilmiş esrar perdesinden yakınıyordu. Bu perde nihayet aynı gün öğleden sonra, çaresiz aralandı.

17 Ekim 1938 günü öğleden sonra saat 15.00'te Türkiye Dışişleri Bakanlığı, bütün Türk Elçiliklerine şu hüznü genelge telgrafı çekti:

"Reisicumhur Atatürk Hazretlerinin sıhhatleri hakkında bugün neşredilecek rapor aşağıda yazılıdır. Bundan dairesindeki konsolosluklara da malumat verilmesi:

17 Birinciteşrin 1938 Riyaseticumhur Umumî Kâtipliğinden :

- 1 — Reisicumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipler tarafından bugün verilen rapor ikinci maddededir.
- 2 — Reisicumhur Atatürk'ün düçar oldukları karaciğer hastalığı normal seyrini takip ederken 16 Birinciteşrin 1938 tarihine tesadüf eden Pazar günü birdenbire aşağıdaki ârazı göstermiştir.
 - A) Saat 14.30 dan 22.00'ye kadar gittikçe artarak devam eden umumî zaaf ile birlikte hazmî ve asabî âraz. Bu saate kadar nabız dakikada 116, nefes 22, ve hararet derecesi 36 buçuk idi.

¹⁴⁵ Yves LAROCHE, "Bay Fethi, compagnon d'Ataturk, sera-t-il demain le maître de la Turquie?", *L'Époque*, 17.10.1938.

- B) Saat 22.00'den bu sabah saat 10.00'a kadar yukarıda ismi geçen âraz hafiflemiş ve nabız dakikada 104, teneffüs 22 ve hararet derecesi 37 olmuştur.
- C) Yapılan muayene ve müşavere neticesinde tespit ve tatbik edilen müdavattan sonra umumî ahvalde hafif bir salâh görülmekle beraber vaziyet ciddiyesini muhafaza etmektedir.

3—Müteakip sıhî vaziyet raporları neşredilecektir.¹⁴⁶

Bu telgrafın anlamı açıktı. Hastalık, kontrolden çıkmakta, azmaktadır. Atatürk, yirmidört saattir ölümle boğuşmaktadır. Durum ciddîdir. Ve bundan sonra telgraflar, telgraflar birbirini kovalayacaktır. Bütün millet artık nefes nefesidir. Hazin bir bekleyiş içindedir. Telgraf, aynı gün saat 19.00 sularında Paris, Londra, Roma Büyükelçiliklerine ulaşmıştır. Oralarda da acıklı haber resmen öğrenilmiştir. Ertesi sabah, bağlı bütün Konsolosluklar da haberi alacaktır. Raporlar, acıklı raporlar dalga dalga bütün dış teşkilata yayılacaktır. Dışişleri Bakanlığı artık geceli gündüzlü nöbettedir. 17 Ekim, gece yarısı. Saat 23.25. Dışişleri bütün elçiliklere ikinci genelgeyi teller:

“17 Birinciteşrin 1938 akşam. Reisicumhur Atatürk Hazretlerinin sıhhatleri hakkında bu akşam neşredilen ikinci rapor aşağıda yazılıdır. Konsolosluklara da malûmat verilmesi:

Riyaseticumhur Umumî Kâtipliğinden :

Madde 1 — Reisicumhur Atatürk'ün sıhî vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipler tarafından bu akşam saat 20.00'de verilen rapor ikinci maddededir.

Madde 2 — Bugün, bu akşamkine nispetle daha iyi geçmiştir. Asabî arazda bir değişiklik yoktur. Nabız muntazam 116, teneffüs 20, hararet derecesi 37'dir (Ve altında 8 doktor imzası)¹⁴⁷. Bu telgraf sabaha karşı, saat 3.00 sularında elçiliklere ulaşmıştır.

¹⁴⁶ L.B.A.-Atatürk'ün hastalığı; P.B.A.-K.180/A-1; R.B.A.-K. 228/7: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Genelge Tel. Ankara, 17.10.1938, saat 15.00, No. 141 (Alınışı; Londra, saat 20.45; Paris saat 21.05).

¹⁴⁷ *Ibid.*, Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Genelge tel. Ankara, 17.10. 1932, No. 142. Saat 23.25. (Alınışı: Londra, 18.10.38, saat 1.25; Paris, s. 2.45)

Raporun altındaki doktorların adları:

Müdavi doktorlar: Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. M. Kemal Öke, Dr. Nihat Reşat Belger.

Haber, aynı akşam yabancı Hükümetlere de erişmiştir. İngiliz Büyükelçisi, durumu saat 18.10'da İstanbul'dan Londra'ya tellemiştir. Yıldırım telgraf, saat 20.20'de Londra'ya ulaşmıştır. Büyükelçi, yayınlanan iki resmî açıklamayı özetle vermiştir. Sonra kendi görüşünü eklemiştir: "Cumhurbaşkanı'nın durumu ciddiyetini muhafaza etmektedir." En kötü ihtimali de düşünen Büyükelçi, durumu doğrudan doğruya İngiliz Kralı'na da tellemiştir¹⁴⁸. Telgraf, Londra'da hemen değerlendirilecektir. İngiliz Dışişlerinde bir görevli şunları not edecektir: "Atatürk'ün sağlığıyla ilgili haberler şimdiye kadar büyük bir gizlilik taşıyordu. Türk Hükümeti, bunu açıklamak gereğini duyduğuna göre, en kötü bir gelişmeyi bekliyor demektir." İkinci bir görevli de "Durum kötü görünüyor" diyecektir¹⁴⁹.

17 Ekim akşamı, bütün dış basın da durumu öğrenmiştir. *Reuter* ve *Havas* Ajansları, Türkiye'den aldıkları haberi dünya basınına yaymışlardır.

17/18 Ekim gecesı, tedirgin bir gecedir. Tedirginlik, yurt dışına da çabucak yayılmıştır. Dışardaki Türk Elçilikleri de bekleyiş içindedirler. Alınan ikinci rapor, yürekleri ferahlatmamıştır. Atatürk'ün hastalığı, bütün ciddiyetiyle sürüp gitmektedir. Aslında Atatürk komadadır. Bu kadarı resmen açıklanmıyordu. Ama belliydi ki, Atatürk ölüm yatağındaydı. Başucunda sekiz doktor çırpınıp duruyor. Çaresizlik içindeydiler. Büyük Adam her an gitti gidecek, göçtü göçecek.

18 Ekim sabahı tedirginlik devam etti. Elçiliklerden konsolosluklara yayıldı. Bakanlığın iki genelge telgrafı, Paris Büyükelçiliği'nden Marsilya Başkonsolosluğu'na ve Paris Konsolosluğu'na aynen iletildi¹⁵⁰. Londra Büyükelçiliği, Bakanlık telgraflarını Kudüs ve Kıbrıs Konsolosluklarına telledi¹⁵¹. Telgraflar, Roma Büyükelçiliği'nden Bari, Milano, Napoli, Triyeste ve Rodos Konsolosluklarına telgrafla yollandı¹⁵²... Bütün Türk Dış Teşki-

Müşavir Doktorlar: Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter, Dr. Abravaya Marmaralı, Dr. Mehmet Kâmil Berk.

¹⁴⁸ *F.O. 371/21925/E. 6049:* Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Yıldırım. İstanbul, 17.10.1938, No. 87 (R). Saat 6.10 p.m. (Alınışı 8.20 p.m.)

¹⁴⁹ *Ibid.* Mr. J.R. Colville ile Mr. R.J. Bowker'in yorumları. Fotokopi: *Sonyel*, belge 22.

¹⁵⁰ *P.B.A.-K. 180/A-7:* Paris Büyükelçiliği'nden Paris Konsolosluğu'na ve Marsilya Başkonsolosluğu'na yazı. Paris, 18.10.1938, No. 1126/1127.

¹⁵¹ *L.B.A.-Atatürk'ün hastalığı.* Londra Büyükelçiliği'nden Kudüs ve Kıbrıs Konsolosluklarına. Açık tel. Londra, 18.10.1938, No. 820/69.

¹⁵² *R.B.A.-K. 228/7:* Roma Büyükelçiliği'nden Bari, Milano, Napoli, Triyeste ve Rodos Konsolosluklarına. Açık tel. Roma, 18.10.1938.

latına derin bir üzüntü çöktü. Paris Büyükelçisi Suat Davaz, aynı gün, Dışişleri Bakanlığı'na şunları telledi:

“Halaskânımız Ulu Atatürkümüz'ün rahatsızlığının birdenbire kesbi vehamet etmesi haberleri, burada hepimizi son derece yeis ve teessüre garketmiştir. Bütün resmî ve diplomasi mehafil teessür içindedir. Matbuat bilâ istisna teessürünü gösterir yazılar yazmaktadır. Bura Hariciyesi de çok teessür içindedir.

Arzı keyfiyet eylerim. — DAVAZ”¹⁵³

Ağır hastalık haberi, her tarafta aynı üzüntüyü yarattı. Lefkoşa'dan Konsolos Fuat İrdelp, aynı gün Londra'ya şu telgrafi çekti: “Tel yazıları alınmıştır. Cumhurbaşkanı Ulu Atatürk'ün rahatsızlıkları Ada muhitinde büyük teessür uyandırmıştır. İadei afiyetleri candan temenni olunmaktadır. Keyfiyeti, teessür ve temennilerimle arzederim.”¹⁵⁴

Dış basının zaten eli kulağında idi. Yabancı gazeteler, Nisan ayından beri, zaman zaman Atatürk'ün hasta olduğunu yazmış durmuşlardı. Ama her defasında Türk makamlarının sert ve kesin yalanlamalarıyla karşılaşmışlardı. Şimdi ilk defa, Türk Hükümeti resmen hastalığı dünya kamuoyuna açıklamıştı. Gazeteler için artık yalanlanmak, güç durumda kalmak kaygısı yoktu. Haberi şimdi rahatça, istedikleri gibi verebilirlerdi. 18 Ekim günü, bütün yabancı basın, haberi geniş ölçüde verdi. Gazetelerin çoğu habere baş sayfalarını ayırdılar.

18 Ekim günü, Paris'te, dokuz gazete, birer sütunda Türk bildirisini yayınladı. Haber başlıkları, dokuz gazetede de hemen hemen aynıydı. “Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk ağır hasta.” Bu gazetelerde ayrıca yorum yapılmadı. Haberler, *Reuter* ve *Havas* Ajanslarından alınarak verilmişti¹⁵⁵. *Le Matin*, *L'Epoque*, *L'Oeuvre*, *Excelsior* Gazeteleri, hastalık haberini ikişer sütunda, baş sayfalarında Atatürk'ün birer fotoğrafıyla birlikte yayınladılar. *L'Epoque*, “Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ağır hasta olduğu ilk defa Türk Hükümeti'nce doğrulandı. Şimdiye kadar hastalıkla ilgili bütün karamsar haberler muntazaman yalanlanmıştı” dedi¹⁵⁶. *Excelsior*, hastalığın

¹⁵³ P.B.A.-K. 180/A-7: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre Tel. Paris, 18.10.1938, No. 151.

¹⁵⁴ L.B.A.-Atatürk'ün hastalığı. Lefkoşa Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne. Açık tel. Nicosia, 18.10.1938, saat 18.10.

¹⁵⁵ *Le Journal des Débats*, *Le Journal*, *Le Temps*, *Agence Economique et Financière*, *L'Ere Nouvelle*, *Le Populaire*, *l'Action Française*, *l'Ordre*, *L'Homme Libre*, 18.10.1938.

¹⁵⁶ “L'Etat de santé de M. Kemal Ataturk s'est subitement aggravé”, *L'Epoque*, 18.10.1938.

Türkiye'deki etkilerini de kısaca anlattı: Atatürk'ün, Cumhuriyet'in onbeşinci yıldönümü törenlerinde hazır bulunması ve 1 Kasım'da Büyük Millet Meclisi'ni açması beklenirken, yayınlanan resmî bildiri, Türk kamuoyunda ve siyasî çevrelerinde büyük bir şaşkınlık yaratmıştı. Türk halkı ve İstanbul'daki yabancılar, Atatürk'ün iyileşmesini hararetle temenni ediyorlardı¹⁵⁷. Bu satırlar, *La République* Gazetesi'nde de "Kemal Atatürk ağır hasta" başlığı altında ve iki sütunda aynen yayınlandı¹⁵⁸. *L'Oeuvre* ve *Le Matin* Gazetelerinde, haber iki sütunda ve resimli olarak verilmekle birlikte, yorum yoktu¹⁵⁹. *Le Jour-L'Echo de Paris* Gazetesi ise, Atatürk üzerine dört sütunluk uzun bir yazı yayınladı. Resimlerle süslü yazıda, Atatürk'ün hayatı, eserleri anlatıldıktan sonra, halefinin kim olabileceği sorunu üzerinde duruluyordu¹⁶⁰.

Bazı gazeteler, Atatürk'ün hastalığı yüzünden, Fransa Dışişleri Bakanı M. George Bonnet'nin, Ekim sonunda Türkiye'ye yapmayı tasarladığı resmî ziyareten vazgeçtiğini bildirdiler¹⁶¹.

Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, 18 Ekim günü iki bildiri daha yayınladı. Doktorların, saat 10.00'da ve saat 20.00'de verdikleri sağlık raporlarını kamuoyuna duyurdu. Atatürk'ün durumunda değişme yoktu. Hastalık, üç günden beri hemen hemen aynı ağırlıkta sürüp gidiyordu. Saat 10.00 raporunda:

"Atatürk'ün umumî vaziyetinde büyük bir değişiklik yoktur. Geceyi daha iyi geçirdiler. Nabız 90-100 arasında, teneffüs 18, hararet derecesi 36,4'tür"

deniyordu. On saat sonra, 20.00'de verilen rapor ise şuydu:

"Reisicumhur Atatürk'ün rahatsızlığı aynı halde devam etmektedir. Nabız 120, teneffüs 22 ve hararet derecesi 38'dir."

Dışişleri Bakanlığı, bu raporları kapsayan iki bildiriye, aynı gün saat 13.15'te ve saat 22.35'te elçiliklere telledi. Telgraflardan birincisi öğleden

¹⁵⁷ "Kemal Ataturk, président de la République Turque est gravement malade", *Excelsior*, 18.10.1938.

¹⁵⁸ "Kemal Ataturk est gravement malade", *La République*, 18.10.1938.

¹⁵⁹ "Le Président de la République Turque est gravement malade" *Le Matin*, 18.10.1938; "Kemal Ataturk est gravement malade", *L'Oeuvre*, 18.10.1938.

¹⁶⁰ René Clermont, "Kemal Ataturk, successeur des Sultans est très gravement malade" *Le Jour-L'Echo de Paris*, 18.10.1938.

¹⁶¹ *Le Journal des Débats, Excelsior, Le Matin*, 18.10.1938.

sonra, ikincisi de gece yarısı elçiliklere ulaştı¹⁶². Ertesi gün bunlar elçiliklerden konsolosluklara tellenecekti.

18 Ekim 1938 günü böyle bitti. Atatürk'ün biraz iyileşmesi umudu o gün de boşa gitti. Hastalık "aynı halde" sürüp gidiyordu. Atatürk hâlâ komadaydı.

19 Ekim saat on raporunda da bir umut ışığı yoktu. Bu, beşinci rapordur. Atatürk, dördüncü günde de ölümle pençeleşiyor gibiydi. Raporunda:

"Umumî vaziyette değişiklik yoktur. (Atatürk) Geceyi rahatça geçirmişlerdir. Nabız muntazam 88, teneffüs 18, hararet derecesi 36,4'tür" deniyordu.

Bundan öncekiler gibi, bu rapor da Dışişleri Bakanlığı'ndan elçiliklere, elçiliklerden konsolosluklara tellendi¹⁶³. Bütün Türk Milleti gibi, Türkiye'nin Dış Teşkilatı'nda Atatürk'ün durumunu büyük bir üzüntü ve heyecanla izliyordu. Her gelen telgraftan umut verici bir haber çıkacak diye yürekler çarpıyordu. Şimdiye kadar Atatürk'ün "son geceyi rahatça geçirmiş" olmasından başka herhangi bir umut ışığı görülüyordu. Bu "rahatlık" ise ne anlama geliyordu, pek belli değildi. Herhalde kaygıları yatıştırıcı olmaktan çok uzaktı. Atatürk hâlâ komadaydı.

19 Ekim günü de üzüntülü raporlar, telgraflar, gazete haberleri devam ediyordu. Lefkoşa Konsolosu Fuat İrdelp, hastalık haberinin Kıbrıs'taki yankılarını Londra Büyükelçiliği'ne rapor etti: Ada'daki Türkçe olarak haftada üç gün çıkan *Söz Gazetesi*, sansür yüzünden fazla bir şey yazamamış, yalnız *Reuter*'in bu konudaki telgrafını yayınlatabilmişti. Rumca gazeteler "keyfiyeti teessürle kaydetmişler" di. İngilizce çıkan *Embros Gazetesi* ise, "Bir Büyük Adam" başlığıyla Atatürk hakkında bir makale yayınlamıştı. Ada halkı, her zaman Konsolosluktan bilgi alıyor, ayrıca durumu Ankara Radyosu'ndan ve yabancı radyolardan izliyordu. İtalya Konsolosu Signor Ugo Teodoli, bir yazıyla, kendisi ve eşi adına üzüntüsünü bildirmiş, Atatürk'e acil şifalar dilemiş "Son olaylar, İnsanlığın, O'nun çapında insanlara ne kadar ihtiyacı olduğunu göstermiştir" demişti¹⁶⁴.

¹⁶² L.B.A.; P.B.A.-K.180/A-1, R.B.A.-K. 228/7: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Genelge tel. Ankara, 18.10.1938, No. 143 ve 144.

¹⁶³ *Ibid.* Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Tel. Ankara, 19.10.1938, No. 145.

¹⁶⁴ L.B.A.- Atatürk'ün hastalığı. Kıbrıs Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. Lefkoşa, 19.10.1938, No. 676/23. Eki: Signor Teodoli'den F. İrdelp'e mektup. Nicosie, 18.10.1938.

İmbros Gazetesi'nin 18 Ekim 1938 günlü sayısında yayınlanmış yazı ise şöyleydi:

“Türkiye'nin Büyük Gazisi Mustafa Kemal Atatürk'ün çok ağır hasta olduğu haberi, bütün okuyucularımızca çok ciddi bir ilgi ve üzüntüyle karşılanmıştır. Türk, Rum, Ermeni, İngiliz ne olursak olalım, Türkiye'nin Bağımsızlık Savaşı'ndaki eşsiz Başkumandanlığından sonra, geniş fikirli ve yapıcı siyaseti sayesinde Yakın-doğu'yu temiz insanların yaşayabileceği bir bölge durumuna getiren ve kendi ülkesini demokrasiye kavuşturan bu Ulu Türk'e hepimiz çok şey borçluyuz.

Çağımızda başka hiç kimse İnsanlığa O'nun kadar büyük hizmette bulunmamıştır. O, kendi halkının eğitimini, kültürünü, prestijini ve iş yapma yeteneğini çok yüksek bir düzeye çıkarmış, Balkan Milletlerinin harp kundakçılığından barış bekçileri haline gelmelerinde, başlıca âmil olmuş, yönetimindeki azınlıklara şefkatli davranmış ve daha birkaç hafta önceki kaygılı günlerde İngiltere'nin güvenilir ve sağlam bir dostu olduğunu ispat etmiştir.

Dünya, Atatürk gibi bir adamın eksikliğini duymamazlık edemez. İçinde bulunduğumuz şu buhranlı günlerde böyle bir kayıp daha da önemli olacaktır.

Gazilerinin kısa zamanda iyileşmesi duasında Türk Milletine bütün samimiyetimizle katılırız.”¹⁶⁵

19 Ekim günü dış basın, Atatürk'ün sağlık durumuna yine geniş yer ayırdı. Hemen hemen bütün Avrupa gazeteleri, özellikle Fransız gazeteleri Büyük Adam'ın durumunu yakın bir ilgiyle izliyorlardı. Paris'te, onüç gazete, Aziz Hasta'nın durumuyla ilgili haberleri, birer ikişer paragrafta verdiler. Bunlarda yorum yoktu. Sağlık bültenleri kısaca özetleniyordu¹⁶⁶. *L'Epoque*, *Excelsior*, *L'Ordre* Gazeteleri, hastalık haberiyle birlikte, Türk kabine üyelerinin, bazı milletvekillerinin İstanbul'a toplandıklarını da bildirdiler. *L'Epoque*, İstanbul'a gelmiş olanlar arasında, bir yıldır uzakta duran eski Başbakan İsmet İnönü'nün de bulunduğunu belirtti. Onüç Paris gazetesinden ayrı olarak, diğer üç Fransız gazetesi, Atatürk'ün durumuna daha genişçe yer ayırdılar: Ünlü *Le Temps* Gazetesi, yayınlanan sağlık ra-

¹⁶⁵ *Ibid.* aynı yazı eki.

¹⁶⁶ Bu 13 gazete şunlardır: *L'Ere Nouvelle*, *L'Epoque*, *Le Journal des Débats*, *Excelsior*, *Le Temps*, *L'Agence Economique et Financière*, *Le Petit Journal*, *L'Information*, *L'Ordre*, *L'Homme Libre*, *L'Oeuvre*, *Le Populaire*, *Le Matin*, 19.10.1938

porundan başka, hastalığın Türkiye'de yarattığı büyük üzüntü hakkında da bilgi verdi¹⁶⁷. *Le Jour-Echo de Paris*, “Kemal Atatürk'ün durumu hâlâ çok ağır” diye başlık atmış, haberleri iki sütunda vermişti. Bu gazete, Türkiye'deki üzüntüyü de anlatıyor ve “Bütün halk tabakaları, içten gelecek, kendiliğinden Gazi'nin şahsına karşı sevgi duygularını ve O'nun, bütün millet yararına gerçekleştirdiği eserine karşı minnettarlığını belirtmektedirler” diyordu. Ayrıca, Başbakanın, Bakanların ve eski Başbakan İnönü'nün İstanbul'da toplandıklarını bu gazete de bildiriyordu¹⁶⁸. *L'Époque* Gazetesi'nde M. Raymon Cartier'in uzun bir yazısı vardı. “Baştanbaşa bütün Türkiye, Atatürk'ün hastalığının sonucunu kaygıyla bekliyor” başlığını taşıyordu. Yazar diyordu ki:

“Bu günkü telgraflar, Kemal Atatürk'ün durumunda değişme olmadığını bildiriyor. Kendisini kurtarma umudu beliriyor. Ben, bütün bir milletin, yaratıcısının yakalandığı bu hastalıktan kurtulmasını nasıl büyük bir kaygıyla beklediğini tasavvur edebilecek kadar modern Türkiye'yi tanırım.

Burada O'nun eserlerini hatırlatmak veya yirmi yıldan kısa bir zaman içinde ülkesini ulaştırdığı akıl almaz mesafenin safhalarını tekrar belirtmek niyetinde değilim. Kendisi ve politikası hakkında ne düşünülürse düşünülün, O'nun cesaretinden ve yurtseverliğinden ders almaya ihtiyacımız var”¹⁶⁹.

Bunları söyledikten sonra, Fransız yazarı, bir cesaret ve yurtseverlik örneği olarak, Atatürk'ün hayatını, çocukluğundan başlayarak Kurtuluş Savaşı sonuna kadar uzun uzun anlatmakta, gazete de buna dört sütunluk yer vermektedir.

Yine 19 Ekim günü, İngilizlerin, artık Atatürk'ün hayatından umutlarını kesmekte oldukları görülmektedir. O gün, saat 10.00'da yayınlanan sağlık raporunu da gördükten sonra, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, Londra'ya iki satırlık bir telgraf çekti:

“Korkarım ki, Cumhurbaşkanı'nın durumu ümitsiz ve her an ölebilir. Krala duyuruldu.” dedi¹⁷⁰.

¹⁶⁷ “La Santé de Kemal Ataturk,” *Le Temps*, 19.10.1938.

¹⁶⁸ “L'Etat de Kemal Ataturk reste très grave”, *Le Jour-Echo de Paris*, 19.10.1938.

¹⁶⁹ Raymond CARTIER, “La Turquie entière attend dans l'anxiété le dénouement de la maladie d'Ataturk”, *L'Époque*, 19.10.1938.

¹⁷⁰ F.O. 371/21926/E.6111: Lorraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. “Önemli”. Ankara, 19.10.1938, No. 175 (R). Saat 7.2 p.m.

“Önemli” kaydını taşıyan bu şifre telgraf, akşam saat 19.20’de, yani, saat 20.00’de yayınlanacak altıncı sağlık raporundan biraz önce çekilmişti.

İngiliz Büyükelçisi, hemen arkasından, birkaç dakika arayla, iki telgraf daha çekti. Bu telgrafların birinde, Türk Hükümeti’nin, Aziz Hasta’nın her an ölebileceğini düşünerek, almakta olduğu tedbirleri bildirdi. Atatürk’ün ölümü halinde, yeni Cumhurbaşkanı’nın hemen seçilebilmesi amacıyla 24 saat içinde Büyük Millet Meclisi’nin toplanabilmesi için tedbir alınmaktaydı¹⁷¹. Öteki telgrafında ise Büyükelçi, Atatürk’ün cenaze törenine İngiltere Kralı’nın da bir “Özel Temsilci” gönderilmesini Hükümetine telkin ediyordu¹⁷². İngiltere’de artık Atatürk’ün ölümü halinde yapılacak işler düşünölmeye başlanmıştı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı’nda, ölüm halinde İngiliz resmî binalarında bayrakların yarı çekilip çekilmeyeceği konusu, 18 Ekim’den beri görüşölmekteydi. Henüz karar verilememişti¹⁷³. Şimdi, Büyükelçi’nin son telgrafı üzerine, İngiltere Kralı’nın cenaze töreninde özel temsilciyle temsil edilip edilemeyeceği konusu, Backingham Sarayı ile yazışma konusu olacaktı.

İngilizler cenaze töreni için hazırlıklara başlarken, 19 Ekim akşamı Atatürk’te, çok hafif umut belirtileri sezildi. Dışişleri Bakanlığı’ndan elçiliklere saat 21.20’de altıncı genelge telgraf çekildi:

“19 Birinciteşrin 1938 saat 20.00 raporu:

Madde 1 - Diğer raporlarınkinin aynıdır.

Madde 2 - Asabî arâzdan hafif, fakat aşikâr bir iyilik var. Umumî hal daha iyi. Nabız muntazam 108, teneffüs 20, hararet derecesi 36.9”¹⁷⁴.

Atatürk henüz komadan kurtulamamıştı. 16 Ekim’den beri kendinden geçmiş halde yatıyordu hâlâ. Ama, bünyesinin sağlamlığı ve doktorların tedavileri sayesinde üç gündür öldürücü krize dayanabilmişti. Şimdi, çok hafif de olsa bir iyileşme görülüyordu.

¹⁷¹ F.O. 371/21926/E.6129 ve F.O. 424/282, p. 24-25, No. 27: Loraine’dan Foreign Office’e, Şifre tel. “Önemli ve gizli”, Ankara, 19.10.1938. Saat 7.00 p.m.

¹⁷² F.O. 371/21926/E.6128: Loraine’dan Foreign Office’e. Şifre tel. Önemli. Ankara, 19.10.1938, No. 176.

¹⁷³ F.O. 372/3301/T.13276: Foreign Office’den Mr. Light’ın 18.10.1938 günlü notu.

¹⁷⁴ P.B.A.-K.180/A-1;L.B.A.;R.B.A.-K.228/7: Hariciye Vekâleti’nden Elçiliklere. Açık Tel. 19.10.1938, No. 147, Saat 21.20.

Atatürk komaya girince doktorlar telefonla Paris'teki Prof. Fiessinger ile de temasa geçmişlerdi¹⁷⁵. Böyle bir telefon görüşmesi sırasında olacak, 19 Ekim akşamı, Atatürk'ün yanında bulunan doktorlardan Abravaya Marmaralı, Aziz Hasta'da kurtuluş belirtileri görüldüğünü Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a da haber vermiştir. Büyükelçilik o akşam umutlu, bir gece geçirmiştir. Ertesi sabah Büyükelçi Davaz, bunu bir mektupla Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'a şöyle anlattı:

“Dün gece geç vakit Doktor Abravaya'nın telefonla verdiği sevinçli haberi meyus ve mahzûn kalplerimizi teskin etti. Bir iki gündür geçirmekte olduğumuz elim dakikaları tarif etmek mümkün değildir. Bütün memlekette olduğu gibi burada da hemen her sınıf halk teessürünü gizlememekte ve hatta “*Temps*” “*Débats*” gibi büyük gazete müdürlerinden aldığım hususî mektuplarda¹⁷⁶ Büyük Atatürkümüz'ün rahatsızlıklarını endişe ile takip etmekte ve iktisabı âfiyet ve sıhhatleri için temenniyatta bulunmaktadır. (...)

Fartı muhabbetle gözlerinizden öper ve yetim kalmamaklığımızı Allah'tan dilerim.”¹⁷⁷

20 Ekim günü böyle dileklerle, bekleyle geçti. Elçilikler, dışişlerinden aldıkları raporları konsolosluklara tellediler. Arkasından Ankara'dan yeni telgraflar geldi. Saat 10.00'da yayınlanan sağlık raporu, birbuçuk saat sonra elçiliklere iletildi:

“Geceyi çok rahat geçirdiler. Asabî arâz zail olmak derecesinde azalmıştır. Umumî hal daha iyi, nabız muhtazam 102, teneffüs 20, hararet derecesi 36.8'dir.”¹⁷⁸

Bu, dört gündür yayınlanan sağlık raporlarının yedincisiydi ve bir öncekinden daha iyiydi. Komadan henüz kurtulamamış olmakla birlikte, Atatürk iyiye doğru gidiyordu. Umutlar artıyordu. Yaşlı yürekler azar azar yatışıyordu. Elçilikler bu raporu da konsolosluklara ilettiler ve ondan sonra yayınlanacak raporu beklemeye koyuldular. Bakanlıkla dış temsilcilikler arasında bugünkü gibi telsiz, telex haberleşmesi henüz olmadığı için

¹⁷⁵ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İst. 1973, cilt II, s. 763.

¹⁷⁶ Bu özel mektuplar Paris Büyükelçiliği arşivinde yok. Büyükelçi'nin özel arşivine girmiş olmalı.

¹⁷⁷ P.B.A.-K.180/A-7: Suat Davaz'dan Hasan Rıza Soyak'a. Yazı. Paris, 20.10.1938, No. 1150.

¹⁷⁸ P.B.A.;L.B.A.;R.B.A. anılan dosyalar: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Açık tel. Ankara, 20.10.38, No. 142 (sic), saat 11.40.

telgraflar, postaneler kanalıyla geliyordu. Elçilikler telgraf dağıtıcılarının yollarını gözlüyorlardı.

20 Ekim günü saat 20.00'de yayınlanan sekizinci rapor, Dışişleri Bakanlığı'ndan elçiliklere gece saat 22.40'ta tellendi. O gece saat 23.08'de Londra Büyükelçiliği'ne ulaştı. Saat farkı da rol oynuyordu. Paris ve Roma Büyükelçiliklerine ise rapor ertesi sabah vardı. Dışişlerinin genelge telgrafı şuydu:

Madde 1 - Reiscumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipleri tarafından bu akşam saat 20.00'de verilen rapor ikinci maddededir.

Madde 2 - Asabi arzular tamamen geçmiştir. Umumî salâh artmaktadır. Nabız muntazam 94, teneffüs 20, hararet derecesi 37.1'dir¹⁷⁹.

Atatürk biraz daha iyileşiyordu, ama iyileşme pek fazla değildi. O gün İngiltere Büyükelçiliği, hastalık konusunda Londra'ya bir şey yazmadı. Belki durumun biraz daha aydınlığa kavuşması bekleniyordu. Dış basında da belirtilmeye değer bir şey yok gibiydi. Gazeteler yine hastalık haberini veriyorlardı. Paris'te, 12 gazetede haber vardı. Ama, bunlar bir önceki günün raporlarındaki bilgilerdi, Atatürk'ün durumunda bir değişme olmadığı yazılmaktaydı. Yalnız iki gazete, *Le Populaire* ve *Le Petit Journal*, 18 Ekim akşamı yayınlanan raporu da alabilmişlerdi. Atatürk'ün durumunda "hafif ama net bir iyileşme belirtisi" görüldüğünü yazdılar¹⁸⁰. *L'Ordre* Gazetesinde Atatürk hakkında uzun bir yazı vardı, ama bu doğrudan doğruya O'nun son sağlık durumuyla ilgili değildi. Tam o günlerde, Fransa'nın eski Ankara Büyükelçisi M. de Chambrun, *Revue des Deux Mondes* Gazetesinde Atatürk'ten anılarını yayınlamıştı. Gazete, Aziz Hاستa'ya bir saygı belirtisi olarak bu anıları sayfalarında yeniden yayınlıyordu¹⁸¹. Hem hastalıkla ilgili olmadığı, hem de zamanında Türkçe'ye çevrilmiş bulunduğu¹⁸² için bu anılar kitaba alınmadı.

21 Ekim Cuma günü Saat 10.00'da yayınlanan raporu Dışişleri Bakanlığı saat 13.05'te elçiliklere gönderdi:

¹⁷⁹ P.B.A.;L.B.A.;R.B.A.: Anılan dosyalar-Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Açık tel. Ankara, 20.10.1938, No. 149 saat 22.40.

¹⁸⁰ "La santé de Kemal Ataturk s'est légèrement améliorée", *Le Petit Journal*, 20.10.1938 ve "La Santé d'Ataturk", *Le Populaire*, 20.10.1938.

¹⁸¹ "A Travers les Revues: Mustapha Kemal reçoit M. de Chambrun", *L'Ordre*, 20.10.1938.

¹⁸² Bkz. *Cumhuriyet*, 23.10.1938; *Ayın Tarihi*, No. 59, s. 350-352.

“Riyaseticumhur Umumî Kâtipliğinden:

- 1 — Reisicumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipleri tarafından bu sabah saat 10.00'da verilen rapor ikinci maddededir.
- 2 — Geceyi rahat geçirdiler. Umumî salâh artmaktadır. Nabız muntazam 94, teneffüs 20, hararet derecesi 36.9'dur.”¹⁸³

Atatürk o gün komadan sıyrılmak, kendine gelmek üzereydi. Saat 10.00 raporunu okuduktan sonra İngiliz Büyükelçisi Sir P. Loraine, Londra'ya şunları telledi:

“Cumhurbaşkanı'nın genel durumunda hafif bir iyileşme var.

(Gizli) : İyileşme sadece sonun gecikmesidir. O'nu ancak bir mucize kurtarabilir. Öğrendiğime göre, vücudunda biriken su beynine gitmiş ve kendisini mantığından mahrum etmiştir.

Kral'a duyurulması mercudur.”¹⁸⁴

Büyükelçi'nin telkini uyarınca, telgrafın bir örneği Kral'a iletildi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda hareketlenme görüldü. Yorumlar, konuşmalar yapıldı. Notlar düşüldü. Görevlilerden Mr. Bowker, “Cumhurbaşkanı hafta sonunda ölebilir” dedi. Türkiye'ye yollanmak üzere “uygun bir mesaj” hazırlanmasını telkin etti. Antlaşmalar Şûbesi görevlilerinden Mr. E.W. Light, bir mesaj müsveddesi hazırladı. ‘Bunun Türkiye'de kime gönderileceği kestirilemedi. Konuşmalar oldu yeniden. Mr. Bowker, fikrini söyledi. Atatürk ölünce, herhalde bir kimse Cumhurbaşkanlığı'na Vekâlet edecek. Öyleyse mesaj, “Cumhurbaşkanı Vekiline” tellenebilirdi...¹⁸⁵. Bu görüşmeler Cuma günü yapılıyordu. Atatürk'ün hafta sonunda, yani Cumartesi veya Pazar günü ölebileceği tahmin ediliyordu.

21 Ekim günü Fransız basınında Atatürk üzerine 14 yazı vardı. Gazeteler bir ağızdan, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın durumu “daha iyi” diyorlardı. Gazetelerden on tanesi ayrıca, Türk Hükümeti'nin olağanüstü bir

¹⁸³ L.B.A.-P.B.A.-R.B.A.: Anılan dosyalar: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Açık tel. Ankara, 21.10.1938, No. 150. Çekilişi saat 13.05.

¹⁸⁴ F.O. 371/21926/E.6158: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Önemli. Gizli. Ankara, 21.10.1938, No. 182 (R). saat 1.40 p.m.

¹⁸⁵ *Ibid.* Foreign Office'in 21.10.1938 günlü yorumları, notları.

toplantı yaptığını yazıyorlardı. Yeni Cumhurbaşkanı sorunu görüşülüyordu¹⁸⁶.

Aynı gün saat 20.00'de daha da iyi bir bildiri yayınlandı. Dışişleri Bakanlığı bunu saat 22.30'da Elçiliklere telledi:

“Madde 1 - Reiscumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipleri tarafından bu akşam saat 20.00'de verilen rapor ikinci maddededir.

Madde 2 - Bugünü çok iyi geçirdiler. Umumî ahvaldeki iyilik devam etmektedir. Nabız muntazam, kuvvetli 80, teneffüs 20, hararet derecesi 36.9'dur.

Madde 3 - Bundan sonra 24 saat zarfında yalnız bir rapor neşredilecektir”¹⁸⁷.

21 Ekim Cuma sabahı Atatürk komadan sıyrıldı. Yanındaki sesleri duymaya başladı. Doktorlar, kendisini tam bir sükûnet içinde bırakmayı uygun gördüler. O günü sakin geçirdi. Akşama doğru derin bir uykuya daldı. Ertesi sabah, seher vakti uyandı. Nöbet bekleyen Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak yanına koştu. Genel Sekreteri görünce Atatürk'ün ilk sözleri şunlar oldu:

“Gel bakalım, ne dersin; biz gittik, geldik!..

Bu doktorlar insana adeta can veriyorlar...”¹⁸⁸

Geçici Salâh

Evet, “doktorlar insana adeta can veriyorlardı”. Daha doğrusu Aziz Hasta'yı kurtarabilmek için başucunda dört dönüyorlar, çaresizlik içinde çırpınıyorlardı. Atatürk, hemen hemen bir hafta boyunca, pazardan cumaya kadar (16-21 Ekim), komada kaldıktan sonra kendine gelebilmiş, gözlerini açabilmişti. Bu başarıda, Büyük Adam'ın dayanıklı bünyesi kadar, doktorların sürekli çabaları da rol oynamıştı, kuşkusuz. Türkiye'nin seçkin

¹⁸⁶ *Le Journal des Débats, L'Epoque, L'Ère Nouvelle, Le Jour-L'Echo de Paris, L'Homme Libre, L'Information, La Liberté, Le Populaire, Le Temps*, (21.10.1938) Gazeteleri, hastalık haberiyle birlikte Hükûmet toplantısını da yazmışlardır. *Excelsior, L'Agence Economique et Financière, Le Petit Journal* (21.10.1938) Gazeteleri ise yalnız hastalık haberini vermekle yetinmişlerdir.

¹⁸⁷ *L.B.A.-P.B.A.-R.B.A.*: Anılan dosyalar: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Açık tel. Ankara, 21.10.1938, No. 151, s. 22.30.

¹⁸⁸ H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt II, s. 766.

doktorlarıydılar. Avrupa'nın ünlü mütehassıslarından fikir almışlardı. Tıp ilminin en son sınırları zorlanmıştı adeta. Elden gelen hiçbir şey esirgenmemişti. Atatürk'ün karnı delinmişti (punctuation), vücudundan 12 litre su alınmıştı. Bilinen en son ilaçlar getirilmişti. Büyük Hasta komaya girince, başucundaki doktorlar ecel terleri dökmüşlerdi, fır fır dönenmişlerdi. Canla başla çalışmışlardı. Emekleri boşa gitmemişti. Bir salâh sağlanmıştı. Ne var ki, bu, geçici bir salâhtı. Şimdi ne olacaktı?

Atatürk komadan kurtulur kurtulmaz, 22 Ekim günü Dışişleri Bakanlığı'ndan Paris Büyükelçiliği'ne şu önemli şifre telgraf çekildi:

“Madde 1 — İkinci maddedeki yazının Profesör Fiessinger'e tevdi ile cevabının serian gönderilmesi mercudur.

Madde 2 — Fransızca'ya müracaat”¹⁸⁹.

“Etat comateux terminé. Actuelle adynamie et amaigrissement prononcé, augmentation notable de l'ascite et de l'oedème des membres inférieurs. Diurène oscille entre 900 et 1300 sans albuminurie. Etat cardio-vasculaire satisfaisant stop envisagent néccesitée prochaine ponction stop

Quelle mesure préventive pour éviter réapparition d'accidents nerveux après évacuation même partielle stop

Que pensez vous de salyrigan (lyrgan) stop

Prière câbler, amitiés.”¹⁹⁰

Önemi ve teknik özelliği dolayısıyla, telgraf olduğu gibi aktarıldı. Aktarılrken aslına harfi harfine sadık kalındı. Profesör Fiessinger, Paris Tıp Fakültesi üyelerindendir; birkaç kere Türkiye'ye gelip Atatürk'ü muayene etmiştir. Karaciğer sirozu konusunda mütehassıstır. Mesajın altında imza yoktur, ama Atatürk'ü tedavi etmekte olan doktorlardan geldiği bellidir. Cevabı da Atatürk'ün başucunda bulunan Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp'e gönderilecektir. Mesajda, koma hali henüz sona eren Atatürk'ün sağlık durumu kısaca anlatılmakta, bundan sonra ne gibi müdahale düşünüldüğü söylenmekte ve Prof. Fiessinger'den akıl danışılmaktadır. Fransızca mesajın şöylece Türkçeleştirilebileceğini sanıyoruz:

¹⁸⁹ Bu cümle, şifre telgrafın ikinci maddesinin Türkçe şifre anahtarıyla değil, ancak Fransızca şifre anahtarıyla açılabilceği anlamı taşımaktadır.

¹⁹⁰ P.B.A.-K. 180/A-7: Hariciye Vekâleti'nden Paris Büyükelçiliği'ne. Şifre telgraf. 22.10.1938, No. 115.

“Koma hali sona erdi. Halen, sinir zaafiyeti, aşırı zayıflık, asitte önemli artış ve iç organlarda şişkinlik var. Albüminüri’siz idrar artışı 900 ilâ 1300 arasında değişmektedir. Kalp damar durumu tatminkârdır stop Yakında karnını delerek su almak (ponctuation) gerekeceği düşünülmektedir stop

Suyun kısmen de olsa alınmasından sonra asabî arızaların yeniden ortaya çıkmasının önüne geçmek için ne gibi önleyici tedbir gerek stop

Salyrgan hakkında ne düşünüyorsunuz stop
Lütfen telleyiniz. Saygılar.”

Anlaşıldığına göre, doktorları en çok düşündüren, Atatürk’ün vücudunda biriken suyun alınması sorunudur. Suyun yeniden alınması, Atatürk için ölüm-kalım davasıdır. Daha önce vücudundan su alınmış, ama hasta arkasından komaya girmişti. Şimdi bir defa daha komaya girerse, artık kurtulamayabilirdi. Doktorlar, çaresiz yeniden su almak gerekeceğini, bundan kaçınılamayacağını biliyorlardı. Bunun öldürücü olabileceğini de hesaba katıyorlardı. Son derece sorumlu bir işti bu. Bir kere de Fransız Mütessası Prof. Fiessinger’e danışıyorlardı. Belki zaten bildiklerini Fransız Profesörü’ne de doğrulatmak istiyorlardı. Belki yeni bir usul, yeni bir çare umuyorlardı. “Uçan kuştan medet ummak” derecesinde çaresiz günler, saatler yaşanıyordu. Atatürk’ün günleri, saatleri sayılı olduğu biliniyordu. Ne yapmalı, ne etmeliydi ki, bu Aziz Hasta’nın, bu Büyük Adam’ın ömrü biraz daha uzatılabilirdi?

Bu arada, 22 Ekim akşamı saat 20.00’de onbirinci ve sonuncu sağlık bülteni yayınlanmıştı. “Bir hafta evvel zuhur eden arızalar tamamıyla geçmiştir. Nabız muntazam, kuvvetli 80, teneffüs 19, hararet derecesi 38.8’dir. Hastalık normal seyrine avdet etmiştir. Günlük tebliğ neşrine lüzum kalmamıştır” deniyordu. Bu, bütün milleti sevindirdi, yatıştırdı. Dışişleri Bakanlığı bülteni saat 23.50’de elçiliklere tellendi¹⁹¹. Ertesi gün, Türkiye’nin Dış Teşkilatı da sevindi, sakinleşti. Şimdi asıl korkulu saatler yaşayan Atatürk’ün başucundaki doktorlardı. İşin içyüzünü asıl onlar biliyorlardı.

23 Ekim Pazar günü Paris Büyükelçisi Suat Davaz, Prof. Fiessinger’in cevabını, doğrudan doğruya Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği, Dolmabahçe adresine telledi:

¹⁹¹ L.B.A.-P.B.A.-R.B.A.: Anılan dosyalar: Hariciye Vekâleti’nden Elçiliklere. Açık tel. Ankara, 22.10.1938, No. 152, saat 23.50.

“Atideki telgrafın Profesör Neşet Ömer’e (İrdelp) tevdiini rica ederim.

DAVAZ

Madde 2 - Ne tentez salyrgran que si azotémie au-dessus cinquante centigrammes, toujours prudemment et par voie intramusculaire Stop Continuez les injections d'acide ascorbique à raison de dix milligrammes par jour par voie sous-cutanée Stop Si l'azotémie est au-dessus (de) cinquante centigrammes, à la place de salygran joindre en plus d'acide ascorbique pendant cinq jours des injections de biolipase Stop Avant la (?po)nction prochaine (?sou)s-cutanées ou intraveineuses de sérum glucosé isotonique et reprendre (le)s injections d'extrait de foie Stop Alimentation hydrocarbonée avec beur(re)... ? ni um protides boissons abondantes peu de sel Stop Le tre... partie (am) ities Fiesinger”¹⁹².

Yine teknik özelliği ve önemi dolayısıyla bu belgeyi de aynen almayı uygun gördük. Paris Büyükelçiliğimiz arşivinde, karbon kağıdıyla çıkarılmış bir kopyası saklı bulunan bu Fransızca telgraf, çok okunaksız, çok silitir. Karbon kağıdının dar gelmiş olmasından, satır sonlarındaki kelimelerin bazıları kesilmiş bulunmaktadır. Parantez içinde eklediğimiz harfler ve sözcüklerle telgrafı tamamlamaya çalıştık. Son satırlarda yine kopukluklar, anlamsızlıklar kaldı. Eksikliklerine rağmen, Atatürk'ü tedavi için Prof. Fiessinger'in Türk doktorlarına ne gibi öğütler verdiği anlaşılmaktadır. Tıp ilminin son gelişmeleri karşısında bunları hakıyla değerlendirmek mütehassısların işidir. İhtiyat kaydıyla, bu teknik telgraf şöyle Türkçeleştirilebilir, sanırız.

“Salyrgan'ı¹⁹³, ancak, azotemi elli santigramın üzerindeyse, (o da) daima ihtiyatla ve adale-arası yolla deneyiniz. Günde on miligramlık askorbik asit enjeksiyonlarına cilt-altı yolla devam ediniz. Stop Azotemi elli santigramın üstündeyse¹⁹⁴ salyrgran yerine biolipaz enjeksiyonlarına beş gün boyunca daha fazla askorbik aşıit ilave ediniz. Stop Yapılacak karın delinerek su alma (ponction) ameliyesinden önce glikozlu izotonik serum ve karaci-

¹⁹² P.B.A.-K.180/A-7: Paris Büyükelçisi Suat Davaz'dan Dolmabağçe'de Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'ne. Tel. Paris, 23.10.1938.

¹⁹³ Bu kelime bazen “Salyrgan”, bazen de “Salygran” olarak geçmektedir.

¹⁹⁴ Aslında “au-dessu” (üstünde) olarak yazılmış olmakla beraber, cümlelin gelişinden “au-dessous” (altında) olacak gibi görünmektedir.

ğer hulâsası enjeksiyonlarına yeniden başlayınız stop Tereyağ ile hidrocarbonlu gıda... tuzsuz bol içecek...¹⁹⁵ Saygılar. Fiessinger.”

Bu tıbbî öğütler, Atatürk'ü tedaviyle görevli Türk doktorlarınca nasıl karşılandı, nasıl değerlendirildi ve nasıl uygulandı? pek bilmiyoruz. Atatürk'ün başucundaki doktorların, yalnız Fransız Profesörü'nün öğütleriyle yetinmedikleri, başka çareler bulmak için çırpındıkları anlaşılmaktadır. Prof. Fiessinger'in mesajından iki gün sonra, 25 Ekim 1938 günü, Dışişleri Bakanlığı'ndan bu defa Londra Büyükelçiliği'ne aşağıdaki şifre telgraf çekildi:

“Hitchen-Hatch Bagdad... Sevenoaks adresinde “Lady Erskine” imzasıyla gelen bir mektupta Londra'da “Harley Street 88” adresinde oturan Dr. Vic. Ellwood isminde bir doktorun “Kappa” şırıngaları ile karaciğer hastalığını iyi ettiği bildirilmektedir. Bu haber kaydı ihtiyati ile telâkki edilmekle beraber, tahkiki münasip görülmüştür.

A - Teşhis. Cyrrhose hépatikue, forme ascétikue, très prononcée, datant (duditlafi) olan karaciğer rahatsızlıklarının zikri geçen ilaç ile tedavi edilip edilemeyeceğinin, edilebilirse şimdiye kadar bu tedavi tarzı ile elde edilen neticelerin bütün teferrüatı ile “Dr. Ellwood”dan tahkiki,

B - Bu zatın şahsı ile vereceği izahat hakkında “Saint-Bart-holomews Hospital” Doktoru Profesör Fraser ile Saray doktoru Lord Dawson of Pen tarafından verilecek malûmatın aynen bildirilmesi ve icabında İngiltere Hariciye Nezareti'nin bu babtaki yardımına müracaat edilmesini rica ederim.”¹⁹⁶

Bu telgraf aynı gün Londra Büyükelçiliği'ne ulaştı. Büyükelçi Fethi Okyar, o günlerde Türkiye'deydi. Maslahatgüzar Kadri Rızan talimatı hemen yerine getirdi ve ertesi gün, yani 26 Ekim'de, Dışişleri Bakanlığı'na aşağıdaki şifre telgrafı gönderdi:

“Madde 1—Hastanın hüviyeti hakkında malûmat vermeden Doktor Ellwood ile görüştük. Kendi şırıngaları ile beş kişi tedavi etmiş. Bunlardan dördü iyi olmuş. Tarzı tedavisi henüz tecrübe devresinde imiş. Bu sebeple henüz tıbbî cemiyetlere tebligatta bulunmamış. Telgrafnamei devletlerinde

¹⁹⁵ Son satırlarda kopukluk vardır, anlam çıkmamaktadır.

¹⁹⁶ L.B.A.- Atatürk'ün hastalığı. Hariciye Vekâleti'nden Londra Büyükelçiliği'ne, şifre tel. Ankara, 25.10.1938, No. 64. (Alınışı 25.10.1938)

teşhisi hulasa edilen hastalığı tedavi edip edemeyeceği sualine karşı doktor hastada kanser olup olmadığını sordu. Alınacak cevabın bildirileceği söylendi.

Madde 2 - Kralın doktoru Amerika'da bulunmaktadır. Bir haftaya kadar gelecekmiş. Profesör Fraser ile uzun uzadıya görüşüldü. İfadesine nazaran, Lady Erskine tıbbî tetkikatta bulunan ve ciddî telakki edilmeyen bir amatörmüş. Dr. Ellwood'un İngiltere tıp alanında bir mevki yokmuş. Asarı ile, tetkikatı ile tanınmış bir kimse değilmiş. Profesör Doktorun yukarıda adı geçen hanım ile teşriki mesaisini istihfaf ile telakki ediyor. Profesör, hemen muhtelif meslekdaşları ile telefonla görüştü. Doktoru tanıyıp tanımadıklarını sordu. Aldığı cevapların hepsi menfi idi.

Madde 3 — Bu vaziyet karşısında, emir buyurulursa, Doktorun şırınga ile tedavi tarzının mahremiyetini taahhüt etmek şartıyla almak ve Büyükelçiliğin bir memuru ile İstanbul'a göndermek şıkkı var. Formül orada doktorlarımız tarafından tetkik edilir. Ona göre bir karar verilir. Doktor ile bu esas dairesinde temasa müsaade eder misiniz? Muvafakat takdirinde ücret hakkındaki emrinizi de rica ederim.”¹⁹⁷

Londra Büyükelçiliği'nin bu telgrafı üzerine ne gibi bir işlem yapıldığı anlaşılmadı. Telgrafa, Dışişleri Bakanlığı'nca bir cevap verilip verilemediği de saptanamadı. Londra Büyükelçiliğimiz arşivinde Dışişleri Bakanlığı'nın cevabına rastlanamadı. Muhtemelen, cevap verme gereği duyulmamış, Dr. Ellwood'un, henüz deneme döneminde olduğu anlaşılan tedavi metodu pek ciddiye alınmamıştır. Bu yoklama, sonuçsuz kalmış olsa bile, tıp ilminin son buluşlarının da araştırıldığını göstermesi bakımından ilginçtir. Büyük Atatürk'ü kurtarabilmek için, başucundaki doktorlarla birlikte, Dışişleri Bakanlığı da seferber olmuş, görünmektedir. Belki başka ülkelerde de buna benzer soruşturmalar, yoklamalar yaptırılmıştır. Almanya'da, Avusturya'da, Amerika'da acaba başka tedavi usulleri yok muydu? Araştırılmış mıydı? Bilemiyoruz. Tıp ilminin son sınırlarına kadar dayanıldığı anlaşılmaktadır. Çaresizlik devam etmektedir. Bu arada Atatürk'ün sayılı günleri, saatleri, dakikaları teker teker geçmektedir. Büyük Kurtarıcı'yı kurtarma umutları günden güne, saatten saate azalmaktadır.

Atatürk'ün bu sayılı günlerinde, bir kere daha Paris'ten ilaç ısmarlandığı anlaşılmaktadır. 27 Ekim günü, Cumhurbaşkanlığı Özel Kalem

¹⁹⁷ L.B.A.- Atatürk'ün Hastalığı: Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Londra, 26.10.1938, No. 849/424.

Müdürü Süreyya Anderiman, Dolmabahçe'den Paris Büyükelçiliği'ne şu telgrafi çekti:

“Otuz altı şişe *Chlorure Ethyle* pur stop Labaratoire Produits Usines du Rhône mamulâtından olmalıdır stop Fabrika ismine bil-hassa dikkat buyurulması müsterhamdır. Saygılarla. Süreyya.”¹⁹⁸

Bu, Paris'ten ilaç siparişlerinin sonuncusudur. Ocak ayında başlayan siparişler, aralıklarla, 27 Ekim'e kadar sürmüş ve orada kesilmiştir.

Aziz Hasta'nın ilk komadan kurtulmasından sonraki günlerde, hastalıkla ilgili haberler, telgraflar, basındaki yazılar epeyce azalmıştır. Herkes, sessiz bir bekleyiş içinde gibidir. İngiliz Büyükelçisi, 21 Ekim'de, Atatürk'ün durumunda nisbeten iyileşme olduğunu bildirdikten sonra, bu konudaki telgraflarına biraz ara vermişti. Büyükelçi, 26 Ekim'de Ankara'dan Londra'ya yeniden bir telgraf gönderdi ve şunları yazdı:

“Artık bülten yayınlanmıyor. Cumhurbaşkanı, geçen haftaki krizi tamamıyla kendi irade gücü sayesinde atlatabilmiştir ve buna rağmen yarı koma hali üç gün daha sürmüştür. Şaşılacak taraf şu ki, kendisi (Atatürk) hastalığın kesinlikle öldürücü olduğunu hiç anlamamıştır. Kendine geldikten bir gün sonra gazete aratmış ve devlet işlerini sormuştur. Her zamanki gibi, hastalığından bahsedilmesinden şiddetle nefret ediyor. Belki bültenlere bu yüzden ara verilmiştir.

O'nun ömrü şimdi gün meselesi değil, hafta meselesidir. Kalbinin ve böbreklerinin iyi durumda olduğu söyleniyor. Heyecanlanmaz ve komplikasyon olmazsa, şimdi yapılan tedavi hastalığı önleyebilir ve kendisinin bir iki yıl daha yaşama şansı olabilir.

Cumhurbaşkanı'nın hastalığı sırasında Kabine içinde tam bir ahenk hüküm sürmüş ve önemli her konuda İsmet İnönü'ye danışılmıştır.

Bu bilgileri Dışişleri Bakanı'ndan sağladım.

Kral'a duyurulmasını rica ederim.”¹⁹⁹

Bu günlerde, Atatürk'ün hastalığıyla ilgili belli başlı telgraflar İngiltere Kralı'na da arz ediliyordu. İngiliz makamları, Atatürk'ün ölümü halinde

¹⁹⁸ P.B.A.-K. 180/A-7: Süreyya Anderiman'dan Paris Büyükelçiliği'ne tel. Dolmabahçe, 27.10.1938, saat 13.00 (Alınışı saat 13.20).

¹⁹⁹ F.O. 371/21926/E. 6308: Lorraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Ankara, 26.10.1938, No. 185.

yapılacak işler konusunda çalışmalar yapıyorlardı. Daha doğrusu bu çalışmaları hızlandırıyorlardı.

Atatürk, komadan kurtulur kurtulmaz devlet işlerini sormuştu. Son günlerinde de Cumhurbaşkanlığı görevini yerine getirmeye çalıştı. Cumhurbaşkanı'na arz edilmesi gereken devlet işleri vardı. Bu işlerden biri, Fransa'nın yeni Ankara Büyükelçisi M. Massigli'nin agremanı işiydi. Fransa'nın eski Ankara Büyükelçisi M. Ponsot görevinden ayrılmış ve yeni büyükelçinin atanması Atatürk'ün komaya girdiği günlere rastlamıştı. Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suat Davaz, 13 Ekim günü, Fransa Hükümeti'nin Büyükelçi olarak Ankara'ya M. Massigli'yi göndermeye karar verdiğini, agreman istendiğini bildirdi²⁰⁰. Tam o günlerde Atatürk yeniden ağırlaşmış ve üç gün sonra da komaya girmişti.

19 Ekim günü Dışişleri Bakanlığı Paris Büyükelçiliği'ne şunları bildirdi: "M. Massigli hakkında agreman talebini Cumhuriyet Hükümeti Reisi-cumhuru'na arz etmeye karar vermiş iken, malûm vaziyet dolayısıyla, buna henüz muvaffak olamadı. İlk imkânda bu tasvip... kararı Atatürk'ün muvafakatine arz edecek. Fransa Hükümeti ve sureti münasebede bizzat M. Massigli'ye malûmat verilmesini rica ederim."²⁰¹ Ertesi gün Paris Büyükelçiliği, "Atatürk'ün sağlık durumu dolayısıyla" M. Massigli için agreman isteğinin Cumhurbaşkanı'na arz edilemediğini yazılı olarak Fransa Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi. M. Massigli'ye de sözlü olarak bilgi verdi²⁰².

İki gün sonra Atatürk'ün, krizi atlattığı komadan sıyrıldığı öğrenildi. Fransa Dışişleri Bakanlığı agreman işini hatırlattı. Birçok Fransız elçisinin yapılmak üzere olan tayinlerinin M. Massigli'nin agremanına bağlı olduğunu, Atatürk'ün sağlığının da çok şükür iyiye gittiğinin öğrenildiğini bildirdi ve bu durumda cevabın çabuklaştırılmasını rica etti. Paris Büyükelçiliği Fransa'nın bu arzusunu hemen Ankara'ya ilettili²⁰³. 24 Ekim'de Türkiye'nin cevabı geldi. Dışişleri Bakanlığı Paris Büyükelçiliği'ne durumu şöyle bildirdi: "Mösyö Massigli'nin Fransa Hükümeti'nin Ankara Büyükelçiliğine tayini keyfiyeti Reisi-cumhura arz ve yüksek muvafakatlari istihsal olunmuştur. Fransa Hükümeti'ne tebliğ edilmek üzere keyfiyet arz olunur."²⁰⁴

²⁰⁰ P.B.A.-K. 180/A-3: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 13.10.1938, No. 146

²⁰¹ *Ibid.*: Hariciye Vekâleti'nden Paris Büyükelçiliği'ne. Şifre tel. 19.10.1938, No. 112.

²⁰² *Ibid.*: Paris Büyükelçiliği'nden Fransa Dışişleri Bakanlığı'na nota. 20.10.1938.

²⁰³ *Ibid.*: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 22.10.1938, No.

154-

²⁰⁴ *Ibid.*: Hariciye Vekâleti'nden Paris Büyükelçiliği'ne. Şifre tel. 24.10.1938, No. 116.

Demek ki Atatürk, komadan çıktığının ertesi günü devlet işleriyle uğraşmaya başlamıştı. Bazılarının yanlış olarak zannettikleri veya ileri sürdükleri gibi, Büyük Adam bu son günlerinde “mantığından yoksun” değildi. Aklî melekeleri, bilinci, mantığı yerindeydi. Yine o günlerde Atatürk’e başka işlerin de arzedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1 Kasım 1938 günü Büyük Millet Meclisi açış nutkunu Başvekil Celâl Bayar Cumhurbaşkanı’na okumuştur. Atatürk, nutku dikkatle dinlemiş, bunun bazı cümlelerini tekrarlatmış ve sonuna kendisi de bir cümle eklemiştir. 29 Ekim 1938 günü Türk Ordusu’na göndereceği mesajı ise, Mareşal Fevzi Çakmak’la birlikte hazırlamışlardır...²⁰⁵

Yine bu günlerde İngiltere Kralı Beşinci Georges’un bir mesajı da Atatürk’e arzedilmiştir. 30 Ekim günü Dışişleri Bakanlığı Londra Büyükelçiliği’ne şu telgrafi çekti:

“Madde 1 - Kral Hazretlerinin buradaki Büyükelçileri vasıtasıyla Atatürk’e göndermiş oldukları telgrafa bilmukabele Cumhuriyet Hükümeti’nin şükran ve minnetleri arzedilmekle beraber, telgrafın ilk imânda Reiscumhurumuza arzedileceği Büyükelçiye bir mektupla tebliğ edilmişti. Bu kere sıhhatleri daha çok müsait bir safhaya giren Atatürk’e Kral Hazretlerinin telgrafları arzolundu. İkinci maddedeki cevaplarının aynen ve Hariciye Nezareti vasıtasıyla Kral Hazretlerine isal olunmasını rica ederim.

Madde 2 - Sa Majesté le Roi Georges V. Vivement touché de la délicate attention que Votre Majesté a eue en m’adressant son télégramme dont je viens de prendre connoissance avec une réelle gratitude, je La prie d’agréer l’expression de ma respectueuse amitié. ATATÜRK”²⁰⁶.

İngiliz Kralı’nın Atatürk’e gönderdiği mesajın metnini bulamadık. Ama bunun Atatürk’ün hastalığıyla ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Londra Maslahatgüzarı Kadri Rızan, Cumhurbaşkanı’nın teşekkür mesajını Kral’a sunulmak üzere İngiltere Dışişleri Bakanı’na iletirken, Kral’ın mesajının “Atatürk’ün hastalığı dolayısıyla gönderilmiş olduğunu” belirtmiştir²⁰⁷. Kral, herhalde Büyük Hasta’ya acil şifalar dilemiştir. Atatürk buna pek duyulanmış: “Majestelerinin telgraflarını minnetle aldım ve bu suretle göster-

²⁰⁵ H.R. Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, Cilt II, s. 768-769.

²⁰⁶ L.B.A.- Atatürk’ün hastalığı: Hariciye Vekâleti’nden Londra Büyükelçiliğine. Açık tel. Ankara, 30.10.1938, saat 22.46.

²⁰⁷ *Ibid.* Kadri Rızan’dan Halifax’a. Yazı. 1.11.1938, No. 858/139.

miş oldukları nâzik ilgilerinden dolayı pek mütehasşıs oldum. Dostça saygılarımı kabul buyurmalarını dilerim” demiştir.

Türk-İngiliz dostluk ilişkilerini de gözönünde tutarak İngilizler, Atatürk'ün hastalığına çok yakın ilgi göstermişlerdi. Başta Kral olmak üzere, Büyük Adam'ın bir an önce iyileşmesi için çeşitli mesajlar göndermekten geri kalmamışlardı. Bir başka mesaj, “İhracat Kredisi Dairesi” Başkanı Mr. Nixon tarafından gönderilmiştir. Mr. Nixon, Türkiye'ye yapılmaya başlayan İngiliz Kredisi işlerini yürütmekteydi. Daha önce Türkiye'ye gitmiş ve Atatürk tarafından da kabul edilmişti. Atatürk'ün komadan çıkıp iyileşmeye başladığını duyunca, hemen bir telgraf çekmiştir. Atatürk'e arz edilmemiş olan bu mesaja, Hükümet adına teşekkür edilmiştir. 3 Kasım'da Dışişlerinden Londra Büyükelçiliği'ne gönderilen bir telgrafta: “Büyük Önder Atatürk'ün sıhhatleri hakkında vaki olan halisane temenniyatından dolayı malî mütehasşıslardan Nixon'a Başvekilimizin teşekkürlerini tebliğ etmenizi rica ederim” denildi. Londra Maslahatgüzarı Kadri Rızan, Başvekilin teşekkürlerini yazıyla ilettili. Kendi teşekkürlerini de ekledi²⁰⁸.

Kıbrıs İngiliz Valiliği de Lefkoşa Türk Konsolosluğu'na bir yazı yolladı. Atatürk'ün sağlığı konusunda sempatisini bildirdi²⁰⁹. Kıbrıs'ta çıkan İngilizce “*Embros*” Gazetesi ise, 25 Ekim 1938 günü Atatürk'e bir yazı ayırdı. O'nun eserlerini, siyasetini övdü. “Gazi'nin önderliğinde güçlü bir Türkiye'nin önemi hiçbir zaman şimdiki kadar duyulmamıştır” dedi. Ve şunu yazdı:

“Türkiye'nin babası ve Cumhurbaşkanı Ekselans Kemal Atatürk'ün iyileşmesiyle dünya büyük bir felaket atlattır.”²¹⁰

Neş'esiz Bayram

25 Ekim 1938 günü, Dışişleri Bakanlığı'ndan bütün Türk elçiliklerine şu genelge tellendi:

“Cumhuriyet'in bu yıl dönümünde gündüz bir çay vererek resmî kabul yapmakla iktifa olunması ve Atatürk'ün rahatsızlığı dolayısıyla balo ve

²⁰⁸ L.B.A.- Atatürk'ün hastalığı. Kadri Rızan'dan Mr. Nixon'a yazı. Londra, 4.11.1938.

²⁰⁹ *Ibid.* Kıbrıs Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne. Yazı. Lefkoşa, 27.10.1938, No. 707/26.

²¹⁰ *Ibid.* Aynı yazı eki. *Embros*, 25.10.1938.

soirée tertip edilmemesi rica ve Ankara'da balo yapılmayacağı arzolu-
nur.”²¹¹

Bakanlığın emri, elçiliklerden konsolosluklara ulaştırıldı²¹².

Üç gün önce, “hastalık normal seyrine avdet etti” diyen son resmî bültenden beri, Dış Teşkilata bu konuda bilgi verilmemişti. Gerçi Paris ve Londra Büyükelçilikleri durumu başka telgraflardan anlamışlardı. Ama, belki bazı elçiliklerle konsolosluklar, yersiz bir iyimserlik içinde olabilirlerdi. Tehlikenin atlatıldığı sanılabilirdi. Bunun sevinciyle Cumhuriyet Bayramını daha da coşkunca kutlamaya kalkışabilirlerdi. Dışişleri Bakanlığı Dış Teşkilatı uyarıyordu. Kapalı olarak şunlar söylenmek isteniyor gibiydi: tehlike atlatılmış değildir. Atatürk hâlâ ağır hastadır.

Atatürk Dönemi'nde Cumhuriyet Bayramları coşkunca kutlanırdı. Dış Teşkilat da bu coşkunluğu içten duyar, yaşardı. Elçiliklerden Cumhuriyet'in Kurucusu'na telgraflar çekilirdi. Atatürk'ten cevaplar gelirdi. Gelen cevaplar, elçiliklerde, konsolosluklarda Türk vatandaşlarına, yurt dışındaki öğrencilere okunurdu. Sevinç bir kat daha artardı. Hele Cumhuriyet'in önemli yıldönümleri, unutulmaz bir bayram olurdu. Onuncu yıl böyle olağanüstü bir bayram olmuştu. Bu defa yine önemli bir yıldönümü yaklaşıyordu. Cumhuriyet onbeş yaşını dolduruyordu. Normal bir zaman olsaydı, bu bayram da şüphesiz çok büyük bir sevinçle kutlanacaktı. Ama şimdi Cumhuriyet'in Babası ölüm yatağındaydı.

Bir bakıma, yine çok şükür denebilirdi. Cumhuriyet'in Kurucusu henüz sağdı. Türk Milleti O'nun sağlığında bir Cumhuriyet Bayramı daha yaşayabilecekti. Bir hafta-on gün önceki kriz atlatılmamış olsaydı, bu bayram tarifsiz bir mateme boğulurdu. Atatürk yatakta olsa bile yaşıyordu ya. Bunu duymak bile bir mutluluktu. Ne var ki, bu defaki bayram çelişik duygular içinde geçecekti. Herhalde, Cumhuriyet'in Onbeşinci yılı sönük kutlanacaktı. Türk Milleti gönlünce sevinemeyecekti. Törende, Cumhuriyetin Kurucusu'nu bir defacık daha görmek nasip olmayacaktı.

Dışişleri Bakanı Dr. Aras'ın daha önce İngiliz Büyükelçisi'ne söylediği gibi, Atatürk Cumhuriyet Bayramında bulunmayı çok istiyordu. Bunu, Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak'da doğrular ve şöyle anlatır:

²¹¹ *L.B.A.-P.B.A.-R.B.A.*: Atatürk'ün hastalığı dosyaları. Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere. Şifre tel. Tamim No. 46. Ankara, 25.10.1938.

²¹² Örneğin: *R.B.A. -K. 228/7*: Roma Büyükelçiliği'nden Bari, Milano, Napoli, Triyeste ve Rodos Konsolosluklarına. Şifre tel. Roma, 26.10.1938, No. 27.

“Atatürk... Ankara'ya gitmek niyetini besliyordu; elim akıbetini sezmiş olmakla beraber...bilhassa Cumhuriyet'in 15 inci yıldönümü münâsebetiyle yapılacak geçit resminde bulunarak bir kere daha halka ve orduya doğrudan doğruya hitap etmek için vakit kazanabileceğini ümit ediyordu.

Bu düşünce ile ölçüleri epeyce değişmiş bulunan vücuduna uygun yeni elbiseler ısmarlanmıştı; bir taraftan da Ankara'da geçit resimlerinin yapıldığı Hipodrom'daki şeref tribününe asansör koydurulmakta idi.

Fakat acaba istediği vakti kazanabilecek miydi?... İlk komadan çıktığının ertesi günü muhterem Dr. Nihat Reşat Belger, bana: “Ancak daha 20 gün kadar yaşayabilir” dediğine göre bu, biraz şüpheli görünüyordu. Sonra acaba böyle bir yolculuk ve faaliyet hastalığı üzerinde ne gibi tesirler yapardı; zayıf vücudu bunlara dayanabilir miydi?...

Elim bir imkânsızlık karşısında bulunuyorduk...

Bereket versin ki tereddütle geçen birkaç gün zarfında hastalığın nasıl seyrettiğini gören kendisi de vaziyeti kavramış, kararından vazgeçmişti.”²¹³

Atatürk, bayram töreninde bulunamayacaktır.

Türk elçilik ve konsolosluklarında Cumhuriyet'in Onbeşinci yıldönümü, Atatürk'ün hastalığı hatırlanarak anıldı. Aziz Hasta'nın iyileşmesi için dileklerde bulunuldu. Suare veya balo yapılmadı. Anma törenleri sönüktü, neş'esizdi. Temsilciliklerde toplanan Türk vatandaşları, kendi aralarında daha çok Atatürk'ün sağlığını konuşmakla yetindiler. Herkes düşünceliydi. O günün yazışmalarında, yurt dışındaki Türk vatandaşlarının Atatürk'ün sağlığını düşündükleri görülür. Örneğin, Milano Konsolosluğu Roma Büyükelçiliği'ne şunları yazdı:

“Cumhuriyetimizin Onbeşinci yılını Konsolosluğumuzda kutlayan Milano'daki yurttaşlarımız Zatı Devletlerine tebrik ve tanzimlerini sunarken Cumhuriyet Hükümeti'ne olan bağlılıklarını teyit ederler. Büyük Kurtarıcımız Atatürk'ün sıhhat ve afiyetleri için içten gelen en har temennilerinin Yüksek huzurlarına arzına delâlet buyurulmasını Zatı Devletlerinden istirham ederler.”²¹⁴

Bu gibi dilekler Atatürk'e arzedilmedi. Büyükelçilerden Cumhurbaşkanı'na hitaben çekilen tebrik telgraflarının da Yüksek Makama arzedile-

²¹³ H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt II, s. 767-768.

²¹⁴ *R.B.A.-K. 228/7*. Milano Konsolosluğu'ndan Roma Büyükelçiliği'ne açık tel. Milano, 29.10.1938.

bildiğini sanmıyoruz. Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a, Atatürk imzasıyla bir cevap da gönderilmişti. "C. Teşekkür ederim. Büyük gün size de kutlu olsun" deniyordu²¹⁵. Ama, bu gibi telgrafların Cumhurbaşkanlığı Özel Kaleminden çekilmiş olduğunu sanırsınız. Atatürk bunları herhalde görmemişti.

Cumhuriyetin Onbeşinci yılı yurt içinde de sönük geçti. Büyük Millet Meclisi'nde yapılan törende, tebrikleri Cumhurbaşkanı adına B.M.M. Başkanı Mustafa Abdülhalik Renda kabul etti. Atatürk, Dolmabahçe'de yatağında idi. O günü ve geceyi çok düşünceli ve heyecanlı geçirmişti. Bu O'nun için son Cumhuriyet Bayramıydı.

Onbeşinci yıl, Türkiye için başka bir anlam taşıyordu. O gün, Türk devlet adamları ve yetkilileri "Atatürk sonrası" düşüncesi taşıyorlardı artık. Atatürk'ün günlerinin sayılı olduğunu biliyorlardı. Bundan sonra, Cumhuriyet rejimi Atatürksüz olarak yaşatılacaktı. Bu düşünceyle, bir kez daha millî birlik, beraberlik ve rejime bağlılık duygularının perçinlenmek istendiği anlaşılmaktadır. Cumhuriyet Bayramı, 28 Ekim 1938 günü, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteri ve Dahiliye Vekili Şükrü Kaya'nın bir konuşmasıyla açıldı. Bu konuşma, Türk Milletinin Cumhuriyet'e, Atatürk'e bağlılık duygularının perçinlenmek istendiğini göstermesi bakımından ilginçtir. Şükrü Kaya şöyle konuşmuştu:

"Yurtdaşlarım;

Büyük Şefimiz Atatürk'ün emriyle... Cumhuriyet'in 15 inci yıl dönümünü hep birlikte açarken ve kutlarken, yalnız... vatandaşların huzurunda değil, medeniyet âleminin yüksek muvacehesinde bulunduğumuzu da biliyorum..."

(Cumhuriyet öncesinin kara günleri kısaca anlatıldıktan ve haysiyetsiz Saltanat rejimine saldırıldıktan sonra konuşma devam ediyor):

"Atatürk inkılâbının neticelerini ve eserlerini ölçebilmek ve Cumhuriyet rejimi hakkında sağlam bir hüküm verebilmek için o yanlış itikat ve itiyatları ve o sakîm siyasetleri ve görüşleri de mülâhaza etmek şartıyla muhakememizin hareket başlangıcını o kara günlere çıkarmak icabeder. Atatürk, asil Türk Milletinin tarihin her safhasında eserlerini gösterdiği mümtaz hasletlerine dayanarak kahraman Türk Ordusu ile müstevliyi vatanın harimi ismetinde boğduktan sonra -hatta vakıalara ve tarihe sadık kalarak diyebilirim ki- İstiklâl Savaşı'nın daha ilk zamanlarında bu millete

²¹⁵ P.B.A.-K. 180/A-1: K. Atatürk'ten S. Davaz'a. Açık tel. Dolmabahçe, 30.10. 1938.

lâyık olan rejimin esaslarını bulmuş ve kurmuştu. Bu rejimin norması milletin iradesiyle milletin kendini idare etmesidir...

Bu rejimin 15 sene içinde yarattığını her ferdin görmesi ve anlaması için mülâhaza ve muhakeme külfetine ihtiyaç yoktur. Bugünün Türkiye-si'ne ve Türklerine bakmak kâfidir...

Medeniyet cihanına bu azîm vakıayı ve bu manzarayı veren rejim, Atatürk inkılâbıdır. Dün ve bugün yapılan ve yapılmakta olan işler Türk inkılâbının yüksek idealli hedefine varmak ve Türk Milletini medenî camia arasında mümtaz bir heyet haline getirmek için atılmış temellerdir.

Biz bu inkılâbı, bu rejimi yalnız Türk Milletinin istiklâli, refahı ve menfaati için değil, aynı zamanda medeniyetin ve cihan sükûnunun ilerlemesi ve korunması için Atatürk'ün emrinde ve izinde tutmaya, yükseltmeye, yürütmeye borçluyuz. Bütün bu hakikatlara rağmen dışarda bizi yanlış görenler... ve belki içerde de sakat görüşlü, yanlış muhakemeli vatandaşlar bulunabilir. Dışarda ve içerde bunların adetlerinin az ve tesirlerinin hiç olduğunu bilirim. Fakat, vazife icabı olarak asıl bildiğim şey, yapılan sinsî tahrik ve iğfal ne olursa olsun Atatürk'ün emrinde ve zinde Türk Milletinin sağa ve sola sapmadan dosdoğru yürüyeceğidir...

Var ol Atatürk, sana sonsuz bağlılık ve minnet..."²¹⁶

Bu konuşmanın altında, rejim kaygısı sezilmektedir. Atatürk'ten sonra Cumhuriyeti ve Kemalist devrimleri yaşatabilmek davası, o günlerde Türk devlet adamlarını için için düşündürüyordu. Bir saltanatçı ve hilâfetçi tepkisinden ciddiyetle kaygı duyulduğunu ileri sürmek zordur. Ama ne de olsa Cumhuriyet henüz gençti. O güne kadar Atatürk'ün kanatları altında serpilebilmişti. Kurucusu'nun ölümü halinde bu rejim hayatî bir sınav geçirecekti. Ölümü fırsat sayanların başkaldırmaya yeltenmeyeceklerinden yüzde yüz emin olabilmek kolay değildi. Atatürksüz Cumhuriyet rejimi henüz denenmemişti. Saltanatçı tepkisi düşünülme bile, acaba Cumhuriyetçiler kendi aralarındaki ahengi, birliği, dayanışmayı başarıyla sürdürebilecekler miydi? Henüz bir anlaşmazlık belirtisi sezilmiyordu. Atatürk'ün ağır hastalık günlerinde, Hükümet içinde tam bir ahenk hüküm sürüyordu. Eski Başbakan İsmet İnönü'ye de zaman zaman akıl danışılıyordu. Hükümet, Meclis, Halk Partisi ve Ordu arasında şimdiye kadar herhangi bir ayrılık, sürtüşme yoktu. Millî birlik tamdı. Birliği, dayanışmayı, ahengi sarsmadan, zedelemeyen ilerde de sürdürebilmek; Atatürk'ün eserlerini

²¹⁶ Metin: *Aydın Tarihi*, Birinci Teşrin, No. 59, s. 33-36.

sağlığında olduğu gibi ölümünden sonra da yaşatabilmek kaygısı o günlerde düşüncelere hakim gibidir. Cumhuriyet Bayramı, rejime Atatürk'e bağlılığı tazelemek için bir fırsat sayılmaktaydı.

O günlerde Türk basınındaki yazıların, yorumların da bu doğrultuda olduğu görülmektedir. Atatürkçü yazarlar, Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla, rejime bağlılık temasını işlemişlerdir. Atatürk devrimlerinin yaşatılması görevini Türk ulusuna hatırlatmışlardır. Yazarların düşüncelerinin arkasında da "Atatürk sonrası" kaygısı sezilmektedir. *Ulus Gazetesi*'nde Falih Rıfkı Atay şunları yazdı: "Atatürk vatanı, zaferi ile; milleti ise, inkılapları ile kurtarmıştır. Cumhuriyetçiler, kalplerinde zaferin fedakârlık ahlâkını, ve kafalarında, Kemalizm inkılaplarının fikir disiplini muhafaza ederek, büyük inşayı tamamlayacaklardır. Şimdi, hep beraber, on yedi milyon, hepiniz, kadın erkek ve çocuklar, O'na dönünüz; her isimden mukaddes ona Atatürk adına ahdinizi tekrarlayınız: Cumhuriyetçiyiz, milliyetçiyiz, devletçiyiz, laikiz, inkılapçiyiz. Bu and, bu topraklarda millî varlığın, millî hürriyetin, şan ve refahın, insanî bütün değerlerin müdafaası demektir... Yarın gene dünkü şevk ve hamle ile, yirminci yıldönümünü hazırlamaya başlayacaksınız."²¹⁷

Yeni Sabah'ta Hüseyin Cahit Yalçın şöyle dedi:

"İnkılâp bizi kurtardı, takip edeceğimiz yolu gösterdi ve bu yol üzerinde manevî engelleri ortadan kaldırarak tefekkürümüzü serbest bıraktı. Millî hakimiyet rejimini hakkıyla tatbik etmek ve kökleştirmek için bütün milletin elbirliğiyle çalışması, öğrenmesi, ahlâkî faziletlerle manen kuvvetlenmesi ve yükselmesi lazımdır. İnkılâba bağımlılığımızı bu suretle izhar ve ispat edebiliriz. Şimdiye kadar katettiğimiz yol ümitleri arttıracak ve bize her an yeni yeni şevk ve heyecan verecek kadar büyük ve şerefli dir."²¹⁸ *Kurun Gazetesi*'nde Asım Us, şunları ekledi: "Atatürk, Millî Nutku'nda Cumhuriyet'in Türk Milleti için yalnız bugün değil, istikbalde dahi her türlü muhtemel tehlikelere karşı yegâne kurtuluş vasıtası olduğunu söylemiş, ve bu nimetin muhafazası vazifesini Türk gençliğine emanet etmiştir. Türk Milleti ve Türk gençliği bu vazifesini yapacaktır."²¹⁹

Atatürk'ün kendisi ise, Onbeşinci Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Türk Ordusu'na son bir defa daha seslenmek, orduya görevini hatırlat-

²¹⁷ F.R. Atay, "15", *Ulus*, 29.10.1938; *Ayın Tarihi*, No. 59, s. 52

²¹⁸ H.C. Yalçın, "Cumhuriyet'in Onbeşinci Yılı", *Yeni Sabah*, 29.10.1938; *Ayın Tarihi*, No. 59, s. 54.

²¹⁹ Asım Us, "Atatürk'ün emaneti", *Kurun*, 29.10.1938; *Ayın Tarihi*, No. 59, s. 53.

mak gereğini duydu. Mareşal Fevzi Çakmak ile birlikte hazırlamış olduğu ve 29 Ekim günü Atatürk adına Başbakan Celâl Bayar'ın okuduğu mesajın metni şuydu:

“Zaferleri ve mazisi insanlık tarihi ile başlayan, her zaman zaferle beraber medeniyet nurlarını taşıyan kahraman Türk Ordusu;

Memleketini en buhranlı ve müşkül anlarda zulümden, felâket ve musibetlerden ve düşman istilasından nasıl korumuş ve kurtarmış isen Cumhuriyet'in bugünkü feyizli devrinde de askerlik tekniğinin bütün modern silah ve vasıtaları ile mücehhez olduğun halde vazifeni aynı bağlılıkla yapacağına hiç şüphem yoktur.

Bugün, Cumhuriyet'in 15 inci yılını mütemadiyen artan büyük bir refah ve kudret içinde idrâk eden büyük Türk Milletinin huzurunda kahraman ordu, sana kalbî şükranlarımı beyan ve ifade ederken büyük ulusumuzun iftihar hislerine de tercüman oluyorum.

Türk vatanının ve Türklük camiasının şan ve şerefini dahilî ve haricî her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan vazifeni her an ifaya hazır ve âmade olduğuna benim ve büyük ulusumuzun tam bir inanç ve itimadımız vardır. Büyük ulusumuzun orduya bahşettiği en son sistem fabrikalar ve silahlar ile bir kat daha kuvvetlenerek büyük bir feragatinefis ve istihkarî hayat ile her türlü vazifeyi ifaya müheyya olduğunuza eminim. Bu kanaatle kara, deniz, hava ordularımızın kahraman ve tecrübeli kumandanları ile subay ve eratını selâmlar ve takdirlerimi bütün ulus müvacehesinde beyan ederim.

Cumhuriyet Bayramı'nın 15 inci yıldönümü hakkınızda kutlu olsun.”²²⁰

Atatürk'ün, ömrünün son günlerinde Türk Ordusu'na görevini hatırlatmasının altında derin bir anlam vardı. Özellikle, vatanın ve Türklüğün yalnız dış tehlikelere karşı değil, aynı zamanda iç tehlikelere karşı da korunmasını söylerken, ne gibi ihtimalleri hesaba kattığı sorusu düşündürücüydü. Acaba, Büyük Adam, kendisinden sonra yurt içinde kavgınlıklar çıkarabileceğini mi kastediyordu? Atatürk'ün derin düşüncesini bütününü kavrayabilmek biraz güçtür. Ama bu son mesajda, orduya son bir öğüt, son bir emir yattığı kuşkusuzdur. Mesaja, Atatürk'ün bir çeşit vasiyeti gözüyle bakmak da pek yanlış olmasa gerek.

²²⁰ Metin: *Ayın Tarihi*, No. 59, s. 36.

Cumhuriyet Gazetesi'nde Yunus Nadi, Atatürk'ün orduya mesajının "çok yüksek manalı" ve "çok büyük bir kıymet ve ehemmiyeti haiz" olduğunu belirttikten sonra şunları yazdı: "Atatürk orduya hitap eden son mesajında, "Türk vatanının ve Türk camiasının şan ve şerefini dahilî ve haricî her türlü tehlikelere karşı korumaktan ibaret olan" bu vazifelerin her zaman hakkıyla ve tamamıyla ifa olunacağına ait kat'î inanç ve itimadını söylüyor. Millet ve ordu Büyük Şef'in bu kanaatine bütün varlıkları ile ve olanca kuvvetleriyle müsbet cevap vermekte tereddüt etmemiştir ve edemez, bunda zaten şüphe caiz değilken, Büyük Kumandan tarafından onun bu suretle söylenmiş olması millete ve orduda bu hususa ait zaten mevcut azim ve iradeyi perçinleyen yeni bir kumanda sayılabilir."²²¹

Ulus Gazetesi'nde Falih Rıfkı Atay'ın yorumu ise şuydu:

"Büyük Reis, Cumhuriyet'in Onbeşinci yıldönümünde Türk Ordusu'na sevgi ve itimat hitabını bir daha tekrar etti. Bu hitabın içinde Başbuğ'un bir ve değişmez emri vardır: Kurtuluş nizamını, iç ve dış, her türlü tehlikeler karşısında korumak!

Başbuğ'un tek ve değişmez emrine, kara, deniz ve hava kahramanlarının tek ve değişmez bir cevabı vardır: Evet Sancak ve silahın yemini bu! Türk kalbi şeref hissi ile çarptıkça sözün ve emrin yerine gelecektir..."²²²

Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Percy Loraine, Cumhuriyet Bayramının bu yıl pek sönük geçtiğini Londra'ya şöyle anlattı:

"29 Ekim Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun Onbeşinci yıldönümü olmasına ve normal zamanda bunun adeta tantanalı şenliklerle kutlanmasına rağmen Cumhurbaşkanı'nın ciddi hastalığı yüzünden Ankara'daki resmî kutlama bu yıl hemen hemen adet yerini bulsun kabilinden yapıldı.

Kemal Atatürk'ün yokluğunda, mutad resmî kabulü B.M.M. Başkanı Abdülhalik Renda yerine getirdi. Kendisi aynı zamanda öğleden sonra askerî geçit resmini selâmladı. Resmî geçitten önce Başbakan, Cumhurbaşkanı'nın silâhlı kuvvetlere bir mesajını okudu. Bu mesajında Atatürk, silâhlı kuvvetlerin geçmişteki hizmetlerinden dolayı kendisinin ve memleketin teşekkürlerini ve gelecek hakkındaki güvenini belirtti. Geçit resmî pek dar ölçüdeydi ve iki saatten kısa sürdü...

²²¹ Yunus Nadi, "Büyük Şef'e sonsuz hürmet ve tanzim", *Cumhuriyet*, 31.10.1938; *Ayın Tarihi*, No. 59, s. 55-57.

²²² Falih R. Atay, "Orduya mesaj", *Ulus*, 30.10.1938; *Ayın Tarihi*, No. 59, s. 55.

Geçen yıllarda Cumhuriyet Halk Partisi tarafından, gece bir resmî kabul yapılırdı, bu defa yapılmadı.”²²³

İngiliz Büyükelçisi, Londra'ya gönderdiği bir diğer raporunda da, Şükrü Kaya'nın 28 Ekim 1938 günü yaptığı konuşmayı yorumladı. Konuşmada, eski saltanat rejiminin sert bir dille yerildiği, Cumhuriyet rejiminden övgüyle söz edildiği kısaca anlatıldıktan sonra Büyükelçi şunları yazdı:

“Şükrü Kaya, halk egemenliğinin ve Büyük Millet Meclisi'nin rolünü önemle belirtirken, Türkiye'de bugün hüküm süren devlet rejiminin, Atatürk'ün ölümüyle sona ermeyeceğine dair ulusu temin etmek amacı gütmektedir. Cumhurbaşkanı ölebilir, ama halk iradesini temsil eden Büyük Millet Meclisi ölmeyecektir. Atatürk devrimi ve Cumhuriyet rejimi, halk temsilcilerinin önderliğinde sarsılmadan sürüp gidecektir.”²²⁴

İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nda, Türkiye'de Atatürk'ten sonra da Cumhuriyet rejiminin yaşayacağına, bu rejimin yaşayabilmek için gereği kadar köklü ve sağlam olduğuna esasen inanılıyordu. Saltanatçıların ise, Fransa'nın Nis şehrinde yaşayan küçük bir gruptan ibaret olduğu biliniyordu. Büyükelçi'nin raporunu okuduktan sonra, İngiltere Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden Mr. J. R. Colville şunları not etti:

“Atatürk'ün ölmesi ihtimalinin kesinleştiği bir sırada eski rejime karşı bu sert saldırı şunu gösteriyor gibidir: Hükümet Türkiye'de bazı gerici ve karşı-ihtilâl tesirlerinin bulunduğunu bilmektedir; ama (saltanatçıların yaşadıkları) Nis dışında hiç kimse Saltanatın geri getirilmesi ihtimalini ciddi olarak düşünemez.”²²⁵

Atatürk'ün Halefi Sorunu

Atatürk'ün hastalığıyla birlikte önemli bir sorun ortaya çıktı: Aziz Hasta kurtulamazsa yerine kim geçecekti? O zamana kadar böyle bir sorun yoktu. Atatürk, her dört yılda bir yeniden Cumhurbaşkanı seçiliyordu. Sağ kaldıkça da, kuşkusuz, devletin başında kalacaktı. Cumhuriyet O'nun eseri idi. Kendi eserinin tabii başıydı, bekçisiydi Atatürk. Başka

²²³ F.O. 371/21926/E. 6621: Loraine'den Foreign Office'e. Yazı. Ankara, 4.11.1938, No. 552.

²²⁴ F.O. 371/21926/E. 6622: Loraine'den Foreign Office'e. Yazı. Ankara, 4.11.1938, No. 553.

²²⁵ *Ibid.*: Mr. Colville'in 11.11.1938 günlü yorumu. Fotokopi: *Sonyel*, belge No. 27.

türlüsü düşünülemezdi bile. Ama hastalık, düşündürmeye başladı. Atatürk'ün halefi kim olacaktı? Türkiye'nin İkinci Cumhurbaşkanı olarak kim bulunacak, kim seçilecekti?

Gerçekten önemli bir sorundu bu. Atatürk'ten sonra da Cumhuriyet rejiminin, Kemalist devrimlerin yaşatılması, güçlendirilmesi davası, halef sorunuyla doğrudan doğruya ilgiliydi. Yaklaşmakta olan kara günün kazasız-belasız atlatılabilmesi bir bakıma halefin seçilmesine bağlıydı. Saltanatın diriltilmesi ihtimali olmasa bile, Cumhuriyetçilerin kendi aralarında bir karışıklık çıkıp çıkmayacağı halefin seçilmesinden belli olacaktı. Kısacası, Atatürk'ün ölümüyle genç Türkiye Cumhuriyeti hayatı bir sınav geçirecekti. Bu sınavdan başarıyla çıkıp çıkmayacağı halefin seçiminden anlaşılacaktı. Atatürk'ün halefi sorunu Türkiye bakımından olduğu gibi, yabancı devletler bakımından da önem taşıyordu. Atatürk'ten sonra Türkiye dış politikasını halefi çizecekti. Avrupa'nın hızla İkinci Dünya Savaşı'na doğru gittiği o günlerde, Türkiye Cumhurbaşkanlığı büsbütün önem taşıyordu. Konuyu, yabancı ülkeler yakından izliyorlardı.

Atatürk'ün halefi konusu konuşulmaya başlayınca dört devlet adamının adı ortaya atıldı: İsmet İnönü, Mareşal Fevzi Çakmak, Fethi Okyar ve Celâl Bayar. O günlerde İnönü Başbakan değildi. Çakmak, Genelkurmay Başkanı; Okyar, Londra Büyükelçisi; Bayar ise, Eylül 1937'den beri Başbakan bulunuyorlardı.

Bu dört kişinin içinde, en önce İsmet İnönü'nün adı ortaya çıktı. Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, Atatürk'ün hastalık haberrinden epeyce önce ve İsmet İnönü'nün Başbakanlık'tan ayrıldığı günlerde İnönü'nün ileride Türkiye Cumhurbaşkanlığı'na gelebileceğini Londra'ya bildirdi. İnönü'nün Başbakanlık'tan istifası, geniş diplomatik yankılar yaratmıştı. Yunanistan, Sovyetler Birliği ve bir dereceye kadar da İngiltere, bu haber üzerine telaşa kapılmışlardı. Başbakan'ın değişmesiyle birlikte Türkiye'nin dış politikasında da değişiklikler olabileceğinden kaygı duyulmaktaydı. Bu konuda epeyce yoğun diplomatik yazışmalar oluyor, telgraflar gidip geliyordu. Bu hava içinde, 26 Ekim 1937 günü İngiltere Büyükelçisi Londra'yı yeniden aydınlattı. Büyükelçi'nin yazdığına göre, İnönü'nün değişmesiyle Türk dış politikası değişmeyecekti. Atatürk'le İnönü arasında bir anlaşmazlık da yoktu. Başbakanı değiştirmekle Atatürk İnönü'nün biraz dinlenmesini, dinlenmiş ve güç toplamış olarak yeniden başa geçmesini tasarlamıştı. Atatürk ölünce İnönü, muhtemelen Cumhurbaşkanlığı'na gelecekti. Şimdi bir nevi yedek kuvvet olarak duruyordu. Ye-

dekta hazır bekleyen tecrübeli bir devlet adamının Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesi, Başbakanlık'tan Cumhurbaşkanlığı'na getirilmesinden daha kolay olacaktı²²⁶. İngiliz Büyükelçisi, 31 Ekim 1937'de bu görüşünü yeniden Londra'ya bildirdi. Dışişleri Bakanı Eden'e gönderdiği özel ve gizli bir yazıda, İnönü'nün istifası konusunda ortalıkta hâlâ birçok söylenti dolaştığını anlattıktan sonra, "İsmet İnönü'ye harcanmış bir kuvvet olarak bakmıyorum ve yeniden Başbakan olarak veya Cumhurbaşkanı olarak başa geçmezse, şaşarım" dedi²²⁷.

Bazı kimselerin, Başbakanlık'tan ayrılmış olan İnönü'nün artık sahnedan çekilmiş, harcanmış bir kimse olarak görme eğiliminde oldukları bir zamanda, İngiliz Büyükelçisi'nin tam tersine, İnönü'nün bir yedek kuvvet olarak hazırda bekletilmekte olduğunu söylemesi ilginçti. Büyükelçi, hiçbir zaman İnönü'ye harcanmış bir kimse gözüyle bakmamıştı. Başbakanlık'tan ayrıldıktan sonra da onunla sıkı ilişkilerini sürdürmüştü. Sanki yine Başbakanmış gibi onu İngiliz Büyükelçiliği'nde verilen kabullere çağırmış, İnönü de çağrıları her defasında kabul etmişti. Atatürk'ün hastalığından henüz haber yoktu. Ama, İngiliz Büyükelçisi, Atatürk'ün, yerine geçirmek üzere şimdiden İnönü'yü hazırladığını sezmiş gibiydi.

30 Aralık 1937 günü İngiliz Büyükelçisi Loraine, yeniden Atatürk'ün halefi konusundaki görüşlerini Londra'ya bildirdi. Atatürk'ün hasta olduğu haberini İngilizlere duyuran Fransızlar, karamsar görünüyordular. Atatürk'ten sonra "Türk Devlet gemisinin birdenbire motörsüz ve dümensiz kalacağını" söylüyorlar, Türkiye'de büyük karışıklıklar çıkabileceğini ima ediyorlar ve bu günlere Fransa'nın şimdiden hazırlıklı olması gerektiğini söylüyorlardı. İngiliz Büyükelçisi bu karamsar görüşe katılmıyordu. Atatürk'ün hastalığını doğrulayacak herhangi bir belirti henüz görünmüyordu. Ama, Atatürk bir gün ölürse, yerine geçebilecek en kuvvetli kişi iki vardı: İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak. Bu önemli konuda Türk yöneticileri kolaylıkla bir anlaşmaya varabileceklerdi. Bu sayede, Atatürk'ün ölümü halinde ortaya çıkabilecek karışıklık çabucak atlatılabilecekti²²⁸. Sir Percy Loraine'in görüşü buydu. İlk defa, Atatürk'ün hastalığı ve yerine geçecek kimse konuşulmaya başlanmıştı. Yine ilk defa, muhtemel halef olarak, İnönü ile birlikte Mareşal Fevzi Çakmak'ın da adı ortaya çıkıyordu.

²²⁶ F.O. 371/20864/E. 6453: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Ankara, 26.10.1937, No. 22.

²²⁷ F.O. 371/20864/E. 6770: Loraine'den Eden'e. Özel ve gizli yazı. Ankara, 31.10.1937.

²²⁸ F.O. 371/21925/E. 70: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. Ankara, 30.12.1937, No. 192.

Atatürk'ün hastalığı Şubat 1938'den sonra ısrarla söylenmeye başlandı. Henüz resmî bir açıklama yapılmamıştı. Türk basını bir şey yazmıyordu. Dış basına da haber sızmamıştı. Ama, konu, diplomatlar arasında konuşuluyordu. Mart 1938'de Ankara'daki İngiliz ve Fransız Büyükelçileri arasında bu konuda uzunca bir konuşma oldu. Tabii hastalık söylentisiyle birlikte, Atatürk'ün halefi konusu da konuşuldu. Fransız Büyükelçisi M. Ponsot, Atatürk'ün hasta olduğunu ısrarla ileri sürdü. Ayrıca duyduğu bir haberi söyledi: Atatürk güya 1939'da yeniden Cumhurbaşkanlığı'na adaylığını koymayacakmış ve yerini İsmet İnönü'ye bırakacakmış. Kendisi arka planda yol gösterici bir önder olarak kalacakmış. İngiliz Büyükelçisi bu görüşü paylaşmadı. Onun kanaatince, Atatürk isterse 1939'da da seçilecekti. Hâlâ bütün melekeleri yerinde, sağlığı iyi olan Atatürk için arka plana çekilmek kolay bir şey olamazdı. Ayrıca İnönü de Atatürk'ün sağlığında Cumhurbaşkanlığı'nı kabul edemezdi. Bunları Londra'ya anlatırken Büyükelçi, Atatürk'ün ölümü halinde Cumhurbaşkanlığı'na getirilmek üzere İnönü'nün "yedek kuvvet" olarak hazır bekletildiği görüşünü tekrarladı. "Atatürk'ün halefi olarak Cumhurbaşkanlığı'na getirilmek üzere İnönü'nün yedekte tutulduğunu, 26 Ekim 1937'de bildirmiştim, hatırlarsınız" dedi²²⁹.

Hastalık ve halef konuları bir arada düşünülüyor ve henüz gizli gizli konuşuluyordu. 30 Mart 1938'de, Atatürk'ün "şiddetli gripten" rahatsız olduğu resmen açıklanınca, hastalık konusu artık basına da, daha doğrusu dış basına da yansdı. 1 Nisan'da Avrupa gazeteleri Atatürk'ün rahatsız olduğunu yazdılar. 4 Nisan'da Prens Bahaeddin Sami, Atatürk'ten sonra Türkiye'nin başına bir Halife-Sultan getirilmesi için İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na yazıyla başvurdu. Prens hayaline göre, Atatürk ölünce Saltanat yeniden kurulacaktı. Ama, Türkiye tahtına Almanya taraftarı Abdülmecid'in değil, İngiltere'den yana olacak bir başka Prens getirilmeliydi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı saltanatçıyı ciddiye almadı. Türkiye'de Cumhuriyet rejiminin Atatürk'ten sonra da yaşayacak kadar güçlü ve köklü olduğu biliniyordu.

Nisan-Mayıs aylarında dış basında hastalık haberleri çıktı. Bunlarda henüz Atatürk'ün halefinden söz edilmiyordu. İlk defa 17 Nisan 1938 günü *Paris-Soir* Gazetesi, Atatürk'ün ağır hastalığı yüzünden artık devlet işlerine bakamayacak durumda olduğu ve yerini Başbakan Celâl Bayar'a bırakmayı düşündüğü yolunda bir haber yayınladı. Berut'tan verilen, Pa-

²²⁹ F.O. 371/21925/E. 1851: Loraine'den Oliphant'a yazı. Ankara, 24.3.1938.

ris'te yayınlanan bu haber, Türk makamlarını fena halde sinirlendirdi. Atatürk'ün rahatsız olduğu ileri sürülmekle yetinilmiyor, üstelik, Cumhurbaşkanlığı'ndan çekilmek zorunda kalacak kadar ağır hasta olduğu ileri sürülüyordu. İlk defa, muhtemel halef olarak Celâl Bayar'ın adı ortaya atılıyordu. Dışişleri Bakanlığı, bu haberi, Hatay seçimleri dolayısıyla Fransızların yaptıkları "adi ve menfur bir propaganda" saydı; bunu çabucak yalanlattı.

1938 yılı Mayıs ortalarından Temmuz sonlarına kadar Atatürk nispeten iyileşmiş görünüyordu. Hastalıkla ilgili haberlerin arkası kesilir gibi olmuştu. Buna paralel olarak Atatürk'ün halefi konusu da konuşulmaz oldu. Ağustos başlarına doğru hastalığın yeniden nüksettiği söylentileri çıkınca, halef konusu yine konuşulmaya başlandı. Ankara'daki diplomatik çevrelerde Fethi Okyar'ın Cumhurbaşkanı Yardımcılığı'na atanacağı söylentisi çıktı²³⁰. Anlaşılan Ankara'daki diplomatlar Atatürk'ün artık devlet işleriyle gereği gibi uğraşamayacağını tahmin ediyorlardı. Hastalık günlerinde Cumhurbaşkanlığı işlerini yürütecek bir Cumhurbaşkanı Yardımcısı seçileceği söylentisi böyle bir tahminin sonucuydu. Henüz açıkça söylenmemekle birlikte Atatürk ölünce "Yardımcısının" Cumhurbaşkanlığı'na geleceği düşünülüyor olmalıydı. Türkiye'de bir "Cumhurbaşkanı Yardımcılığı" yoktu. Ankara'daki yabancı diplomatlar bunu konuşmaya başlarken, Amerikan sistemini hatırlıyor gibiydiler. Nasıl Amerika'da görev süresi sona ermeden önce ölen bir başkanın yerini hemen yardımcısı alırsa, Atatürk'ün zamansız ölümü halinde de yerine "Yardımcısı" Fethi Okyar'ın geleceği söylenmek isteniyordu. Başka bir deyimle, Ankara'daki diplomatlar arasında, Fethi Okyar'ın kademeli bir biçimde Atatürk'ün halefi olacağı söylentisi dolayıyordu. İngiliz Büyükelçisi bu söylentiyi Londra'ya bildirmekle yetindi. Ama kendisi bu görüşe katıldığını söylemedi. Sir P. Loraine, Atatürk'ten sonra Türkiye Cumhurbaşkanlığı'na İsmet İnönü'nün geleceği görüşündeydi.

Yine 1938 Ağustos başlarında, Atatürk'ün halefi konusunda bir karar vermek üzere Türk Hükümeti'nin toplantılar yaptığı söylentileri çıktı. Ankara'daki yabancı diplomatların kafalarını Atatürk'ten sonra Türkiye'de karışıklık çıkıp çıkmayacağı sorusu durmadan kurcalıyordu. Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras, bu konuda İngiliz Büyükelçisi'ne bilgi ve teminat vermek gereğini duymuştu. Büyükelçi 4 Ağustos'ta Londra'ya gönderdiği iki telgrafla Aras'la yaptığı görüşmeleri anlattı. Atatürk'ün has-

²³⁰ F.O. 371/21925/E. 4596: Loraine'den Butler'e. Gizli yazı. İstanbul, 30.7.1938.

talık günlerinde Türk yöneticileri arasında tam bir ahenk bulunduğunu bildirdi. "Cumhurbaşkanlığı makamı için Atatürk'ün yerini alacak bir halef göstermek... üzere Kabine'nin ivedi ile Ankara'da toplanmakta olduğu haberleri asılsızdır" dedi ve arkasından şunları yazdı: "Bir talihsizlik eseri olarak Atatürk ölse bile, memlekette karışıklık çıkmayacağına ve rejimin eskisi gibi normal devam edeceğine dair Dr. Aras beni temin etti. Atatürk, Cumhurbaşkanlığı için kendi halefini kendi gösterirse, Türkiye'nin bütün yöneticileri bunu oybirliğiyle kabul edeceklerdir; halef göstermezse, O'nun yerini kimin alacağı konusunda yöneticiler kendi aralarında anlaşmaya varmış bulunuyorlar. İsmet İnönü'nün seçileceğini tahmin ediyorum. Aras bunu açıkça söylemedi, bende sormadım. Herhalde, Cumhurbaşkanlığı'na gösterilecek aday konusunda, Türk liderleri arasında oybirliği vardır."²³¹

1938 Ekim ayı başlarında muhtemel halef olarak Fethi Okyar'ın adı yine söylenmeye başlandı. Londra Büyükelçisi olan Okyar'ın, Atatürk'ün hastalığının ilerlediği günlerde Türkiye'ye gelmiş ve Londra'ya dönüşünü ertelemekte olması, söylentileri güçlendirdi. Bazı kimseler Atatürk'ün kendisine halef olarak Okyar'ı gösterdiği, bu yüzden Okyar'ın Londra'ya dönmediği söylentisini yaydılar. İngiliz Büyükelçisi, Atatürk'ün kendisine halef olarak Fethi Okyar'ı gösterdiği yolundaki söylentileri kuşku ve biraz da kaygıyla karşıladı. 10 Ekim 1938 günü İstanbul'dan Londra'ya gönderdiği "çok gizli" bir şifre telgrafında, Okyar'ın Londra'ya dönüşünü iki kez ertelediğini söyledikten sonra şunları yazdı:

"(Okyar'ın bu davranışı) onun, Atatürk'le olan güçlü şahsî dostluğundan ileri gelmiş olabilir. Ama, Atatürk'ün Fethi'yi (Okyar'ı) kendisine halef olarak Cumhurbaşkanı adayı gösterdiği söylentisi de var. Bu söylentiye kontrol etmek çok güç. Doğruysa, Atatürk ölünce rejimin bir sınava tabi tutulmasından korkarım. Atatürk'ün vasiyetine kimse karşı gelmek istemeyecektir. Fethi'nin (Okyar'ın) gerek memlekette, gerek Büyük Millet Meclisi'nde kendisini destekleyecek kadar popüler olduğundan çok kuşkuluyum. Sağlık durumu yeteri kadar elverişli değil. Onun Cumhurbaşkanlığına yükseltilmesi, Türk liderleri arasında, Atatürk'ün güçlü karakterinin tamamen kontrol altında tuttuğu şahsî kıskançlıkların patlak vermesine yol açabilir.

Benim kanaatimce, Atatürk'ün halefi olarak her tarafta memnuniyetle karşılanacak olan, millet önünde muazzam popülaritesi bulunan ve çabu-

²³¹ F.O. 371/21925/E. 4614: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. 4.8.1938, No. 48, 49.

cak otoritesini kurabilecek kimse İsmet İnönü'dür. Mareşal (Çakmak) yeteri kadar güçlü karakter sahibidir, ama bu görevi isteyeceğini sanmam" dedi²³².

Demek oluyor ki, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, Fethi Okyar'ın Cumhurbaşkanlığı'na aday gösterilmesi halinde Türkiye'de karışıklıklar çıkabileceğinden kaygı duyuyordu. Atatürk böyle vasiyet ederse, Okyar Cumhurbaşkanı olabilirdi. Ama, memlekette karışıklıklar da başgösterir. Cumhuriyet rejimi sarsıntı geçirebilirdi. Bu nedenle Büyükelçi, en uygun halefin İsmet İnönü olacağı görüşünü koruyordu. İngiltere Dışişleri Bakanlığı da, Fethi Okyar'ın ileride Cumhurbaşkanı seçilmesi ihtimalini hiç akla getirmemişti. Büyükelçi'nin telgrafı Londra'ya gelince, bir Dışişleri görevlisi, "Atatürk'ün Fethi Okyar'ı kendisine halef yapmak isteyeceğini hiç düşünmemiştim" dedi. Bir ikinci Dışişleri görevlisi, 17 Ekim günü, "Söylenti şimdi İngiliz basınına da yansımış bulunuyor. Bunun gerçek olup olmadığını söylemek güç" diye not düştü²³³.

Öte yandan *The Daily Telegraph* Gazetesi, 10 Ekim 1938 günü, Atatürk'ten sonra Türkiye Cumhurbaşkanlığı için en güçlü adayın Mareşal Fevzi Çakmak olduğunu yazdı. Mareşal'in, Atatürk ve İnönü ile birlikte, Türkiye Cumhuriyeti'nin üç temel direğinden biri olduğunu belirtti. Onu İngiliz okuyucularına tanıttı. Gazete ayrıca Mareşal Fevzi Çakmak'ın Atatürk'çe izlenmekte olan Türk İngiliz dostluk politikasına bağlı olduğunu da söyledi. Bazı İngilizler, İngiltere'yle dostluk politikasını sürdüreceği düşüncesiyle Mareşal'in Cumhurbaşkanlığı'nı arzu ediyorlar gibiydi.

Atatürk'ün Genel Sekreteri Hasan Rıza Soyak, Atatürk'ün ölümünden otuzbeş yıl sonra yayınladığı hatıralarında, bu konuya ilişkin önemli bir fikir veya iddia ortaya attı. Yazdığına göre, Atatürk'ün kendisi de, Cumhurbaşkanlığı'na Mareşal Fevzi Çakmak'ın gelmesini arzu etmiş. Ama zamanın Başbakanı Celâl Bayar, Atatürk'ün bu arzusunu dikkate almamıştır. Soyak, Atatürk'ün Dolmabahçe'de vasiyetnamesini kaleme aldıktan sonra 15-20 dakika kadar kendisiyle konuştuğunu ve sonra sözü Devlet Başkanlığı'na getirerek şunları söylediğini yazmaktadır:

"Elbette bunda söz ve intihap hakkı sadece milletin ve onun mümesili olan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nindir; yalnız ben (Atatürk) bu me-

²³² F.O. 371/21925/E. 6034: Loraine'den Foreign Office'e. Şifre tel. İstanbul, 10.10.1938, No. 18 Saving. Çok gizli.

²³³ *Ibid.* Foreign Office görevlilerinden Mr. Bowker ile Mr. Baxter'in 17.10.1938 günlü notları.

seledeki mütaleamı ifade edeceğim. Evvela akla İsmet Paşa gelir; evet! O, memlekete pek büyük hizmetler ifa etmiştir. Fakat nedense umumun sempatisini kazanamadığı görülüyor; bu yüzden durumu pek de cazip olmasa gerek... Bir de Mareşal Fevzi Çakmak var. O, hem memlekete büyük hizmetler etmiş, hem de herkesle iyi geçinmiş, selâhiyet sahiplerinin mütalealarına daima kıymet vermiştir; kimse ile münâzaa halinde değildir. Bu itibarla bence, Devlet Başkanlığı için en münâsip arkadaş odur. Filhakika kendisi ordu işleriyle uğraşmaktan çok hazzeder, belki ordudan ayrılmak istemez... Ama Cumhurreisliğinde, aynı zamanda Başkomutanlık mevkiinde de olacağı için bu meşguliyetine devam imkânı daima mevcut demektir; binaenaleyh, kanunî bir yol bulup kendisi namzet gösterilir ve seçilirse çok iyi olur zannederim...”²³⁴

Soyak, Atatürk'ün ağzından bunları yazdıktan sonra devam ediyor:

“Bu mevzu üzerinde (Atatürk'le) biraz daha konuştuk; sözlerinden anladık ki, İsmet Paşa'nın tenkide tahammülsüzlüğünü, hoşgörülük hassasının yetersizliğini.. her işte yalnız kendi arzu ve fikirlerini yürütmeye çalışmasını beğenmemekte... memleketi, o zamanlar Avrupa'da mevcut bazı şef idarelerine doğru götürüleceğinden edişe etmektedir...”

Atatürk'ün Devlet Reisliği ... hakkındaki mütalealarını hemen o günlerde Dolmabahçe Sarayı'ndaki Başyâverlik odasında, Başyâver rahmetli Celâl Önder ve Gaziantep mebusu Ali Kılıç hazır olduğu halde, Başvekil Celâl Bayar'a bildirdim....

Bayar, bana:

“Hasan Rıza! Benim sana itimadım vardır; fakat sen de takdir edersin ki, Devlet Reisliği meselesi çok mühimdir ve bu hususta tedbir almak için İsmet İnönü ve diğer arkadaşlarla mutabık olmamız lazımdır; bunun için de bizzat kendisinin aynı şeyi bize de tekrar etmesi icap eder; her halde umarım ki görüştüğümüz zaman meseleyi bana da açacaktır,” cevabını verdi. Bundan sonra, Bayar, Atatürk'le birçok defa görüştü ve her yanından çıkışında bana: “Söylediğim şeyden bu kere de bahsetmediğini” garip bir eda ile tekrarladı durdu.

Halbuki Atatürk; esas vazifesi Hükümetle, Devlet Reisi arasında irtibat sağlamak olan Umumî Kâtibine ifade eylediği her mütaleanın asıl âlâkalılara behemehal intikal edeceğini bilirdi, bu sebeple tekrarına lüzum görmeyeceği aşikârdı.

²³⁴ H.R. Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul, 1973, Cilt II, s. 758.

Aslında, bizzat Bayar'ın meseleyi kendisine, hem de sıhhatinin mutlaka düzeleceğine emin olduğu cihetle bu tarzda konuşmasından çok müteessir olduğunu arz etmek suretiyle açması gerekirdi; böylece benim ifademi kontrol etmiş olurdu...Maateessüf, ricalarıma rağmen bunu yapmadı ve ben... ağır bir töhmet altında kaldım..."²³⁵

Soyak'ın bu söylediklerini kontrol etmek artık imkânsızdır. Atatürk'ün kendisine halef olarak Mareşal Fevzi Çakmak'ın Cumhurbaşkanı seçilmesini arzuladığını doğrulamak ya da yalanlamak da bugün imkânsız gibidir. İngiliz diplomatik belgelerinde ve dış basında Atatürk'ün halefi konusunda çeşitli yazılar arasında bunu doğrulayacak bir satıra rastlayamadık. Mareşal'ın adı, muhtemel halefler arasında zaman zaman geçmektedir. Ama, Atatürk'ün Mareşali tercihi konusunda bir haber veya söylenti göremedik. Kaldı ki, İngiliz Büyükelçiliği'nin ya da yabancı gazetecilerin kullandığı, ikinci, üçüncü kaynaktan duyacakları böyle bir haber, Genel Sekreter Soyak'ın anlattıklarını doğrulamaya ya da yalanlamaya yetmez. Herhalde bu önemli nokta, yazılı belgelerle aydınlatılması çok güç ve belki de imkânsız gibidir. Belki yakın tarihimizin dikkate değer soru işaretlerinden biri olarak kalacaktır.

Atatürk'ün ilk komaya girdiği günlerde, Türkiye'nin gelecek Devlet Başkanı konusundaki tahminler yayınlar biraz sıklaştı. Dış basında daha sık haberler, yazılar görüldü. 17 Ekim 1938 günlü *L'Epoque* Gazetesi'nde, Yves Laroche imzasıyla bir yazı çıktı. "Atatürk'ün arkadaşı Bay Fethi (Okyar) yarın Türkiye'nin lideri olacak mı?" başlığını taşıyan yazıda şunlar söyleniyordu:

"Cumhurbaşkanı olarak Atatürk'ün yerini alacak kimse, muhtemelen, O'nun eski silah arkadaşı ve dostu Bay Fethi (Okyar) dır. Fransa Bay Fethi'yi Paris Büyükelçisi olarak tanıdı. İngiltere kendisini aynı rolde Londra'da tanıdı. Bay Fethi aynı zamanda bir aralık Başbakanlık yaptı. (Gazi'nin arzusuyla bir muhalefet partisi kurdu). Ama Fethi ile Kemal arasındaki ilişkiler bir saniye bile değişmedi.

Sözde muhalif, sadık Büyükelçi Bay Fethi, Atatürk tarafından gösterilince, yarın Türkiye'nin âmiri olacak mıdır? Olacağı sanılmaktadır. Ancak görev ağırdır, bir millet yaratıcısının yerini almanın kolay bir iş olmadığını tarih göstermektedir."²³⁶

²³⁵ *Ibid.*, s. 758-761.

²³⁶ Yves Laroche, "Bay Fethi compagnon d'Atatürk sera-t-il demain le maître de la Turquie?", *L'Epoque*, 17.10.1938.

18 Ekim 1938 günü, *Le Jour-Echo de Paris* Gazetesi bu konuda şunları yazdı:

“Ve Atatürk ölürse?

Dün bütün Hükümetler şu soruyu sordular: O'nun yerine kim geçecek?

Çözülmesi kolay bir sorun değil bu. Çünkü Atatürk yerine geçecek ikinci adamı göstermemiştir.

Anayasa, Büyük Millet Meclisi'nce seçileceğini öngörmektedir. Ama ülkeyi biraz tanıyan, Meclis toplandığı zaman kararın önceden zaten verilmiş olacağını bilir.

Olaydan hemen önce veya biraz daha erkence yapılacak gizli toplantılarda, yüksek seviyeli onbeş-yirmi kişi, bir kişi üzerinde uyuşacaklar ve Meclisi bu karara uyduracaklardır.

Aday sayısı fazla olmayacaktır. İki yıl önce olsaydı, Türk ve Dünya kamuoyu, o zaman Başbakan olan General İsmet Paşa'ya onda dokuz şans tanırdı. Aslında emekli generaldır, ama derin bir diplomattır. Gerekli prestije yalnız o sahipti, ancak hastalık kendisini zayıf düşürdü...

Başbakan Celâl Bayar'ın da birkaç kez adı geçti. Ama “sivil” olması onun aleyhinde bir puandır...Gerçekten, iktidar yarışında kendisinin pek az şansı vardır.

Gerek yalnız Türkiye bakımından, gerek Avrupa açısından en tam aday Londra Büyükelçisi Ekselâns Fethi Bey'dir.

O da eski bir askerdir, bağımsızlık için Atatürk'ün savaş arkadaşıdır; nâzik, derin, maharetlidir; Avrupa'daki ekonomik akımlardan haberdardır... Ankara'da iktidar sorumluluğunu yüklenecek ondan daha iyi durumda kimse bulunmadığı düşünülmektedir.

Ama henüz o safhaya gelmiş değiliz... Mukadder akıbet anında, bir tek kişi üzerinde çabucak uyuşma ve oybirliği olmasını dilemek gerek. Çünkü, Büyük Meclis'te iki baş ve iki parti çarpışırsa, bu, Türkiye için onbeş yıllık eşsiz çabanın yıkımı demek olur.

Aynı zamanda bu, Türkiye'nin Büyük Devlet mevkiinin ve Yakın-Doğu ve hatta Güney-Doğu Avrupa politikasındaki merkezî rolünün muhakkak ki kaybı olur.”²³⁷

²³⁷ René Clermont, “Kemal Atatürk, Successeur des Sultans est très gravement malade. Déjà, à Ankara, on songe à sa succession et le nom de Fethi bey est sur bien des lèvres”. *Le Jour- Echo de Paris*, 18.10.1938.

İki Fransız gazetesi, daha doğrusu iki Fransız yazarı, Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanlığı'na en kuvvetli aday olarak Fethi Okyar'ı görüyorlardı. Bu gazetelerde Mareşal Fevzi Çakmak'ın adı geçmiyordu. Öteki adaylara ise fazla şans tanınmıyordu. Fransız yazarlarının Okyar'ı tercih eder gibi görünmeleri, belki, kendisini Paris'te şahsen tanımış olmalarından ileri gelmekteydi. Eski Osmanlı borçlarının altınla ödenmesi konusunda Okyar'ın tutumu, acaba, Fransızları etkilemiş olabilir mi diye bir soru da akla gelmektedir. Ama, Fransızların Okyar'ı tercih ettiklerini çok genelleştirmek gerektiği de anlaşılmaktadır. Birçok Fransız gazetesi bu konuda yorum yapmıyordu. İsmet İnönü'ye daha çok şans tanıyan Fransız gazeteleri de vardı.

Yine 18 Ekim günü, *L'Oeuvre* adlı bir başka Fransız gazetesi, "Atatürk'ün Muhtemel halefi" başlıklı kısa bir yazı yayınladı. Yazıda, Atatürk'ün hastalığının pek büyük kaygı yarattığı belirtildikten sonra, O'nun muhtemel halefi konusunda şunlar yazıldı: "Almanya taraftarlığıyla tanınan Başbakan Celâl Bayar ile İngiliz taraftarı olarak bilinen Londra Büyükelçisi Fethi Okyar arasındaki mücadele çetin olacaktır. Bu nâzik seçim konusunda Türk Milletinin ise kesinlikle İnönü'den yana olduğu sanılmaktadır. İnönü, öteki ikisinden daha az aktif bir Cumhurbaşkanı olacaktır"²³⁸.

21 Ekim günü birçok Avrupa gazetesinde Atatürk'ün halefi sorunuyla ilgili haberler vardı. Gazeteler, bu önemli konuyu görüşmek üzere Türk Hükümeti'nin toplantılar yapmakta olduğunu bildirdiler. Cumhurbaşkanı'nın hastalık, ölüm veya istifa hallerinde Büyük Millet Meclisi Başkanı'nın Cumhurbaşkanı Vekili olduğunu belirttiler. Türk Anayasası gereğince, bu Vekâlet etme görevi şimdi T.B.M.M. Başkanı Abdülhalik Renda'ya düşüyordu. Gazeteler, Türk Hükümeti'nin Dolmabahçe'de toplandığını, Abdülhalik Renda'nın da Ankara'dan İstanbul'a geldiğini haber verdiler. Ama, muhtemel Cumhurbaşkanı adayı veya adayları konusunda gazeteler herhangi bir kimsenin adını vermediler. Bu konuda yorum yapmadılar²³⁹.

Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, bu günlerde de yine, Atatürk'ün yerine İsmet İnönü'nün seçileceği görüşündeydi. 19 Ekim'de Londra'ya çektiği bir gizli telgrafında, Atatürk'ün ölümü halinde yeni Cumhurbaşkanı'nı seçmek üzere, B.M.M.'nin 24 saat içinde toplanabilmesi için Türk

²³⁸ G.T., "La succession éventuelle du Président Atatürk", *L'Oeuvre*, 18.10.1938.

²³⁹ Örneğin, *Le Jour-Echo de Paris*, *Le Journal des Débats*, *L'Ère Nouvelle*, *L'Ordre*, *L'Époque*, *Le Temps*, *L'Homme Libre*, *Le Populaire*, *La Liberté*, *L'Information* Gazeteleri, 21.10.1938.

Hükümeti'nin tedbir almakta olduğunu bildirdi ve sonra: "Cumhurbaşkanlığı için iki aday vardır, bunlardan biri İsmet İnönü'dür ve onun seçileceğini sanırım" dedi. Büyükelçi ayrıca, mebus olmadıkları için, Mareşal Çakmak ile Fethi Okyar'ın Anayasa uyarınca aday gösterilemeyeceklerini söyledi²⁴⁰. İkinci adayın kim olabileceğini açıklamadı. Muhtemelen Celâl Bayar'ı kastediyordu.

Büyükelçi'nin bu telgrafını okuduktan sonra, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nda bir görevli: "General İsmet İnönü'den başka ikinci adayın kim olacağını bilmiyoruz. Ama, Fethi Okyar ile Mareşal adaylık dışında tutulduklarına göre, İsmet'in seçileceğinden şüphe edilemez" dedi. Mr. Bowker adlı bir görevli ise şu notları düştü:

"Mareşal veya Fethi Okyar Cumhurbaşkanı seçilmek istenirlerse, onları mebus yapmak güç olmaz sanırım. Bu makama General İnönü'nün seçileceği muhakkak görünüyor. Gösterilecek adayın oybirliğiyle seçilmesi için herhalde tedbir alınır. Böyle bir sırada, birbirine hasım hiziplerin ortaya çıkması doğru olmasa gerek. Türkiye Cumhurbaşkanı dört yıllık süre için seçilir. Atatürk, her sürenin sonunda yeniden seçiliyordu; halefi belki aynı usulle seçilmeyebilir. Ama, Cumhurbaşkanı'nın sık sık değişmesi, Türkiye'nin bugünkü anayasa gelişimi açısından uygun olmaz."²⁴¹

Demek oluyor ki, 1938 yılı Ekim sonlarına doğru, Atatürk'ün halefi konusunda İngiliz Dışişleri Bakanlığı hemen hemen kesin bir görüşe varmıştı. Aylardan beri bu konuda çeşitli haberler, söylentiler gelmiş ve sonunda fikirler kristalleşmişti. Atatürk'ten sonra Türkiye Cumhurbaşkanlığı'na İsmet İnönü'nün seçileceği artık şüphesiz görülüyordu. Seçimde hizipleşme olmaması ve seçildikten sonra da Cumhurbaşkanı'nın sık sık değişmemesi temenni ediliyordu.

Seçim arifesinde Fransız, İngiliz ve İtalyan basını da artık hemen hemen bir ağızdan Atatürk'ün halefinin İsmet İnönü olacağını yazdılar. Londra'da çıkan *The Star* Gazetesi, Cumhurbaşkanlığı'na İnönü'nün seçileceğini yazdı. Onu, "Büyük bir hatip olmamakla birlikte, sağlam siyasî içgüdüleri olan, sakin ve metodlu bir kimsedir" diye tanıttı. Türk halkı tarafından ve özellikle ordu içinde İnönü'nün çok sevildiğini söyledi ve "Onun Atatürk'ün İngiltere'yle dostluk politikasını saptırmadan sürdürece-

²⁴⁰ F.O. 371/21926/E. 6129: Loraine'den Halifax'a şifre tel. Gizli ve önemli. Ankara, 19.10.1938, No. 177.

²⁴¹ *Ibid.*, Foreign Office'in 20.10.1938 günlü notları, yorumları.

ğine emin olunabilir” dedi²⁴². *The News Chronicle* Gazetesi, “Eski Başbakan General İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı'na seçilmesi hemen hemen kesindir” diye yazdı. Onun İngiltere Kralı Altıncı George'un taç giyme töreninde bulunduğunu hatırlattı²⁴³. Öteki İngiliz gazeteleri de bunu hatırlattılar. *Le Matin* Gazetesi, “İnönü'nün, Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı seçilmesi kesindir” dedi. İtalyan basını da bir ağızdan İnönü'nün adaylığının kesin olduğunu yazdı. *Il Messaggero* ile Milano'da çıkan *Il Corriere della Sera* Gazetelerinde Ankara çıkışlı ilginç bir telgraf görüldü: Bu iki büyük gazete, Atatürk'ün halefinin İnönü olacağını yazmakla yetinmediler, bu konuda Atatürk'ün bir vasiyeti bulunduğunu da ileri sürdüler. Atatürk sözde, halefinin on yıl Cumhurbaşkanı kalmasını vasiyet etmiş imiş!²⁴⁴

Atatürk'ün böyle bir siyasî vasiyeti olduğunu bilmiyoruz. Haber belki, seçildikten sonra Cumhurbaşkanı'nın çabuk değiştirilmemesi düşüncesiyle çıkarılmış olabilir. O günlerde, Atatürk'ten sonra Türkiye'nin başına geçecek kimsenin uzunca bir süre başta kalmasının yerinde olacağı fikirleri başka çevrelerde de vardı. Sık sık Cumhurbaşkanı değiştirilmesinin Türkiye'deki Cumhuriyet rejiminin ve devrimlerin kökleşmesi bakımından uygun olmayacağı düşünülüyordu. Avrupa bunalımı ve yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı karşısında Türkiye'nin oturmuş, sağlam bir devlet olarak kalabilmesi bakımından da Cumhurbaşkanı'nın sık sık değiştirilmemesinde yarar umuluyordu. Bu düşünceleri veya dilekleri perçinlemek amacıyla, Atatürk'ün de böyle bir arzusu bulunduğu söylentisi çıkarılmış olabileceği akla gelmektedir. Ne olursa olsun, seçim arifesinde, Atatürk'ün yerine İnönü'nün seçileceği hemen hemen kesin gibi görülüyordu ve artık halefin kim olacağı sorunu değil, seçildikten sonra uzunca bir süre başta kalıp kalamayacağı konusu konuşulmaya başlanmıştı.

Son Koma

“İstanbul'dan gelen bir telgraf, Kemal Atatürk'ün baygınlık geçirdiğini ve yeniden ağır hasta olduğunu bildirmektedir. Bu, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın sağlığı konusunda 24 Ekim'den beri alınan ilk haberdur. O tarihte gelen bir telgraf, sekiz doktor sekiz gün boyunca başucunda kaldıktan sonra Atatürk'ün tehlikeyi atlattığını bildirmişti”²⁴⁵.

²⁴² *The Star*, 10.11.1938.

²⁴³ *The News Chronicle*, 11.11.1938.

²⁴⁴ *Il Messaggero* ve *Il Corriere della Sera*, 11.11.1938.

²⁴⁵ *Le Matin*, 8.11.1938.

Bu kısa haber, 8 Kasım 1938 sabahı bazı Avrupa gazetelerinde görüldü. Söz konusu İstanbul telgrafı 7 Kasım'da çekilmişti. Demek ki, Atatürk'ün hastalığı yeniden ağırlaşmaya başlamıştı. Gerçekten, birinci komayı atlattıktan sonra Atatürk'ün sağlığı günden güne kötüye gidiyordu. Kasım başından beri Aziz Hasta'nın iştahı büsbütün kesilmiş, zaafi son derece artmıştı. Daha kötüsü, karnında biriken su günden güne çoğalmış, göğsünü, kalbini tazyike ve nefes almasını güçleştirmeye başlamıştı. Atatürk, dayanılmaz bir acı çekiyordu. Yeniden karnını delerek suyu almak kaçınılmaz bir zorunluluk olmaktaydı.

Doktorların en çok korktukları da, biriken suyun O'nun vücudundan alınması sorunuydu. Birinci defa karnı delinip su alındıktan sonra Atatürk, komaya girmişti. Bir defa daha komaya girerse artık kurtulamayacağını doktorlar iyi biliyorlardı. Bu bakımdan geçici salâh günlerinde bir kez daha Fransız Profesörü Fiessinger'e telgrafla akıl danışılmıştı. Hastanın vücudundan su alınca yeniden komaya düşmesini önlemek çaresi olup olmadığını sormuşlardı. Fransız Doktoru gerçi bazı öğütlerde bulunmuştu. Ama bu öğütler uygulansa bile, biriken su çekilince arkasından koma gelecek gibi görünüyordu ve bu artık Atatürk'ün ölümü demek olacaktı. Bu yüzden doktorlar, biriken suyun alınmasını elden geldiği kadar geciktirmeye, başka bir deyimle Atatürk'ün ömrünü biraz daha uzatmaya çabalamışlardır. Ama, Atatürk'ün çektiği acı da insan tahammülünün sınırına ulaşmıştı.

7 Kasım 1938 Salı günü Atatürk, artık daha fazla dayanamayacağını, vücudundaki suyun hemen alınmasını kesin bir dille emreder. Doktorlar yine biraz oyalamaya, bu işi ertesi güne bırakmaya çalışırlar. İlk defa vücudundan suyu almış olan Prof. Operatör Mim Kemal Öke'nin Dolmabahçe Sarayı'nda olmadığını, öğrencilerine ders vermekte olduğunu ileri sürerler. Atatürk, direktir, orada bulunan Dr. Mehmet Kâmil Berk'in suyu almasını emreder. Kararsız görünen doktorlara sinirlenir. Çaresizlik içinde, suyu alma hazırlığı için doktorlar odadan çıkınca, Genel Sekreteri'ne döner, kaşlarını çatarak, kızgın bir sesle:

“Niçin tereddüt ediyorlar, olacak olur” der²⁴⁶.

Bunun üzerine doktorlar, aynı gün saat 12.20'de Atatürk'ün vücudundaki suyu çekmeye başlamışlardır. Kendisi suyun hepsinin çekilmesini ve kaç litre su alındığının sayılmasını istemiştir. Doktorlar, yine de bütün su-

²⁴⁶ Nakleden: Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Cilt II, s. 770.

yu çekmeye kadar gitmemişler, altı litre su almışlar ve bunu Atatürk'e 12 litre diye söylemişlerdir. Vücudundaki suyun kısmen alınmasına rağmen Atatürk, 8 Kasım 1938 günü saat 19.00 sularında, yani suyun çekilmesinden 30 saat sonra komaya girmiştir. Başucunda duran Dr. İrdelp'e dikkatle bakmış ve "Aleykümesselâm" deyip kendinden geçmiştir. Atatürk'ün son sözü bu olmuştur²⁴⁷.

8 Kasım gece yarısına doğru, bu son koma halinin ilk raporu yayınlandı. Durum, resmen ve kısaca kamuoyuna açıklandı. Ertesi sabah saat 10.50'de Dışişleri Bakanlığı'ndan elçiliklere şu genelge telgraf çekildi:

"Madde 1 - Reisicumhur Atatürk'ün sıhhatleri hakkında dün gece saat 23.00'de verilip Riyaseticumhur Umumî Kâtipliği'nden tebliğ edilen rapor ikinci maddededir. Konsolosluklara da malûmat verilmesi.

Madde 2 - Bugün saat 18.30 da hastalık birdenbire normal seyirinden çıkarak şiddetlenmiş ve sıhî vaziyetleri yeniden ciddiyet kesbetmiştir. Hararet derecesi 36.4, nabız muntazam 100, teneffüs 22'dir."²⁴⁸

Bu telgraf bir buçuk, iki saat içinde yani 9 Kasım öğle üzeri Avrupa'daki elçiliklere ulaştı. Bakanlığın emri gereğince hemen aynı gün, Paris Büyükelçiliği'nden Marsilya Başkonsolosluğu'na ve Paris Konsolosluğu'na yazıldı²⁴⁹. Londra Büyükelçiliği telgrafı Kudüs ve Kıbrıs konsolosluklarına telledi. Londra Konsolosluğu'na yazıyla yolladı²⁵⁰. Roma Büyükelçiliği de Atatürk'ün son sağlık durumunu hemen Bari, Milano, Napoli, Triyeste ve Rodos Konsolosluklarına telgrafla ilettiler²⁵¹. Haber, hızla Bakanlıktan elçiliklere, elçiliklerden konsolosluklara ve yurt dışındaki vatandaşlara ulaştırıldı.

Son komanın ilk raporu 8 Kasım gece yarısına doğru yayınlanmış olduğu halde, *Reuter* ve *Havas* Ajansları bunu aynı gece Avrupa basınına yetiştirdiler. 9 Kasım sabahı birçok Avrupa gazetesinde, Atatürk'ün yeniden

²⁴⁷ *Ibid.*, s. 771.

²⁴⁸ *L.B.A. -P.B.A.*: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere açık tel. Ankara, 9.11.1938, saat 10.50, No. 160. (Londra'da alınışı saat 11.58).

²⁴⁹ *P.B.A.-K. 180/A-7*: Paris Büyükelçiliği'nden Paris Konsolosluğu'na ve Marsilya Başkonsolosluğu'na yazı. Paris, 9.11.1938, No. 1332, 1333.

²⁵⁰ *L.B.A.* Atatürk'ün hastalığı: Londra Büyükelçiliği'nden Kudüs ve Kıbrıs Konsolosluklarına tel ve Londra Başkonsolosluğu'na yazı., Londra, 9.11.1938, No. 866/75.

²⁵¹ *R.B.A. -K. 228/7*: Roma Büyükelçiliği'nden Bari, Milano, Napoli, Triyeste ve Rodos Konsolosluklarına tel. Roma, 9.11.1938.

ağır hasta olduğu haberi çıktı. Örneğin Paris gazetelerinde haber şu başlıklarla yayınlandı:

- Epoque* : “Kemal Atatürk ağır hasta.”
Excelsior : “Kemal Atatürk’ün sağlık durumu ağırlaştı.”
Journal : “Kemal Atatürk’ün sağlığı.”
Matin : “Cumhurbaşkanı Atatürk’ün zaafiyet hali pek büyük kaygı yaratıyor.”
Petit Journal : “Kemal Atatürk’ün sağlık durumu yeniden kaygı yaratıyor.”
Populaire : “Kemal Atatürk’ün durumunun ağırlaşması”... vb.

Haber, birer sütundu; birer, ikişer paragrafta verildi. Gazeteler, yayınlanan sağlık raporunu olduğu gibi veya özetleyerek vermekle yetindiler; yorum yapmadılar. *Le Matin* Gazetesi’ndeki haber biraz uzuncaydı. Resmî sağlık raporunun çevirisi olduğu gibi verildikten sonra, Başbakan Celâl Bayar’ın alelacele İstanbul’a gittiği, doktorların Hasta’yı kurtarmak için bütün çabayı harcadıkları, ama genel zaaf halinin pek büyük kaygı yarattığı belirtildi.

9 Kasım son derece korkulu bir gündü. Atatürk artık son saatlerini yaşıyordu. O gün, üstüste üç sağlık raporu yayınlandı: Saat 10.00’da, 20.00’de ve sonuncusu gece yarısı. Saat 10.00 raporunu Dışişleri Bakanlığı saat 13.00’te elçiliklere telledi:

- “1. Reiscumhur Atatürk’ün sıhhatleri hakkında bu sabah saat 9.00’da²⁵² verilip Riyaseticumhur Umumî Kâtipliğinden tebliğ edilen rapor ikinci maddededir. Konsolosluklara da malûmat verilmesi.
2. Geceyi rahatsız geçirdiler. Umumî hallerindeki vaziyet ciddi-yetini muhafaza etmektedir. Hararet derecesi 36.8, nabız muntazam 128, teneffüs 28’dir²⁵³.

²⁵² Burada bir yanlışlık var gibi. Başka belgelerde raporun saat 9.00’da değil, 10.00’da yayınlandığı belirtilmektedir.

²⁵³ *L.B.A. -P.B.A. -R.B.A.* Anılan dosyalar: Hariciye Vekâleti’nden Elçiliklere açık tel. Ankara, 9.11.1938, saat 13.00. No. 161. (Londra’da alınışı saat 14.49, Paris’te alınışı saat 16.45)

Bu telgraf Londra Büyükelçiliği'ne saat 14.49'da, Paris Büyükelçiliği'ne 16.45'te, Roma Büyükelçiliği'ne de o saatlerde ulaştı. Aynı gün akşam üzeri elçiliklerden konsolosluklara iletildi. Bu telgrafın konsolosluklara ulaştığı saatlerde, akşam saat 20.00'de üçüncü sağlık raporu yayınlandı. Dışişleri Bakanlığı bu raporu da saat 22.47'de telgrafla elçiliklere bildirdi:

“Madde 1 - Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında saat yirmi tebliği ikinci maddededir.

Madde 2 - Bu günü yorgun ve dalgın geçirdiler. Umumî ahvaldeki ciddiyet biraz daha ilerlemiştir. Nabız muntazam 124, teneffüs 40, dereci hararet 37.6'dır.”²⁵⁴

Aziz Hasta'nın durumu daha da ciddileşmiştir. Bu telgraf 9 Kasım gecesi Londra'ya ulaştı. Paris ve Roma Elçilikleri telgrafi ertesi sabah alabildiler. Birçok görevli gibi Dışişleri görevlileri de o gece nöbet başındaydılar. Raporların sonuncusu 9 Kasım gecesi saat 24.00'te yayınlandı. Dışişleri Bakanlığı bunu sabaha karşı saat 02.07'de elçiliklere telledi:

- “1. Riyaseticumhur Umumî Kâtipliğinden: Reiscumhur Atatürk'ün sıhhi vaziyetleri hakkında müdavi ve müşavir tabipler tarafından bu gece saat 24.00'te verilen rapor ikinci maddededir.
2. Saat 20.00'den itibaren dalgınlık artmıştır. Umumî ahval vahamete doğru seyretmektedir. Hararet derecesi 37.6 nabız 132, teneffüs 33'tür.”²⁵⁵

Dışişleri Bakanlığı, Cumhurbaşkanlığı Genel Sekreterliği'nce yayınlanan son sağlık bültenini, olduğu gibi elçiliklere tellemiştir. Telgraf, Londra'ya 10 Kasım sabahı saat 3.10'da, Paris'e ise saat 7.35'te ulaştı. Elçilikler Atatürk'ün durumunun artık “vahamete doğru” gittiğini bildiren bu son raporu, sabah gazeteleriyle birlikte aldılar. 10 Kasım sabahı bütün Avrupa gazeteleri haberi birinci sayfalarında yayınladılar. Paris'te, onaltı gazetede haber aşağıdaki başlıklarla çıktı:

— “Kemal Atatürk'ün sağlık durumu ağırlaştı.” (Action Française).

²⁵⁴ L.B.A. -P.B.A. -R.B.A. Anılan dosyalar.: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere açık tel. Ankara, 9.11.1938, saat 22.47 No. 163. (Londra'da alınışı 22.45, Paris'te alınışı 10.11.38, saat 7.20.)

²⁵⁵ L.B.A. -P.B.A. -R.B.A. Anılan dosyalar: Hariciye Vekâleti'nden Elçiliklere açık tel. Ankara, 10.11.1938, saat 02.07, No. 164. (Londra'da alınışı 3.10 a.m., Paris'te alınışı 7.35)

- “Atatürk’ün sağlığı. Atatürk bilincini kaybetti” (Ere Nouvelle).
- “Cumhurbaşkanı Atatürk’ün sağlık durumu ciddi kaygılar yaratıyor.” (Epoque).
- “Kemal Atatürk bilincini kaybetti.” (Excelsior).
- “Kemal Atatürk bilincini kaybetti.” (Humanité).
- “Kemal Atatürk çok ağır bir durumda. Kemal Atatürk ümitsiz bir durumda.” (Jour-Echo de Paris).
- “Kemal Atatürk’ün durumu çok ağırlaştı.” (Information).
- “Atatürk’ün sağlığı” (Journal).
- “Kemal Atatürk’ün sağlığı” (Journal des Débats).
- “Kemal Atatürk’ün durumu umutsuz görünüyor. Bütün mebuslar acele Ankara’ya çağrıldılar.” (Matin).
- “Kemal Atatürk ağır bir durumda.” (Oeuvre).
- “Kemal Atatürk gittikçe zayıf düşüyor. Dolmabahçe Sarayı’nda kaygı hüküm sürüyor. Başvekil İstanbul’a gitti” (Petit Journal).
- “Cumhurbaşkanı Atatürk bilincini kaybetti.” (Populaire)
- “Türk mebusları acele Ankara’ya, Atatürk’ün başucuna çağrıldılar.” (République).
- “Kemal Atatürk’ün sağlık durumu birdenbire ağırlaştı.” (Temps).
- “Cumhurbaşkanı Atatürk komada.” (Home Libre).

Fransız gazeteleri, hemen hemen bir ağızdan, Büyük Adam’ın durumunun artık umutsuz olduğunu bildiriyorlardı. Doktorların Aziz Hasta’yı kurtarmak için çırpındıklarını anlatıyorlardı. Altı gazete, bütün mebusların derhal Ankara’ya çağrıldıklarını yazdılar. Beş gazetede, gerekli tedbirleri almak üzere Başbakan’ın İstanbul’a gittiği haberi vardı. *Le Populaire* ile *Le Petit Journal* Gazeteleri, Atatürk’ün çok yakın arkadaşı olan Londra Büyükelçisi Fethi Okyar’ın da İstanbul’a gittiğini bildirdiler. *Le Jour-Echo de Paris* Gazetesi, Atatürk’ün halefinin kararlaştırılmış olduğunu, ama henüz gizli tutulduğunu, Mareşal Fevzi Çakmak’ın adının söylenti olarak dolaştığını yazdı...

Elçilikler, gazete haberlerini son resmî raporla birlikte okudular. 9 Kasım günü yayınlanan üç rapor, Roma Büyükelçiliği'ne biraz geç ulaşmıştı. Büyükelçi Hüseyin Ragıp Baydur, bu üç raporu bir telgrafta birleştirdi ve 10 Kasım sabahı Bari, Milano, Napoli, Triyeste ve Rodos Konsolosluklarına telledi²⁵⁶. Paris ve Londra Büyükelçilikleri, saat 10.00 ve saat 20.00 raporlarını aynı 9 Kasım akşamı konsolosluklara yollamışlardı. Gece yarısı yayınlanan ve 10 Kasım sabahı büyükelçiliklere ulaşan son raporu da o gün öğleden önce Konsolosluklara yollamak üzereydiler. Paris Büyükelçiliği'nde, Bakanlığın son telgrafı yazıya dökülmüş, Marsilya ve Paris Konsoloslukları'na yollanmak üzere imza alıyordu. Vakit kalmadı. Kara haber yıldırım gibi Paris'e erişti!

²⁵⁶ R.B.A.-K. 228/7 Roma Büyükelçiliği'nden Bari, Milano, Napoli, Triyeste ve Rodos Konsolosluklarına tel. Roma, 10.11.1938.

ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ: FRANSA'DA YANKILAR

Kara Haber

... Ve ölüm, Dev Adamı da yıktı!

10 Kasım 1938, Perşembe. Atatürk ölüm yatağında. Saat tam dokuzu beş geçe. Ulu Hasta birdenbire gözlerini açtı. Bir an, askerce selam verirdesine, sert bir hareketle başını sağa çevirdi ... ve ebediyyen gitti. Başucunda hıçkırıklar koptu. Genel Sekreter Soyak hıçkırarak diz çöktü. Aziz Ölü'nün sağ elini yüzüne gözüne sürdü, öptü. Operatör Öke gözlerini kapattı. Dr. Berk çenesini bağladı²⁵⁷. Sonra doktorlar, şu kara, kısa raporu yazıp imzaladılar:

“Reisicumhur Atatürk'ün umumî hallerindeki vehamet dün gece saat 24.00'de neşredilen tebliğden sonra her an artarak bugün, 10 İkinci Teşrin 1938 Perşembe sabahı saat dokuzu beş geçe Büyük Şefimiz derin koma içinde terki hayat etmişlerdir.”²⁵⁸

Saat 13.25'te Dışişleri Bakanlığı bütün Türk Elçiliklerine aşağıdaki telgrafı çekti:

“1 — Atatürk bu sabah saat dokuzu beş geçe vefat etmiştir. Hükümetin bu hususta neşrettiği beyanname ikinci maddede aynen maruzdur. Konsolosluklara da malûmat verilmesi.

2 — (Hükümet bildirisi) Müdavi ve müşavir tabiplerin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir.

Bu acı hadise ile Türk vatani büyük yapıcısını, Türk milleti ulu şefini, insanlık büyük evladını kaybetti. Milletimize, içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyandan dolayı en derin taziyetlerimizi sunarız.

Kederlerimizin tesellisini ancak ve ancak O'nun eserine bağlılıkla ve aziz vatanımızın hizmetinde ararız.

²⁵⁷ Soyak, *op. cit.*, cilt II, s. 773.

²⁵⁸ Raporu sekiz doktor imzalamıştı. Müdavi tabipler: Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. Mîm Kemal Öke, Dr. Nihat Reşat Belger; Müşavir tabipler: Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya H. Serter, Dr. M. Kâmil Berk, ve Dr. Abravaya Marmaralı.

Şurasını da her şeyden evvel beyan etmeliyiz ki, ölmez olan O'nun büyük eseri Cumhuriyet Türkiyesi'dir.

Hükümetiniz içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır. Müesses olan nizamı ve vaziyeti idare hususunda da büyük Türk Milletinin Hükümetiyle tek vücut olarak teyit ve temin edeceğine şüphe yoktur.

Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 33 üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda, Reisicumhur Vekâleti vazifesini deruhte etmişlerdir.

Yine Teşkilâtı Esasiye Kanunu'nun 34 üncü maddesi mucibince Büyük Millet Meclisi derhal yeni Reisicumhuru intihap edecektir.

Türkiye'nin en büyük makamına Teşkilâtı Esasiye Kanunu'na göre geçecek olan zatın etrafında Hükümetiyle, şanlı ordusuyla ve bütün kudret ve kuvvetiyle Türk Milleti sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesinde devam edecektir.

Bugün ayrılığına ağladığımız Büyük Şefimiz Atatürk, her vakit Türk Milletine güvendi, eserlerini bu güvenle yaptı, idamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedî Türk Milleti O'nun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır.

Türk gençliği O'nun kıymetli vediası olan Türkiye Cumhuriyeti'ni daima koruyacak ve O'nun izinde yürüyecektir.

Kemal Atatürk, Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır."²⁵⁹

Dışişleri Bakanlığı, 10 Kasım 1938 tarihli ve 23751/74 sayılı bir genelge notayla Ankara'daki yabancı elçiliklere de ölümü resmen haber verdi:

"Dışişleri Bakanlığı, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün 10 Kasım günü saat 9.05'te öldüğünü pek büyük bir üzüntüyle Ekselâns Misyon Şeflerinin bilgilerine sunar.

Dışişleri Bakanlığı, Anayasa'nın 33. maddesi gereğince Büyük Millet Meclisi Başkanı Bay Abdülhalik Renda'nın Cumhurbaşkanlığı Vekâletini üzerine aldığını bildirmekle onur kazanır."²⁶⁰ dendi.

²⁵⁹ L.B.A. -P.B.A. -R.B.A.: Atatürk'ün ölümü dosyaları: Hariciye Vekâleti'nden Türk Elçiliklerine açık tel. Ankara, 10.11.1938, No. 241/239., saat 13.25.

²⁶⁰ Örneği: F.O. 371/21926.

Bu resmî yazılar yerine erişmeden önce kara haber çoktan sınırları aşmıştı. Ajanslar, radyolar, haberi resmî telgraflardan önce verdiler. Türk Elçilikleri, Bakanlığın genelgesinden önce yerel radyolardan, ajanslardan bunu öğrendiler. Türkiye sanki şiddetli bir deprem atlatmıştı. Haber, yurdu bir uçtan bir uca sarsmıştı. Türk Ulusunun geçirdiği şok, yabancıları da ürpertti. Olayın titreşimleri yerküresinin her ucunda duyuldu. Türk elçiliklerine akın başladı. Yabancılar, Türk Milletinin büyük yasına içtenlikle katılmak için Türk elçiliklerine koşuştular. Uzaktakiler telgraflar gönderdiler. Yakındakiler kart bırakıyor, Özel Defterleri imzalıyorlardı. Haberin üzerinden birkaç saat geçmeden Paris Büyükelçisi Dışişleri Bakanlığı'na şunları telledi.

“Bu sabah bir taraftan ajansların ve diğer taraftan radyoların verdiği elim haber, her Türk'ün kalbini dondurduğu ve durdurduğu gibi bizim de kalplerimizi parçaladı. Teessürümüze hudut tasavvur etmek imkânı yoktur. Yegâne tesellimiz O'nun lâyemut oluşudur. O, kalplerimizde daima yaşayacaktır.

Bu zıyâ elimi haber alan Reisicumhur Mösyö Albert Lebrun, askerî maiyetinden Kolonel Chaudessolle'ü göndererek ve birçok Nazırlar ve Sefirler de bizzat Sefarete gelerek taziyette bulunmuşlardır. Bütün Sefaretler bayraklarını Atatürk'ün elim üfûlü dolayısıyla yarıya çekerek Türk Milletinin matemine iştirak etmişlerdir. Reisicumhur bu elim zıyân Fransa için de bir matem teşkil ettiğini ifade etmiştir. İngiliz Sefiri bütün İngiliz Milletinin çok takdir ettiği ve sevdiği Atatürk'ün üfûlünden dolayı son derece teessür içinde bulunduğunu söyleyerek muhabbet ve tâzim hislerini izhar etmiştir. Matbuat hemen denecek şekilde teessürle dolu yazılar yazmaktadır. Dahiliye Nazırı Albert Saro'nun Akşam Gazetesi'ne vaki beyanatında, Atatürk'ün üfûlünün Türkiye için azîm bir zıyâ olduğu gibi Fransa ve sulh için de sonsuz ve acı bir zıyâ teşkil ettiğini bildirerek alenen ve resmen taziyede bulunmaktadır. Maruzdur.”²⁶¹

Bunlar, daha ilk saatlerde Büyükelçiliğe gelip taziyette bulunanlardı. Daha arkası gelecekti. Büyükelçilik ayakta ve nöbeteydi. Bütün Paris, hatta baştan başa Fransa adeta kaynaşmış gibiydi. Her taraftan telgraflar yağmaya başlamıştı. Öte yandan Büyükelçi Suat Davaz, telgraflarına devam

²⁶¹ P.B.A.-K. 180/A-1: Paris Büyükelçisi Suat Davaz'dan Hariciye Vekâleti'ne. Açık tel. Paris, 10.11.1938. (numarasız)

ediyordu. Kendisi Atatürk'ü yakından tanıyanlardandı. Ayrıca Atatürk'ün manevî kızı Afet İnan ile kızkardeşi Makbule Atadan'ı ailece tanıyorlardı. Bir defa Makbule Atadan'ı Büyükelçilik'te misafir etmişlerdi. Avrupa'ya bilgi, görgü veya konferans vermek için giden Afet İnan'ı da, eşyle birlikte, birkaç kez ağırlamışlardı. Şimdi Suat Davaz ve eşi Fatine Davaz, Makbule Atadan ile Afet İnan'a bir özel telgraf çektiler ve:

“Bu sabah aldığımız haber kalplerimizi parçaladı. Teessürümüze hudut tasavvur etmek imkansızdır. Atamız lâyemüttür. O'nun ruhu bizi bırakmayacak ve kalplerimiz de onu daima taşıyacaktır. Hepimize sabır ve metanet dileriz” dediler²⁶².

Büyükelçi Davaz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda ile Başvekil Celâl Bayar'a kısa ama duygulu bir telgraf yolladı. Duygularını şöylece açıklamaya çalıştı:

“Türk Milletinin kurtarıcısı Büyük Atatürk ölmemiştir. Atatürk lâyemüttür. Fâni olan vücududur. Ruhu bize telkin ettiği mevcudiyeti her Türk'ün kalbinde derin surette yaşayacaktır. Her Türk, Atasının izinde yürümeyi kendine bir vatan borcu bilecektir. Hepimiz Kemalist olarak kalacağız. Bu bizim için en büyük şereftir. Fani Atatürk ölmüştür. Atatürk daima yaşayacaktır. Varolsun Türk Milleti. Derin teessürlerimizin ifadesinden âciz olduğumu arz ederim.”²⁶³

Büyükelçi Davaz “hepimiz Kemalist olarak kalacağız” derken, Paris'teki Türk Öğrenci Birliği Yöneticileri de Büyükelçiliğe gelerek Atatürk'ün izinde yürüme andlarını tazelediler. Büyük acı, Atatürk'e bağlılık duygularını bir kez daha yenileyip güçlendiriyordu. Türk öğrenci yöneticileri de oradaki Türk gençliğinin duygularını dile getiriyorlardı. Büyükelçi bu duygulara aracı oldu. Gençler, Büyükelçilik kanalıyla Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na bir telgraf çektiler. Suat Davaz bu telgrafi ilettiler:

Büyük acımız dolayısıyla Türk Talebe Birliği'nin Yüksek Makamlarına hitaben gönderdiği telgraf aynen aşağıda maruzdur:

“Büyük matem ruhlarımızı sardı. Hepimiz yas içindeyiz. Atamızın bâki ve ebedî ruhu kalplerimizde yaşıyor. O'nun yolunda yürümek andımızı tazeleyerek taziye ve tazimlerimizi sunarız.”²⁶⁴

²⁶² P.B.A.-K. 180/A-1: Suat ve Fatine Davaz'dan Makbule Atadan ile Afet İnan'a. Tel. Paris, 10.11.1938.

²⁶³ P.B.A.-K. 180/A-1: Suat Davaz'dan Abdülhalik Renda ve Celâl Bayar'a. Tel. Paris, 10.11.1938.

²⁶⁴ P.B.A.-K. 180/A-1: Suat Davaz'dan Türkiye Kamutay Reisliği'ne. Tel. Paris, 10.11.1938.

Paris'te bulunan öğrenciler, yurttaşlar Büyükelçiliğe gelip ağlaşıyorlardı. Özel Defteri imzalıyor, tarifsiz üzüntülerini açıklamaya çalışıyorlardı. Fransa'nın uzak yerlerindeki yurttaşların Büyükelçiliğe kadar gelebilme olanakları yoktu. Bunların duygularını Konsolosluklar, Fahri Konsolosluklar dile getirmeye çalıştılar. Büyükelçilik, Bakanlığın telgrafını yalnız muvazzaf Konsolosluklara, yani Paris ve Marsilya Konsolosluklarına iletmişti. Fahri Konsolosluklar kara haberi ajanslardan, radyolardan duymuşlardı. Yabancı uyruklu olan Fahri Konsoloslar da, öz be öz Türk gibi büyük acıyı paylaştılar. Büyükelçiliğe telgraflar çektiler. Havre Fahri Konsolosu M. Monthiers, acı haberi öğrenince, "Bu hazin anda, Havre bölgesinde oturan Türk vatandaşları adına ve kendi adıma, millî mateme katıldığımızı belirtir ve saygılı taziyetlerimin kabulünü Ekselânslarından dilerim" dedi...²⁶⁵

Kara haber üzerine Atatürk'ün eski Fransız dostları da vurulmuşa döndüler. Bunlardan biri General Mougin idi. Onun Atatürk'le dostluğu Kurtuluş Savaşı yıllarına kadar geri gidiyordu. Fransızlarla Ankara Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, o zaman Albay olan M. Mougin, Fransa'nın bir çeşit temsilcisi veya irtibat subayı olarak Ankara'da bulunmuş, Türk-Fransız dostluğu için çalışmıştı. Mustafa Kemal ile o zaman tanışıp dost olmuştu. Lozan Konferansı arifesinde, barışın geciktirilecek gibi görüldüğü nâzik günlerde Albay Mougin üstüste Paris'e telgraflar çekmiş, barışın geciktirilmemesini telkin etmiş, yoksa muzaffer Türk Ordusu'nun sabrının taşabileceğini bildirmişti. Mustafa Kemal'e karşı o günlerde başlamış hayranlık ve dostluk duyguları daha sonra da sürüp gitmişti. 1938'de M. Mougin, Fransa'nın ileri gelen Generallerindendi. Ölüm haberini duyar duymaz Büyükelçi Davaz'a hemen bir telgraf çekti: "Güzel Türkiye'nin muazzam kaybını duydum. Büyük dostumun göçüşü bana pek büyük ızdırap verdi. Hararetili sempatimi ve içten taziyetlerimi sunarım." dedi²⁶⁶.

Paris'teki yabancı elçiler, Türkiye Büyükelçiliği'ne kadar gelip Özel Defteri imzalıyorlar, kart vizitlerini bırakıyorlar, kimileri sözlü olarak Türkiye'nin büyük acısını paylaştıklarını bildiriyorlardı. Kimi elçilikler ise yazılı olarak Türkiye'nin acısına katıldılar. 10 Kasım günü, örneğin Nikaragua ve Romanya Elçiliklerinden birer yazı geldi. Romanya Elçisi, "Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümüyle ülkenizin uğradığı kayıp dolayısıyla

²⁶⁵ P.B.A.-K. 180/A-7: Havre Fahri Konsolosu M. Monthiers'den Paris Büyükelçisi S. Davaz'a. Tel. Havre, 10.11.1938, saat 15.45. (Alınışı saat 17.05)

²⁶⁶ P.B.A.-K. 180/A-7: General Mougin'den S. Davaz'a tel. Paris, 10.11.1938.

en içten taziyetlerimi sunarım” diyordu²⁶⁷. Nikaragua Elçiliği ise yazısında “Cumhuriyetinizin kahraman kurucusu ünlü Başkan Kemal Atatürk'ün ölümüne pek üzölmüş olarak yürekten taziyetlerimin kabulünü dilerim” deniyor, “elemli sempatiler” sunuluyordu²⁶⁸.

Kara haber, bir iki saat içinde Avrupa sınırlarını aşmış, Fransız kolonilerine de yayılmıştı. 10 Kasım günü Cezayir'den de Türkiye'nin Paris Büyökelçiliği'ne sempati mesajları gönderilmişti. Cezayir'in Tlemcen şehrinde M. Charif Ghaouti imzasıyla gönderilen mesajda: “Ekselâns Kemal Atatürk'ün ölümüyle Türk halkının uğradığı büyük ızdırabı paylaşmak bizim için bir görevdir” deniyordu²⁶⁹. Cezayir'in Marnia şehrinde Karaca Routsî, Türkiye Büyökelçisi'ne gönderdiği mesajda: “Babamız ve şefimiz Atatürk'ün amansız kaybı için, şu ızdıraplı dakikada en heyecanlı taziyetlerimi sunarım” dedi²⁷⁰.

Tunuslu gençlerin duygularını da Abdülkerim Osman adında bir öğrenci dile getirdi. Cezayirîler mesajlarını Fransızca kaleme almışlardı. Tunuslu Abdülkerim Osman ise, Paris'te, yaşayan Doğu Dilleri Okulu'nda Türkçe okumuş, Dr. Adnan Adıvar'dan ders almıştı. Türkiye Büyökelçiliği'ne doğrudan doğruya yeni öğrendiği Türkçesi'yle yazdı. Gerçi Türkçesi epeyce kırık-döküktü. Ama, anlatmaya çalıştığı duygular içtendi. Bu gencin yazısı olduğu gibi aşağıya aktarıldı. Tunuslu A. Osman şöyle yazmıştı:

“Muhterem Sefir Hazretleri,

En Büyük Türkiye Cumhuriyetin Reisi Merhum Kemal Atatürk vefatın için, ismim - ve vatanım - ve bütün Tunuslu Müslöman gençliğin isminde Yüksek Cenabinize en mahzun kalpten teessöflerimi ve te'azziyetlerimi gönderiyorum. Temenni ediyorum ki, yeni Cumhuriyetin Reisi çok mustahak, ve büyük Merhumun en mühim yaraları mütemmem olacak, ve Türkiye Devletin aliye en daha kavi ve büyük edecek.

Yüksek Cenabinize en iyi Selâm ve tehiyetlerim.”²⁷¹

²⁶⁷ *Ibid.*: Paris'te Romanya Elçiliği'nden Türkiye Büyökelçiliği'ne. Yazı. Paris, 10.11.1938.

²⁶⁸ *Ibid.*: Paris'te Nikaragua Elçiliği'nden Türkiye Büyökelçiliği'ne yazı. Paris, 10.11.1938.

²⁶⁹ *Ibid.*: M. Charif Gaoutsi'den Türkiye'nin Paris Büyökelçiliği'ne, yazılı kartvizit. Tlemcen (Cezayir), 10.11.1938.

²⁷⁰ *Ibid.*: Karaca Routsî'den Paris B.E.'ne yazılı kartvizit. Marnia (Cezayir), 10.11.1938.

²⁷¹ *Ibid.*: Tunuslu Abdülkerim Osman'dan Türkiye'nin Paris Büyökelçiliği'ne. Mektup. Paris, 10.11.1938.

Daha bağımsızlığa kavuşamamış Kuzey Afrika ülkelerinden böyle mesajlar gelirken, öte yandan ülkesinin bağımsızlığının yakında tehlikeye düşeceğini sezmiş olan bir Arnavut yurtseveri de Atatürk'ün zamansız ölümüne üzüntülerini belirtti. Paris'te oturduğu anlaşılan ve siyasi mülteci gibi görünen Dr. Constantin A. Chekrezi adlı Arnavut, 10 Kasım günü Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a şunları yazdı:

“Güney-Doğu Avrupa'nın güç bir durumda bulunduğu şu sırada Büyük Gazi Atatürk'ün zamansız ölümü beni kedere boğdu. Onun ölümüyle bizim Doğu en büyük adamlarından birini kaybetti. Arnavutluk ise güçlü bir dosttan yoksun kaldı. Gerçekten, en yüksek insanî değerdeki eserlerinden dolayı, çağdaş Devlet adamları içinde benim en çok hayran olduğum adam Büyük Atatürk idi.

Kendi adıma ve Fiéri Ayaklanması Millî Demokrat grubu adına Ekselânslarına en içten taziyelerimi sunarken, yeniden yaratılmış Türkiye'de Dâhi Mustafa Kemal'in başlattığı mutluluk, yücelik ve şeref çağının O'nun haleflerince tamamlanmasını ve... bölgemizde barışın korunmasını dilerim...”²⁷²

10 Kasım akşamı Paris Büyükelçiliği ertesi sabah Fransız basınına verilmek üzere bir bildiri metni hazırladı. Günün bir çeşit bilançosunu yaptı. Kara haber öğle üzeri duyulmuştu. Birkaç saat içinde Büyükelçiliğe birçok sempati mesajı gelmişti. Büyükelçilik basın bildirisinde, “Büyükelçiliğe sempati durmadan yağdığı” belirtildikten sonra, Büyükelçilikte açılmış bulunan Özel Defter'in daha ilk saatlerde birçok imzayla dolduğu ve bunlar arasında aşağıdaki kişiler de bulunduğu bildiriliyordu:

“Koloniler Bakanı Ekselâns M. Georges Mandel, İngiltere Büyükelçisi Ekselâns Sir Eric Phipps, Fransa Dışişleri Bakanı Ekselâns M. Georges Bonnet, İçişleri Bakanı Ekselâns M. Albert Sarraut, Senato Başkanı M. Jules Jeanneney, Adalet Bakanı M. Marchandeu, Yunanistan Elçisi ve Bayan Politis, Fransa'nın Ankara Büyükelçisi Ekselâns M. Massigli²⁷³, Litvanya Elçisi, Fransız Enstitüsü üyesi M. Charles Rist, Emniyet Müdürü M. Roger Langeron, Yüksek Savunma Konseyi üyesi General Huntziger, Belediye Başkanı M. Provost de Launay, Brezilya Büyükelçisi Ekselâns Souza Dantas, vs. vs. Ayrıca Romanya Elçisi M.N. Cesiano, Fransa Cum-

²⁷² *Ibid.*: Dr. Constantin A. Chekrezi'den Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne. Yazı. Paris, 10.11.1938.

²⁷³ Atatürk, 24 Ekim günü Büyükelçi Massigli için AGREMAN vermişti. Ama Büyükelçi Atatürk'e güven mektubunu sunmaya vakit bulamamıştı. Henüz Paris'teydi.

hurbaşkanı Ekselâns Albert Lebrun, Çekoslovakya Maslahatgüzarı vs. Büyükelçi Suat Davaz'a sempati mesajları göndermişlerdir.”²⁷⁴

Türkiye Büyükelçiliği'nin bu basın bildirisi, ertesi gün, (11 Kasım) Paris'in 17 gazetesine dağıtılacaktı. 10 Kasım'ın Paris'teki bilançosu kısaca buydu. Cumhurbaşkanı, Bakanlar, Büyükelçiler, Elçiler, Generaller Türkiye Büyükelçiliği'ndeki Özel Defteri imzalamışlar, ya da Büyükelçi Suat Davaz'a sempati mesajları göndermişlerdi. Ayrıca, basın bildirisinde adları geçmeyen bazı kimseler de telgraflar, mesajlar yollamışlardı. Yalnız Fransa içinden değil, Cezayir'den Arnavutluk'a kadar, başka yerlerden de Paris'e mesajlar gelmişti.

Taziyette bulunmak, Özel Defteri imzalamak için Büyükelçiliğe gelenlerin birçokları kart vizitlerini de bırakmışlardı. Kartların çoğu yazısızdı. Bazılarında bir iki kelimelik yazılar vardı. Yunan Elçisi M. Politis, kartvizitinin üzerine, “pek elîm sempatimin heyecanlı ifadesiyle” kelimelerini yazmıştı. 1937 yılında, “Atatürk ve Modern Türkiye'nin gerçek yüzü” (Atatürk et le vrai visage de la Turquie moderne) başlıklı bir kitap yazmış bulunan yazar ve gazeteci M. Gérard Tongas ise, 10 Kasım günü Büyükelçiliğe bıraktığı kartvizitinin üzerine şunları yazmıştı:

“(M. Gérard Tongas) Kemal Atatürk'ün şahsında Türk Milletinin uğradığı amansız yas için Sayın Büyükelçi'ye içten taziyelerini sunar. Pek derin saygı duyduğu ve tarihiyle kafasını doldurmuş olduğu Adam'ın kaybindan dolayı bugün, her Türk vatandaşı kadar derin acı çeker. Saygı ve bağlılık duygularıyla.”

Sempati Mesajları.

11-12 Kasım günleri, Paris Büyükelçiliği'ne birçok yerlerden sempati mesajları, taziyet telgrafları geldi. Fransa içinden gelen mesajlardan başka, Fransız sömürgesi Cezayir'den de telgraflar çekilmişti. Cezayir gençleri Türk Milletinin acısını paylaşıyordu.

11 Kasım sabahı saat 8.32'de Cezayir'in Tlemcen gençliği adına Paris Büyükelçiliği'ne bir telgraf çekildi. Telgraf, 11.20'de alındı. “Atatürk'ün amansız kaybını şaşkınlıkla öğrendik. Kardeş milletin büyük acısını paylaşıyor. Tlemcen gençliği adına hüzünlü taziyetler sunarız” deniyordu. Gençlik adına telgrafı Bendimered Mohamed imzalamıştı²⁷⁵.

²⁷⁴ P.B.A.-K. 180/A-7: Communiqué par l'ambassade de Turquie à Paris. 11.11.1938.

²⁷⁵ P.B.A.-K. 180/A-7: Bendimered Mohamed'den Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'ne. Tel. Tlemcen (Cezayir), 11.11.1938, saat 08.32 (Alınışı saat 11.20).

Sidibellabes Müslüman Gençliği imzasıyla gelen bir başka telgraf da yine aynı şekilde kaleme alınmıştı: "Atatürk'ün amansız ölümünü şaşkınlıkla öğrendik. Kardeş Türk Milletine hüznü taziyetler sunarız - Bellabes Müslüman Gençliği"²⁷⁶.

Bazı yerlerden, gençlik adına değil, bütün bölge veya şehir halkı adına sempati mesajları gönderildi. Örneğin, Oran şehrinden gelen bir telgrafta, "Oran halkı olarak millî yasınıza katılır, üzgün taziyetlerimizi sunarız" deniyordu²⁷⁷.

Tamatava'dan gelen bir telgrafta şöyle kaleme alınmıştı: "Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'in ölümünü, Tamatava Müslüman topluluğu büyük bir üzüntüyle öğrendi, Büyük Millet Meclisi'ne sempatiilerinin iletilmesini diler ve İslâm davasının muzaffer kahramanı için Allaha dua eder."²⁷⁸

Belli şehirlerin halkı, gençliği veya bölge toplulukları adına gelen telgrafların yanı sıra, bütün, bir ülke adına da telgraflar çekilmişti. Cezayir Halk Partisi adına Paris Büyükelçiliği'ne yollanan bir telgrafta, bölgelerin veya şehirlerin değil, bütün Cezayir'in duyguları dile getirilmek istenmişti. Telgraf şöyleydi: "Büyük Başkan Kemal Atatürk'ün kaybına derinden sarılan Cezayir Müslüman halkı, en muzaffer evladını kaybetmiş olan kardeş milletini yasını içtenlikle paylaşır - Cezayir Halk Partisi"²⁷⁹.

Cezayir'den Paris'e çekilen bu telgraflar, kısa kısa kaleme alınmıştı. Birer ikişer cümleyle, Türk Milletinin büyük yasına katıldıkları bildiriliyordu. Duygular uzun uzun açıklanmıyordu telgrafla. Ama, Paris yakınında öğretmenlik yapan, Fransızlaşmış bir Cezayirli gencin Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne yolladığı bir mektup daha ayrıntılıydı. Bu ilginç ve içten mektubun çevirisi aşağıya aktarıldı. Genç öğretmen şöyle diyor:

"Sayın Büyükelçim,

Ben basit bir kişiyim ve belki Ekselanslarına yazmaya hakkım yoktur. İyice Fransızlaşmış bir Cezayirli aileden doğdum. Bununla birlikte, bizde babadan oğula değişmeden geçen geleneği asla unutmadım. Bu geleneğe

²⁷⁶ *Ibid.* Bellabes Müslüman Gençliği'nden Paris Büyükelçiliği'ne. Tel. Sidibellabes, 12.11.1938.

²⁷⁷ *Ibid.* Saul Rodrigue'den Paris Büyükelçisi'ne. Tel. Oran, 11.11.1938.

²⁷⁸ *Ibid.* Tamatave Müslüman topluluğundan Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'ne tel. Tamatave, 12.11.1938.

²⁷⁹ *Ibid.* Cezayir Halk Partisi'nden Türkiye Büyükelçisi'ne. Tel. 12.11.1938.

göre biz, Fransızların işgalinden önce Cezayir'e yerleşmiş olan o Türk soyundan gelmekteyiz. Doğum şehrimiz Tlemcen'de bize Kourgoules lakabı verilir. Araplar ve Avrupalılar bizden aynı şekilde nefret ediyorlarsa, bu, ecdadımızın hatırasından ve bizim asıl gurur duygusu taşımamızdandır.

Günümüzde bizim gözlerimiz bir tek adama çevrilmişti. Kader o adamı bir milleti kurtarmak ve hakir görülmekten korumak için seçmişti. Feth topraklarına, Libya'ya, Tunus'a, Cezayir'e serpilmiş aynı milletin bazı çocukları, ne yazık, hakir görülmekten kurtulamadılar. Evet bizler, artık geri dönememek üzere Fransızlaştık. Ama ecdadımıza taparcasına saygı beslemeyi hiç kimse bize yasaklayamaz. Şu halde Ekselans, şunu söylemeye müsaade buyurunuz ki, Türkiye sınırları dışında, burada, Fransa'da da kendi kendini (Türklüğünü) hatırlayan yürekler vardır. Kemal Atatürk öldü ve sizin gibi bizler de ağlaşıyoruz. Medenileşmek için milliyetini değiştirmiş olan bizler, o Büyük Yenilikçi Adam'a, o Mustafa Kemal'e (Mustapha le Parfait) sizlerin neler borçlu olduğunuzu biliriz!

Bu saygının biçimini hoşgörünüz Ekselans. İnanınız ki, son derece içtenlikle kaleme alınmıştır.”²⁸⁰

Mektubun altında, Maison-Lafitte (s.-o.) Fransızca Öğretmeni A. Merad imzası vardır. Bu içten mektup, insanı duygulandırır, düşündürür. Bir millet yaratan Atatürk'ün, Türk Milletine verdiği benlik bilinci, Türklük gururu, tâ nerelerde etkisini göstermiştir. Atatürk, “Ne mutlu Türküm diyene!” derken, yalnız Türkiye içinde ve civarında değil, uzaklarda ve derinlerde gömülü yüreklerle de Türklük gururu vermiştir. İyice Fransızlaşmış, Fransız öğretmeni bir genç de bu gururu yeni baştan duymuştur; için için yaşamaktadır. Bu genç “Medenileşmek için milliyetini kaybetmiş olan bizler” derken, “sizler, Atatürk sayesinde, Türklüğünüzü kaybetmeden medenileştiniz” diyor gibidir. “Artık geri dönememek üzere” Türklüğünü kaybetmiş olmanın derin elemi çeken bu genç öğretmen, Atatürk'ün Türk Milletine ne büyük bir mutluluk kazandırdığının bilincine varmıştır. “Sizin O'na neler borçlu olduğunuzu biliriz” derken bunu anlatmaya çalışmaktadır. Her Türk gibi o da, için için kan ağlamaktadır. A. Merad, aslen Cezayir'in Tlemcen şehrendendir ve anlattığına göre, bu şehir halkı, Türk soyundan gelmekte ve bunu bilmektedir. Böyle olunca, Tlemcen halkının Atatürk'e yürekten bağlılığı daha iyi anlaşılacaktır. 1922 yılında, Başkumandanlık Zaferi üzerine bu şehir halkının bayram senliği yaptığını Paris Büyükelçiliğimiz arşivlerinde gördük. O zaman

²⁸⁰ *Ibid.* A. Merad'dan Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne. Mektup, Paris, 12.11.1938.

Atatürk'ün Paris Mümessili olan Ferit (Tek) Bey'e gelen çeşitli tebrik telgrafları arasında, Tlemcen'den çekilen telgraflar dikkati çekmektedir. Atatürk'ün ölümü üzerine Cezayir'den Paris Büyükelçiliği'ne çekilen ilk telgrafta yine oradan gelmiştir. Tlemcen, Türk Milletinin büyük yasını ilk paylaşan Cezayir şehri olmuştur. Herhalde orada, aslen Türk soyundan olan kimseler, için için Atatürk'le gurur duymuşlar, O'nun Türk Milletine kazandırdıklarını gıptayla izlemişler ve ölümü üzerine de Türk Milletiyle birlikte gözyaşı dökmüşlerdi.

Ancak, Atatürk'ün ölümüne ağlayanlar, Türk Ulusunun büyük yasını paylaşanlar, yalnız Türk kanı taşıyanlar değildi. Her soydan, her renkten milyonlarca insan bu büyük kaybı yürekte duymuştur. Örnekler, belgeler sayısızdır. Araştırılınca kimbilir daha neler ortaya çıkacaktır. Yine Paris Büyükelçiliği arşivlerinden örnekler 12 Kasım günü, Kazablanka'dan, Saatchian adlı bir Ermeni'den Paris Büyükelçiliği'ne çekilen Türkçe bir telgrafta, Türk vatanını bürüyen mateme iştirak ettiği, Atatürk'ün eserleriyle yaşayacağı belirtiliyordu²⁸¹. 11 Kasım günü, Paris'in Neuilly semtinde yaşayan Sam Levy adlı Musevi de, kendine has Türkçesi'yle Türkiye Büyükelçiliği'ne şu mektubu yolladı:

“Efendim,

Sevgili Reis Cumhuriyetimiz Kemal Atatürk Paşa'nın vefatı, Paris'te ikâmet eden Türk Musevileri yes ve matem deriasına duşurdu.

Efrad vatanın geçirmekte oldukları bu nazik ve hazin dukakalara bütün mevcudietimizle iştirak ederiz.

Samimi teesufatimizin kabul ve Meclisi Milli Reiaset aliesine arz etmenizi temeni ve berai ihtiram eileriz.”²⁸²

Mektubun altında “Sam Levy, Sabik Selanik Gazetesi Baş muhaveri” imzası vardır.

Ermeni, Musevi'den sonra bir de Bulgar: Nelia Pavlova adlı Bulgar kadın yazarı da Atatürk'ü taparcasına seven ve O'nun ölümüne ağlayan milyonlardan biridir. Bu yazar, daha çocuk iken Büyük Adamı tanımıştır. 1938'de, “Gazi'nin Ülkesinde” adlı bir de kitap yazıp Paris'te yayınlamış-

²⁸¹ *Ibid.*, Saatchian'dan Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne. Tel. Casablanca, 12.11.1938, saat 11.30. (Alınışı saat 15.35)

²⁸² *Ibid.* Sam Levy'den Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne. Mektup. Neuilly (Seine), 11.11.1938.

tır. 1938'de de Paris'tedir. 11 Kasım günü, Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a, aşağıdaki uzunca mektubu yollamıştır:

“Büyük Savaş sonrasının en Büyük Devlet Adamı Gazi Kemal Atatürk'ün ölümünü derin bir sarsıntı ve muazzam bir üzüntüyle öğrendim.

O Büyük yurtseverden, o ince diplomattan söz edebilecek yetenekte hiç değilim. Bildiğim yalnız şudur ki, O'nun olağanüstü eseri bana “Gazi'nin ülkesinde (1930)” adlı mütevazi kitabımı ilham etti. Yine O'nun büyük kişiliği yüzünden bu kitap üzerine çok mürekkep harcandı.

O'nu, çocukluğumda, benim asıl memleketim Sofya'da Ateşemiliter olarak; daha sonra da Ankara'da, Çiftliğinde tanıdığım gibi hep gözümün önüne getiriyorum: Sade, sadık, insana bağlı; kimi pek ciddi, kimi de yumuşak. Öylesine asil bir tecessüs, öylesine insanca bir yumuşaklık vardı ki O'nda, herşeyi bir öğrenme fırsatı ve harekete geçme nedeni sayıyordu. Kimilerini hoşgörme, kimilerini affetme biçiminde görünen o evrensel anlaşma, uyuşma duygularıyla doluydu. Her modern fikri, çağdaş hayatın her yönünü sempatiyle karşılıyordu.

Renan'ın dediği gibi, “İlâhî bir seçim kararıyla”, mukadderatça insan sırrını kavramak için önceden ayrılp seçilmiş o büyük ve ender kişilerden biriydi O. İnsanların büyük çoğunluğunun içine giremedikleri bu sır dünyasına O, zahmetsizce, kolayca nüfuz edebilmiş, kendisi de bu dünyanın sınırlarını genişletmiş, sonsuzluk içinde yeni ufuklar fethetmişti. Cesareti ise hayatının bölünmez bir parçasıydı; başdöndüren çeşitli özelliklerini ahenkleştiriyordu ve O'nun yaratıcı gücünü izah eder.

Azizim Büyükelçi, Gazi Kemal Atatürk'ün değeri, ancak O'nun şerefine dikilmiş anıtların ayakları dibinde ölçülebilir. Hayır. Varlığının da ötesinde, diğer insanlar üzerindeki yön verici etkisiyle, üstün bir ruha bahşedilmiş bir ölümsüzlük demektir O. İstikbal O'nu ebedî zirveye yükseltecektir. Bizim Sevgili Gazi Atatürkümüz için bu ölümsüzlük, Mütârekenin 20 nci yıldönümü olan bugün, 11 Kasım 1938'de başladı.

Bizler, Gazi Atatürk'ün seçkin veya mütevazi dostlarıyla hayranları göçüp gideceğiz. Siyasal ve sosyal faaliyetlerinde O'nunla doğrudan doğruya veya dolayısıyla işbirliği yapmış olanların; O'nun verimli tohumlarla dolu zengin hayatına tanıklık etmiş olan imtiyazlı kişilerin sayıları azalacaktır. O'nun hatırasını taparca yaşatmak için bizim sofuca sevgimiz her zaman bulunmayacaktır. Ama, O'nun yeniden yarattığı sevgili milleti ve ölümsüzlüğü ebediyen ayakta kalacaktır.

Benim için pek asil, pek cömert olan Gazi Atatürk'ün hatırasıyla, O'nun ölümsüz kişiliği için yüreğimdeki muazzam ızdırabın hatırasıyla, sevgili ülkeniz ve şahsen sizin için hüzünlü duygularımı sunarım Sayın Büyükelçi."²⁸³

Atatürk'ün zamansız ölümüne Fransızlar da gözyaşı döküyorlardı. Dillerinin döndüğü kadarıyla bu duygularını Türkiye Büyükelçiliği'ne anlatmaya çalışıyorlardı. Marcelin-Emile-Henri adlı bir Fransız vatandaşı, Atatürk'ün iyileşeceğini umarken birdenbire feci haberi duyunca şaşırmış kalmıştı. Şöyle yazıyordu:

"Sevgili ve Aziz Cumhurbaşkanınız'ın iyileşmekte olduğunu sanarak mes'uttum. Kendi köşemde birdenbire feci haberi öğrendim.

Atatürk gibi iyi bir adam niçin böyle zamansız gitti... Milleti için o ne büyük kayıptır...

Herkes gibi ben de uzaktan uzağa o Büyük Adamı, o Asil Kemal Atatürk'ü düşünceleriyle, duygularıyla, eserleriyle takdir edenlerden biriydim...

Herkes O'na ağlıyor. Ben de ...

O gitti ama hâlâ oradadır; eseri ayaktadır.

Hüzünlü düşüncelerle saygılarımı sunarım."²⁸⁴

Fransız gençliği, Atatürk'ün yarattığı genç Türkiye'nin hayranıydı; Kemalist Devrimleri ilgiyle izliyordu. Yabancı gençlerin gözünde yeni Türkiye prestij kazanmıştı, saygı kazanmıştı. Atatürk'ün başarısıydı bu. Büyük Adam'ın ölümü üzerine, Fransız gençleri, bu duygularını, düşüncelerini açıklamaktan geri kalmadılar. Örneğin, 12 Kasım günü, Roubaix Okulları Öğrenci Birlikleri Federasyonu adına Paris Büyükelçiliği'ne gönderilen bir sempati mesajında şöyle deniyordu:

"Genç ve enteresan Türk Milletini yas içinde bırakan feci kayıp için, yukarıdaki birlikler adına, en içten hüzünlü taziyetlerimizi sunarız. En hâretli ve en samimî taziyet duygularımızın, kendisine karşı her zaman en derin ve en samimi takdir duyguları beslediğimiz Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne iletilmesini dileriz..."²⁸⁵

²⁸³ P.B.A.-K. 180/A-7: N. Pavlova'dan Suat Davaz'a. Mektup. Paris, 11.11.1938.

²⁸⁴ *Ibid.*, Marcelin-Emile-Henri'den Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'ne. Yazı. 12.11.1938.

²⁸⁵ *Ibid.* Roubaix Okulları Öğrenci Dernekleri Federasyonu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne. Yazı. Roubaix, 12.11.1938.

Bazı Fransızlar, Atatürk'ün ölümünü Fransa için de bir kayıp sayıyorlardı. Bu kaybın Fransızlar için de büyük bir acı olduğu belirtiliyordu. A. Carteau adlı bir Fransız doktoru, Paris'teki Türkiye Büyükelçisi'ne şunları yazdı:

“Ailem ve ben, hüznü taziyetlerimizi sunarız. Ünlü Cumhurbaşkanınız'ın ölümü, Sevgili Vatanınız için muazzam bir kayıp olduğu gibi, biz Fransızlar ve Türkiye'nin bütün dostları için de aynı derecede fecidir. Bu yaşlı günde, bütün kalbimizle sizin yanınızdayız.”²⁸⁶

Atatürk'ün ölümüyle, yalnız Türk vatani büyük yapıcısını, Türk Ulu-su büyük önderini kaybetmiş olmuyordu. Türk Hükümeti bildirisindeki deyimle, aynı zamanda, “İnsanlık büyük evlâdını kaybetmiş” oluyordu. Madama De Jouvenel adlı bir Fransız hanımı, bu duyguyu Türkiye Büyükelçisi'ne şöyle anlatmaya çalıştı:

“Sayın Büyükelçi,

Cumhurbaşkanınız'ın kaybını bütün Fransızlar da yürekten duydu.

O'nun mükemmel aksiyonunu başından beri izlemiş; durmadan yücelen düşüncesini, yüreğinin cömertliğini, ruhunun liberalizmini tanımış olanlar, büyük bir dünya vatandaşının göçüp gittiğini anlamaktadırlar.

Cumhurbaşkanı'na sizi şahsen yaklaştıran bağların hararetini bilirim; acınızın hiçbir sözle hafifletilemeyecek kadar büyük olduğunu da anlarım. Ama dost düşüncelerin sizi anlayıp acınızı paylaştığı duygusu sizin yüreğinize biraz hoş gelebilecekse, biliniz ki, sizi saran bu düşünceler arasında benimki de bulunmaktadır.”²⁸⁷

Böylece çeşitli sempati mektupları, mesajları durmadan geliyordu. Askerlerden ve eski muharıplerden de mesajlar gelmişti. Metz şehri Hava Kuvvetleri Komutanı kısa bir telgraf çekmişti. Taziyetler sunuluyordu²⁸⁸. 12 Kasım günü, “Çanakkale Eski Muharıpleri Millî Derneği” adına Başkanları Mebus M. Pinelli'den Türkiye Büyükelçisi'ne bir mektup gönderilmişti. “Bütün eski muharıpler ve cemiyetlerine mensup bilcümle zevat namına Atatürkümüz'ün elim zıyaı münasebetiyle, bu dâhi şefin hayranı olan bilcümle cemiyetleri mensuplarının derin teessür ve kederlerini” bil-

²⁸⁶ P.B.A.-K. 180/A-1: Dr. A. Carteau'dan Suat Davaz'a mektup. Paris, 11.11.1938.

²⁸⁷ *Ibid.* Mme Boas de Jouvenel'den Suat Davaz'a mektup. Paris, 12.11.1938.

²⁸⁸ *Ibid.* Metz Hava Kuvvetleri Komutanı'ndan Paris Büyükelçiliği'ne tel. Metz, 11.11.1938.

dirmekte ve bunun bütün Türk Milletine iblâğı zımında Hükümete arzını rica etmekte idi²⁸⁹.

11-12 Kasım günleri, doğrudan doğruya Türkiye Büyükelçiliği'ne gelerek taziyede bulunanların, Özel Defteri imzalayanların, kart bırakanların, akını hiç yavaşlamamıştı. Paris Büyükelçiliği, 11 Kasım günü Büyükelçiliğe gelenleri ertesi sabah Paris basınına şöyle açıkladı:

“Özel Defteri imzalamak üzere Büyükelçiliğe akın dün, bütün gün devam etti. Daha önce adları anılmış olanlara aşağıdaki kimselerin adlarını da eklemek gerekir:

“Ekselâns Papalık Temsilcisi, Bahriye Bakanı M. C zar Campinchi, Fransa Büyükelçilerinden Ekselâns Alexis L ger, İran Elçisi Ekselâns Sepahbadi, M. Pierre Lyautey, Papalık Temsilciliği K tibi Mgr. Pierre Sigismondi, Eski Bakan Pierre Cathala, Arjantin Büyükelçisi ve Bayan Carcano, Çin Büyükelçisi Ekselâns Wellington Koo, Hava Kuvvetleri Bakanı M. Guy la Chambre, Eski Bakan M. Yvon Delbos, İspanya Cumhuriyeti Büyükelçisi Ekselâns M. Pascua, İtalya Maslahatg zaru M. Prunas, Suriye Başbakanı Ekselâns Cemil Mardam, Suriye'nin Ankara Temsilcisi M. Emir Adil Arslan, Paris Eski Belediye Meclisi Başkanı Baron de Fontenoy, Barones de Fontenoy, General Nollet, Yunanistan Elçiliği M steřaru M. Delietos, Danimarka Elçisi, Bay ve Bayan Lucien Ronnier, Sovyetler Birliği Büyükelçisi Ekselâns M. Souritz, Irak Maslahatg zaru, Mısır Elçisi Ekselâns Fahri Paşa, Fransız Akademisi'nden Paul Val ry, Almanya Büyükelçisi Ekselâns Kont de Welczeck, Fransa Büyükelçilerinden ve Bayan Kamerer, Hollanda Büyükelçisi Ekselâns L. Loudon, Afganistan Elçisi Mareşal şah Wali, Monako Elçisi Kont de Mallevill , Belçika Büyükelçisi Ekselâns M. Pol le Tellier, Macaristan Elçisi, M. Lucien Lacoureaux, Prens ve Prenses Samad Han, Venezuela Elçisi ve Bayan Aristimuno-Coll, İrlanda Maslahatg zaru M. Cremin, Mebus Kont de Lyrot, İsveç Elçisi Ekselâns Hennings, Sir Robert ve Lady Cahill, Bulgaristan Maslahatg zaru M. Radeff vs.”²⁹⁰

Paris Büyükelçiliği, Fransız basınına bu kadarcık bir bildiri yayınlamakla yetinmişti. Yukarıdaki listede 46 kişinin adı ge mektedir. Aslında, 11 Kasım g n  Paris Büyükelçiliği'ne gelip  zel Defter'i imzalayanların sayısı bunun    mislinden fazladır. Başka bir listeden anlaşıldığına g re o

²⁸⁹ *Ibid.* Mebus Pinelli'den Suat Davaz'a mektup, Paris, 12.11.1938. ve Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vek leti'ne. Yazı. Paris, 18.11.1938, No. 184/1385.

²⁹⁰ *P.B.A.-K. 180/A-7*: Paris Büyükelçiliği'nin 12.11.1938 g nl  basın bildirisi.

gün Özel Defteri 152 kişi imzalamıştır. Büyükelçiliğin çalışma saatleri hesaba katılınca, kısa bir zaman içinde büyük bir akın olduğu, defteri imzalamak için kuyruğa girildiği kendiliğinden anlaşılır. Yukarıdaki listede adları geçmeyenler arasında gazeteciler, yabancı elçilik kâtipleri, bakanlıklar özel kalem müdürleri, bazı subaylar, bazı genel müdürler, hahambaşı, tanınmış Ermeni Misyoneri Gülbenkiyan ve eşi vs. bulunmaktadır. Türk vatandaşlarıyla Türk öğrencileri listede genişçe yer tutmaktadır. Paris'te bulunan Türk stajyerleri, Türk öğrenciler küçük gruplar halinde Büyükelçiliğe gelip Özel Defteri imzalamışlardır...

12 Kasım günü Paris Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen bir telgrafta, başka noktalar yanında Büyükelçi, Suriye Başbakanı'nın ziyaretine değinerek şöyle demektedir:

“Taziye için Büyükelçiliğe gelenler arasında Suriye Başvekili Cemil Mardam'la, Suriye'nin Ankara Mümessili Arslan Adil de ziyaretimde bulundular. Atatürkümüzün yalnız Türkiye için değil, bütün yakın şarkın akvamı için de büyük bir önder olduğunu ifade ile teessürlerini bildirdiler ve kederlerimize iştirak ettiklerini söylediler...”²⁹¹

Suriyeliler gibi İranlılar da Türkiye'nin acısına katılıyorlardı. Paris'teki İran Elçisi, Türkiye Büyükelçiliği'ndeki Özel Defteri imzaladıktan başka, ayrıca bir taziye mektubu yolladı. “Türkiye'nin uğradığı amansız matem İran'da da şiddetle hissedilecektir ve bütün vatandaşlarımız dost milletin acısına yürekten katılacaklardır” dedi²⁹².

İran'dan kuzeye doğru gidince Azeri Türkleri gelir. Bunların, tıpkı Türkiye halkı gibi kan ağladıkları, gözyaşı döktükleri kolaylıkla tahmin olunabilirdi. Azeri Türkleri'nin duygularını da Paris'teki “Azerbaycan Millî Delegasyonu” dile getirdi. Bu Delegasyon, 12 Kasım 1938 günü Türkiye'nin Paris Büyükelçisi Suat Davaz'a duygulu bir taziyet mektubu yolladı. Mektubu Delegasyon Başkanı Dr. Mir Yakub ile birlikte dört üye ortaklaşa imzalamışlardı: Dr. M. Maharrem, Dr. A. Atamalis, D. Hacıbeyli ve A.Ş. İslâmzade. Bir de kâtip A.A. Topçubaşı'nın imzası vardı. Bu altı imzalı mektup şöyleydi:

“Büyük Dâhi Atatürk'ün, tarihî şeref dolu asil milletin yetiştirdiği ve Türk ırkına has bütün büyüklük ve cesareti kendi kişiliğinde birleştiren,

²⁹¹ P.B.A.-K. 180/A-7: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 12.11.1938, No. 165.

²⁹² *Ibid.*, Paris'te İran Elçiliği'nden Türkiye Büyükelçiliği'ne. Yazı. Paris, 12.11.1938.

bütün Türk halklarının manevî önderi olan Büyük Şef'in ölümü dolayısıyla, en heyecanlı ve kardeşçe tazimlerimizin Türk Hükümeti'ne ve Türk halkına ulaştırılmasına bütün Azerbaycanlılar adına rica ederiz. O'nun şerefli ve ölümsüz hatırası bütün Türklerin kalbinde ebediyen yaşayacaktır, ve kaybına yalnız Türkiye'de değil, bütün Azerî Türklerince de acı acı gözyaşı dökülmektedir.

O'nun verdiği örnek, çizdiği yol hiçbir zaman unutulmayacaktır. Biz şu inançtayız ki, Atatürk'ün büyük zekâsının tasarladığı ve giriştiği muazzam eser hiç duraklamadan devam edecek ve tamamen gerçekleşecektir.

Bugün yabancı boyunduruğunda, hürriyetinden yoksun olan Azerî halkının, bu büyük mateme istediği gibi katılamayışını; duyduğu muazzam acıyı ve şaşkınlığı bütün ölçüleriyle açıklama olanaklarından yoksun bulunmasını derin bir üzüntüyle karşılıyoruz. Ama, Büyük Şef'in ölümü üzerine damarlarında Türk kanı taşıyan bütün insanların döktükleri gözyaşlarını, duydukları büyük acıyı Azerî Türkleri de yürekten paylaşırlar..."²⁹³

Fransız Basınında İlk Yankılar

Atatürk'ün ölümü, Fransız basınında geniş yankı yaptı. Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'ne sempati mesajları yağarken Büyükelçilik'te açılan Özel Defteri imzalamak için birçok kimse kuyruğa girip sıra beklerken, Fransız gazeteleri de yoğun yayın yapıyorlardı. Fransız radyolarında da olaya geniş yer verilmişti. Ama radyo yayınlarının metinlerini bulamadık. Buna karşılık basını sistematik olarak taradık. Bu bölümde Paris gazetesinin yalnız 11 Kasım 1938 günü yazdıkları gözden geçirilecektir. Gazeteler, birer birer, alfabetik sırayla ele alınacaktır.

Action Française Gazetesi, olayı, "Kemal Atatürk'ün ölümü: Türkiye'nin Kurtarıcısı dün sabah öldü"²⁹⁴ başlığıyla verdi. 10 Kasım günü saat 9.05'te öldüğü bildirilen Atatürk, kısaca tanıtıldı. Gazete, "Makedonya'nın eski bir Türk ailesinden doğduğunu" belirttiği Atatürk'ün hayatını, Manastır Askerî Rüştîyesi'ne girişinden Kurtuluş Savaşı sonrasına kadar, özetle anlattı. "Savaş bittikten ve yeni Türkiye'nin sınırları çizildikten sonra Mustafa Kemal, çalışmalarını Türkiye'yi Avrupa tipinde bir devlet durumuna getirmeye hasretti" dedi.

²⁹³ *Ibid.*, Paris'te, "Azerbaycan Millî Delegasyonu"ndan Türkiye Büyükelçiliği'ne yazı Paris, 12.11.1938.

²⁹⁴ "La Mort de Kemal Atatürk" -Le Libérateur de la Turquie s'est éteint hier matin", *L'Action Française*, 11.11.1938.

Bundan sonra gazete, Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderilen sempati mesajları konusunda bilgi verdi. 10 Kasım günü Büyükelçiliğe gidip taziyede bulunanların adlarını ünvanlarını sıraladı. Fransa Cumhurbaşkanı M. Albert Lebrun da, maiyetinden Albay Chaudessole'ü Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz'a gönderip taziyede bulunmuştu. Fransa Cumhurbaşkanı ayrıca, Türkiye Cumhurbaşkanı Vekili Abdülhalik Renda'ya aşağıdaki telgrafi göndermişti:

“Hayatını yurdunu yeniden şerefle diriltmeye hasretmiş olan hararetili yurtseverin ve Büyük Devlet Adamı'nın göçtüğü şu anda, derin bir heyecanla Türkiye'nin yasına katılıyorum. O'nun, akıllı ve barışçı metodlarla gerçekleştirilen eseri, milletler tarihinde seçkin bir yer tutacaktır. Türk Milletine samimi dostlukla bağlı bulunan Fransız Milleti, Türkiye Cumhuriyeti'nin bugün uğradığı kaybı, elim bir sempatiyle duymaktadır.”

Öte yandan Ankara'daki Fransız Büyükelçiliği, Türkiye Hükümeti'ne taziyede bulunmak için görevlendirilmişti. Gazetede haber, özetle bu kadardı. Haberin son cümlesinde gazete bir de yanlışlık yapmıştı: Fransız Büyükelçisi'nin “Osmanlı Hükümetine” taziyede bulunmakla görevlendirildiğini yazmıştı!

Yine *Action Française* Gazetesi'nde, J. Le Boucher imzasıyla “Gazi'nin Ölümü” başlıklı bir makale vardı²⁹⁵. Yazar, önce Mustafa Kemal'i Kurtuluş Savaşı Lideri olarak tanıtıyordu. Osmanlı askerinin cesaretine rağmen, 1919 yılında Türkiye adamakıllı ezilmiş bulunuyordu. Ama, Büyük Savaş'ın yarattığı olağanüstü adamlardan olan Mustafa Kemal Paşa bunu böyle kabul etmemişti. Anadolu'ya atlamış, ordunun başına geçmişti. Millet arkasından yürümüşü...

Bundan sonra yazar Atatürk Devrimlerini anlatıyor ve şöyle diyordu:

“Savaş meydanında Yunanlılara hükmünü empoze ettikten sonra Mustafa Kemal aynı enerjisini yurt içinde ispatladı... Halkın başından ecattan kalma fesi attı, kadınları çarşafsız sokağa çıkmaya mecbur etti, Halifeligi kaldırdı; İsviçre Medenî Kanunu'nu, İtalyan Ceza Kanunu'nu, Avusturya Ticaret Kanunu'nu empoze etti; (eski) Türk alfabesini kaldırdı, herkese soyadı verdi.

Bin yıllık geçmişi silip süpürmek için bu olağanüstü adama birkaç yıl yetti...

²⁹⁵ J. Le Boucher, “La Mort du Ghazi”, *L'Action Française*, 11.11.1938.

Osmanlı zamanıyla kendi zamanını birbirinden ayırmakta ne kadar ileri gideceğini belirtmek için, Yunanlılara karşı zaferinden sonra, Başkentini Ankara'da kurmaya karar verdi. Pek eski zamanlardan beri İstanbul Boğazı'nın romantik kıyılarına yerleşmiş bulunan elçilikler sakinlerinin keyifleri kaçtı. Boğaziçi'nden vazgeçip bu tâviz vermeyen adamın istediği yere gitmeleri gerekti. Avrupa'nın tatlı sularında hoş kayak ve motor gezintileri sona ermişti. Önce Sovyetler, Ankara'da adına Büyükelçilik denen büyük bir kale kurdular. Öteki ülkeler bu örneği izlemek zorunda kaldılar. Geçmişle bütün bağları birdenbire koparmak isteyen bir tek adamın iradesi sonucu, Anadolu'nun çöl yaylasında yeni bir başkent doğdu. İstanbul Türklerinin buna biraz direneceklerinden kaygı duyuldu, ama hiçbir direniş olmadı...

Şüphesiz ki sallanan, ama temelleri çok köklü sanılan bin yıllık bir binayı yıkmak için bir baston vuruşu yetti.

Kemal'in büyük sırrı, Osmanlı İmparatorluğu'nun romantik danteli arkasında, vatan topraklarını savunmaya hazır insanlardan başka artık hiçbir şey kalmamış olduğunu kavramasında değil midir?

Mustafa Kemal'in sonsuz cesareti, hem vatanına hem de kendisine büyük yarar sağladı.

O'nun kişiliği, Türkiye'nin bütün siyasî, fikrî ve iktisadî hayatına hükmediyordu.

Vatanın babası Kemal Atatürk, Batıların her zamankinden daha ziyade gözlerini tam Çanakkale Boğazı'na çevirdikleri bir sırada gitti. Halefinin işi ağır olacaktır."²⁹⁶

Ere Nouvelle Gazetesi'nde, "Kemal Atatürk öldü" başlığı altında kısa haberler ve bir de Louis Bresse imzalı, "Kemal Atatürk'ün ölümü" başlıklı bir yazı vardı²⁹⁷. Haberlerde, Atatürk'ün derin bir koma içinde öldüğü, yeni Cumhurbaşkanı'nın 11 Kasım sabahı seçileceği; Fransa Dışişleri Bakanı M. Georges Bonnet'nin, Protokol Müdürü M. Lozé aracılığıyla Türkiye Büyükelçisi'ne taziyede bulunduğu bildirilmekteydi.

"Kemal Atatürk'ün ölümü" başlıklı makalede ise şöyle denilmekteydi:

"Türkiye Cumhuriyeti, Kurucu Başkanı'nı kaybetti...

O'nun ölümü her tarafta çok büyük üzüntü yaratacaktır.

²⁹⁶ J. Le Boucher, "La Mort du Ghazi", *L'Action Française*, 11.11.1938.

²⁹⁷ "Kemal Ataturk est mort", *L'Ere Nouvelle*, 11.11.1938.

İstanbul'da, Dolmabahçe'de hayata gözlerini kapayan Gazi, gerçekten yeni Türkiye'nin yaratıcısıydı ve O'na can verdi.

Kemal Atatürk'ün arkada bıraktığı eser muazzamdır ve bütün dünyaya yalnız hayranlık empoze eder...

Yunanlılara karşı Anadolu zaferinden sonra kendisine "Gazi", yani Muzaffer unvanı verildi.

Ordu Kumandanlığı vasıflarına bir de dâhî siyaset vasfını ekledi...

Bizim ihtilâlimize ve onun müesseselerine karşı gerçekten büyük bir saygı besliyordu.

Kendisini Türkiye'nin Büyük İskender'i ve Napoléon'u olarak kutlamak isteyen birine, bizim Convention adamlarından birinin verecekleri karşılık gibi cevap verdi:

"Ben onlardan hiçbiri değilim. Buraya, temsilcisi bulunduğum Cumhuriyet'e hakaret edilerek bana iltifatta bulunulsun diye gelmedim."

Uzak bir görüşle de şunları ekledi:

"Bende iki kişilik vardır. Biri kendi şahsımdır ki, yok olacaktır, fanidir, önemsizdir; diğeri ise ki buna biz diyeceğim, milleti teşahhus ettirir, ebedî olarak yaşayacaktır."

Yeni Türkiye'nin ve medeniyetin O'na çok şey borçlu olduğu muhakkaktır.

Hayatının sonuna doğru eserinin hemen hemen tamamlandığını, Türkiye'nin devletler arasında önemli bir yere kavuşmuş olduğunu görmesi en ufak bir teselli olamaz.

Cumhuriyet Fransası, Türkiye Cumhuriyeti'nin yasına katılır."²⁹⁸

Epoque Gazetesi haberi, "Modern Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk öldü" başlığıyla verdi²⁹⁹. İstanbul'dan aldığı bir telgrafı yayınladı. Kara haber, Türkiye saatiyle 12.45'te, radyoyla Türkiye halkına duyurulmuştu. Vurulmuşa dönen halk yığınları, Dolmabahçe Sarayı'na doğru koşmuşlardı. Hükümet, radyoda okunan bildiriyle, orduya ve halka dayanarak Atatürk'ün eserini devam ettireceğini açıklamıştı....

²⁹⁸ Louis BRESSE, "La Mort de Kemal Atatürk", *L'Ere Nouvelle*, 11.11.1938.

²⁹⁹ "Kemal Atatürk, Fondateur de la Turquie moderne est mort", *L'Epoque*, 11.11.1938.

Gazete, Türkiye haberlerini kısa kısa verdikten sonra, olayın Paris'teki yankılarını anlatıyordu: Türkiye Büyükelçiliği'ne gidip Özel Defteri imzalanayanlar, taziyede bulunanlar... ve Fransa Cumhurbaşkanı M. Lebrun'un, Abdülhalik Renda'ya gönderdiği taziye telgrafının metni. Gazete bir de Atatürk'ün fotoğrafını basmıştı. Sabiha Gökçen pilot elbiseleriyle, Atatürk'ün elini öperken gösteriliyordu. Fotoğrafın altında: "Atatürk modern hayatın her biçimini, özellikle havacılığı hararetle destekliyordu. Burada (fotoğrafta), hava akınlarında ün yapan evlâtlık kızı Sabiha ile görünüyor." diye üç satırlık da açıklama yapılmıştı. İki sütunda yayınlanan bu fotoğraf ve haberlerden başka *Epoque* Gazetesi'nde ayrıca yazı yoktu.

Excelsior Gazetesi Atatürk'ün ölüm haberine çok geniş yer ayırdı. Atatürk'ün yedi fotoğrafını birden yayınladı. O'nun hayatını, 1922'den 1938'e kadar fotoğraflarla canlandırmaya çalıştı. Fotoğrafların birinde Atatürk, 1922 yılında, İsmet ve Fevzi Paşalarla birlikte, Yunanlılara karşı taarruz planlarını inceliyordu. İkinci fotoğrafta, yine Çakmak ve İnönü ile birlikte, 1937'de, askerî manevraları izliyordu. Bir başka fotoğrafta Atatürk, "Baş Öğretmen" olarak halka yeni Türk alfabesini öğretiyordu. Sonra, sivil kıyafette, Sabiha Gökçen'le birlikte otururken görünüyordu. Kendisi onuruna verilmiş bir kabul resminde ve birde fraklı, Cumhurbaşkanı olarak büyük boyda bir fotoğrafı vardı. Son olarak da Atatürk'ün öldüğü Dolmabahçe Sarayı'nın fotoğrafı basılmıştı. Gazete, hemen bütün baş sayfasını Atatürk fotoğraflarına ayırmıştı.

Resimlerin yanı sıra *Excelsior* Gazetesi, Atatürk'ün hayatı ve eserleri üzerine dörder sütunluk iki uzun yazı yayınlamıştı. "Gazi'nin Başdöndürücü Hayatı" başlığını taşıyan birinci yazıda, asker, devlet adamı ve devrimci olarak Atatürk'ün hayatı ve gerçekleştirdiği eserler oldukça ayrıntılı anlatılıyordu: Öksüz Mustafa, "zekâ ve karakter bakımından fevkalâde bir kadın olan" annesi tarafından yetiştirilmişti. Sonra hızlı bir hayat: Askerî okullar, genç subaylık yılları, gizli "Vatan" Cemiyeti, İttihat ve Terakki, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı... Bunları anlattuktan sonra gazete, Mustafa Kemal'in Savaşı Almanya'nın kaybedeceğini önceden gördüğünü ve söylemekten de çekinmediğini belirtmektedir.

"Kemal Paşa'nın cüretkâr yaratılışını açıklayıcı nitelikte bir anekdot" diye, gazete bu konuda şunları anlatır: Almanya gezisi sırasında Kayzer Wilhelm kendisine askerî durumu nasıl gördüğünü sorar. Mustafa Kemal Paşa:

—“Haşmetmeap, fikrimi soruyorsunuz, öyleyse söyleyeyim. Kanaatimce Türkiye, Almanya'nın yanında savaşa girmekle kendi ölüm fermanını imzalamıştır. Yeri İngiltere'nin yanındaydı. Böyle olması için şahsen elimden geldiği kadar çalıştım.” der.

Gazete devam ediyor: Yunan orduları İzmir'e çıktıktan sonra Mustafa Kemal Paşa da Anadolu'ya geçer. “Bundan sonraki üç yıl boyunca Mustafa Kemal, millî direnişin kalbi ve ruhudur.” Devrimci Mustafa Kemal'in eserlerini de gazete uzun uzun anlatır ve özetle şunları söyler:

İdarî, malî, askerî alanlarda Türkiye'nin gerçek bir kalkınmasına girişmiş, aynı zamanda dışarda Türkiye'nin prestijini yükseltmiştir. Kısa zamanda Türkiye tekstil sanayii, kâğıt sanayii, çimento sanayii kurmuştur. Elektrikleştirmeyi, ulaştırmayı geliştirmiş, modern şehirciliği uygulamış, okullar, hastahaneler, kamu binaları kurmuştur. Dış politikada bütün komşularıyla dostluk gerçekleştirilmiştir. Batılı ülkelerle de dostluk bağları kurulmuştur. Bu arada, birbiri arkasına bir seri devrimler yapılmış ve Sultanlar Türkiyesi'nden hemen hemen hiçbir şey kalmamıştır. Gazete, “Objektif olarak söylemek gerekirse, Kemal Atatürk, kendisinden sonra da yaşayacak, başdöndürücü bir eser gerçekleştirmiştir” demektedir. Kadın hakları konusuna da bir paragraf ayırdıktan sonra, “Sekiz milyon kadın hürriyetlerini O'na borçludur” diye eklemektedir³⁰⁰.

Excelsior Gazetesi'nin uzun yazılarından birinin kısaca özeti budur. “Türkiye'deki iki Fransız Büyükelçisi'nin gördüğü Atatürk” başlığını taşıyan ikinci yazıda ise gazete, Atatürk'ün nezdinde bulunmuş M. Charles de Chambrun ile M. Albert Kammerer'i konuşturmuştur.

1928-1933 yıllarında, Türkiye'de Fransa Büyükelçisi bulunmuş olan M. Charles de Chambrun, 11 Kasım 1938 tarihli *Excelsior* Gazetesi'nde Atatürk'ü şöyle anlatır:

“O, demokratik ve cumhuriyetçi prensiplere sahipti... Eğitimi laikleştirmek ve inanç hürriyetini gerçekleştirmek için çalıştı. Asker olarak her yerde, bütün görevini yerine getirdi. Bütün ihtilâlcî komiteleri dolaştıktan sonra askerliğin emrine uydu.

Ama, bunca eski geleneği altüst etmiş bir kimse için, yaratılıştan ihtilâlcî değildi denemez. Saltanatı yıkacak kadar geçmişten kopabildiyse, bunu, millî Türkiye'nin geleceğini güven altına almak için yapmıştır.

³⁰⁰ “La vie prodigieuse du Ghazi”, *Excelsior*, 11.11.1938.

Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümünü büyük bir heyecanla öğrendim. O'nun nezdinde, beş yıl boyunca Fransa'yı temsil ederken her zaman pek dostça hayranlıkla karşılaşmıştım. Kendisiyle, her konuda konuşmuştum: Irklar, dil, etimoloji, gramer, tarih ve günün politika sorunları gibi.

Bir Selânik çocuğuydu, Avrupa Türkiye'sinde, Makedonya'da doğmuştu. Asyalı fatihler Avrupa'ya gelince her şeyi kırıp geçirirler. Avrupalı fatih ise Asya'ya girerse uygarlık meşalesini götürür ve oraya yerleşir. Atatürk Ankara'ya yerleşti, oradan İstanbul'u savundu. Çökmekte olan bir İmparatorluğun yerine modern bir Devlet kurmuş kimse olarak adı tarihte yaşayacaktır... Kendisini her zaman çok eski bir uygarlığın temsilcisi sayardı. Kökünün çok eskiye gittiğini kafasına sokmuştu.

Cahilliğe karşı giriştiği unutulmaz kampanya sırasında, eğitimi halka yaymak amacıyla reform projesini sunarken müdahalesini şu sözlerle bitirdi ki, bunlar muzaffer bir kumandanın ağzında dikkate değer: "Türk halkının eline okuyup yazma anahtarını vermek gerekir. Bu anahtar, Latin alfabesine dayanan Türk alfabesinden başka bir şey olamaz... Vatandaşlarımızı cahillikten kurtarmak için sade bir öğretmen olmanın manevî hazzı bizim bütün benliğimizi sardı.

Kemal Atatürk bir idealistti ve gerçekleştirdikleri her zaman mutlu olmuşsa, bunun nedeni, yüce ilkeleri üstün tutarak ihtiraslarını sınırlandırmayı bilmiş olmasıdır.

Demokrat ve Cumhuriyetçiydi, ölünceye kadar da öyle kaldı. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra bir daha hiç üniforma giymedi. Önünde resmî geçit yapan askerlerine frakla bakardı." Bana derdi ki:

—Bugünden çok yarınlara beni ilgilendiriyor; güngörmüş askerlerimin geçit törenleri kadar gençliğin eğitimine ve izcilerin yetiştirilmesine de önem veririm."³⁰¹

Ankara'da, 1933-1936 yıllarında Fransa Büyükelçisi olarak bulunmuş M. Albert Kammerrer ise Atatürk'ü şöyle tanıtmaktadır:

"O'nu, gelmiş geçmiş bütün devirlerin en büyük adamlarından biri sayarım. Türkiye'yi, tam anlamıyla ümitsiz bir durumda ele aldı... İngilizleri atlatarak Anadolu içlerine gitti, içerde, hayal edilemeyecek kadar mu-

³⁰¹ "Ataturk vu par deux Ambassadeurs de France en Turquie", *Excelsior*, 11.11.1938.

azzam bir işe girişti... Bir ordu kurdu... Çok modern silâhlanmış 130.000 kişilik Yunan ordusunu yendi...

Bir seri etkileyici reformla müesseseleri baştanbaşa değiştirmeye girişti: medenî kanun yerini tutan dinî kanunların kaldırılması, yerine Avrupa kanunlarına dayanan modern kanunların konulması, çok kadınla evlenme yasağı, kadın eşitliğinin ilânı, millî eğitimde muazzam reformlar, okumaz yazma bilmeyenler oranının % 30 azalması, açık, dengeli bir bütçe, yazıda Avrupa alfabesinin alınması, demiryolları ağının genişletilmesi,.. yabancı imtiyazlarının satın alınması, bütün alanlarda modern bir yönetim kurulması, bunun yararlı etkinliğinin kendini göstermekte gecikmeysi.

Orta boylu, ama oldukça hükmedici bir kimseydi; olağanüstü nüfuz edici gözleri vardı. Prestiji muazzam, otoritesi tam olmasına rağmen kendisiyle konuşmak kolaydı... Konuşmayı sevdiği kadar dinlemeyi de seviyordu.

İlk zamanlar kendisine kolayca yaklaşıyordu. Özellikle Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla 29 Ekim'de verilen resepsiyondan sonra herkesle memnuniyetle konuşuyordu. Sonraları yanına yaklaşmak zorlaştı...

Tekrar belirtmek isterim: O, büyük bir adamdı, çok büyük bir adamdı, bir siyasî deha idi. Ülkesine en büyük hizmeti yaptı. Türkler hakkında evvelce beslenen hakir görücü düşüncelerin yanlış olduğunu gösterdi...

Sözün en iyi anlamıyla bir diktatördü elbet, ama hiçbir zaman zorba (tiran) olmadı, muazzam eseri kanlı davranışlarla lekelenmiş değildir..."³⁰²

Excelsior Gazetesi, Fransız Büyükelçilerini konuşturduktan, Atatürk'ü fotoğraflarla, yazılarla geniş olarak okuyucularına tanıtmaya çalıştıktan sonra halef konusu üzerinde duruyordu. "Dün sabah ölen Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk'ün yerine dört aday: Eski Başbakan İsmet İnönü, Türkiye'nin millî savunmasını yeniden teşkilatlandıran Mareşal Fevzi Çakmak, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar ve bugünkü Başbakan Celâl Bayar" deniyordu. Gazete, İstanbul'dan aldığı bir telgrafa dayanarak, Halk Partili mebusların İnönü'yü desteklemeye karar verdiklerini, bu durumda İnönü'nün seçilmesinin fiilen sağlanmış sayılabileceğini belirtiyordu³⁰³.

Figaro Gazetesi'nin 11 Kasım 1938 günlü sayısında, Atatürk'ün üç fotoğrafı, ölüm haberleriyle ilgili dört yazı vardı. "Cumhurbaşkanı

³⁰² *Ibid.*

³⁰³ "Quatre candidats à la succession de Kemal Ataturk, fondateur de la Turquie moderne que est mort hier matin", et "La Mort de Kemal Ataturk", *Excelsior*, 11.11.1938.

Atatürk'ün Ölümü" başlıklı yazıda, ölüm haberinin Türkiye'deki etkileri kısaca anlatılmıştı: Türkiye'de bütün eğlenceler, törenler durmuştu. Son derece heyecanlı büyük bir halk yığını Dolmabahçe Sarayı'nı sarmıştı. Meclis Başkanı Renda, Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet ediyordu...³⁰⁴ Bu kısa yazıya bir de fotoğraf eklenmişti: Atatürk, dürbünle son askerî manevraları izliyordu.

Gazetede bir de küçük fıkra vardı: "Atatürk'ün kasketi". Yazının yanında Atatürk'ün kasketli küçük bir fotoğrafı da görünüyordu. Şapka devrimine değinen fıkra şuydu:

"Bugeaud'nun kasketi gibi Atatürk'ün kasketi de efsaneleşecektir. Biliştiği gibi Kemal Atatürk, öteki devrimlerinin yanısıra bir de fesi yasakladı. Bu bizim için önemsiz görünürse de Türkiye'de pek fazla heyecan yarattı. Loti'nin pek sevdiği fesi atmakla Cumhurbaşkanı, Boğaziçi'nin çekiciliğini ve şiirini de silip süpürdü. Ama aynı zamanda modern bir millet yarattı. Kendisi de sık sık basit bir bisikletçi kasketi giyerdi."³⁰⁵

Figaro Gazetesi'nde, "Atatürk'e saygı" başlıklı bir kısa makale de yayımlanmıştı. Yazıyı kaleme alan, Fransa'nın eski Ankara Büyükelçilerinden M. Charles de Chambrun idi. Büyükelçi, "Excelsior" Gazetesi'ne demec vermekle yetinmemiş, aynı gün bir de *Figaro*'ya yazı yazmıştı. Diyordu ki:

"... Bu akşam, bu satırları yazarken, O'nun (Atatürk'ün) beş yıl bana göstermiş olduğu dostça yakınlığını, ışık saçan tarihini sevdiği Fransa'ya karşı bağlılığını düşünüyorum. Mustafa Kemal medenileştirici eseriyle övünür, zaferlerinden ise alçak gönüllüce söz ederdi. Her şeyin tâ ruhunu okurdu. General Gouraud ile karşı karşıya geldikleri günü hiç unutmayacağım. Ankara'daydı, Çanakkale'de ölenler için dikilen anıtın açılış töreni arifesiydi. Bu savaştan sağ kalan iki büyük adam ayakta, karşı karşıya duruyorlardı. Aralarında artık siper yoktu... Mustafa Kemal, muhatabının boş sarkan yenini heyecanla göstererek, bana doğru yaklaştı ve alçak sesle: "Türk toprağında istirahat eden onun şerefli kolu, ülkelerimiz için son derece değerli bir bağıdır" dedi³⁰⁶.

Gazi uzun uzun konuşmayı severdi, çünkü ikna etmek isterdi. İdealisti... ama emellerini sınırlandırabiliyordu.

³⁰⁴ "La Mort du Président Atatürk", *Le Figaro*, 11.11.1938.

³⁰⁵ "La casquette d'Atatürk", *Le Figaro*, 11.11.1938.

³⁰⁶ General Gouraud bu savaşta bir kolunu kaybetmişti.

İstanbul'da bir türbede mi istirahat edecek yoksa yeniden diriltiği Ankara'da mı? Bilmiyorum. Yeter ki, mezarının etrafında ihtiraslar uyanmasın ve vatanının sınırlarına göz dikilmesin.”³⁰⁷

Yine *Figaro* Gazetesi'nin 11 Kasım günlü sayısında, André Pogany imzasıyla “Cumhurbaşkanı Atatürk öldü” başlıklı bir yazı vardı. Yazar, şunları yazıyordu:

“Yeni Türkiye'de bütün bir millet üzüntü içinde: Türkiye Cumhuriyeti'nin babası gözlerini kapadı...Avrupa'nın en seçkin üstadlarının temsil ettiği tıp ilminin bütün çabaları boşa gitti ve ünlü hastayı tedavi için 1938 yılında iki kez Ankara'ya çağrılan Prof. Fiessinger de Fransız bilimini değerince temsil etti...”

29 Ekim 1923'ten beri Atatürk, Türkiye Cumhurbaşkanı görevini yapıyordu... Hitler ya da Mussolini gibi değildi. Atatürk, hem Türkiye'nin kurtarıcısı, hem de halkının eğitimcisiydi.

... Zaferinden sonra ülkeyi modernleştirme işine cesaretle sarıldı... Türkiye'yi çağdaş ülkeler düzeyine çıkaracak bir seri derin devrimler yaptı... Üstelik bu büyük adam hayatı da hararetle, yoğun bir biçimde seven bir adamdı....

Büyük adamın ölümünden sonra ne olacaktır?

Büyük ölünün halefleri O'nun eserini yaşatabilecekler midir? İşte bütün mesele budur.”³⁰⁸

Humanité Gazetesi'nde, Atatürk'ün ölümü konusunda, iki sütunluk imzasız bir yazı vardı. Daha ziyade haber niteliğindedeydi. Gazetenin eğilimine göre bir iki de kısa yorum yapılmıştı. “Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk Öldü” başlığını taşıyan yazıda, Mustafa Kemal'in askerlik hayatı kısaca anlatıldıktan sonra şöyle devam edilmekteydi:

“Mondoros Mütarekesi'nden sonra Mustafa Kemal, Anadolu'da yeni bir siyasî düzeni kurmaya girişti... Bu düzen yeni Türkiye'nin temeli olacaktı.

İngilizlere karşı savaştı, Sultana karşı ayaklandı, ölüme mahkûm edildi. Ama Ankara'da Kemalist otoriteyi örgütledi. S.S.C.B. O'nun millî kuruluş Hükümetini 1920'de tanıdı...

³⁰⁷ “Homage à Mustapha Kemal”, par Charles de Chambrun, *Le Figaro*, 11.11.1938.

³⁰⁸ André Pogany, “Le Président Ataturk est mort”, *Le Figaro*, 11.11.1938.

Lozan Antlaşması, Mustafa Kemal'in yeniden fethettiği Anadolu'yu Türkiye'ye geri verdi...

Başlıca devrimleri: Halifeliğin kaldırılması, dinî mahkemelerin ve haremın kaldırılması, dinle devletin birbirinden ayrılması, peçenin ve fesin yasaklanması, uluslararası takvimin kabulü, Şeriat Kanunu'nun yerine 1926'da Medenî Kanun'un kabulü, Arap harflerinin yerine Latin alfabesinin alınmasıdır.

Bununla birlikte belirtelim ki, Atatürk Hükümeti sosyalist ve komünist harekete karşı vahşice baskı yaptı.

Dış politikasını millî bağımsızlık, S.S.C.B. ve Fransa ile dostluk temeline dayandırmış olan bu adamın ölümü, Yakın-Doğu'ya Hitler'in daha da sızmasına müsaade için Türk gericilerine fırsat vermiş olmayacak mıdır?"³⁰⁹

Bu kısa yazıdan başka *Humanité* Gazetesi, Atatürk'ün küçük boy bir de resmini koymuştu. Resmin altında şunlar yazılıydı: "Türkiye'yi halifeliğin boyunduruğundan ve İngiliz emellerinden kurtarmış olan Kemal Atatürk. Ölümü Hitler ilerlemesini kolaylaştırabilir."³¹⁰

Information Gazetesi, haberi "Türkiye yas içinde: Başkan Atatürk bu sabah öldü" başlığıyla verdi. Atatürk'ün hayatına iki sütun ayırdı: İlk askerliği, Trablusgarp, Balkan ve Çanakkale Savaşlarına katılması, Büyük Savaşın sonu, Mütareke, Anadolu'ya geçiş, Kurtuluş Savaşı'nı yürütmesi vs. sırayla anlatılmıştı. Gazete, "Yeni Türkiye'nin sınırları çizildikten sonra Mustafa Kemal memleketi Avrupa tipi bir devlet yapmak uğrunda çalışmalara kendisini verdi" diyor. O'nun belli başlı devrimleri özetle sıralanıyordu. Gazete bundan sonra, Fransa'nın eski Ankara Büyükelçilerinden Kont Charles de Chambrun'ün "Revue des Deux Mondes" Dergisi'nde çıkan bir makalesinden parçalar aktardı. Büyükelçi, Ankara'dan Roma'ya atanır. Temmuz 1933'te Atatürk'e veda ziyaretinde bulunur. Ayrılırken Gazi, Büyükelçi'nin ellerini tutar ve "Türkiye'ye dost kalınız, sizin daima dostunuz olurum" der. Bunu hatırlatan *Information* Gazetesi, yazısını şöyle düğümler:

"Paris'le Roma arasında normal diplomatik ilişkilerin yeniden başladığı bir sırada Gazi'nin yargısı ayrıca değer kazanıyordu. Bu O'nun Fran-

³⁰⁹ "Le Président de la République Turque Kemal Ataturk est mort hier", *L'Humanité*, 11.11.1938.

³¹⁰ *Ibid.*

sa'ya karşı dostluğu ile birlikte ileriye gören büyük devlet adamlığını ispat eder. O'nun kaybının siyasî sonuçlarını şimdiden kestirmeye imkân yok; bu kayıp bizde de (Fransa'da da) acı bir heyecan yaratacaktır.”³¹¹

Intransigeant Gazetesi Atatürk'ün ölümü haberine iki fotoğraf, ikişer-üçer sütunluk üç yazı ayırmıştı. Önce, “Türklerin Babası Kemal Atatürk öldü” başlığıyla haber verilirken Atatürk'ün fraklı Cumhurbaşkanı kıyafetinde bir fotoğrafı yayınlanmıştı. Bunu, Sabiha Gökçen'i pilot elbiseleriyle Atatürk'ün elini öperken gösteren ikinci bir fotoğraf tamamlıyordu³¹². Bunun arkasından “Kemal Atatürk'ün ölümü” başlıklı bir yazı vardı. Burada, Kurtuluş Savaşı sonuna kadar Atatürk'ün hayatı, oynadığı rol özetleniyordu³¹³.

Gazetede, Gallus imzasıyla “Diktatörler ve diktatörlükler” başlıklı ve oldukça kuşkulu bir yazı çıktı. Atatürk'ü diktatörler arasında sayan ve diktatörlerin eserlerinin uzun ömürlü olmadığını ileri süren yazıda şöyle deniliyordu:

“Türkiye'nin diktatörü öldü ve O'nun ülkesinde şimdi neler olup biteceğini seyretmek heyecanlı olacaktır. Bütün bir milletin hayatını kendi hayatlarına bağlamış görünen bu gibi insanlar arkalarında geniş bir sarsıntıya sebep olmadan geçip gidemezler. Hepsi ebedî eser kurduklarını söylerler. Ama Büyük İskender'den sonra ne kaldı? Sezar'dan sonra ne kaldı? Cromwell'in, Napolyon'un arkasından geriye ne kaldı?...

Türkiye Atatürk devrimlerinden bakalım ne koruyabilecek, yakında göreceğiz...”³¹⁴

Intransigeant Gazetesi'nin aynı sayısında, Marcel Sauvage imzalı “Atatürk'ü nasıl tanıdım” başlıklı bir başka yazı daha vardı. M. Sauvage, Atatürk'ü yakından görebilmiş bir gazeteciydi. Gördüklerini, O'ndan duyduklarını anlatıyordu kısaca:

“...Hitler'i Mussolini'yi Salazar'ı yakından gördüm. Ama Avrupa diktatörlerinin hiçbiri bende yeni Türkiye'nin Şefi Kemal... kadar derin iz bırakmadı.

Kendisine ilk defa Ankara Halkevi'nde, bir Rus müzik festivali dolayısıyla yapılan şenlikte takdim edildim. Daha sonra, insanı şaşırtan bu dâhi-

³¹¹ “La Turquie en Deuil: Le Président Ataturk est mort ce matin”, *L'Information*, 11.11.1938.

³¹² “Le Père des Turcs Kemal Ataturk est mort”, *L'Intransigeant*, 11.11.1938.

³¹³ “La mort de Kemal Ataturk”, *L'Intransigeant*, 11.11.1938.

³¹⁴ Gallus, “Dictateurs et dictatures”, *L'Intransigeant*, 11.11.1938.

nin iradesiyle step ortasında doğmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin, yeni başkenti Ankara'ya hükmeden Çankaya'da, Cumhurbaşkanlığı Köşkü'nde kendisini yeniden gördüm...

O'nun kişiliğinde, yalnız etraflarında hayat ve ölüm mistiği yaratmaya kadir şeflere has tuhaf bir manyetizma vardı.

Bununla birlikte dalgın görünürdü. Daha önemli başka şeyler düşünürcesine sizi dinlerdi...ve sonra birdenbire gözlerini size çevirirdi. Karşısındaki insanı delip geçen keskin bir bakışla size bakardı. İşte o zaman Atatürk sizi yargıladı... Sizi kabul ederdi... gülümserdi...

Fransızca'yı çok güzel, hemen hemen hiç aksansız konuşurdu ve Fransızca konuşmaktan zevk alırdı. Bir akşam bana hâlâ hatırladığım şu sözleri söyledi:

“— Çok büyük milletlere ait küçük ülkeler vardır. İstikbal, diğerlerinden ziyade işte bu milletlerindir.”

Bu cümleyi aklımda tuttum. Çünkü bu cümle ölümünün arifesinde, Yakın-Doğu'nun, hatta bütün Doğu'nun en bilinçli, en uyanık, en güvenilir en büyük ıslahatçısı olarak ortaya çıkan Atatürk'ün harikalar dolu hayatının anlamını azçok aydınlatır. O'nun varlığı ülkeden ülkeye geçerek adeta efsaneleşmiştir.”³¹⁵

Journal Gazetesi Atatürk'ün ölüm haberini “Kemal Atatürk öldü” başlığıyla kısaca verdi³¹⁶. Gazetede ayrıca, Saint-Brice imzasıyla “Başkan Kemal Atatürk'ün ateşli hayatı” başlıklı bir yazı vardı. Yazar şöyle diyordu:

“Kemal Atatürk göçüp gitti!

Ölüm, bir kez daha normalin üstünde büyük adamlardan birinin hayatına son verdi...”

Yazar, Mustafa Kemal'in hayatını başından Kurtuluş Savaşı sonuna kadar anlatıktan sonra devam ediyor:

“(Zaferden sonra) Mustafa Kemal bu defa eski Türkiye'nin tasfiyesine döner. Mahkûm edilen yalnız eski rejim değildir, Muhammed'in mirası Halifelik de hüküm giyer. Cumhuriyet'in ilanı, Halifeliğin kaldırılmasına doğru bir adımdır. Fesin yasaklanması, yazının değiştirilmesi, soyadı alınması, Gregoryen takviminin kabulü gibi üstüste gelen devrimler, eski İmparatorluğun İslâmi özelliğine karşı bir dizi tepki demektir.

³¹⁵ Marcel Sauvage, “Comment j'ai vu Atatürk” *L'Intransigeant*, 11.11.1938.

³¹⁶ “Kemal Atatürk est mort”, *Le Journal*, 11.11.1938.

Artık Kemal Atatürk adını alan adamın eserinde, yapıcı ve dayanıklı pek önemli bir bölüm de vardır. Anadolu yaylasında yepyeni bir başkent doğmuştur. 1920'de kabul edilen esaslara göre yeni anayasa belirlenmiştir. En yüksek iktidar Millet Meclisi'ndedir. Bu Meclis, bütün yürütme gücünü elinde tutan ve Bakanlarını seçen bir Devlet Başkanı seçer. Eski siyasî gruplar bastırılmıştır. Birkaç komplo denemesinden sonra, eski İttihat ve Terraki Komitesi yenildiğini itiraf etmek zorunda kalmıştır. Ayakta duran yalnız Halk Partisi'dir...

O'nun bütün yapıcı eseri, uyanık ve dinamik bir aydın kadronun yönettiği kitlelerin disiplinli çalışmasına dayanır.”³¹⁷

Bundan sonra *Journal Gazetesi*, ölüm haberinin Paris'teki yankılarına genişçe yer vermişti. Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nde Özel Defteri imzalayanlar, Büyükelçi'ye taziyede bulunanlar sırayla belirtilmişti. Bu arada Fransa Cumhurbaşkanı'nın da maiyetinden bir subay aracılığıyla Türkiye Büyükelçisi Saut Davaz'a taziyede bulunduğu bildirilmekteydi.

Journal des Débats Gazetesi'nde Atatürk'ün ölüm haberi bir sütunluk yer tutuyordu: Fransa Dışişleri Bakanlığı Protokol Müdürü M. Loze'nin Türkiye Büyükelçiliği'ne gidip Dışişleri Bakanı'nın taziyetlerini sunduğu; Türkiye'de yeni Cumhurbaşkanı'nın 11 Kasım günü seçileceği, halefin İnönü olabileceği; Türkiye halkının şaşkınlık içinde bulunduğu... kısaca haber veriliyordu³¹⁸.

Aynı gazetede “Kemal Atatürk” başlıklı uzun bir makale vardı. Maurice Pernot'nun imzasını taşıyordu. Yazar, saygılı bir dille Atatürk'ü ve eserlerini şöyle anlatıyordu:

“... Yeni Türkiye Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak bastığı gün doğdu ve Türk halkı hemen bunun bilincine vardı... Bu genç Generali Önder ve Kurtarıcı olarak kabul etti. Doğu'da önder, bir çeşit Peygamber gibidir... Doğu hiçbir zaman tamamen uyumuş değildir; iki peygamber arasında uyuklar.

Mustafa Kemal bir defa daha uyuklayan Asya'yı uyandırdı: Batı'nın karşısına Doğu'yu çıkardı; yenilgiden zafer yarattı. Ve O'nun çevresinde, O'nun sayesinde, yüzyıllardır kıvıldamadan duran birçok şey değişti: Siyasi iktidar, dinî otorite, devlet ve vatandaş hukuku aile teşkilatı, kadınların durumu, kıyafet, alfabe ve hatta zaman ölçüsü, saat ve takvim.

³¹⁷ Saint-Brice, “La vie ardente du président Kemal Atatürk”, *Le Journal*, 11.11.1938.

³¹⁸ “La Mort du Président Atatürk”, *Le Journal des Débats*, 11.11.1938.

Mustafa Kemal'i ilk defa Ağustos 1923'te, Ankara Meclisi'nde gördüm. Hemen hemen hiç dikkati çekmeden toplantı salonuna girdi; bir sıranın ucuna oturdu, O'na yer vermek için hiç de, istifini bozmayan bir meslekdaşını hafifçe iterek kendisine yer açtı. Sonra, iki mebusla birlikte, oyları saymak üzere kura ile seçildi; salona girdiği gibi aynı sakin adımlarla yarım daireyi terkedip oyları saymaya gitti. Onbeş dakika sonra söz istedi, kürsüye çıktı. Ve işte birdenbire... daha ilk söz, ilk jest kumanda etmek için doğmuş o otoriteyi, o iç kuvveti hemen belli ediverdi. Alkışla birlikte herkesin O'na itaate hazır olduğu görülüyor, seziliyordu...

Birkaç gün sonra Mustafa Kemal beni Meclis'te, toplantı salonuna bitişik küçük bir odada kabul etti... Görüşme uzadı. Bir ara, sıcağından sıkılarak başındaki gri astragan kalpağını çıkardı. Bambaşka bir adam karşısında bulunduğumu sandım. Kalpağın altında, sarışın ince saçlar, geniş ve düzgün alnı tahmin etmemiştim.... Sakin ve açık-seçik konuşuyordu; ama aynı zamanda bakışları çok uzaklarda başka bir düşünce peşinde gibiydi.

Sorularıma cevap verirken, yabancı aleyhtarı bir politika izlemediğini savunuyor ve benim kaygılarımı gidermek istiyordu... Henüz çok güçlü olan dış etkilerden Hükümeti'ni uzak tutabilmek için bu Asya şehrini (Ankara'yı) başkent olarak seçişini açıklıyordu:

“— Bu hürriyet bize çok pahalıya mal oldu, onu kaybetmekten korkarız ve ne pahasına olursa olsun korumak isteriz.....”

İki yıl sonra tekrar gördüğüm zaman kendisini epeyce yaşlanmış buldum...³¹⁹

M. Maurice Pernot yazısına devam ediyor:

“Bu devrimcinin ana düşüncesini nasıl kavramalı ve başarısını nasıl açıklamalı? Sanırım ki, basit ama temel bir düşünceden hareket edilebilir: Mustafa Kemal'i, Batı uygarlığının kanunlarını, uygulamalarını, hatta dış görünüşlerini Türkiye'ye kabul ettirmeye iten düşünce; O'nun Batı'nın açgözlülüğüne karşı Türkiye'nin egemenlik ve bağımsızlığını yaman bir enerjiyle savunmaya iten aynı ve tek düşüncedir. Bazı gözlemcilerin biraz hafiflikle ileri sürdükleri gibi O'nun kaygısı Batı'yı taklit etmek değildir; Batı'ya karşı kendini savunabilmek için yine Batı'dan ilerleme araçları, hatta silah almaktadır. Daha 1924'te yeni Cumhuriyet'in Başkanı, Halifeliği kaldırdı ve dinin devletten ayrılığını ilân etti...

³¹⁹ Maurice Pernot, “Kemal Atatürk”, *Le Journal des Débats*, 11.11.1938.

1925'te yurdunun erkeklerini Avrupa şapkası ve elbisesi giymeye ve kadınları da çarşafı atmaya zorladı... Kemal: "Harem artık bir efsanedir. Yeni Türkiye yeni adamlara muhtaçtır. Bunu ancak yetiştireceğimiz yeni anneler bize verebilir" dedi. 1926'da saat ve takvim ıslahatını yaptı... Gazi Türkiye'de sosyal hayattan sonra ekonomik hayat koşullarını da biraz daha Batı'nın koşullarına yaklaştırdı.

Hukuk ve adalet ıslahatı biraz daha uzun soluklu oldu. 1924'te başladı, üç yıl sonra bitti. İsviçrelilerden Medenî Kanun, İtalyanlardan Ceza Kanunu, Almanlardan ve Avusturyalılardan da Ticaret Mevzuatı alındı... Ve nihayet 1928 yılında Kemal... birdenbire harf devrimini ilân etti: "Arkadaşlar, yüzyıllardan beri içine kapandığımız demir çemberden çıkabilmek için yeni Türk alfabesini almaya karar verdik. Yeni harfleri çabucak öğreniniz ve köylüye, çobana, hamala, mavnacıya öğretiniz. Bu bir millî vatanseverlik borcudur" dedi. Ve işte Gazi, elinde tebeşir, karatahta önünde, örneği kendi verdi. Başbakan İsmet Paşa, Büyük Millet Meclisi Başkanı, mebuslar öğretmen oldular ve Türkler, çoğunlukla eski yazıyı bilmedikleri için yeni yazıyı daha çabuk öğrendiler. 1935'te uygulanan soyadı gibi yeni yenilikler daha kolaylıkla kabul edildi. Mustafa Kemal Paşa, Kemal Atatürk, yani Türkiye'nin babası oldu. Bunu hak etmişti.

Başarısının nedenlerine gelince, şüphesiz bunu, önce O'nun kendisinde, O'nun zekâ ve iradesinin olağanüstü kaynaklarında aramak gerekir. Ama şunu da düşünmek gerekir ki, Atatürk, eserini bomboş bir alanda kurdu ve birçok devrimcilerin karşılaştıkları engellerle karşılaşmadı..."³²⁰

Bu noktada Fransız yazarı yanılıyor, Atatürk'ün engellerle karşılaşmadığını söylemek biraz güçtür. Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Fransız gazeteleri bol bol yazıp çiziyorlardı. Yalnız ölüm olayı üzerinde durulmuyor, tüm Atatürk devri gözden geçiriliyordu. 11 Kasım 1938 günlü Fransız gazetelerinin yazılarını gözden geçirmeye devam edelim.

Jour-Echo de Paris Gazetesi'nde, Atatürk'ün ölümüyle ilgili iki fotoğraf, üç yazı yayınlanmıştı. Yazılardan biri, "Kemal Atatürk'ün ölümünden sonra: Gazi'nin halefi bugün seçilecek" başlığını taşıyor ve muhtemelen İnönü'nün seçileceği söyleniyordu. Bu yazıya, Atatürk'ün kalpaklı bir resmi ile birlikte İsmet İnönü'nün de bir fotoğrafı eklenmişti. Haber biçimindeki bu yazıda, Atatürk'ün ölümü üzerine Türk Hükümeti'nin yayınladığı bildiriden parçalar da vardı³²¹.

³²⁰ *Ibid.*

³²¹ "Après la Mort de Kemal Ataturk: Le Successeur du Ghazi sera désigné aujourd'hui", *Le Jour-Echo de Paris*, 11.11.1938.

İkinci yazıda, yine Atatürk'ün muhtemel halefi üzerinde duruluyordu. Birkaç yıl önce, kendisinden sonra Türkiye'nin başına kimin geçeceği konuşulurken Atatürk, bir yabancı diplomata: "Türkiye'de benim yerimi alacak en az bin kişi vardır" der. Orada bulunan İngiliz Büyükelçisi Sir George Clerk "Ekselâns bin defa mübalâğa ediyorlar" diye cevap verir. Şimdi gazete bu konuşmayı da hatırlatarak, Atatürk'ün yerini alacak Türkiye'de çok insan bulunmadığını söylemekte, İnönü'nün, Bayar'ın, Okyar'ın muhtemel adaylıklarından söz etmekte ve daha çok İnönü'ye şans tanımaktaydı³²².

Yine *Jour-Echo de Paris* Gazetesi'nde Antoine de Courson imzasıyla üç sütunluk bir yazı yayınlanmıştı. "Diktatör ve asker: Kemal Atatürk Türkiye'yi modern ve savunması iyi bir devlet haline getirdi" başlığını taşıyan bu yazıda Atatürk'ün eserleri anlatılıyordu. Yazar şöyle diyordu:

"Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümüyle Türkiye en ulu evlatlarından bir tanesini ve dünya en büyük çağdaş simalardan birini kaybettiler. Çağımızda başka ünlü kişiler az değilse de hayatında hiçbir zaman başarısızlık ve gerileme nedir tanımamış O'nun gibisi yoktur.

Atatürk göçüp giderken arkasında, sapaşğlam bir ordunun iyice korduğu hür ve bağımsız bir Türkiye bırakıyor...

O'nun en büyük manevî özelliği, kendi halkının ruhunu mutlak olarak tanımasıydı...

İttifak devletleri şefleri arasında, Birinci Dünya Savaşı'nın ve yenilginin utandırıcılığını, elinde silahla üzerinden atabilen yalnız Mustafa Kemal oldu... Lozan'da Türkiye, büyük devletlerle eşit olarak müzâkereye oturdu. Müzâkereci İsmet Paşa, Türkiye için, daha dar fakat bütünüyle Türk olan topraklar üzerinde onuruyla yaşama hakkı sağladı.

Muzaffer asker Atatürk, o zaman büyük bir teşkilatçı olduğunu ispatladı.

Ülkeyi yönetti, ıslah etti, kendisine güvenen halk, O'nun arkasından gitti. Denilebilir ki, iç ve dış politikasının ana hatlarında hiçbir zaman yarılmadı..."³²³

Liberté Gazetesi, 11 Kasım günlü sayısında, Atatürk'ün ölüm haberini kısaca vermekle yetindi. "Kemal Atatürk bu sabah öldü" diye başlık attı.

³²² "Il est toujours prêt à me corriger ou à me critiquer" disait le Ghazi en parlant de Ismet Inonu", *Le Jour-Echo de Paris*, 11.11.1938.

³²³ Antoine de Courson, "Dictateur et soldat. Kemal Ataturk fit de la Turquie une nation moderne et bien défendue", *Le Jour-Echo de Paris*, 11.11.1938.

Abdülhalik Renda'nın Cumhurbaşkanlığı'na vekâlet ettiğini, yeni Cumhurbaşkanı'nın 11 Kasım günü seçileceğini bildirdi. Başka bir ayrıntı vermedi³²⁴. Gazete, 11 Kasım tarihini taşımakla birlikte 10 Kasım öğleden sonra çıkmış ve henüz duyulan haber üzerine uzun uzun yazmaya vakit bulamamıştı, denilebilir.

Matin Gazetesi'nde bir haberle bir yazı çıktı. Haber, "Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk öldü" başlığıyla verilmişti. Kısaydı. Dolmabahçe Sarayı'nın dış kapısında, parmaklıklara dizilmiş sessiz sessiz bekleyen halkın, bayrağın yarıya çekildiğini görür görmez nasıl şaşkına döndüğüne değiniliyor, 11 Kasım günü yeni Cumhurbaşkanı'nın seçileceği bildiriliyordu. Halefin İsmet İnönü olacağı söyleniyordu. Habere, Atatürk'ün küçük bir fotoğrafıyla birlikte İnönü'nün de fotoğrafı eklenmişti³²⁵.

Gazetede bir de "Modern Türkiye'nin yaratıcısı Kemal Atatürk" başlıklı uzunca bir yazı vardı. Atatürk'ü ve eserlerini tanıtmaya çalışıyordu. İmzasız olan yazıda şöyle denilmekteydi:

"Mustafa Kemal modern Türkiye'nin yaratıcısı ve Yakın-Doğu'da meydana gelen rönesansa can veren kimseydi.

Kurucusu ve ilk Başkanı olduğu Türkiye Cumhuriyeti'nde sınırsız yetkileri vardı... Bununla birlikte bu yetkilerini hiçbir zaman kötüye kullanmadı, çünkü günümüzün objektif ve sakin düşünceli büyük adamlarından biriydi, gerçekten.

Büyük Savaş'a kadar Kemal hemen hemen hiç tanınmıyordu. Trablusgarp Savaşı'na katılmış, İttihat ve Terakki Komitesi'ne girmişti ama, gölgede kalmıştı. Gölgede kalmayı da seviyordu.

Parlak asker olarak Çanakkale'de ün yaptı. Türk direnişinin kahramanı oldu....

Büyük Savaş'tan sonra Yunanlıları Anadolu'dan geri atmaya girişti. Bu görevini pek büyük bir başarıyla yerine getirdi.

Mustafa Kemal'in bundan sonraki adımı, Müttefiklere İstanbul üzerinde kontrol yetkisi veren ve Avrupa'dan Türkleri fiilen atan Barış Antlaşması'nı (Sevr Antlaşması'nı) yıkmak oldu. Kemal, yeni Barış Antlaşmasıyla, Lozan Antlaşması'yla, vatanına Avrupa devleti statüsü sağladı.

³²⁴ "Kemal Ataturk est mort ce matin", *La Liberté*, 11.11.1938.

³²⁵ "Kemal Ataturk, président de la République turque est mort", *Le Matin*, 11.11.1938.

Aynı zamanda, İstanbul'da oturan yabancıların kapitülasyon haklarını kaldırmakla büyük bir prestij kazandı.. Kemal, Türkiye'ye refah sağlayan bir seri reformun da başıydı..."³²⁶

Yine *Matin* Gazetesi'nde, bazı parçaları yukarıya alınan yazıdan başka, taziyet haberleri de verilmekteydi. Fransa Cumhurbaşkanı M. Lebun'den başka Hitler ve Ribbentrop da Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı'na birer taziyet mesajı yollamışlar ve Atatürk'ün "ebedî olarak yaşayacak bir anıt kurduğunu" söylemişlerdi.

Oeuvre Gazetesi, 11 Kasım 1938 günlü sayısında önce, "Kemal Atatürk dün sabah hayata gözlerini kapadı" diyerek ölüm haberini verdi³²⁷. Aynı zamanda gazete, "Modern Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk" başlıklı uzunca bir yazıyla O'nun hayatını ve eserlerini tanıttı. Özetle şunları anlattı: Mustafa Kemal, ilkokulda Arapça öğretmenince hırpalandığı için oradan kaçıp Askerî Okula gitmişti. Orada büyük başarı göstermişti. 1904 yılında teğmen olarak orduya katılırken, Abdülhamid'i tenkid ettiği için tutuklanmıştı. Şam'a yollanmıştı. 1908 ihtilâlini yapan şeflerle görüş ayrılığına düşerek siyasetten çekilmiş, kendisini orduya vermişti. Trablusgarp ve Balkan Savaşlarında çarpışmıştı. Birinci Dünya Savaşı çıktığı zaman Sofya'da ataşemiliterdi. Türkiye'nin bu savaşa katılmasını erken buluyor ve Almanya'nın yenileceğini söylüyordu. Bu yüzden, kendisine önceleri orduda aktif görev verilmek istenmemişti. Israrı üzerine orduda tekrar aktif göreve getirilmişti. 1915'te İngiliz saldırısına karşı Çanakkale Boğazı'nı başarıyla savunmuştu. Paşalığa terfi ettirilerek Kafkas cephesine, oradan da Hicaz ordusu Kumandanlığına gönderilmişti... Mütârekeden sonra, Anadolu'da başlattığı millî direniş hareketinin "kalbi ve ruhu oldu." Başkumandan seçildi... "Yunan Ordusu'nun ezilmesi, Lozan Barışı, Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilânı Mustafa Kemal'in eseridir."

Bundan sonra gazete "devrimci" olarak Atatürk üzerinde durmakta, Türkiye'yi Batılı bir devlet yapmak amacıyla Mustafa Kemal'in gerçekleştirdiği devrimlerin pek çok olduğunu belirtmekte ve özellikle bir tanesi üzerine eğilerek şöyle demektedir:

"En önemli reform, eski Medenî Kanun yerine İsviçre Medenî Kanunu getiren reformdur. Bu kanunun alınmasıyla Osmanlı mevzuatı İs-

³²⁶ "Kemal Atatürk, créateur de la Turquie moderne", *Le Matin*, 11.11.1938.

³²⁷ "Kemal Atatürk s'est éteint hier matin", *L'Oeuvre*, 11.11.1938.

lâm etkisinden tamamen kurtarıldı. Evlenme, boşanma, miras mevzuatı değiştirildi, çok kadınla evlilik yasaklandı.

Atatürk'ün yönetimi altında Türk kadını toplum içinde önemli rol oynamaya başladı...Şimdi Parlamento'da, Devlet yönetiminde, adliyede, barolarda, hastanelerde ve teknik okullarda kadınlara rastlanır.

Sekiz milyon kadın, hürriyetlerini O'na borçludurlar.

Dış politikada ise Kemal Atatürk, bütün komşularıyla dostluk ilişkileri kurmayı başardı...Öte yandan Batılı ülkelerle de samimî ilişkiler kurdu ve yüzyıllık Fransız-Türk dostluğunu yeniledi..."³²⁸

Paris-Midi Gazetesi, Atatürk'ün ölüm haberini, "Millî kahraman Kemal Atatürk tahtı reddedip Cumhuriyetçi diktatör olmuştu" başlığı altında duyurdu. Türk Hükümeti'nce yayınlanan resmî bildirin tam metnini verdi. Türkiye'deki yankıları anlattı. Özetle şunları yazdı: Türk öğrencileri meydanda toplanarak Atatürk ilkelerini korumaya and içmişlerdi. Hükümet, cenaze töreni programını hazırlıyordu. Yabancı elçiler, Dışişleri Bakanı'na Hükümetlerinin taziyetlerini bildirmişlerdi. Parlamento grubu Cumhurbaşkanı adayını göstermek için toplantı yapmaktaydı... Bazı mebuslar, Ankara şehrinin adının "Atatürk" olarak değiştirilmesini teklif etmişlerdi. Başkent'in adının değiştirileceği yolunda söylentiler dolaşıyordu...³²⁹ *Paris Midi*'nin haberi kısaca buydu.

Paris-Soir Gazetesi ölüm haberine geniş yer ayırdı. İri bir başlık attı: "Kemal Atatürk bu sabah saat 9.05'te İstanbul Sarayı'nda öldü." Yine başlık biçiminde şunları yazdı: "Sırasıyla ihtilâlcî Hükümete karşı âsi ve muzaffer general olan Türklerin Babası yeni Türkiye'yi yarattı. Padişahı kovdu, kadınları hürriyete kavuşturdu, fesi yasakladı, millî endüstriyi teşvik etti ve memleketini temelden değiştirdi." Bu başlığın altında, Atatürk'ün son resimlerinden biri vardı. Golf pantolonla, ayakta, muhtemelen "Savarona" yatında görünüyordu³³⁰.

Gazetede, Fransa İçişleri Bakanı M. Albert Sarraut'nun "Atatürk" başlıklı kısa ama duygulu bir yazısı çıktı. Türkiye'de Fransa Büyükelçisi olarak bulunmuş olan M. Sarraut, Atatürk'ün cenaze töreninde Fransa'yı

³²⁸ "Kemal Ataturk-Fondateur de la Turquie moderne", *L'Oeuvre*, 11.11.1938.

³²⁹ "Héros national Kemal Ataturk refusa un trône et fut un dictateur républicain", *Paris-Midi*, 11.11.1938.

³³⁰ "Ce matin à 9 heures 5 au Palais d'Istanbul Kemal Ataturk est mort...", *Paris-Soir*, 11.11.1938.

temsil edecekti. Ölüm haberini duyar duymaz adeta sarsılmıştı. Şunları yazdı:

“Başkan Atatürk’ün ölümü, o güzelim Türkiye için muaz-
zam bir kayıptır; O’nun kahramanlığı ve dehasıdır ki, Türkiye’yi
bağımsızlığa kavuşturmuş ve kalkınma yoluna koymuştur. O’nun
ölümü Fransa için de son derece acı bir kayıptır; çünkü
Atatürk, Fransa’nın sadık ve içten bir dostuydu. Ölüm, barış da-
vası bakımından da üzücü bir kayıptır; çünkü O, Devlet Başka-
nı, yüksek bir vicdanla, yorulmadan barışı korumak için çaba
harcıyordu.

O’nun ölümü şahsen bana pek büyük bir elem verdi. Anka-
ra’daki Büyükelçiliğim sırasında, o zamanlar Gazi Mustafa Ke-
mal adını taşıyan o adama birçok defa yaklaşabilmişim. Ara-
mızda içten ve sağlam bir sevgi doğmuştu. O’nun hayranıydım
ve kendisini seviyordum. Türkiye’deki bütün sevgili dostlarım
bugün benim nasıl bir acıyla, Türk Milletinin büyük matemine
katıldığını bilirler.”³³¹

M. Albert Sarraut gerçekten içten konuşuyordu. Atatürk’ün ölümüne,
gözyaşları dökebilecek kadar üzülmüş olanlardandı.

M. Sarraut’nun kısa yazısının yanı sıra *Paris-Soir*’da bir başka kısa ve
özlü yazı daha vardı. İmzasızdı. “Savaş sonrası diktatörlerinden birincisi
öldü” başlığını taşıyordu. Ama saygılıydı. Atatürk’ün hakkını vermek isti-
yordu birkaç cümle içinde:

“Kemal Atatürk öldü. Eski dünyayı batıran bir savaştan tam yirmi yıl
sonra, yeni dünyanın ilk temsilcisi, savaş sonrasının ilk diktatörü öldü.

Yirmi yıl. Uzun değil. Ama bu yirmi yıl içinde neler olup bitmedi ki!
Hele Türkiye’de neler olup bitmedi ki! Bütün bir ülke baştan başa yerin-
den oynadı ve bambaşka bir ülke oldu. Bu, Atatürk’ün eseridir, o ola-
ğanüstü kaderin eseri. Ve Doğu’nun uzun tarihi içinde, hamlelerin en
önemlisi olarak yaşayacaktır.

Bu ölüm, ülkede ve sistemde karışıklık da yaratmayacak gibi
görünmektedir. Halefi belli değilse de Kemal Atatürk sonrası sağlama
bağlanmış gibidir.”³³²

³³¹ Albert Sarraut, “Ataturk”, *Paris-Soir*, 11.11.1938.

³³² “Le premier des dictateurs d’après guerre est mort”, *Paris-Soir*, 11.11.1938.

Bunlardan başka aynı tarihli *Paris-Soir* Gazetesi'nde Jean Laubaspın imzasıyla bir yazı yayınlanmıştı: "Atatürk adını alan Kemal'in harika hayatı" başlığını taşıyan bu yazıda Atatürk'ün hayatı ve devrimleri anlatılıyordu. Mustafa Kemal'in başındaki fesi çıkarıp melon şapka giymeye Paris'te karar verdiği söyleniyordu (1910'larda). Atatürk bunu Fransa Büyükelçisi'ne kendisi söylemiş. Yazısının başında buna değinen yazar şöyle demektedir:

"Fesin kaldırılması gerçekten bir ihtilâl sembolüdür. Eskiden Doğu, insanlığı iki hasım gruba bölüyordu: Müminler, yani fesliler ve kâfirler, yani şapkalılar. Serpuşların birleştirilmesi, bir Türk için, o zamana kadar iki dünyayı ayıran uçurumun kapatılması demektir..."³³³ Yazıda bundan sonra Atatürk'ün harika hayatı oldukça ayrıntılı olarak anlatılmaya çalışılmıştır. Aynı gazete, aynı gün, Atatürk'ün halefi konusunda bir yazı yayınlamış, muhtemel halef adaylarının adlarını saymıştı.

Petit Journal Gazetesi'nde Atatürk üzerine aynı anda üç yazı çıktı. Birinci yazı ölüm haberiyle birlikte kısa bir yorumdu. Pierre Schacre, "Yeni Türkiye'nin Kurucusu Kemal Atatürk öldü" başlıklı yazısında, İsmet İnönü'nün ikinci Cumhurbaşkanı olarak seçilebileceğini söyledikten sonra şöyle diyordu:

"Cumhurbaşkanı'nın ölümünden sonra Türkiye politikasında bir değişiklik beklenmeli midir? İslâmcılık akımının yeniden güçlenmesi mümkündür; ama İsmet İnönü'nün başa geçmesi dış politikada hiç bir şey değiştirmeyecektir..."³³⁴

Gazetede "Kemal Atatürk'ün hareketli hayatı" başlıklı ikinci bir yazı vardı. İmzasızdı. Başından sonuna kadar Atatürk'ün hayatına ayrılmış bir yazıydı. "Diplomat, kanun koyucu, asker Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu..." diye vasıflandırılan Atatürk'ün askerlik hayatı sonuna kadar anlatıldıktan sonra "Yunan Ordusu'nun imhası, Lozan Barışı, Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet'in ilânı Mustafa Kemal'in eseridir" deniyor ve şunlar ekleniyordu: "Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk, gerek özel, gerek resmî hayatında çok cömert olarak tanınmıştı. 1938 Mayıs ayında bütün taşınmaz mallarını devlete bağışlamakla millete bağlılığını bir kez daha parlak biçimde gösterdi"³³⁵.

³³³ Jean LAUBESPİN, "La vie prodigieuse de 'Kemal le Parfait' devenu Ataturk, 'Père des Turcs'", *Paris-Soir*, 11.11.1938.

³³⁴ Pierre SCHACRE, "Kemal Ataturk, fondateur de la nouvelle Turquie est mort", *Petit Journal*, 11.11.1938.

³³⁵ "La vie mouvementée de Kemal Ataturk", *Petit Journal*, 11.11.1938.

Petit-Journal Gazetesi'nde yayınlanan üçüncü yazı "Gazi'nin Büyük Eseri" başlığını taşıyordu. Burada da, başka konular yanında şunlar belirtilmişti:

"Kemal Atatürk, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden yeni bir Türk Devleti diriltibildi. İdarî, malî, askerî bakımdan ise gerçekten memleketi yükseltmeye girişti. Bugün Türkiye'nin bir tekstil sanayii, kağıt sanayii, çimento sanayii, kimya sanayii ve sentetik suni benzin imal eden fabrikaları vardı. Türkiye bugün en çok krom ihraç eden ülkedir. Yılda 500.000 ton maden ihracına devam etmekle birlikte Türkiye'nin kendi endüstri ve savunma ihtiyaçlarına yetecek kadar demir ve çeliği de olacaktır.

Dış politikada Atatürk bütün komşularıyla dostluk ilişkileri kurdu. Afganistan, İran ve Irak ile Temmuz 1937'de Sadabat'ta "Asya Paktı" imzalandı, 1934'te Atina'da da "Balkan Paktı" imzalandı. Öte yandan Atatürk, batılı ülkelerle de samimî ilişkiler kurdu...

Türkiye'yi bir "batı" ülkesi durumuna getirmek için Kemal Atatürk birçok devrimler yaptı..."³³⁶ Gazete bundan sonra başlıca Kemalist devrimleri sıralıyor, özellikle kadın hakları üzerinde duruyordu. "Sekiz milyon Türk kadınının hürriyetlerini Atatürk'e borçlu oldukları" burada da tekrarlanıyordu."

Petit Parisien Gazetesi, Atatürk'ün ölüm haberine, birçok Fransız gazetesinden daha geniş yer ayırdı. Haberi, dört sütunda, birinci sayfada, "Türkiye'nin babası Kemal Atatürk öldü" başlığıyla verdikten sonra ayrıca çok uzun bir yazı ve Atatürk'ün iki büyük fotoğrafını yayınladı. Ölüm haberi, gazetenin İstanbul özel muhabiri Willy Sperco tarafından, Türkiye'deki yankılarıyla birlikte bildirilmişti. 10 Kasım sabahı saat 11.00'de İstanbul'da polis karakollarına bayraklar yarı çekilmişti. Ölüm haberi önce böyle duyulmuştu. Muhabir İstanbul sokaklarını dolaşmış, her yaştan, her seviyeden insanın, sahte bir utanma göstermeden ağlaştıklarını görmüştü. Gazeteler öğleyin siyahlar içinde çıkınca halkın ızdırabı büsbütün artmıştı. Bütün milletin, Büyük Şef'e karşı duyduğu sevgi sonsuzdu. Ölüm haberi üzerine Türkiye'de sosyal ve ticarî hayat birdenbire felce uğramıştı..."³³⁷ Gazeteye Londra'dan verilmiş başka bir haber İstanbul haberini tamamlıyordu. Ölüm haberi öyle bir darbe olmuştu ki, Salih Bozok tabancayla intihar etmek istemişti ve ağır yaralı olarak hastaneye kaldırılmıştı..."³³⁸

³³⁶ "L'Oeuvre considérable du Ghazi", *Le Petit Journal*, 11.11.1938.

³³⁷ Willy SPERCO, "Kemal Atatürk, le père de la Turquie es mort" *Le Petit Parisien*, 11.11.1938.

³³⁸ *Ibid.*

Aynı gazetede Horace Berger, Atatürk'ün hayatını adeta bir roman kahramanı gibi, uzun uzun, akıcı bir üslupla dile getirmeye çalıştı. Yazının başlığı "Kemal Atatürk'ün hareketli ve trajik hayatı" idi. Alt başlıkta, "Bir adam nasıl bir milleti diriltti, fakat kendisi için mutluluk bulamadı..." deniyordu. Tarihçi gözüyle bakılınca bu uzun hayat hikâyesinde bazı maddî hatalar yapıldığı görülüyordu. Ama yazar, genellikle heyecanlı ve güzel anlatmıştı, Mustafa Kemal'in hayatını. Anlatışta, altı yıl önce H.C. Armstrong tarafından yayınlanan ve o zaman epeyce gürültü koparan "Bozkurt-Mustafa Kemal" adlı kitabın etkisi vardı. Makale sahibi bu kitaptan yararlandığını söylemiyordu. Ama yazıyla kitap yanyana getirilince aynı yanlışlıkların yapıldığı, hatta yer yer dilin tekrarlandığı dikkati çekiyordu. Makale sahibinin ana teması, Mustafa Kemal'in mutsuz ve trajik bir hayat geçirmiş olduğu iddiasıdır. Bu tema çerçevesinde Kurtuluş Savaşı ve Kemalist Devrimler anlatılır.

Kurtuluş Savaşı'na girilirken Mustafa Kemal'in nasıl güç koşullar altında bulunduğu canlandırılır, bir tablo çizilir: Ankara, "çamur içinde, bir köydür"; yoksulluk, imkânsızlık son kerededir. "Padişah boyun eğmiş, hiç sesini çıkarmadan, mırıldanmadan Türkiye'nin ölüm fermanını imzalamıştır." Venizelos, Başkenti İstanbul olacak bir "yeni Elen İmparatorluğu" peşindedir. Türkiye'nin demiryolu kavşakları, limanları müttefiklerin askerî işgali altındadır... Türkiye bitmiştir. Ama genç ve mutsuz bir general bunu böyle görmez. Uyku uyumaz. Günde "yüz kadar sigara içer" ve birkaç subay arkadaşıyla birlikte direnişe karar verir. Ölüm-kalım savaşına girer, sözün tam anlamıyla.

Yazar, Sakarya Savaşı sırasında Mustafa Kemal'in nasıl atından düştüğünü doktorların dört hafta istirahat etmesini söylemelerine rağmen, nasıl vücudunda sargılarla yine savaş meydanına koştuğunu anlatır ve sonra şöyle der:

"Bir Amerikan filmindeki gibi, olaylar üstüste birbirini kovaladı. Mustafa Kemal Meclisi topladı, egemenliğin millete ait olduğunu ilân etti, Sultanı devirdi, kendisini Cumhurbaşkanı seçtirdi... Aynı zamanda Halifeliği, yani Müslümanların Papalığını kaldırdı... Çamura boğulan zavallı Ankara köyü Başkent oldu... Kemal, işaret parmağıyla çölün dört bir yanına işaret etti:

"Burada Parlamento binası yükselecek; orada Hükümet Sarayı kurulacak. Sağ tarafta şık mahalle ve büyük mağazalar olacak. Sol tarafta yeşillikler, fışkiyeler içinde büyük park yapılacak..." dedi.

O günden bu güne onbeş, onaltı yıl geçti. Türkiye can çekişmeden kurtuldu ve kurucusunun bütün rüyaları gerçekleşti...

Ankara bugün modern bir şehirdir ve savaş öncesinde Avrupa'nın "büyük hastası" olan Türkiye şimdi modern ve uygar bir devlettir...

Kemal Atatürk'ün reformlarının Türkiye'de girmediği hiçbir alan yoktur. Cumhuriyet, Türk alfabesini değiştirdi, Latin alfabesi mecburiyetini koydu...

Türk kadınına hürriyete kavuşturmakla Kemal'in Cumhuriyeti daha da büyük bir reform yapmış oldu. Haremlere elveda...

Ama memleketin ekonomisi de değişti. Peri masalları ülkesi olan Türkiye, bugün modern bir endüstri ülkesidir. Tarım baştan başa organize edilip makinalaşmıştır....

Türkiye bugün, pek az istisnaıyla, kendi makinasını, kendi alet ve edavatını kendisi imal eder. Kendisinin yüksek okulları ve uzmanları vardır..."³³⁹

Bunları söyledikten sonra M. Horace Berger, tıpkı "Bozkurt" yazarı Armstrong gibi yazısına devam eder. Mustafa Kemal'in önce Fikriye Hanımla, sonra da Lâtife Hanımla evlendiğini, ama aradığı mutluluğu bulmadığını söyler. Kadınlar gibi, erkeklerin de, hatta yakın dostlarının da kendisini hayal kırıklığına uğrattıklarını ileri sürer ve Armstrong'un işlediği aynı hatayı işleyerek Arif Bey'in idamı konusuna değinir. "Bozkurt" kitabındaki bu yanlışlara zamanında cevap verilmişti³⁴⁰. Ama *Petit Parisien* yazarı M. Berger, bu cevapları görmemiş, ya da görmemezlikten gelmişti. Yazar, Atatürk'ün bir devlet yarattığını, ama kendi özel hayatında mutlu olmadığını ileri sürer ve yazısını şöyle bitirir:

"Kadınlar kendisini hayal kırıklığına uğratmışlardı. Erkekler ve dostları da aynı şekilde O'nu hayal kırıklığına uğratmışlardı..."

³³⁹ Horace Berger, "La vie tragique et mouvementée de Kemal Ataturk...", *Petit Parisien*, 11.11.1938.

³⁴⁰ İngiliz yazarı H.C. Armstrong'un "Bozkurt" adlı kitabı, Türk basınında sert tepkiyle karşılanmıştı. Başka yazıların yanı sıra, 9-20 Aralık 1932 tarihli *Akşam* Gazetesi'nde Necmettin Sadak, 12 gün süren bir yazıyla Armstrong'un iddialarına cevap vermişti. Yazı "Bozkurt: Mustafa Kemal, Yüzbaşı Armstrong'a cevap" başlığıyla yayınlanmış ve cevap amacıyla kaleme alınmıştı. Bu uzun yazı dizisi, biraz kısaltılarak, Londra'da da yayınlandı: "Grey Wolf: Mustafa Kemal". Answer. By Necmettin Sadak, *The Near East and India*, August 10, 1933, No. 1160, p. 653-656.

Bir Devlet yaratmıştı ve bir tek dostu yoktu. Ne kadın, ne erkek. Hastaydı. O'nun yerinde bir başkası olsaydı çok daha önce ölüp giderdi: Savaşlar, aşırı mahrumiyetler, viski ve sigara. Yıllardır uykusuzluk da kendisini harap ediyordu...

Kemal Atatürk böyle yaşadı ve böyle savaştı. Yarattığı ülkeyi güçlü ve mutlu yapmak için savaştı, kendisini kemiren hastalığa ve ızdıraba karşı da yapayalnız ve umutsuzca savaştı...

Hayatının büyük rüyasını gerçekleştirmiş olan, bütün bir milletin hayranlıkla taptığı Kemal Atatürk mutlu bir insan değildi..."³⁴¹

Atatürk, mutlu olduğunu söylerdi. "Mes'utum, çünkü muvaffak oldum" demişti. Fransız yazarı, tam zıddını ileri sürüyordu.

République Gazetesi, Atatürk'ün ölüm haberini şu başlıkla verdi: "Türkiye matem içinde - Başkan Kemal Atatürk dün saat 9.05'te öldü - Genç Cumhuriyet'in kurucusunun yerine Parlamentoca İsmet İnönü'nün seçileceği sanılıyor." Bu başlık dışında, haberde yeni bir şey yoktu³⁴². Ölümün Türkiye'deki ilk yankıları ve Paris'te, Türkiye Büyükelçiliği'ne taziyetler kısaca anlatılıyordu. Bunlar, daha önce gözden geçirilen öteki Fransız gazetelerinde çıkmış olan haberlerdi. Burada tekrarı yersizdir.

Buna karşılık, *République* Gazetesi'nin 11 Kasım günlü sayısında "Büyük bir örnek: Yeni Türkiye'nin kurucusu Kemal Atatürk" başlıklı güzel bir yazı vardı. Pierre Dominique imzasıyla çıkan bu yazıda Mustafa Kemal'in kahramanlığı övülüyor, Fransa'da da örnek alınması gerektiği söyleniyordu. Yazının başlıca parçaları aşağıya alındı. Pierre Dominique şöyle diyordu:

"Kemal Atatürk olmasaydı yeni bir Türkiye görür müydük? Belki hayır. Felâketin tam ortasında, son derece trajik koşullar altında Atatürk, uzun zamandır can çekişen o eski Türk Devleti'nden yepyeni, dipdiri ve güçlü bir devlet çıkardı ki, bu yeni devlet daha ilk anda dünyayı şaşırttı ve yirmi yıldır tek bir başarısızlık görmedi.

Kanun dışı ilân edilmiş olarak işe girişirken Atatürk'ün karşısında resmî iktidar ile müttefikler vardı. Ama o ne istediğini biliyordu; Napolon'un sevdiği tiplerdendi, İmparatorun deyimiyile, açık, kesin, karakter

³⁴¹ Horace Berger, aynı makale.

³⁴² "La Turquie en deuil. Le président Kemal Atatürk est mort hier à 9 heures 05. M. İsmet İnönü semble devoir être désigné par le Parlement pour remplacer le fondateur de la "Jeune République", *La République*, 11.11.1938.

sahibi olduğu kadar da zeki. İdeali uğruna hayatını feda etmeye zaten hazırды, ama aynı zamanda bu yolda Türk ve yabancı birçok kimsenin hayatını feda etmeye de hazırды. Vatanseverleri etrafına topladı, yeni bir iktidarın temellerini attı, silaha sarıldı, üç yıllık amansız bir savaştan sonra Yunanlıları yendi, İngilizlere rağmen İstanbul'u geri aldı. Ondan sonra Fransızlara karşı döndü, ve biz (Fransızlar) Kilikya'yı boşlatmak, Suriye'de savunulamayacak bir çizgiye çekilmek zorunda kaldık...

O'nun siyasî ve sosyal ıslahatçı rolü üzerinde pek durmayacağım. Türkiye'den (İmparatorluktan) arta kalmış 750.000 km. karelik toprak üzerinde 15-16 milyon nüfusu eline aldı, bir çağdaş Büyük Petro gibi, aynı kesin ve bazen sert kararlar bu kitleyi modernleştirmeye koyuldu. İnsanüstü bir çabaydı bu. Çünkü burada artık karşısında ordular değil, din müessesesi, gelenekler ve bir derece de insan ruhu vardı.

Bununla birlikte bütün engeller aşıldı. Önce padişah kovuldu, arkasından kadınlar hürriyete kavuşturuldu, Türkler batı elbiseleri giymeye zorlandı, fes atıldı... O'nun ekonomik eserinden, nasıl bir kızgınlıkla yeni-baştan bir endüstri yarattığından, hiç söz etmeyeceğim. Avrupa'da nüktedan geçinen bazı kimseler O'nun katıksız laikliğine gülümsediler; bu laiklikten ne kalacağını bilemem; bildiğim şudur ki, Türkler bugün, dört beş yüzyıl önce Avrupa'yı titretmiş olan aynı güçlü millet haline gelmişlerdir. Kemal Atatürk, 1919'dan beri eserine bağlı ve sapaşğlam kalmıştır. Ancak ölüm O'nu çökertmiştir. Ve bu akşam o büyük ölünün başında nöbet tutan Türkiye, yeniden dirilmiş olan sapaşğlam bir Türkiye'dir.

Bu geçen on dokuz yıl içinde birkaç eski Türk, birkaç komplocu asılmış olabilir... Bazı hassas kişiler bütün bunları Kemal Atatürk'ün zarar hanesine kaydetmiş olabilirler. Ama geçerken, sert ve çok sert olan Louis XI veya Richelieu gibi bazı büyük Fransızları da hatırlatarak şunu söyleyebiliriz ki, böyle bir bakış, olayları gerçekten küçük açıdan görmek demektir. Kemal Atatürk Devleti kurtarmış mıdır, kurtarmamış mıdır? Adına layık olan her Türk bu soruya evet, kurtarmıştır diye cevap verir. Bu kâfidir...

Adına savaş öncesi dönem denen o biraz kısır ve yavan dönemde, bizde (Fransa'da) olağanüstü kişiler mimlenip kara listeye geçirilmiş değil-lerse bile kuşkuyla karşılanmışlar ve yakından göz hapsinde tutulmuşlardır. Bize büyüklük duygusunu kaybettiren nedenlerin biri ve oldukça önemlisi budur... Belki şimdi bu büyüklük duygusunu yeniden bulabiliriz.

Kemal Atatürk, büyük bir siyaset adamı ve büyük bir devrimci olmadan önce bir kahramandı. 1919'da, karanlık politikacıların vatana iha-

net ettiklerini görünce ayaklanmıştı: Bu kahramanca bir jestti. Sakarya Meydan Savaşı sabahı atından düşüp bir göğüs kemiğini kıran Mustafa Kemal sendeleyip bocalamaz, savaşa devam eder ve zaferi kazanır. Ancak zaferden sonra tedavi olur. Bu da bir kez daha kahramanca bir jest demektir.

Hayatın güç bir dönemine giriyoruz; diğer taraflarda olduğu gibi Fransa'da da gençlerin dikkatlerini kahraman tipine çevirmenin tam zamanıdır.”³⁴³

Populaire Gazetesi Atatürk'ün ölüm haberini kısa geçti. “Cumhurbaşkanı Atatürk öldü” dedi. Ondan sonra, birkaç paragrafta Atatürk'ün hayatını özetlemekle yetindi³⁴⁴.

Soir Gazetesi olayı biraz daha geniş olarak ve Atatürk'ün bir fotoğrafıyla birlikte haber verdi. “Kemal Atatürk öldü: Yeni Türkiye'nin kurucusunun olağanüstü hayatı” diye başlık kullandı. O'nun askerlik hayatını, devlet adamlığını, devrimciliğini övdü, kısaca anlattı:

“(Savaştan sonra Kemal) memleketi tam bir kurtuluşa götürecek bir yol çizdi: Bundan böyle bütün çabalar, memleketi yabancıların ekonomik boyunduruğundan ve Cumhuriyet'in serbestçe gelişmesini engelleyen ortaçağ hurafelerinden kurtarmaya yöneltildi.

Kurduğu Cumhuriyet'in başına seçildikten sonra, harem ve çarşaf geleneğini kaldırdı. Bu gelenekler, kadının toplumdaki düşük rolünü belirten karakteristik özelliklerdi. Kemal Paşa, kadın erkek bütün Türk vatandaşlarının millî rönesans hareketine katılmalarını istiyordu. O'nun sayesinde kadınlar artık kapalı kalmayacaklar, erkeklerle eşit haklara sahip olacaklar ve yüksek öğrenim onlara da açılmış olacaktır...”³⁴⁵

Temps Gazetesi, 11 Kasım günü, Atatürk'ün ölüm haberini kısaca verdikten, yeni Cumhurbaşkanı'nın 11 Kasım sabahı seçileceğini ve Fransa Dışişleri Bakanı M. Georges Bonnet'nin taziyede bulunduğunu bildirdikten sonra Atatürk üzerine bir yazı yayınladı. Louis Réville imzasıyla ve “Kemal Atatürk'ün ölümü” başlığıyla yayınlanan yazıda, Atatürk'ün hayatı ve eserleri şöyle anlatılmaktadır:

³⁴³ Pierre DOMINIQUE, “Un grand exemple. Kemal Ataturk, fondateur de la Turquie nouvelle”, *La République*, 11.11.1938.

³⁴⁴ “Le Président Ataturk est mort”, *Le Populaire*, 11.11.1938.

³⁴⁵ “Kemal Ataturk est mort -L'extraordinaire existence du fondateur de la nouvelle Turquie”, *Le Soir*, 11.11.1938.

“Yeni Türkiye’nin mimarı artık hayatta değil. Bütün bir millet, bu ululaştırılan şefe, bu vatan kurtarıcısına ve ülkeyi değiştiren devrimlerin ustasına gözyaşı döküyor.

Atatürk son nefesinde, o can çekişen Osmanlı İmparatorluğu’nun yerine genç ve hayat dolu bir devlet kurmaya yeten hayatının son yirmi yılını, yıldırım hızıyla bir kez daha gözünün önüne getirebildiyse ne harika bir destan hatırlamıştır!

Yıl 1918... Çanakkale’nin şerefli savunucusu General Mustafa Kemal Suriye Cephesine kumanda etmektedir... Sallanan tahtının muhtemel tek desteğini İngiltere’de gören ve her tavizi vermeye hazır olan Padişah, bir İngiliz askerî birliğinin İskenderun’a çıkartma yapmasına müsaade etmesini bu generale emreder. Şerefli mağlup, gururlu bir biçimde reddeder, istifa tehdidinde bulunur ve bu vatan parçasını geçici olarak muhafaza eder. Bu O’nun Sarayla ilk çatışmasıydı; ondan sonra 1919 yılında da çatışmalar sürüp gittiğinden Mustafa Kemal, kendisini uzaklaştırmak amacı güden müphem bir ordu müfettişliğine atanır...”³⁴⁶

M. Louis Réville, “destanî savaş” diye vasıflandırdığı Türk Kurtuluş Savaşı’nı kısaca anlattıktan sonra yazısına şöyle devam ediyordu:

“Padişah kendi kendisini elimine etmişti, Türk vatani yeniden şerefle kurulabilmişti; General Mustafa Kemal artık kesin hükümet şeklini tespit etmeyi düşündü: Cumhuriyet şeklini seçti, 29 Ekim 1923 günü ilân edilen Cumhuriyet’in başına da, 158 oyla, yani hazır bulunan mebusların oybirliğiyle kendisi seçildi.

Kılıcını kınına yerleştirdikten sonra Gazi, yaman bir enerjiyle ve bazan gerekli sertlikle memleketi modernleştirmeye koyuldu. Türkiye bir İmparatorluk kaybetmişti, ama ahenksiz ve asimile edilmesi güç unsurlardan sıyrılmış olarak, bütün millî güçleri toparlayıp modern bir devlet seviyesine yükselebilirdi... Atatürk artık general üniformasını giymedi... Kanunlar yazdı, orduyu organize etti, bir üniversite açtı, en cesur reformları empoze etti, ama daima Türkiye’nin barış arzusunu tekrarladı: Savaşan adamın yerini devlet adamı almıştı.

Sakallı, kırmızı fesli, peçeli kadınlarını hareme kapatan Türk tipi artık tamamen tarihe karıştı. İlk devrimlerden biri olan fes, kesinlikle yasaklanmıştır. Atatürk Cumhuriyeti’nin traşlı vatandaşı eşini balolara, plajlara

³⁴⁶ Louis Beville, “Mort de Kemal Ataturk”, *Le Temps*, 11.11.1938.

götürüyor artık. Kadının kendisi de oy kullanıyor, Parlamenteoya seçiliyor. Pilotluk yapıyor, milletlerarası bilimsel kongrelere katılıyor. Onbeş yılda yüzyıllar aşıldı; bütün bunlar, memleketi esasen yabancı boyunduruğundan kurtarmış olan bir tek adamın iradesiyle oldu.

Yoğun, ölçsüz bir hayat süren, viskinin arkasından şampanyanın veya millî rakının içildiği resepsiyon gecelerinden sonra kâtiplerini adeta öldürürcesine çalıştıran Atatürk'ün olağanüstü bir bünyesi vardı.

Hayata gözlerini kapayan ve arkasından en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün bir milletin toptan gözyaşı döktüğü adam böyle bir kimseydi. Sağlığı bir süredir kaygı yaratıyordu, ama bunca aşılmaz engeli atlatmış olan böyle bir kimsenin yok olup gidebileceğine inanılmıyordu.

Yenilmez adamı ancak ölüm yendi; O'nun hükmedici bakışlı gri metal gözleri ebediyen kapandı; ama muazzam eseri kaldı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin geçmişi, geleceği için kesin bir teminattır. Balkan Antantı lideri, Doğu Paktı'nın (Sadabat Paktı) öncüsü Türkiye, dünyada yerini almıştır ve büyük şefin arkadaşları memleketin prestijini korumayı bileceklerdir.³⁴⁷

Buraya kadar, Paris'te çıkan 22 Fransız gazetesinin 11 Kasım 1938 günü Atatürk'ün ölümü üzerine yaptıkları yayınlar gözden geçirildi. Yazıların bir çoğundan parçalar verildi. Bazılarının başlıkları not edilerek geçildi. Toparlamak gerekirse şu söylenebilir: Paris gazeteleri gerçekten Atatürk'ün ölümüne geniş yer ayırmışlardı. 22 gazetede, bir gün içinde 22 haber, 25 makale ve 26 fotoğraf yayınlanmıştı. İstisnasız bütün gazeteler ve yazarlar, Atatürk'ün büyük kişiliğini ve büyük eserini dile getirmeye çalışmışlar, dillerinin döndüğü kadar övmüşlerdi. Gazeteler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ve devrimlerin O'nun ölümünden sonra da yaşayacağını belirtmişlerdir. Yalnız bir gazete, Atatürk'ten sonra devrimlerin yaşayabileceğini kuşkuyla karşılamıştır. Gazeteler içinde Komünist Partisi organı *Humanité*, Atatürk devrinde Türkiye'de sosyalistlerle komünistlere baskı yapıldığını söylemiş, bunun dışında Fransız basınında Atatürk dönemine veya O'nun kişiliğine karşı bir yergi görülmemiştir.

Atatürk'ün ölümünün Fransız basınında ilk yankıları bunlardı. Ama bundan sonra da yankılar devam etmişti. Fransız gazetelerinin 11 Kasım'dan sonraki yazıları üzerinde ayrıca durulacaktır.

³⁴⁷ *Ibid.*

“Karşılıklı Ağlaştık”

Atatürk'ün ölümü üzerine, Fransız basını yoğun yayın yaparken, Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'nde de gözyaşları devam ediyordu. Büyükelçi Suat Davaz, 15 Kasım günü bir şifre telgrafla Ankara'ya şunları bildirdi:

“(Cenaze töreninde) Fransız heyetine riyaset edecek olan M. Albert Sarraut'nun bizzat gelerek taziyede bulunduğunu ve *Paris-Soir* Gazetesi'nde çok hazin bir lisanla dostane hissiyatını mübeyyin yazı yazdığını arzetmiştim. Bu elim münasebetle nezdimde bulunduğu esnada çok derin teessüre kapılan mümaileyhin kendisini zaptedemeyerek hakikî bir dosta lââyık çok samimî heyecanını izhar ettiğini ve karşılıklı çok ağlaştığımızı ve Sefaretten gözyaşları içinde ayrıldığını arzeylerim...”³⁴⁸

M. Albert Sarraut, o tarihte Fransa İçişleri Bakanıydı. Türkiye Büyükelçisi'yle birlikte karşılıklı gözyaşı dökerken herhalde samimiydi. Gerçekten, yabancı bakanlar, büyükelçiler Büyük Adam'ın ölümü üzerine derinden sarsılmışlardı. Sempati mesajlarında bunu açıklamışlardı. Türkiye'nin büyük matemine katılanlar birbirini kovalıyordu hâlâ. Büyükelçi Davaz, bir başka telgrafında da şunları bildiriyordu: “Sabık Başvekil ve Sosyalist Partisi Lideri M. Leon Blum'dan aldığım pek samimî bir mektupta, büyük adam ve zamanımızın kahramanlarından biri diye tavsif ettiği Atatürkümüz'ün ziyai elimi dolayısıyla milletimizin matemine iştirak ettiğini bildirmekte(dir)”³⁴⁹

Öte yandan, Fransa Cumhurbaşkanı'nın ve Dışişleri Bakanı'nın sempati mesajlarından ayrı olarak, Fransa Başbakanı M. Daladier de Başvekil Celâl Bayar'a şu telgrafi çekmişti:

“Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün ölümü dolayısıyla, (Fransa) Cumhuriyet Hükümeti'nin heyecanlı taziyelerine Türk Hükümeti nezdinde tercüman olmalarını Ekselânslarından rica ederim.

Fransa, bunca dostluğunu gördüğü o insanın canlı hatırasını daima hafızasında muhafaza edecektir.”³⁵⁰

³⁴⁸ P.B.A.-K. 180/A-7: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne şifre tel. Paris, 15.11.1938, No. 174.

³⁴⁹ *Ibid.*, Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 14.11.1938, No. 171.

³⁵⁰ Bu mesaj, 12.11.1938 günlü bazı Fransız gazetelerinde, bu arada, *Le Journal des Débats Gazetesi'nde yayınlanmıştır.*

Başvekil Celâl Bayar, Türkiye Büyükelçiliği aracılığıyla, M. Daladier'e aşağıdaki cevabı iletti:

"Türk Milletinin uğradığı acı kayıp dolayısıyla, Ekselâns M. Poust aracılığıyla Fransa Hükümeti adına ilettiğiniz sempati ve dostluk mesajına pek duyulandım. Derin minnettarlığımı sunarım."³⁵¹

Resmî görevli kimseler tarafından gönderilen mesajlardan başka, görevli olmayanlardan da yeni yeni mektuplar alınıyordu. Kurtuluş Savaşı yıllarında Türk-Fransız dostluğu için çalışmış olan M. Franklin-Bouillon, Atatürk'ten günü gününe tam bir yıl önce ölmüştü. Onun ölüm yıldönümü için mezarı başında toplanan Fransızlar, Atatürk ile Franklin-Bouillon arasındaki dostluğu hatırlatmışlar, her iki ölüyü birlikte anmışlardı. Franklin-Bouillon'un mezarı başında yapılan anma törenine katılmış olan M. A. Gerson, 14 Kasım 1938 günü Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne şu mektubu gönderdi:

"Franklin-Bouillon'un dostlarıyla birlikte, Aziz Ölü'nün mezarı başında toplanmak üzere gittiğim Carteret'den geliyorum.

Sevgili dostum Franklin'den günü gününe bir yıl sonra hayata gözlerini kapayan büyük Türk'ü hafızamda canlandırdım.

Mezarı başında yaptığı konuşmada M. Cathala, bu iki büyük adamın dostluğunu ve bunların ölümlerinin memleketlerinde nasıl derinden hissedileceğini hatırlattı.

Şahsen heyecanlı taziyelerimi sunar ve bağlılık duygularıma inanmalarını Ekselânslarından rica ederim."³⁵²

Çeşitli nedenlerle Paris dışında bulunan bazı Fransızlardan da, geçen geç mektuplar geldiği oluyordu. Atatürk'ün ölümünde Dordogne'da izin geçirmekte olan Fransız Dışişleri Bakanlığı görevlilerinden M. Jean Fazzi, 22 Kasım günü Büyükelçi Suat Davaz'a aşağıdaki mektubu yolladı:

"Atatürk'ün ölümünü nasıl bir heyecanla öğrendiğimi tahmin edersiniz. Derin taziyemi bildirmek için derhal Ankara'ya bir telgraf çektim ve değerli bir teşekkür telgrafi almış bulunuyorum.

³⁵¹ Bayar'ın mesajı, Paris Büyükelçiliği tarafından 17 Kasım günü M. Daladier'e iletilmiştir: *P.B.A.-K. 180/A-1* : Türkiye'nin Paris Büyükelçisi S. Davaz'dan M. Edouard Daladier'ye yazı ve eki. Paris, 17.11.1938.

³⁵² *P.B.A.-K. 180/A-1* : M. A. Gerson'dan Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne mektup. 14.11.1938.

Paris'te olsaydım gelip Büyükelçilik'te sizi görürdüm, ama bir aydır Dordogne'dayım ve ancak hafta sonunda Bakanlığa döneceğim.

İlk Cumhurbaşkanı'nıza karşı beslediğim muazzam hayranlığı ve memleketinize olan eski bağlılığımı bilen Dordogne Valisi ile Akademi Müfettişi "Atatürk'ün hayatı ve eseri" hakkında bugün Périgueux'de bir konferans vermeme benden rica ettiler. Yüzyılın en büyük adamlarından birine karşı saygımı belirtmek için bu fırsata kavuştuğumdan dolayı mutluyum.

Önümüzdeki bir günde sizi şahsen görme zevkini bulacağımı umuyorum. Sefire Hanımefendi'ye saygılarımı iletmenizi dilereyerek derin saygılarımı sunarım."³⁵³

Paris Büyükelçiliği'nden başka Fransa'daki Türk Konsolosluklarına da çeşitli sempati mesajları gönderilmiş, birçok kimse Konsolosluklara gelerek taziyede bulunmuşlardı. Marsilya Başkonsolosu H. Basri Danişmend, Paris Büyükelçiliği'ne şunları bildirdi:

"Atatürk'ün ölümleri münasebetiyle Bouche du Rhône Prefesi ve Konsoloslar, Başkonsolosluğa kart bırakmak suretiyle tâziyette bulundular. Marsilya usu bahrisi kumandanı Amiral Musélier mektupla taziyet etmiştir. Kart bırakanlara kartla, mektup yazanlara mektupla mukabele edilmiştir."³⁵⁴

O tarihte Marsilya ve Paris'ten başka Fransa'da, başka muvazzaf Türk Konsolosluğu yoktu. Bazı Fransızlar, Fahri Konsolosluklara gelerek veya mektup göndererek, Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Türk Milletinin acısına katıldıklarını bildirmişlerdi. Lyon Fahri Konsolosluğu Paris Büyükelçiliği'ne şunları yazdı:

"Yeni Türkiye'nin kurucusunun ölümü için bütün taziyetimi Türk Hükûmetine iletmelerini Ekselânslarından rica ederim. O'nun kişiliğine ve eserine karşı büyük hayranlık besliyordum ve kendi çevremde tanınıp takdir edilmesi için mütevazî ölçüde çalıştım. Kaybolan, insanlığın en büyük simalarından biridir ve bu kayıp şiddetle hissedilmiştir. Birçok kimseden, bu arada bizzat bana ziyarette bulunan Rhône Valisi'nden, Konsoloslardan taziyetler aldım. Atatürk'ün ölümünün ertesi gününe rastladığı için, matem işareti olarak benim katılmadığım bir toplantısından sonra Konso-

³⁵³ *Ibid.* M. Jean Tazzi'den S. Davaz'a mektup. Bergerac, 22.11.1938.

³⁵⁴ *P.B.A.-K. 180/A-1* : Marsilya Başkonsolosluğu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne yazı. Marsilya, 25.11.1938, No. 282/30.

loslar Heyeti bana taziyetlerini bildirdi, ayrıca çeşitli konsoloslar kendi şahsi taziyetlerini bildirdiler. Hepsinin listesini ve mahallî basında bu konuda çıkan yazıları Ekselânslarına göndereceğim...”³⁵⁵

Türkiye'nin büyük yasına katılanlar yalnız Fransızlar ve Fransa'daki konsoloslar değildi. Fransız sömürgelerinden, Cezayir'den, Tunus'tan, Madagaskar'dan da mesajlar gelmişti ve geliyordu. 14 Kasım günü Paris Büyükelçisi Ankara'ya şu şifre telgrafi çekti:

“Büyükelçiliğe gerek bizzat gelerek, gerek telgraf ve mektup göndererek taziyede bulunan pek çok zevat ve heyetler meyanında Cezayir ve Tunuslu genç Müslümanlar ve Araplar Cemiyeti namına ve Madagaskar Adası'ndan Cause Islame namına telgraflar ve mektuplar alındığı gibi buradaki Gürcü mültecisi olarak bulunan eski Gürcistan Hükümeti erkânı da vardır.

Azerbeycan Millî Delegasyonu namına Reisleri Mir Yakub, azaları ve kâtipleri imzasıyla pek müessir lisansla yazılmış mektuplar alınmıştır. Arzu keyfiyet ederim.”³⁵⁶

Ölüm haberini duyar duymaz Cezayirlilerin Paris Büyükelçiliği'ne çeşitli sempati mesajları yolladıkları daha önce belirtilmişti. 10 Kasım'dan sonra da yeni yeni telgraflar gönderilmişti. Bunların başlıcalarının metinleri yukarıki sayfalara aktarılmıştır. Telgraflar devam etmişti. 16 Kasım günü Paris Büyükelçiliği'ne çekilen bir Cezayir telgrafi Türkçe olarak kaleme alınmıştı. Cezayir şehir halkı adına Mehmet Ali imzasıyla gönderilmişti ve şöyleydi:

“Atatürk'ün ani bir surette Türk Milletinin içinden ayrılması umumî bir teessüre badi olmuştur. Derin bir duygu ile sonsuz saygıya malik Yüce Kemal'in ölümünü hazin taziyet.

Alger'in Cezayirliler namına Mehmet Ali.”³⁵⁷

Telgrafın dili olduğu gibi bırakıldı. Atatürk'ün ölümü üzerine duyulan derin üzüntünün Türkçe olarak anlatılmaya çalışılması ayrıca güzel bir jestti. Cezayirli Mehmet Ali bunu düşünmüş olmalı.

³⁵⁵ *Ibid.* Lyon Fahri Konsolosluğu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne yazı. Lyon, 14.11.1938.

³⁵⁶ *Ibid.* Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 14.11.1938, No. 170.

³⁵⁷ *P.B.A.-K. 180/A-1* : Cezayirli Mehmet Ali'den Türkiye'nin Paris Büyükelçisi'ne tel. Alger, 16.11.1938.

Ölüm olayının Cezayir’de gerçekten derin bir üzüntüyle karşılandığı anlaşılmaktadır. Kişiler gibi topluluklar, gruplar ve kurullar adına da telgraflar gönderildiği görülmektedir. Örneğin Cezayir Şehri Meclis üyeleri toptan Paris Büyükelçiliği’ne bir telgraf çekmişler ve şöyle demişlerdir:

“Cezayir Şehir Meclisi Müslüman üyeleri, Atatürk’ün şahsında Türk Milletinin uğradığı feci kayıp dolayısıyla size derin sempatisini gönderirler. O’nun sosyal yenilik ve kuruculuk eseri, gelecek kuşaklar için eğitici bir örnek olarak kalacaktır.”³⁵⁸

Cezayirliiler, Atatürk Devrimlerinin bilincine varmış görünmektedirler. Belki yabancı yönetiminde oldukları, belki de telgrafla anlatmak durumunda buldukları için duygularını uzun uzun açıklamıyorlardı. Ama, yine de Atatürk’ü bir örnek olarak almayı arzuladıkları anlaşılabilirdi. O’nun eserlerinin gelecek kuşaklar için öğretici bir örnek olarak kalacağına söylenmesi ilginçti.

Kuzey Afrika’da olduğu gibi Ortadoğu’da da Atatürk’ün ölümünün üzüntüyle karşılandığı görülmektedir. Ortadoğu ülkelerinden de Paris Büyükelçiliği’ne taziyede bulunanlar, Türk Milletinin yasına katıldıklarını bildirenler olmuştur. O günlerde Paris’te bulunan Suriye Başbakanı ile Suriye’nin Ankara Mümessili Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz’ı ziyaret ederek üzüntülerini bildirmişlerdi. Aynı kimseler 14 Kasım günü tekrar Türkiye Büyükelçisi’ni ziyaret etmişler, bir defa daha üzüntülerini bildirmişlerdir. Büyükelçi Davaz bunu şifreli olarak Ankara’ya şöyle bildirdi:

“Suriye Başvekili, refakatinde Ankara’daki Suriye mümessili Emin Adil Arslan olduğu halde ikinci defa olarak nezdime geldi ve Atatürkümüz’ün elim ziyai dolayısıyla gerek kendilerinin ve gerek bütün Suriyelilerin millî matemimize candan iştirak eylediklerini lisanı teessürle bildirdiler. Emin Adil Arslan’ın da merasime (cenaze törenine) memur edildiğini ve yarın hareket edeceğini ifade etti. Maruzdur.”³⁵⁹

Paris’teki İran Elçisi de Türkiye Büyükelçiliği’ne gelerek Özel Defteri imzalamış ve ayrıca bir mektupla Atatürk’ün ölümünden duyduğu acıyı bildirmişti. İran Elçisi, 15 Kasım günü yeniden Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz’ı ziyaret etmiş ve bu defa yalnız kendi adına değil, bütün İran Mil-

³⁵⁸ *Ibid.* Cezayir Şehir Meclisi üyelerinden Türkiye’nin Paris Büyükelçisi’ne tel. Alger, 23.11.1938.

³⁵⁹ *P.B.A.-K. 180/A-1* : Paris Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne Şifre tel., Paris, 14.11.1938, No. 169.

leti adına taziyede bulunmuştur. Suat Davaz bunu Ankara'ya şu telgrafla bildirdi:

“İran Sefiri ziyaretime gelerek, hükümetinden emir aldığını beyanla yaptığı bu ziyaretin resmî olduğunu ifade eyledi ve Türk Milletinin büyük acısına İran'ca da aynen iştirak edilmekte olduğunu bildirerek Tahran'da sarayın bir ay müddetle matem tutacağını ve hükümetinin talimatı mucibince Sefaretimizde olduğu veçhile kendi Sefaretleri üzerinde yarı çekilen İran bayrağının cenaze merasiminin hitamına kadar muhafaza edileceğini ilâve eyledi. Kendisine, hükümetinin ve kardeş milletin izhar eylediği bu samimî hissiyattan dolayı teşekküratta bulunarak keyfiyeti hükümete arzedeceğimi bildirdim. Maruzdur.”³⁶⁰

İran, özellikle İran Şahı, Atatürk'e karşı beslemekte olduğu derin saygıyı bir kez daha ve son defa olarak gösteriyordu. Şah'ın Atatürk'e, sevgi, saygı ve hayranlık duyguları gerçektir ve bu defa Tahran Sarayı'ndaki yas da içtendi. İran Elçiliklerinde cenaze töreninin sonuna kadar bayrakların yarı çekilmesi ve Tahran Sarayı'nda bir ay sürecek matem ilân edilmesi, normal protokol çerçevesini fazlasıyla aşan çok samimî bir jestti.

İran gibi Afganistan da yas içindeydi. Paris Büyükelçisi 14 Kasım günü Ankara'ya şu telgrafi çekmişti :

“Afgan Kralı namına cenazede bulunmaya memur edilen Kral'ın Amcası Prens Şah Veli Han bugün nezdime geldi. Bütün Afgan Milletinin millî matemimize iştirak eylediğini ve derin teessürler içinde bulunduğunu ifade ettikten sonra, salı günü refakatinde Sefaret Müsteşarı bulunduğu halde Simplon treniyle buradan hareketle cuma sabahı İstanbul'da bulunacağını bildirdi maruzdur.”³⁶¹

Dikkatler artık Atatürk'ün cenaze törenine çevriliyordu. 10-15 Kasım günleri Paris Büyükelçiliği'ne yüzlerce kimse akın halinde ziyarette bulunup Özel Defteri imzalamış kart bırakmış, Büyükelçiye sözlü olarak da derin üzüntülerini bildirmişti. Ağlayarak üzüntülerini belirten yüksek seviyeli kişiler de olmuştu. Atatürk'ün ölümü üzerine Paris Büyükelçiliği'nde açıldığı anlaşılan Özel Defteri Büyükelçilik arşivinde bulamadık. Daha doğrusu, baştan başa taradığımız bu arşivde Özel Defter yoktur. Nereye gittiği hakkında herhangi bir ize de rastlayamadık. Bu yüzden defteri kaç

³⁶⁰ *Ibid.*, Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 15.11.1938, No. 176.

³⁶¹ *Ibid.*, Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 14.11.1938, No. 168.

kişinin imzaladığını ve bunların adlarını, unvanlarını kesinlikle tespit edemedik. Yalnız Büyükelçilik arşivinde uzun bir listeye rastladık. Kendilerine teşekkür mektubu veya teşekkür kartı göndermek üzere çıkarıldığı anlaşılan bu listede, 323 kişinin adı bulunmaktadır. Ama, Büyükelçiliğe taziyede bulunanların bu rakamın üstünde olduğu anlaşılmaktadır. Paris ve Fransa dışından Büyükelçiliğe sempati telgrafları veya mektuplar göndermiş olanların adları da anılan listede yoktur. Bunlar da hesaba katılınca yalnız Paris Büyükelçiliği'ne 500 kadar kişinin taziyede bulunduğu söylenebilir. Bazı mesajların arşivde izlerine rastladık, metinlerini bulamadık. Paris Büyükelçisi Suat Davaz, Büyükelçiliğe taziyede bulunmuş olanları 15 Kasım günü Ankara'ya özetle bildiren şu telgrafi çekti :

“Doyen Papa Vekili, İngiltere, Rusya, Almanya, Brezilya, Arjantin, Belçika, İtalya, Çin, Amerika, İspanya Büyükelçileri bizzat nezdime gelerek taziyede buldukları gibi bu Sefaretler erkânından birçokları defteri mahsusuna vaz-ı imza etmişlerdir. Burada bulunan Büyükelçiliklerden yalnız Polonya ve Japonya Büyükelçileri ve Sefarete mensup herhangi bir memurları ziyarette bulunmadıkları gibi tahriren veya kart gönderme suretiyle de millî matemimize buraca iştirak etmediklerini arzını vecibeden addeyledim. Bunlardan maada bütün Avrupa Orta Elçileri ve Cenubî Amerika ve Asya diğer bilcümle Orta Elçiler ve Maslahatgüzarlar ayrı ayrı ziyarette bulunmuşlardır. Büyükelçiler meyanında bilhassa dostumuz İngiltere Hükümeti Büyükelçisi nezdimde uzun müddet kalarak büyük matemimize candan iştirak ettiği ve Atatürkümüz'ün mezayasını uzun uzadıya ve bir saatten fazla bahse mevzu etti. Alman Sefiri, Büyükelçilik maktul kâtibinin matemî içinde bulunduğu halde bizzat nezdime gelerek bir saatten fazla Atatürkümüz'ün senasından ve bütün Alman Milletinin başta Hitler olduğu halde hissettikleri meftuniyet ve takdir hislerinden uzun uzadıya bahsederek beni tesellide bulundu. Her ikisi de Hükümetlerinin eskârına tercüman olmak itibarıyla bu gönül alıcı hareket ve sözleri, bana karşı dostluk eserinden ziyade milletimin bu acı matemine candan iştiraklerini göstermek itibarıyla keyfiyeti ayrıca arza müsaraat eylerim.”³⁶²

Bu telgraf, Paris'teki yabancı elçiliklerin taziyelerini özetler. İki elçilik dışında, bütün ülkelerin büyükelçileri orta elçileri, maslahatgüzarları

³⁶² P.B.A.-K. 180/A-1 : Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne. Şifre tel. Paris, 15.11.1938, No. 177.

Türkiye Büyükelçiliği'ne gelip Atatürk'ün ölümünden duydukları üzüntülerini belirtmişlerdi. Bunlar dışında, Fransa resmi çevrelerinden, Fransız kolonisi ülkelerden yüzlerce sempati mesajı gelmişti. Türkiye Büyükelçiliği kadrosu telgraf, mektup gönderenlerin, kart bırakanların, Özel Defteri imzalayanların herbirine teker teker mektupla teşekkür etmeye elverecek ölçüde değildi. Kalburüstü kişilere, kurumlara mektupla teşekkür edildikten sonra, geri kalanlara gönderilmek üzere, siyah çerçeveli özel bir kart bastırıldı. Kart şöyleydi:

“Türk Milletinin Şefi Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün şahsında uğradığı büyük mateme gösterdiğiniz sempatiye, Türkiye'nin Fransa Büyükelçiliği size pek içten teşekkür eder.”³⁶³

İkiyüz kadar kişiye bu kartla teşekkür edildi.

Yabancıların Paris Büyükelçiliği'ne gönderdikleri sempati mesajlarının yavaş yavaş arkası kesilmişti. 15 Kasım'dan sonra mesajlar artık tek-tük gelmekteydi. Ama, Atatürk'ün ölümünün yankıları bir süre daha sürüp gitti.

Paris'te bulunan Türk öğrencileriyle vatandaşlarının gözyaşları hâlâ devam ediyordu. Türkler, kendi aralarında birbirlerine başsağlığı dileklerinde bulunup Büyük Ölü'ye son bir defa daha saygı ve bağlılık duygularını belirtmekteydiler. Büyükelçi ve Türk öğrencileri Paris'ten gönderdikleri taziyet telgraflarına karşılık Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda'dan şu telgrafı aldılar:

“Atatürk'ün ölümünden duyduğumuz acı derin ve müsterektir. Taziyenize teşekkür eder ve size başsağlığı dilerim.”³⁶⁴

Bu telgrafın bir örneği, Paris Türk Öğrenci Derneği Başkanlığı'na iletilmişti. Atatürk'e en çok ve en içten gözyaşı dökülenlerin adeta başında öğrenciler geliyordu. Ölüm dolayısıyla Paris'teki Türk öğrencileri de, gözyaşları içinde, Atatürk'e bağlılıklarını bir kez daha tazelediler. Paris Devlet Radyosu, Fransız basını gibi Atatürk'ün ölümüne geniş yer veriyor ve sürekli yayın yapıyordu. Radyo, Paris Türk Öğrenci Derneği Başkanı Bay Baki'yi de bir programında konuşturdu. Öğrenci Başkanı Fransız Radyosuna kısaca şu demeci verdi:

³⁶³ P.B.A.-K. 180/A-1.

³⁶⁴ *Ibid.*, A. Renda'dan Paris Büyükelçisi S. Davaz'a. Tel. 11.11.1938. Renda aynı telgrafı 15 Kasım günü yeniden Paris Büyükelçiliği'ne göndermişti ki, bu, Öğrenci Derneği'nin telgrafına karşılık yerineydi.

“Ülkemizin tarih boyunca gördüğü en samimî Demokrat Şefi’ne nasıl bağlı olduğumuzu bu yaşlı günde en acı bir heyecanla hatırlatırken, eminim ki, bütün Türk gençliğinin ortak duygularını dile getirmekteyim.

Kendisi için gözyaşı döktüğümüz adamın onbeş yılda Cumhuriyet’e getirdiği mutluluk, Osmanlı Sultanları İmparatorluğu’nun savaşlar, ihmal ve hurafeler ile dolu yüzyıllarca süren devrinde görülüş müdür? Türk gençliği, Atatürk’ün eseri demokrasiye karşı görevinin bilincine bugün her zamakinden daha fazla sahiptir.”³⁶⁵

Fransız Radyosu’na verilen bu demeçten sonra Türk gençleriyle öğrenciler 17 Kasım’da ayrıca bir toplantı yaptılar. Toplantıya Büyükelçi Suat Davaz Başkanlık etti. Bir kez daha karşılıklı gözyaşları döküldü ve Atatürk’ün eserine olan bağlılık belirtildi. Toplantıdan sonra, Büyükelçilikten “Cumhuriyet” Gazetesi’ne, “Hususî Muhabir” imzasıyla şu telgraf çekildi:

“Paris’te muhtelif şubelerde tahsilde bulunan talebe ve Türk gençleri, Maison de la Mutualité’de, Büyükelçimizin riyasetinde bir toplantı yaparak Atatürkümüz’ün vefatından duydukları acı ve kederleri, Atatürk’ün çok sevdiği Türk gençliğinin millî şiarına yakışır tarzda ve gözyaşları içinde izhar ederek, Cumhuriyet’e olan merbudiyetlerini teyit eylemişlerdir. Bu toplantıda talebe müfettişimiz ile birçok talebe söz alarak tahsilde bulunan umum talebe ve gençlerin bu elîm zıyayı dolayısıyla duydukları hissiyata veciz bir şekilde tercüman olmuşlar ve İsmet İnönü’nün Yüksek Riyaseticumhur makamına intihapları münasebetiyle kalbî tebrikat ve temenniyatta bulunmuşlardır. Onlardan sonra Büyükelçimiz de bu münâsebetle, çok alkışlanan ve talebimizin bu duygularını iftiharla anan çok açık ve güzel bir nutuk irad ederek, Atatürk’ün İsmet İnönü ile birlikte yarattıkları Cumhuriyet’in yüksek faziletlerini birer birer anlatmış ve kendilerini Atatürk’ün emanetini iyi muhafaza ve bunun için burada iyi tahsille mücehhez olmaya dâvet eylemiştir.”³⁶⁶

Yine Fransız Basını

Atatürk’ün ölümü üzerine Fransız basınında, 11 Kasım 1938 günü yapılan yayınlar gözden geçirilmişti. Fransız gazetelerinde 11 Kasım’dan

³⁶⁵ P.B.A.-K. 180/A-1 : Paris Türk Öğrenci Derneği Başkanı Bay Baki’nin “Service de la Radiodiffusion Nationale” e demeci. 11.11.1938.

³⁶⁶ *Ibid.* Paris “Hususî Muhabirinden” Cumhuriyet Gazetesi’ne tel. Paris, 17.11.1938.

sonra da bol yazılar çıktı. Bu bölümde, 12 Kasım ve ondan sonraki günlerde Paris gazetelerinde görülen belli başlı yazılar üzerinde durulacaktır.

12 Kasım günü Fransız gazetelerinde yine birçok yazı vardı. Ama bunlar çoğunlukla İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesiyle ilgiliydi. Doğrudan doğruya Atatürk'le ilgili yazılar daha azdı.

Action Française Gazetesi'nde 12 Kasım günü "Kemal Atatürk" başlıklı bir fıkra vardı. Gazete, "Atatürk'ün hayatından alınacak dersler bulunduğunu" söylüyor, bir gün önce *République* ve *Intransigeant* Gazetelerinde çıkmış yazılardan parçalar veriyordu. Fıkra, bir polemik açmak amacı güdüyor gibiydi. Daha çok Fransızların kendi aralarındaki tartışmaları niteliğindedeydi. "Action Française", sağcı ve kralcı bir gazeteydi. Atatürk'ün ölümü üzerine, öteki Fransız gazetelerinde yayınlanmış yazılardan, kendi görüşüne uygun pay çıkarmak istiyordu. "République" Gazetesi'nde Pierre Dominique, Atatürk'ün bir kahraman olduğunu ve O'nun gibi kahramanların hayatından Fransız gençlerinin ders almaları gerektiğini yazmıştı. "Intransigeant" Gazetesi'nde Gallus imzasıyla çıkan bir yazıda ise, Atatürk'ten sonra O'nun eserinin yaşayamayacağı, çünkü diktatörlerin arkasında birşey kalmadığı iddiası ortaya atılmıştı. Bu iki yazıya değinen "Action Française", kendi kralcı görüşüne uygun delil ortaya çıkarmaya çalışıyordu: "Diktatörlüğün sağlam olmayışıdır ki, bizi monarşist yapmaktadır; çünkü kral ölmez" diyordu³⁶⁷. Bu gazetenin yazısı ancak dolayısıyla konumuzu ilgilendirir. Fransa'da monarşinin son defa kaldırılışının üzerinden yetmiş yıla yakın bir zaman geçmişti. Böyle olduğu halde, "Action Française" hâlâ krallık hayaliyle yaşıyordu. Tabii tarih geriye doğru değil, ileriye doğru akıyordu ve bu gazetenin görüşü de ham bir hayal olarak kalmaya mahkumdu. Fransa'da krallığın kurulamayacağını tarih gösterecekti. Gazete, Fransız tarihi bakımından yanıltığı gibi, Atatürk rejimi hakkında da yanıltılmaktaydı. Atatürk'ün kurduğu Türkiye Cumhuriyeti, o zamanlar İtalya'daki Faşist, Almanya'daki Nazi ve Sovyetler Birliği'ndeki Komünist diktatörlüklerinden bambaşka, kendine has bir rejimdi. Gerçek anlamda bir diktatörlük olmaktan uzaktı ve Türkiye Cumhuriyeti Atatürk'ten sonra da yaşayacaktı.

Humanité Gazetesi, 12 Kasım günlü sayısında, Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Sovyet liderlerinin Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı'na taziyet telgrafları çektiklerini haber veriyordu: "Cumhurbaşkanı Kemal

³⁶⁷ "Kemal Atatürk", *L'Action Française*, 12.11.1938.

Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Kalinin, Molotov ve Litvinov Türkiye Millet Meclisi Başkanı'na pek içten taziyet telgrafları göndermişlerdir. Lenin'in deyimiyle Atatürk'ün adı, büyük Türk halkının bağımsızlık ve ilerleme uğrunda verdiği bütün bir kahramanca savaş devrini sembolize eder" diyordu³⁶⁸. Aynı haber aynı tarihli *Temps* Gazetesi'nde de verildi.

Intransigeant Gazetesi, Atatürk'le ilgili üç kısa fıkra yayınladı. Birinci fıkrada, Türk kadınlarının Atatürk'e bağlılıklarına değiniliyordu: 1 Kasım günü Dolmabahçe Sarayı'nın balkonuna çıkarılmasına müsaade edilen Atatürk, akşam üzeri, Boğaziçi'nde güneşin batışını seyrederken kendisini pek duygulandıran bir şey görmüş. Türk kadınları, Atatürk'ün pek sevdiği siyah güllerden yapılan bir buketi sarayın mermer merdivenine bırakmışlar ve üstüne şu yazıyı yazmışlar:

"Kurtardığınız kadınların size şifa dilekleriyle."³⁶⁹

Gazetede, "Ankara'nın Bozkurdu" başlığıyla çıkan ikinci fıkrada Atatürk'ün olağanüstü karakteri kısaca anlatılmaktaydı. Özetle şunlar söyleniyordu: Efsanevi bir şahsiyet olan Atatürk, kaderinde olduğu gibi kişiliğinde de çarpıcı tezatları birleştirmekteydi. Bazen içine kapalı ve münzeviydi. Bazen de kabına sığmayan, hayat dolup taşan bir kimseydi. Harika bir canlılığı vardı. Bu olağanüstü canlılık, bu yorulmak nedir bilmeyen yaratılış O'nun kendi sağlığını ihmal etmesine, zamansız ölümüne sebep olmuştu. Şafak sökerken bir resepsiyondan çıkıp doğruca bürosuna gittiği ve hiç yatağa girmeden akşama kadar durmaksızın çalıştığı sık sık görülmüştü. Üstelik Atatürk, birbirinden çok çeşitli alanlarda yeni yeni şeyler öğrenmeye susamış bir kimseydi. Olağanüstü bir hafızası vardı. Bu hafıza sayesinde, birkaç ayda Fransızca'yı mükemmel öğrenmişti. Hareketsiz çehresi, gri teni ve bakışları yüzünden O'na "Ankara'nın Bozkurdu" adı takılmıştı. Bunları söyledikten sonra gazete, Türklerin İstanbul'u fethederken Bozkurt başlı bayraklar taşıdığı için Atatürk'ün bu lakattan hoşlandığını ileri sürmektedir³⁷⁰. Atatürk'e "Bozkurt" dendiği gerçi doğrudur, ama kendisinin bu sıfattan hoşlandığını pek sanmıyoruz. İngiliz yazarı H.C. Armstrong'un kendisi hakkında yazdığı "Bozkurt" (Grey Wolf) adlı kitaptan, belki yazarın kasıtlı satırları yüzünden, Atatürk hoşlanmamıştı. Bir gün, bir rozete sembol olarak "Bozkurt" başı konmasına da Atatürk itiraz etmiş, medeniyetin hayvan başından değil, insan başından çıktığını

³⁶⁸ *L'Humanité*, 12.11.1938.

³⁶⁹ "Les roses de Djénané", *L'Intransigeant*, 12.11.1938.

³⁷⁰ "Le loup gris d'Angora", *L'Intransigeant*, 12.11.1938.

söylemişti. Türk mitolojisinde, efsanelerinde bozkurt adeta kutsallaştırılmış bile olsa, Atatürk bunun kendisine yakıştırılmasını pek sevmemiştir, sanırım.

Intransigeant Gazetesi'nde yayınlanan "Günde bir kararname" başlıklı üçüncü fıkrada da, Atatürk döneminde çıkarılan kanunlara değinilmişti. Şunlar yazılıyordu: Atatürk'ün çıkarttığı kanunlar, kararnameler beş bine yakındı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ilk üç döneminde 3.486 kanun, karar çıkarılmıştı, yani yılda ortalama 300 kadar. Hafta sonu tatilleri hesaba katılınca bu, günde bir kanun demekti. Atatürk, çıkan kanunların geciktirmeden uygulanmasını da sağlamış, gerektiğinde uygulamaya kendisi örnek olmuştu. Bir akşam verilen bir baloda, dansı yarıda kestirip, elinde tebeşir, karatahta başına geçmiş ve hazır bulunanlara yeni Türk alfabesini öğretmeye koyulmuştu. Ertesi gün yeni alfabeyi mecbur eden kanun çıkarılmış ve bu harfleri öğretmek için Atatürk bir yurt gezisine çıkmıştır. Yeni Türk alfabesini öğrenmeleri için memurlara belli bir süre tanınmış ve bu süre içinde öğrenmeyenlerin işlerine son verilmiştir³⁷¹.

Yine 12 Kasım tarihli *Intransigeant* Gazetesi'nde, Atatürk'le ilgili ilgi çekici bir yazı, daha doğrusu bir mülakat yayınlandı. Gazete yazarlarından Maurice Montabré, Atatürk nezdinde Fransa Büyükelçisi olarak bulunmuş olan Kont Charles de Chambrun ile bir mülakat yapmıştı. Mülakat gazetede "Beş yıl Ankara'da Büyükelçilik yapan M. de Chambrun Kemal Atatürk'ün harika hayatını anlattı" başlığıyla yayınlandı. Bu ilginç yazı aşağıya alındı. M. Montabré şöyle yazmaktadır:

"Mustafa Kemal'e içli dışlı yaklaşma fırsatı bulabilmiş kişilerin arasında, 1928-1933 yıllarında Fransa'nın Ankara Büyükelçisi olan Kont Charles de Chambrun'de bulunmaktadır. Bu yıllarda, Fransız-Türk ortak sorunları nadir görülen bir mutlulukla çözümlendi. Türkiye-Suriye sınırı, Suriyelilerin Türkiye'de, Türklerin Suriye'deki malları sorunları çözümlendiği gibi 1930'da dostluk paktı imzalandı. Borçlar sorunu bir çözüme bağlandı, çeşitli ticaret sözleşmeleri yapıldı. Gazi'nin M. de Chambrun'e dostça güveni vardı.

Bu nedenle dün kendisini ziyaret etmeyi düşündüm.

Kendisini, robdöşambr ile, ağzında pipoyla, gülümseyen ve nâzik bir filozof olarak, kitap yığılı çalışma odasında buldum...

— Verdiğiniz hazin habere çok heyecanlandığımı görüyorsunuz, dedi. Cumhurbaşkanı Atatürk'ü çok yakından tanıdım. Beş yıllık Doğu görevim

³⁷¹ "Un décret par jour", *L'Intransigeant*, 12.11.1938.

sırasında kendisine şahsen bağlıydım, O'nun dostça hayranlığı görevimi kolaylaştırdı.

Kendisiyle yaptığı son bir görüşmeden çıkarken, bir gün M. Venizelos bana, "O büyük bir adam, çok büyük bir adam; Devlet işlerini böylesine iyi bilen bir generale hayatımda rastlamadım" dedi.

Gerçekten Gazi Mustafa Kemal, bir asker, bir kanun koyucu, bir reformcu ve kendisini empoze eden bir Devlet Başkanıydı."

Seçkin muhababım, asker olarak O'nun destanını birkaç fırça vuruşuyla çiziverdi:

Dürzi ayaklanmasının bastırılması, Tarblusgarp'ta Türk-İtalyan Savaşı, Trakya'da Bulgarlara karşı muharebe, yeniden fethedilen Edirne'ye giriş. Sonra, savaş içinde Çanakkale'nin savunulması, Avustralyalıların Anafarta çizgisinde durdurulması, morali bozulan Rusların 1917'de Ermenistan derinliklerine kadar kovalanması. Nihayet, Osmanlı İmparatorluğu Sèvres Antlaşması'nı imzalar ve Sultan, kendisinden kurtulmak için Mustafa Kemal'i Doğu illerinde Üçüncü Ordu'yu kumanda etmeye (sic) gönderir. Mustafa Kemal, Anadolu'da, Ankara'da millî bir Hükümet kurar ve onun Başkomutanı olur. Anadolu hakimiyetini sağlayan büyük zaferler işte o zaman kazanılır.

Mudanya Mütarekesi imzalanır. Türkler İstanbul'a geri dönerler. Lozan Konferansı, Türkiye'nin Avrupa'ya ilişkilerini kararlaştırır.

Saltanatın kaldırılmasından sonra Mustafa Kemal artık hiçbir zaman üniformasını giymez. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, samimî bir demokrat olarak kalır ve kendisini tamamıyla sosyal ve politik reformlara verir.

M. de Chambrun söze devam etti:

"— Reformcu olarak da fevkalâdeydi. Eskiye bağlı olanların hoşuna gitmese de reformları O'nun şeref unvanları olarak kalacaktır. Ve o reformlar nasıl bir hızla birbirini kovalamıştı! Fes gitti, haremeler açıldı, yerli renkler solup uçtu, alfabe batılıştı, dil sadeleşti.

Yüzyıllardan beri alışıl gelmiş geleneklere dokunmak demek, bir halkın genel zihniyetini değiştirmek demektir.

— Bu yenilikler kalacak mı?

— Hiç kuşum yok. Her ne kadar Doğu'da kahramanların eserleri onların ünlerinden daha kısa ömürlü olsa bile. Hürriyetine kavuşmuş

olan, vatandaş olarak devlette erkeklerle eşitlik güden, mebus olabilen Türk kadınının yeniden hareme kapatılmaya boyun eğebileceğini düşünmek bile güçtür. Büyük Petro'nun hürriyet verdiği Rus kadınları, bir daha o Slav haremi demek olan "terem"e hiçbir zaman geri dönmemişlerdir.

Şövelye de Vergennes misyonunda İstanbul'a gönderilmiş olan Baron de Tott'un tâ XVIII. yüzyılda demode ve karışık diye hüküm verdiği eski yazıya da artık geri dönülemez.

Esasen Yunan asıllı olan ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Sultan Abdülmecid tarafından Osmanlılara empoze edilen fese gelince, onbeş yıldan fazla bir zaman sonra onun da geri gelebileceğini tasavvur etmek güçtür.

— Ya din sorunu?

— Atatürk her zaman inanç hürriyetine saygı gösterdi. Kendisi sofu değildi.

— O'nun karakterinin temelinde ihtiras mı yatıyordu?

M. de Chambrun bir an düşündü, sonra şu fıkrayla cevap verdi:

— Bir gün, Toros geçidini zorlamadan önce Ankara'da duraklamış olan Büyük İskender'den söz ediyorduk; Gazi'ye, bu Makedonya Kralının da kendi yöresinde, Selânik yakınında doğduğunu hatırlattım.

Atatürk:

“— Benzerlik orada biter, diye cevap verdi. İskender dünyayı fethetti. Ben etmedim. Fethederken o asıl kendi ülkesini unuttu. Ben kendi yurdu mu hiçbir zaman unutmuyacağım.” dedi.

— Sayın Büyükelçi, son bir soru daha: Atatürk hayatının hayalini gerçekleştirmiş midir?

İnce diplomat burada da bir mesel ile cevap verdi. Oldukça manalı:

— Genç bir subay iken Atatürk, şimdi öldüğü Dolmabahçe Sarayı'nda Abdülhamid'in huzuruna kabul edilir; Mustafa, Kızıl Sultan'ı saygıyla selâmlar, ama protokolün gerektirdiği biçimde Sultan'ın kaftanının yenini öpmez. Daha sonra bu sahneyi anlatırken Atatürk, Sultan'ın huzurunda bulunduğu anda genç zihninden geçenleri bana şöyle açıkladı:

Ben de aynı semtte oturduğuma ve bu bina da hoşuma gittiğine göre, niçin gelip bu saraya yerleşmiyeyim?³⁷²

³⁷² Maurice Montabré, "Un conte des mille et une nuits: M. de Chambrun, qui fut, pendant cinq ans, ambassadeur à Ankara, nous parle de la prodigieuse vie de Kemal Atatürk", *L'Intransigeant*, 12.11.1938.

Eski Fransız Büyükelçilerinden Kont de Chambrun, "Intransigeant" Gazetesi yazarlarından Maurice Montabré'ye anlattıkları bunlardır. Bu anılar, Atatürk'ün hayatı bakımından ilginçtir. Fransız gazeteleri, Atatürk'le ilgili olarak anı, haber, fıkra ne bulabildilerse yayınlıyorlar ve böylece Büyük Ölü'ye saygılarını göstermeye çalışıyorlardı. 12 Kasım günlü gazetelerdeki yazı ve haberlerin ağırlık noktası, İnönü'nün Atatürk'ün halefi olarak Cumhurbaşkanı seçilmesi konusunda toplanıyordu. Ama doğrudan doğruya Atatürk'e ayrılmış yazı ve haberler de görülüyordu.

Journal des Débats Gazetesi, Atatürk'ün ölümü üzerine, çeşitli taraflardan Ankara'ya çekilen taziyet telgrafları konusunda haberler veriyordu. Fransa Cumhurbaşkanı M. Albert Lebrun'dan, Hitler ve Ribbentrop'ardan sonra, Milletler Cemiyeti Genel Sekreteri M. Joseph Avenol da Türkiye Dışişleri Bakanı Dr. T. R. Aras'a şu mesajı göndermişti:

"Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Kemal Atatürk'ün ölümüne derinden heyecanlanmış olarak, Türk Milletinin uğradığı büyük mateme Milletler Cemiyeti Sekreteryası'yla katılır ve en samimî taziyelerimin Türk Hükümeti'ne iletilmesini rica ederim."³⁷³

Yine *Journal des Débats* Gazetesi'nin verdiği habere göre, Milletlerarası Çalışma Bürosu Müdür Vekili M. Phellen'da Dr. Aras'a aşağıdaki telgrafi çekmiştir:

"Şefinin şahsında ülkenizin uğradığı büyük millî yas dolayısıyla, Milletlerarası Çalışma Bürosu adına ve kendi adıma size pek içten taziyet duygularımı gönderirim."³⁷⁴

Aynı gazete, Ankara'daki yabancı elçiliklerin de Türkiye Dışişleri Bakanı'na taziyelerini bildirdiklerini, Fransa Başbakanı M. Daladier'nin de Başbakan Celâl Bayar'a bir taziyet telgrafi gönderdiğini bildiriyordu.

12 Kasım tarihli Fransız gazeteleri, bir gün önce başka ülkelerin basınında Atatürk konusunda çıkan yazılardan da parçalar verdiler. *Le Petit Journal* Gazetesi, İngiliz ve Amerikan basınından bazı parçalar yayınladı. İngiliz basını üzerinde daha aşağıdaki bölümlerde ayrıca durulacaktır. New-York gazeteleri ise Atatürk'ten sonra, yarattığı eserlerin yaşayıp yaşamayacağı konusu üzerinde durmuşlardı. *New-York Times*, "Bir diktatörün ölümü üzerine, "Ondan sonra memleket ne olacak?" sorusunun ortaya

³⁷³ "Après la mort de Kemal Atatürk", *Le Journal des Débats*, 12.11.1938.

³⁷⁴ *Ibid.*

çıkması, bir tek adamın hayatına bağlı olan milletlerin durumlarının ne kadar nâzik olduğunu ispatlar; hele bu adam bir dâhiye” demişti. *New-York Herald Tribune* Gazetesi de şunları yazmıştı:

“Atatürk, dalı budağı koparılmış bir eski devletin kütüğünü teslim aldı: çürümüş ve can çekişen bir devlet. Bundan, sapasağlam kuruluşu, kısmen modernleşmiş, her türlü yabancı vesayetinden kurtarılmış olan ve dünyada bir pozisyonu bulunan yeni bir devlet yarattı. Eseri yaşarsa bu devletin dünyadaki durumu bir gün dışarda da hissedilecektir.

Eseri yaşayacak mıdır?

Türkiye'nin durumuna bakarak diğer diktatörlüklere uygulanabilecek sonuçlar çıkarmak belki doğru değildir. Ama, yepyeni ve örnek bir yönetim metodu getirmiş olan bu adamın ölümünden sonra, birçok kimse bu sorunun karşılığını merakla bekleyecektir.”³⁷⁵

République adlı Fransız Gazetesi de, Suriye basınında Atatürk'ün ölümünün nasıl yankı yaptığını kısaca anlattı. Ölüm haberi Şam'da heyecanla karşılanmıştı. Suriyeliler, Gazi'yi Doğu'nun en büyük siması sayıyorlardı. Suriye gazeteleri de Atatürk'e saygı göstermişler, O'nun cesaretini ve enerjisini övmüşlerdi³⁷⁶.

Yine 12 Kasım günlü *République* Gazetesi'nde Atatürk Türkiye'si'nin ekonomisi üzerine bir makale vardı. Şimdiye kadar Fransız gazeteleri daha çok Atatürk'ün kişiliği, askerliği, sosyal ve siyasal alandaki devrimleri üzerinde durmuşlar, ama Kemalizm'in ekonomik yönüne pek eğilmemişlerdi. Bu defa Sammy Béracha imzasıyla bu konuda bir yazı kaleme alınmıştı. Yazı “Atatürk'ün mirası: Devlet bankalarının yönetilen bir ekonomi” başlığını taşıyordu. Yazar, önce Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisine kısaca bir göz atıyordu: Güçlü zamanlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun asıl gücü ekonomiye dayanmaktaydı. Yeni zamanın terimiyle, ileri zamanlarında Osmanlı Devleti bir otarşiye sahipti, yani kendi ihtiyaçlarını kendisi giderebiliyordu. Gıda bakımından otarşi, iki kıtada bir büyük ordu beslemeye yetiyordu. O zamanlar Osmanlı sanayii de her alanda ileriye, bir iktisadî bağımsızlık sağlıyordu ve imparatorluğun asıl gücü buydu. Osmanlı maliyesi ve vergi sistemi de diğer ülkelere örnek olabilecek bir seviyedeydi. O devirlerdeki bütün ihtiyaçları giderebiliyordu. Ama zamanla durum değişmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü, ekonomik

³⁷⁵ Nakleden: *Le Petit Journal*, 12.11.1938.

³⁷⁶ *La République*, 12.11.1938.

gücünün gerilemesiyle at başı beraber yürümüştü. Birinci Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı İmparatorluğu artık iktisadi bakımdan tamamen geri bir ülkeydi. Sanayi devrimine, kapitalizme ayak uyduramamıştı. Yalnız hammadde ihraç ediyor, buna karşılık ihtiyacı olan hemen hemen bütün mamul maddeleri dışardan ithal etmek zorundaydı. 1913 yılında, bütün İmparatorluğun sanayisi şu kadarcıktı: Tarım sanayiinde 76, seramik sanayiinde 20, dericilik sanayiinde 12, orman sanayiinde 19, tekstil sanayiinde 75, kimya sanayiinde 12 fabrikası kuruluş vardı. Tabii bu cılız sanayi bütün ülkeye yetecek düzeyde olmaktan çok uzaktı.

Mustafa Kemal ülkeyi kurtardığı zaman, bu cılız sanayii de ayakta bulamamıştı. Bu nedenle, tarımda zenginleşmek ve ayrıca sanayileşmek, Kemalizm'in başlıca amaçları olmuştu. Yeni rejimi kurar kurmaz Atatürk, "köylüler efendimizdir" derken, tarımı zenginleştirme amacı güdüyordu. Gerçekten köy, memleketin zenginlik kaynaklarından biriydi. Bu rejimin ilkesi "köylüye toprak" sözünde toplanmıştı. Kemal Atatürk, bir yandan modern tarımı teşvik ederken, aynı zamanda tarım kooperatiflerinin geliştirilmesini de arzuluyordu. Modern Devlet Çiftlikleri kurulmuştu. Gerek alet ve edevat, gerek üretim bakımlarından bu çiftliklere tek türlü bir ahenk sağlanmıştı. Türkiye'de özel toprak mülkiyeti esastır, kolektivizm yoktur; ama tarımın toplum yararına geliştirilmesi amacı güdülür ve Ziraat Bankası bu amaçla krediler açar. Bu banka, Türk tarımının kaderine hükmeden bir devlet bankasıdır. Tarımla ilgili bütün eserlerin, tarım okullarının, siloların, sulama tesislerinin ve bu konulardaki yeniliklerin arkasında hep Ziraat Bankası vardır. Bu banka aracılığıyla, Türk tarımının gerçek şefi devlettir.

Bunları söyledikten sonra yazar, Kemalizm'in devletçi ekonomisini anlatmaya devam ediyor ve yine özetle şöyle diyordu:

Yalnız tarım alanında değil, ekonominin bütün dallarını kapsayan çeşitli alanlarda da birer devlet bankası vardı. 1925 yılında bir Sanayi ve Maden Bankası kurulmuştu ve bu banka yeni doğan endüstriye ilk hamleyi yaptırmıştı. O banka aracılığıyla ayakkabı sanayii kurulmuş, yeni tekstil fabrikaları açılmış, şeker fabrikaları yapılmış ve elektrifikasyona gidilmişti. 1937 yılında Atatürk, Sanayii Teşvik Kanunu'nu çıkartmış, bunun sayesinde yeni yeni sanayi tesisleri kurulmuştu. Sonra Sanayi ve Maden Bankası ikiye bölünmüş, daha sonra, 1933'te kurulan Sümerbank bunları yutmuştu. Sümerbank gerçek bir devlet kuruluşudur. 1933-1938 yıllarını kapsayan beş yıllık planın uygulanmasına hizmet etmişti. Özellikle dokuma sanayiine, maden sanayiine, selüloz sanayiine, kimya sanayiine

ve seramik sanayiine önem verilmişti. Beş yıllık planın uygulanmasından sonra ithalâtın dörtte bir oranında azalacağı umuluyordu.

Yine sanayileşme ve devletçilik düşüncesiyle Atatürk Etibank'ı kurdu-muştu, bununla madencilik alanındaki devlet iktisadî teşebbüsleri finanse ediliyordu. Denizbank ise, limanların, tersanelerin, denizyollarının işletil-mesi amacına yönelmişti. Atatürk ayrıca, eski rejimin imtiyaz verdiği bütün yabancı şirketleri peyderpey satın aldırmişti. Halefler O'nun eserini yaşatacaklardı. Kemalizm sisteminin orijinalliği, dört beş devlet bankası yoluyla güdümlü bir ekonomi kurmuş olmasıydı....³⁷⁷

République Gazetesi'nde bu yazıdan başka, J.M. Blanchet imzasıyla, "Türkiye'nin kurtarıcısı demokrat diktatör Kemal Atatürk" başlıklı bir başka yazı daha yayınlandı. Yazıda Kemalist Devrimler anlatılıyor ve Atatürk'ün demokrat ruhlu bir Devlet Başkanı olduğu belirtiliyordu. Önce, Cumhuriyet'in kuruluşu ve Atatürk'ün çizdiği amaçlar kısaca özet-leniyordu: 29 Ekim 1923'te yeni Türkiye Devleti'ne kesin bir biçim veril-miş, Cumhuriyet ilan edilmişti. Cumhurbaşkanlığı'na seçilen Gazi, ilk ko-nuşmalarında ulaşılacak hedefleri göstermişti. Türkiye, zengin ve mutlu hale getirilecekti. Yüksek bir uygarlık düzeyine ulaştırılacaktı. Bunun için yepyeni bir zihniyet ve ciddiyetle çalışmak gerekiyordu. Türkiye'nin emeli uygar bir ülke olmaktı. Uygarlık yolunda başarılı olabilmek için yenileş-mek gerekiyordu...

Bunları söyledikten sonra yazar devam ediyor ve şöyle yazıyordu:

"Mustafa Kemal, çizdiği programı madde madde gerçekleştirdi. Artık işe yaramayan geçmişi silip süpürdü; sebat gücü, cesaret, enerji ile eski Osmanlı İmparatorluğu toprağı üzerinde yepyeni bir millet yarattı. Önce yeni bir mistik yaratmakla işe koyuldu. O'nun etrafına toplanan yenilikçi ve öncü bir ekip, yine O'nun güçlü itiş ve dinamizmi ile yurdun çehresi-ni değiştirdi.

Gazi haremeleri açtı, çarşafı kaldırdı, fesi yasakladı, ailede ve devlette kadınların erkeklerle eşitliğini sağladı... Bunları yapabilmek için birçok önyargıları yenmek, ecdattan kalma geleneklerle savaşmak zorunda kaldı.

Ama Mustafa Kemal daha da ileri gitti. Din ve dünya işlerini birbi-rinden ayırdı. Müminler için yine kutsal olan Kuran'ı, yalnız bir din kita-bı olarak bıraktı ve onun insanların sivil hayatı üzerindeki etkilerini gider-

³⁷⁷ Sammy Béracha, "L'héritage de Kemal Atatürk: une économie dirigée par des banques d'Etat", *La République*, 12.11.1938.

di. Şeriat kanunlarını kaldırarak, çok kadınla evliliği yasaklayarak şahsi statüleri değiştirmeye kadar gitti.

Dün bu sütunlarda Pierre Dominique, modern Türkiye'nin Şefi'nin okulları laikleştirdiğini hatırlattı. O ayrıca takvimi değiştirdi, eski alfabeyi kaldırdı ve toplum düzeninde, sağlık alanında öyle tedbirler aldı ki, birkaç yıl içinde halkının ruhunu değiştirdi.

Yüzyıllık gelenekleri yıkmak, milyonlarca insanın uyuşuk durgunluğunu sarsmak, ağır altın boyunduruğu kırmak, can çekişen ülkeyi gençleştirmek ve o ülkeyi bir kuşaktan az bir zaman içinde büyük devletler arasına sokmak... İşte, böyle bir devrimcinin insanı şaşkırtan kişiliği üzerinde durmayı gerektiren noktalardan bazıları.

Savaş sonrasında Avrupa'nın ilk diktatörünün değişik, meraklı siması, üzerinde yeteri kadar yazabilmek için burada pek yerimiz yok. Diktatördü ama, ölmeden önce, kendi deyimiyle "dünyaya şahıs iktidarının zararlı örneğini vermek istemeyen" bir diktatördü. Ve Ankara Meclisi içinde bir muhalefet partisi kurdu, başına da o zaman Paris Büyükelçisi olan Fethi Bey'i getirdi. Doğu'da eşsiz bir denemdir bu. Kabul edilir ki, tâ tarihin en eski devirlerinden beri Doğu'da iktidar paylaşamazdı...

Gazi, görünüşüne rağmen kendi rejiminin hür ve parlamenter bir Cumhuriyet olduğunu söyleyebilirdi.

Atatürk'ün eseri her alanda büyüktür. Bu eseri gerçekleştirmek, halkı sömürenlerin tekelinde bulunan, güçlü bir dine cephe aldığı için pek güç olmuştur.

Kemal Atatürk gibi gerçek bir kahramana belki bir tek sitemde bulunulabilir: O da bizim Batı uygarlığının değerine pek fazla inanmış olmasıdır.

Bu konuda hükmü ancak Tarih verecektir. En büyük insanlardan biri olarak O'nun adını hatırlayacak olan Tarih."³⁷⁸

Fransız Gazetecisi Jean-Marie Blanchet, Atatürk Devrimlerini anlatırken ilginç noktalara değiniyordu. Atatürk'ün büyük bir adam olduğuna, eserinin de o ölçüde büyük ve önemli olduğuna yazarın hiç kuşkusu yoktur. Yalnız yazarın kafasında bir tek soru vardır: Acaba Batı uygarlığı, Atatürk'ün inandığı kadar değerli miydi? Bu konuda da yazar kesin bir

³⁷⁸ Jean-Marie Blanchet, "KEMAL ATATÜRK, Dictateur démocrate et rédempteur de la Turquie", *La République*, 12.11.1938.

yargıda bulunmamakta, son sözü Tarihin söyleyeceğini belirtmektedir. Böyle bir soru sorarken yazar, belki de iki dünya savaşı arasında epeyce yaygın olan karamsar felsefenin de biraz etkisi altındaydı. *Untergang des Abendlandes* gibi karamsar eserlerin Batı uygarlığının gerileyip çökmekte olduğunu ileri sürdükleri, Avrupa kamuoyunu oldukça etkiledikleri ve hatta Nazizm ve Faşizm gibi diktatörlüklerin doğuşunu besledikleri bir dönemde Atatürk'ün Türkiye'yi batılılaştırmaya doğru götürmesi bazı kimselere çelişik gibi görünmüş olmasına pek şaşmamak gerekir. Atatürk karamsar değildi. Türkiye'nin batılılaşacağına, ileri bir uygarlık düzeyine ulaşacağına inanıyordu. Karamsar filozofların etkisi altında kalıp Almanya'da ve İtalya'da görüldüğü gibi bir diktatörlük rejimi kurması da beklenemezdi. Fransız yazarının da belirttiği gibi Atatürk, aslında demokrat ruhlu bir kimseydi. Türkiye'yi demokrasiye hazırlamak için çalışmıştı. Haklı mıydı, değil miydi? Elbette son sözü Tarih söyleyecekti. Ama herhalde Tarih, Kemal Atatürk'ün gelmiş geçmiş en büyük simalardan biri olduğunu daima hatırlayacaktı.

12 Kasım tarihli *Temps* Gazetesi'nde de, İnönü'nün Cumhurbaşkanı seçilmesi haberlerinden başka, doğrudan Atatürk'le ilgili haberler geniş yer tutuyordu. "Kemal Atatürk'ün Ölümü" genel başlığı altında gazete, Türk Hükümeti'nce yayınlanmış bildirinin tam metnini, Fransa Cumhurbaşkanı'nın taziyet telgrafını, Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği'ne gelip taziyede bulunanların listesini, Londra basınının Atatürk'ün ölümü üzerine yaptığı yayınları, Almanya'dan ve Sovyetler Birliği'nden Ankara'ya çekilmiş sempati mesajlarını veriyordu. Gazete ayrıca Atatürk için muazzam bir cenaze töreni yapılacağını bildiriyordu³⁷⁹. Bu konu ayrı bir bölümde ele alınacaktır.

13 Kasım 1938 tarihli Paris gazetelerinde yine 20 kadar yazı ve haber vardı. Bunların çoğu Atatürk için yapılacak cenaze töreniyle ilgili haberlerdi. Yeni Cumhurbaşkanı İnönü ile yeni Türk kabinesi konusunda da birkaç haber ve yazı çıkmıştı. Birkaç Fransız gazetesi, Ankara'nın adının "Atatürk" olarak değiştirildiğine dair bir İstanbul telgrafı yayınladılar. Bu haberde, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, yeni Türkiye'nin kurucusu Atatürk'e ebedi bir saygı nişanesi olarak Başkent Ankara'nın "Atatürk" olarak adının değiştirilmesi hakkında oybirliği ile bir karar aldığı bildiriliyordu³⁸⁰.

Petit Journal Gazetesi'nin 13 Kasım tarihli sayısında, Jean Lecoq'un "Kemal'in Heykelleri" başlıklı bir yazısı vardı. Yazar önce heykel bakımın-

³⁷⁹ "La Mort de Kemal Atatürk", *Le Temps*, 12.11.1938.

³⁸⁰ *L'Homme Libre, Le Journal des Débats, Le Soir, Le Temps*, 13.11.1938.

dan Müslüman ülkelerinin durumuna değiniyordu. Müslüman ülkelerde dolaşanlar, camileri, sarayları, çeşitli anıtları görenler, oralarda hiçbir insan heykeli bulunmadığını farkedeler. Muhammed öyle istemiştir. İslâm da insan heykeli kesinlikle yasaktır. Avrupa'nın meydanlarını, köşebaşlarını, sokaklarını dolduran sayısız bronz ve mermer heykellere İslâm diyarında rastlanmaz. Kemal Atatürk'ün iradesiyle yapılan büyük devrime kadar Türkiye'de de durum buydu. Bunları söyledikten sonra yazar şöyle devam ediyordu:

“Bin üç yüz yıl boyunca Muhammed'in iradesine dikkatle saygı gösterildi. İslâm ülkelerinde bir tek heykel, bir tek büst dikilmedi. Ama Kemal'in kanunlarda ve örflerde yaptığı büyük reform ile, diğer birçok kanunlarla birlikte bu kanun da (heykel yasağı da) kaldırıldı. Türkiye batı uygarlığına doğru dev adımlarla ilerledi ve kendisini geçmişe bağlayan bağları hiç tereddüt etmeden kopardı. Türkler bu modernizme direnmek şöyle dursun, vatanın yenileştiricisi Gazi'ye minnettarlık ve hayranlıklarını göstermek için meydanlarda O'nun heykellerini diktiler.

Hayatlarında heykellerinin dikildiğini gören insanlar seyrektiler. Bizim Clemenceau bunu bir defa görebildi, Kemal iki defa. 1926 yılında, Haliç'e girişte, Sarayburnu Parkı'nda Kemal'in ayakta bir heykeli dikildi. Bunun için gönüllü olarak halk 45.000 lira toplamıştı. O zamandan beri O'nun bir heykeli daha dikildi, bu defaki at üzerindedir.

Bu heykel, XIV. Louis gibi Kemal'i şaha kalkmış bir at üzerinde temsil etmektedir. Oysa şahlanmış at “Eski Türklerin” sembolüydü. “Eski Türkler” boş yere şahlandırılmıştı; Kemal, ata boyun eğdirdiği gibi onlara da boyun eğdirmişti. Hiçbir şey O'nun iradesine karşı gelemedi. O öyle istediği içindir ki, Türkler çok kadınla evlenmekten vazgeçtiler; Muhammed'in kanunlarına rağmen kadınların sosyal ve siyasal eşitliğine razı oldular; en çok riayet edilen Kur'an geleneklerini bile feda ettiler.

Hiçbir halk, tarihin hiçbir devrinde, bu kadar çabucak ve bile bile eski geleneklerinden vazgeçmiş değildir. Ve bunun için bir tek adamın iradesi kâfi geldi.

İtiraf ediniz ki, böyle bir mucizenin yaratıcısını kutlamak için iki heykel çok değildir.”³⁸¹

Bunları söyleyen Fransız yazarı yalnız bir noktada yanılmıştı: Atatürk'ün 1938'e kadar dikilmiş olan heykelleri iki tanecik değildi. İtal-

³⁸¹ “Le billet de Jeun Lecoq: Les Statues de Kemal”, *Le Petit Journal*, 13.11.1938.

yan Profesörü Heykeltraş Canonica ile Avusturyalı heykeltraş Krippel, Atatürk'ün sağlığında Türkiye'de epeyce Gazi ve Zafer heykelleri dikmişlerdi. Ankara'da Ulus ve Zafer Meydanlarındaki heykellerden başka İstanbul'da Sarayburnu'nda ve Taksim Meydanı'ndaki heykeller ilk dikilenler olmuştu. Yine Ankara'da Güven Anıtı, Samsun, Konya ve Afyon'daki heykeller hep Atatürk'ün sağlığında yapılmıştı. Türk Milleti, vatanın kurtarıcısına, devrimlerin yaratıcısına olan bağlılık, minnettarlık ve ebedi saygı duygularını O'nun heykellerini yükselterek de göstermeye çalışmıştı. 1930'larda yabancı heykeltraşlara yaptırılan heykellerden sonra, yeni yeni yetişen Türk sanatkarlarının yaptıkları heykelleri de anmak gerekir.

Petit Parisien Gazetesi'nin 13 Kasım 1938 tarihli sayısında Maurice Prax imzasıyla ilginç bir fıkra yayınlanmıştı. Bu eski gazetecinin "Hem nalına hem mihına" diye bir köşesi vardı gazetede. Fıkra o köşede yayınlandı. Fıkranın başlığı: "Mustafa Kemal bir mankafa sayıldığı günlerde" idi. "Mankafa" sözcüğünü yazar tırnak içine almıştı. Maurice Prax tâ 1919'larda Atatürk'ü nasıl, nerede tanıdığını anlatıyordu. Fıkra şuydu:

"Hiç böbürlenmiyorum. Ama bir gazetecinin Kemal Atatürk ile yaptığı ilk mülâkat, şüphesiz ki *Petit Parisien*'de benim imzamlı yayınlanmıştır. Gerçekten bu tâ Ocak 1919'daydı. Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk o zaman General Mustafa Kemal idi, açıktaydı.

General, benim gibi Pera Palas'ta kalıyordu; oldukça içine kapalı, oldukça gizli yaşıyordu; birkaç genç subaydan başka kimseyi kabul etmiyordu; bütün zamanını okumaya ve düşünmeye ayırmış görünüyordu...

General Mustafa Kemal'den bir mülâkat istemeyi bana, zeki, alçak gönüllü ve saygılı bir Fransız olan Pera Palas Müdürü yiğit Montagnon öğütledi.

Montagnon bana:

— Sizi temin ederim ki, pek enteresan bir adamdır, dedi.

General beni kibar ve soğuk bir nezaketle kabul etti. O'nun olağanüstü gözleri -çelik gözleri- enerjik ve donuk çehresi beni hemen etkiledi. Bana sert bir açık yüreklilikle ve tamamen askerce şunları söyledi:

— Ben size herkesin söylediğini söylemeyeceğim... Bugün yenilmiş ve yıkılmış olarak, Almanların müttefikleri olmamızdan pişmanlık duyduğumuzu söylemeyeceğim... Ben şunu söyleyeceğim ki, Almanların kollarına düşmüşsek bu, sizin memleketinizin hatasıdır, bize karşı kıskanç, açgözlü,

doymak bilmeyen bir politika gütmüş olan Fransa'nın hatasıdır. Bu sözlerim, burada tanıdığımız Alman askerî şeflerine karşı pek az saygı duyduğumu söylememe de engel değildir...

General Mustafa Kemal benim önümde uzun uzun, sert bir biçimde şikâyetlerini ve hayal kırıklıklarını sayıp döktü, daha sonraki günlerde kendisini sık sık gördüm... Kimi zamanlar aynı masada birlikte yemek yedik. Montagnon bize kendi usulüyle küçük bir pilâv hazırlardı!...

... Hâlâ gülerim: General Mustafa Kemal ile mülâkat yaptıktan sonra bu mülâkatı hatırını sayarak bizim Türkiye'deki Yüksek Komiserimize, Amiral Amet'nin halefi olan parlak diplomatımıza bildirdim.

Parlak diplomat bana kakkahayla güldü:

— İlâhi beyciğim, o General Mustafa Kemal ile gevezelik etmek de nereden kafanıza esti! O mankafanın tekidir! Burada onun esamisi okunmaz! dedi.

General Mustafa Kemal'in çok enterasan, çok zeki ve çok çekici bir adam olduğuna dair bizim temsilcimizi -ki kendisi onunla hiç karşılaşmamıştı- ikna etmek için boş yere çabaladım.

İki ay sonra Kemal dünyayı şaşırtıyor ve bütün Avrupa'ya meydan okuyordu..."³⁸²

Bu ilginç anısını anlatan Fransız Gazetecisi Maurice Prax, Mütâreke günlerinde Mustafa Kemal Paşa'yı "mankafa" diye vasıflandırmış olan "parlak" Fransız diplomatının adını vermemektedir. Yalnız bunun o zaman İstanbul'da Fransız Yüksek Komiseri bulunan kişi olduğunu belirtmektedir. 1919 yılında Fransa'nın İstanbul Yüksek Komiseri M. Defrance'dir. Kim olursa olsun, Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkleri ve Mustafa Kemal'i anlayamayan Batılı "mankafa" diplomatlar ve devlet adamları yüzünden Türkiye çok çekmiştir. Burunlarının dibindeki gelişmeleri kavramaktan, insanları anlamaktan âciz olan birçok yabancı kodaman yüzünden çok Türk kanı akıtılmış ve Türk'ün özyurdu Anadolu'nun yeni-baştan fethi Türklere çok pahalıya mal olmuştur. Şimdi, o Büyük Adam'ın arkasından anılar ortaya dökülüyor, geçten geç Büyük Ölü'ye saygı gösteriliyordu. Kabul etmek gerekir ki, her şeye rağmen Fransız basını şimdi Atatürk'e saygıda kusur etmiyor, elinden geldiği, dilinin döndüğü kadarıyla O'nun büyüklüğünü dile getirmeye çalışıyordu.

³⁸² Maurice PRAX, "Quand Mustapha Kemal n'était considéré que comme une "gache" *Le Petit Parisien*, 13.11.1938.

13 Kasım günü bazı Fransız gazeteleri, Türk gençliğinin Atatürk'e ve devrimlerine bağlılığını bir kez daha belirttiğini bildirdiler. Üniversite gençleri Cumhuriyet Anıtı önünde bir kez daha toplanmışlar ve Atatürk'ün gençliğe emanet ettiği Cumhuriyet'e bağlılıklarını tazelemişlerdi. Üniversite gençleri Atatürk'ü taparcasına seviyorlardı ve Kemalizm'e, Cumhuriyet ilkerine yürekten bağlıydılar³⁸³.

Fransa'nın Ankara Büyükelçisi M. Ponsot, Türkiye'den ayrılmak üzereyken "Cumhuriyet" Gazetesi'ne Atatürk konusunda bir demeç vermişti. Bu demeç, özetle, 14 Kasım günlü *Le Jour Echo de Paris* Gazetesi'nde de yayınlandı. Büyükelçi, "Fransa bakımından Atatürk, her zaman prestijle çevrili kalacaktır" diyordu. Büyük Ölü'nün askerliğini, devlet adamlığını övüyordu. Türkiye'nin Atatürk'ün izinde yürüyeceğini, başarılarını ve refahını sürdüreceğini söylüyordu³⁸⁴.

14 Kasım'ı izleyen günlerde Fransız gazetelerinde Atatürk'le ilgili yazılar daha çok cenaze töreni hazırlıkları konusunda toplanıyordu. Atatürk'ün kişiliğine, eserlerine ayrılmış yazılar daha seyrekti.

15 Kasım günü Fransa Millet Meclisi Başkanı M. Edouard Herriot, Belley'de Cumhuriyetçilik üzerine bir konferans vermiş ve Atatürk'ün övgüsünü de yapmıştı. M. Herriot, eski Fransız Başbakanlarındandı. Sağlığında Atatürk'ü ziyaret etmişti. O'nun özellikle Lâiklik ve Cumhuriyetçiliğine hayrandı. Konferansında Büyük Ölü'nün hatırasını anmadan geçmemişti. Bu konferanstan uzunca parçalar 16 Kasım günlü *Ere Nouvelle* Gazetesi'nde yayınlandı. M. Herriot, Büyük Atatürk'ün gereği gibi anlamamış olduğunu söylüyor, gerek iç gerek dış politikadaki "miyopları" yeriordu: "Ön yargılar yüzünden iyi anlamamış bir Büyük Adam'ın ölümünü haber aldık. Gerek dış, gerek iç politikada miyopça davranışlar vardır. Sözü ettiğim adam, Türkiye Cumhuriyeti'nin başında fevkalâde bir eser gerçekleştirdi. O'nun bir diktatör olduğu söylendi. Kendisi, Padişahlıktan ve Halifelikten vazgeçmişti, yalnız Cumhurbaşkanı olmak şerefini yüklenmişti. O'nun hakkında diktatörlükten söz etmek, hürriyete kavuşturmuş olduğu büyük bir halkı kızdırmak olur... 1933 yılında Mustafa Kemal'i, Atatürk'ü, ziyaret ettiğim zaman O'nun bana ilk sözü şu oldu: "Ben bir lâikim." Bu sözlerin bütün anlamını hissediyorum..."³⁸⁵

³⁸³ "(En Turquie) La Jeunesse universitaire proclamera a nouveau sa fidélité à la République", *La République*, 13.11.1938.

³⁸⁴ "Ataturk restera pour la France entouré de prestige", *Le Jour-L'Echo de Paris*, 14.11.1938.

³⁸⁵ "Herriot parle à Belley", *L'Ere Nouvelle*, 16.11.1938.

16 Kasım 1938 tarihli *Le Soir* Gazetesi'nde, Kont Sforza'nın önemli bir yazısı yayımlandı. Gazete bunu "Kemal Atatürk. Söz Kont Sforza'nın" başlığı altında, dört sütunda verdi. Telif hakkı satın alınmış, yazının kısmen olsun başka yerde yayımlanamayacağı da belirtilmişti. Gazete, Sforza'nın yazısını şu sözlerle okuyucularına sunmuştu:

"21 Kasım günü Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün millî cenaze töreni yapılacaktır. Bütün ülkelerin temsilcileri bu muazzam cenaze töreninde hazır bulunacaklardır. Fransa'yı temsil etmek üzere de M. Albert Sarraut seçildi.

Atatürk'ü çok yakından tanımış tek Avrupa devlet adamı olması dolayısıyla, Kont Sforza'dan, yeni Türkiye'nin kurucusu hakkındaki anılarını rica ettik. Gerçekten Kont Sforza, 1919 yılında İngilizlerce sürgüne gönderilmekten Kemal'i kurtarmış olan kimsedir. Burada Kont Sforza, Türkiye'nin Araplarla ilişkilerinin nasıl olması gerektiği konusunda Atatürk'ün görüşlerini ilk defa açıklamaktadır. Arap dünyasında kaynaşmaların arttığı bir sırada bu yazı daha da büyük ilgiyle okunacaktır."

Yazıda Kont Sforza, Atatürk'ü şöyle anlatır:

"Muzaffer general, devlet kurucusu, kuruluşundan son nefesine kadar o Devletin Başkanı, sürekli olarak vatandaşlarının mutlak güvenini kazanmış bir insan. Bu ne olağanüstü bir başardır!

Bu kadarını herkes görür. Ama Kemal Atatürk'ün durumu daha da olağanüstüdür; aslında O, tarihte eşsizdir. (en vérité il est unique dans l'histoire) Kemal, eserini yaratmış, bunu barış içinde geliştirmiş, kökleştirdiğini gözleriyle görmüş olarak, şöhretinin ve gücünün zirvesinde, kendi yatağında, bütün Türk halkının gerçek üzüntüleri içinde hayata gözlerini kapamış olan tek diktatördür. O'nunkine kıyasla, bir Cromwell'in, bir Washington'un, bir Bonapart'ın, bir Cavour'un, bir Bismarck'ın... meslekleri ne kadar kısa ömürlü menkıbelerdir. Öyleyse Kemal'in başarısının sırrı neydi? Tarih her zaman pek karışık bir şeydir; Kemal Atatürk'ün böylesine olağanüstü zaferinin asıl ve temel nedenini, kanaatimce, belirtmeden önce, Türk kahramanının girişimlerine yardım eden olayları hatırlamak gerekir.

Eski İslâm sadakatı yerine bir Türk vatansızlığının uyanışı, Kemal'in siyasal başarısının başlangıcıyla aynı zamana rastla-

dı ve adeta bilinçsizce O'nun eseriyle bütünleşti. Kutsal Cermen İmparatorluğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu da asla millî bir devlet değildi. Ancak XIX. yüzyıldadır ki, - yani Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan, Romanya arka arkaya Babıâli'nin egemenliğinden kurtulduktan sonradır ki- Türk Anadolu, İmparatorluğun merkezi olmaya başladı. XX. yüzyılın başında edebiyat da işe karıştı. Diyarbakırlı bir Türk olan Ziya (Gökalp), Kur'an'ı Arapça'dan Türkçe'ye çevirmek fikrini ortaya atmış, bütün camilerden Arapça yazıların kazınması için ateşli çağrılarda bulunmuştu ve Kemal'in öğrenim yaptığı Selânik'te "temiz Türkçe" kampanyasını açmıştı. O sıralarda gencecik bir diplomat olarak Türkiye'de bulunuyordum. Daha sonra Kemal'i tanıdım; bu akımın O'nun gençlik heyecanını uyandırmış olduğunu duyunca şaşmadım.

Wilson, Lloyd George ve Celemenceau ile birlikte belki hatalarının en ağırını işledi ve Mayıs 1919'da Yunanlıların İzmir'i almalarına mücade etti. Çanakkale'de İngiliz-Fransız ordularına karşı büyük başarısıyla ün yapmış olan genç Kemal, o zaman İstanbul'da hiç kimsenin düşünmeye bile cesaret edemeyeceği bir şeye tek başına karar verdi: Türkiye, Yunanistan'a ve gerekirse İtilâf Devletlerine karşı direnecektir.

Doğuştan hatip olan Kemal, Samsun Camii'nde bir nutuk söyleyerek Türk halkına imdat çağrısında bulundu; bir hafta sonra nutku, Müslüman ülkelerde haberlerin yayıldığı o esrarengiz hızla yayıldı ve Türkiye'nin bütün camilerinde tekrarlandı. O sırada İstanbul'da İtalya Yüksek Komiseri olarak bulunuyordum, Sadrazam bana gelip dedi ki:

— Kendisini sevdiğinizi bilirim; ama O bir çılgındır, kendisini kurtarmak gerek. Sultan, geri dönmesi için kendisine emir verecek, döner dönmez İtalya'ya bir gezi yapmasına müsaade eder misiniz?

— O geri dönmeyecektir,

diye cevap verdim ve o anda zavallı Damad Ferid'in gözlerindeki dehşeti ve aynı zamanda hayranlığı okudum. Kendi kendime, genç asiye hiçbir Türk'ün karşı durmayacağını söyledim. Nitekim öyle oldu. Anadolu içlerinde Kemal'in çeteleri güçlendikçe kendisine katılan Türklerin sayısı artıyordu.

Bundan sonra artık Yunanistan'ın askerî yenilgisi, İtilâf Devletlerinin diplomatik yenilgileri Avrupa tarihinin birer parçası oldu. Bu konuda ma-

kale değil, kitap yazılır. Ben burada, kendi kanaatime göre, Kemal'in sürekli başarı sırrını belirtmekle yetineceğim; Sürekli başarı diyorum, çünkü asıl başarılar sürekli olanlardır. Bu sırrı belirtmek şu bakımdan da zahmete değer ki, Kemal'in metoduyla savaş sonrası öteki diktatörlerin metodları arasındaki derin fark da böylece kavranabilir. Diktatörler genellikle felâkete uğramaya mahkûmdurlar, çünkü bir prestij ve blöf politikası izlemek zorunda kalırlar. Yalnız Kemal, daha başa geçtiği ilk günde, İmparatorluğun Arap toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçtiğini ilân etme gücünü gösterebilmiştir ve üstelik sözünü tutmuştur ki, bu daha da ender görülen bir şeydir.”³⁸⁶ Kont Sforza Atatürk'ü anlatmaya devam ediyor:

“Trablusgarp (Sirenayka) Arapları konusunda Kemal ile yaptığım görüşme, psikolojik bakımından en ilginç anılarım arasındadır. İstanbul'da Yüksek Komiser olarak, Büyük Savaş'ta Bursa'ya sığınmış olan Sünnisi Şefi'nin Libya'ya geri dönmesi için görüşmeler yapıyordum. İtalyan egemenliğini sadakatle kabul etmesi şartıyla Sünnisi Şefine geniş otonomi teklif ediyordum. Ahmet el Sünnisi boyun eğmeye hazırды. Ama onun tarikati İslâm dünyasında pek güçlü olduğu için, Kemal'in hareketine engel olmayacağından emin olmak istiyordum. Kemal bana şöyle cevap verdi:

— İstediginizi yapınız; görüşmelerinizin başarısından pek memnun oldum; artık Araplardan söz etmek istemiyorum; Araplar üzerinde Türk egemenliğini sürdürmek bizim zayıf düşmemizin nedenlerinden biridir.

Kemal, daha sonra Türkiye'de pek güçlendiği zaman da bu görüşünü asla değiştirmedii. Bununla birlikte kendisini birçok kez yoklayanlar olmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu, Halifelik aracılığıyla artık çoktan çağdışı kalmış bir dünya politikası gütmeye iddiasındaydı. Türkiye'nin hakimi olmak, Türkiye'nin hakimi kalmak kararını veren Kemal, bir ülkenin tam bağımsızlığını sağlamanın en iyi çaresinin sınırlar ötesindeki entrikalara artık karışmamak olduğunu kavramıştı. Fatihler milletinin çocuğu olduğu halde, bazı Avrupa Devlet Şeflerinin hâlâ kavrayamadıkları şu gerçeği kavramakla Kemal, daha da büyük bir meziyet gösterdi: Toprak kazançları bir avantaj olmak şöyle dursun, tersine uzun sürede bir devleti batırır. Kemal şu derin düşünceyi kavramakla büsbütün büyük olduğunu göstermiştir: İmpa-

³⁸⁶ “La parole est à... M. le comte Sforza: Kemal Atatürk”, *Le Soir*, 16.11.1938.

ratorluk Türkiye'si, Avrupa ile Asya arasında kaderi belirsiz olan zayıf bir devletti; Cumhuriyet Türkiye'si ise, esas itibarıyla bir Anadolu Devleti olarak, bir ilerleme faktörü ve Asya sahnesinde önemli bir unsur olabilirdi.

Asya'da dolaşırken, yeni Türkiye'nin yükselen prestijini kaç defa gözlerimle görmüşümdür... Bütün bunlar Kemal'in eseridir ve yalnız Kemal'in. Eski kıtanın en ücra köşelerinde, belki ilk kez, devrimciye karşı muzaffer savaşıdan bin defa daha fazla hayranlık besleniyordu.

Bir dış belirti de Kemal'in diktatörlüğü ile savaş sonrasında öteki diktatörleri arasındaki derin ayrılığı göstermeye yardım eder. Demokrasinin dış biçimini dikkatle korumuş olduğu için Türkler Kemal'e minnettardılar. Doğuda uzun süre, hatta Abdülhamid döneminde bile yaşamış olanlar bilirler ki, Türkler derin eşitlikten yanadırlar. Sadrazam (Damad) Ferit Paşa'nın bana konağının bahçesinde anlattığı şu fıkrayı hâlâ hatırlarım: 1909 yılında Konyalı bir köylü, bir dilekçe vermek üzere Saray'a gelir ve Divanda vezirlerinin arasında oturan Padişahın yanına kadar çıkar. Ve köylü sadelikle sorar:

— Hanginiz Hünkâr?

En bireyci ve ilerici olan Türkler bile şunu hissettiler ki,.. Kemal'in diktatörlüğünün amacı, yeni bir hayata atılmak isteyen bir milletin başından Doğulu tipi otokrasi tehlikesini ebediyen uzaklaştırmaktır. Son defa kendisini gördüğüm zaman Kemal de bana şunları söylemiştir:

— Benim diktatörlüğümün tek bir amacı vardır, o da Türkler için yeni bir diktatörlüğü imkânsız hale getirmektir.

Batı Avrupa'da bu cümle çelişkili görülebilir. Ama Boğaz kıyısında söylenince hiç de öyle çelişkili değildi.

Ulusların kendi kendilerini kurtarmaları gereğine inanmış bir kimse olarak, o zaman açıkça şunu hissettim ki, Kemal'in cümlesi O'nun dudaklarında asla bir lâtife değildi, O, bana, düşündüğünü söylüyordu ve söylediklerini hararetle arzuluyordu.”³⁸⁷

Bu ilginç yazısında Kont Sforza, Atatürk'ün “sürekli başarısının sırrını” anlatmaya çalışırken önemli noktalara değinmektedir. Mustafa Kemal'in “zuhuru” anlatılırken tarihî koşullar, eksik, ama oldukça doğru değerlendirilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde, Balkan milletleri birer millî devlet kurup teker teker ayrıldıktan sonra, bir “Türk vatanseverliği”

³⁸⁷ *Ibid*

doğduğu ve genç Kemal'in bu akımdan etkilendiği elbette doğrudur. Atatürk'ün, Birinci Dünya Savaşı sonrasının öteki diktatörlerinden, başka bir deyimle Hitler'den, Mussolini'den tamamen farklı olduğunu söylerken de Kont Sforza doğru bir değerlendirme yapmıştır, denebilir. Atatürk, imparatorluktan millî devlet yaratmıştı; öteki diktatörler ise başına geçtikleri millî devletleri imparatorluk yapmaya çalışıyorlardı. Öteki diktatörler kendi ülkelerini demokrasiden diktatörlüğe götürmüşlerdi; Atatürk ise Türkiye'yi otokrasiden demokrasiye götürmeye çalışıyordu. Hangi yönden bakılırsa bakılsın Atatürk'ün yolu, amacı, ülküsü ötekilerden yüz seksen derece ayrıydı. Demek ki, Atatürk, diktatörlerle kıyas bile edilemezdi. Kont Sforza, Atatürk'e saygıda kusur etmeksizin, O'nu diktatörlerle kıyaslamıştı. Kontun diktatörler konusundaki kehaneti ise, İkinci Dünya Savaşı sonunda doğru çıkacaktı. Bir prestij ve blöf politikasına saplandıkları için diktatörlerin sonu felâket olacaktı. Atatürk ise başarısının zirvesinde, milletin gerçek sevgileri arasında ve kendi yatağında gözlerini kapamıştı. Araplar konusunda Atatürk'ün görüşü de O'nun milli devlet politikasının mantığına uygundu. Bu mantıktan ayrılması, Arap ülkeleri üzerinde hak iddia etmesi elbette beklenemezdi. Herhalde Kont Sforza, "O tarihte eşsizdir" derken Atatürk'ü övmüş olmuyor, sadece doğruyu söylüyordu.

17 Kasım 1938 tarihli *La Tribune des Nations* Gazetesi'nde André Clot imzasıyla "Mustafa Kemal ve yarınki Türkiye" başlıklı uzun bir yazı çıktı. Yazar, Atatürk'ün tam Birinci Dünya Savaşı sonrası barış düzeninin "temelden sarsıldığı" bir sırada öldüğünü belirttikten sonra bu olayın, Türkiye'nin iç ve dış politikasında ne gibi etkileri olabileceğini sormakla yazıya giriyordu. Ondan sonra Atatürk'ün kişiliği ve eserlerini anlatıyordu. Özetle şunları söylüyordu:

1919'da Türkiye, sözün gerçek anlamıyla batmış bulunuyordu. Lloyd George'lar Türkiye'yi haritadan silmek istiyorlardı. Mustafa Kemal'in böyle bir zamanda giriştiği ve başarıya ulaştırdığı Kurtuluş Savaşı'nın etkileri muazzam olmuştu. Türkiye, Büyük Savaş'ın yenilgisinden sonra ayağa kalkabilen ve Avrupa diplomasisini yenilgiye uğratan tek ülkeydi.

Zaferden sonra Mustafa Kemal üstüste bir seri reformlara girişmişti. 3 Mart 1924 günü Halifeliğin kaldırılması, "İnsanlık tarihinin büyük bir olayıydı". 680 yılından beri var olan ve 1513 yılından beri de Osmanlı Hanedanının tekelinde bulunan bu kuruluş ebediyen tarihe karışmıştı. Bu olayı "İstanbul'un fethi", "Viyana kuşatması", "Verdun Antlaşması" ayarında saymak gerekir. Halifeliğin kaldırılması, Muhammed'in devletinin

yeryüzünden silinmesi demekti. Bunun yankıları geniş olmuştu. Protestolar yükselmmişti. Ama Türkiye Cumhurbaşkanı bunlara aldırmamıştı. Mustafa Kemal, Türkiye'yi Yunanlılardan, kapitülasyonlardan, İngilizlerden, Fransızlardan ve şeriat kanunlarından kurtardıktan sonra yepyeni bir devlet yaratmıştı. Bu devlet, toprakları bakımından Asya Devleti olduğu halde, politikası ve uygarlığı bakımından bir Avrupa Devleti olmuştu. Atatürk, dinle devleti ayırmıştı. Avrupalılaştırmanın bir sembolü olarak şapka mecburiyetini koymuş, fesi attırmıştı. Çok kadınla evliliği kaldırmıştı. Kadınları peçeden kurtarmıştı. Arka arkaya şer'i mahkemeler kaldırılmış, tarikatler yasaklanmış, tekkeler kapatılmıştı. Türk milliyetçiliğinin Arap etkisine karşı bir tepkisi olarak Arap harfleri kaldırılıp, Latin alfabesi kabul edilmiştir. 1932 yılında Kur'an da Türkçe'ye çevirilmişti. Bütün bu tedbirler, "İslâm etkisinden bağımsız yeni bir Türkiye yaratmak amacı güdüyordu". Mustafa Kemal, "Türkiye Türklerindir" parolasını ortaya atmıştı. Bunun sonucu Yunanistan'dan 800.000 kadar Türk'ün mübadele yoluyla Türkiye'ye getirilmesi olmuştu. Aynı zamanda bu formül, Türkiye'nin Avrupa ülkelerinin ekonomik pençesinden kurtarılması anlamı taşıyordu. İmparatorluk zamanında Türkiye'nin demiryolları, madenleri, her çeşit şirketleri İngilizlerin, Fransızların, Almanların ellerindeydi. Atatürk, Türkiye'yi geniş ölçüde bu yabancı vesayetinden kurtarmıştı...

Bunları anlattıktan sonra André Clot, Türkiye'nin dış politikası üzerinde duruyordu:

Dış politikada Atatürk, bütün ülkelerle iyi ilişkiler kurup sürdürmek; ama bunu yaparken Türkiye'nin bağımsızlığından ayrılmamak ve hareket serbestliğini kaybettirmemek amacını gütmüştü. Bir ara çok sıkı olan Türk-Sovyet ilişkileri şimdi normaldi. Ankara'nın İngiltere ve Almanya'yla ilişkileri de iyiydi. Son olarak Türkiye bu iki ülkeyle ayrı ayrı önemli ekonomik anlaşmalar yapmıştı, bağımsızlığından ayrılmamaya ve yabancı etkisi altına girmemeye de dikkat etmişti. Türkiye'nin İtalya'yla ilişkileri ise "sadece iyi" idi. Roma Hükümeti'nin Anadolu konusundaki bazı açıklamaları bu ilişkilerin daha da iyi olmasına yardım etmemişti. Fransa ile Türkiye arasındaki Hatay anlaşmazlığı da Temmuz 1938'de giderilmişti. Aslında Türkiye'nin dış politikası daha çok Balkan Paketi ile Sadabat Paketi'ne dayanmaktaydı. Sadabat Paketi içinde yer alan Irak, Türkiye ile Arap dünyası arasında bir köprü rolü olacak gibi görünüyordu. Türkiye bu kanalla Ortadoğu ülkeleri arasındaki nüfuzunu yeniden geliştirmek amacı güdüyordu.

Özetle bunları da anlattıktan sonra yazar, Atatürk'ün ölümünden sonra laiklik politikasında bir gerileme olabileceğini, dış politikada Türki-

ye'nin daha ziyade Doğu'ya, İslâm dünyasına dönebileceğini söylemekte ve Atatürk'ün haleflerinin O'nun onbeş yıldır yürüdüğü doğru yoldan sapmamaları dileğinde bulunmaktadır³⁸⁸.

Atatürk'ün nâşının İstanbul'dan Ankara'ya ve geçici kabrine taşındığı günlerde Fransız basınında bol haberler vardı. Ama bunlar hep cenaze töreniyle ilgili haberlerdi. Bununla birlikte ara sıra yine doğrudan doğruya Atatürk konusunda yazılar çıktığı görülüyordu. 22 Kasım 1938 günü *Paris-Soir* Gazetesi'nde tanınmış yazar Emil Ludwig'in bir yazısı çıktı. Napoléon gibi bazı tarihi kişiler üzerine kitaplar yazmış olan Emil Ludwig, Ankara'ya gelip Atatürk'le de görüşmüştü. Gazetece telif hakkı satın alınmış olan yazıda, bu görüşme anlatılıyordu. Yazı "Atatürk bana dedi ki" başlığını taşıyordu. Yazar, görüşüp konuştuğu Atatürk'ü anlamaya ve anlatmaya çalışıyor ve şunları yazıyordu:

"Türk subayı üniformasıyla yirmi yıl önceki fotoğraflarına bakılırsa, ince çehreli Atatürk... o zaman biraz melânkolik görünüyordu. Yalnız fesiyle bıyığı savaşçı belirtiyi dışarı vururdu... Birkaç yıl önce kendisini ziyaret ettiğim zaman da Atatürk bu ince, nârin halinden birşey kaybetmemişti, yalnız, artık sivil giyiniyordu. Seyrekleşmiş saçlarıyla alındaki derin çizgiler, aradan geçen zaman içinde O'nun bütün yaşantısını ve yaptıklarını anlatıyordu.

Başkent'in kenarında bir tepeye tünemiş olan villası iddiasızdı, möbelleri, Türklerin Fransız stiline hayran oldukları dönemden kalmaydı. Hizmet ve muhafız personeli gerekli asgarî ölçüye indirilmişti.

Garip bir incelikle Atatürk, koyu loş bir köşeye oturdu, kendisini adeta göremiyordum; bana ise ışıkları büsbütün gözlerimi kamaştıran bir avizenin altında yer gösterdi. Ancak ara sıra sigarasını yakarken, kibrit ışığında O'nun yaşla zedelenmiş yüz çizgilerini birkaç saniye, yarı karanlıkta görebiliyordum. Açık mavi, biraz da cam gibi gözleri, hemen hemen tam hareketsiz hali, ve ciddî, boğuk, üstelik kısık sesi ile önce, kendisine yaklaşlamayacak bir kimse gibi görünüyordu.

Eselden pek çevik ve canlı olduğu halde sonraları durgun, düşünceli bir hal aldığı ve kimi zaman haftalarca asık yüzlü kaldığı bana önceden söylenmişti. Gerçekten, savaşın kahramanlık diye adlandırılan olaylarından birini deşerek konuşmaya girişmeseydim Atatürk, hiç kuşkusuz, soğuk bir ihtiyatı bütün görüşme boyunca sürdürecekti.

³⁸⁸ André Clot, "Mustapha Kemal et la Turquie de demain", *La Tribune des Nations*, 17.11.1938.

1916'da Gelibolu yakınında (sic) geçen o meşhur olayı bana objektif olarak tam bir kesinlikle anlattı:

—Karşımızda bulunan İngilizlerin, dedi, ateş için toplarını ayarlamaya heniz vakit bulamadıklarını biliyordum, öyleyse tehlike yoktu. Bu basit bir hesaptı ve ben yalnız elverişli bir andan yararlandım.

Bu vesileyle Gazi'nin bariz vasıflarından birini belirtmek uygun olur: O asla hayalci ve fantezist bir kimse değildi. Kendisi de sık sık bunu belirtir ve bundan gurur duyardı. Benim iki kitabımı Türkçe'ye çevirmişti ve Napoléon'la ilgili eserim konusunda kendi görüşlerini uzun uzun anlattı. O'nun kanaatince büyük Korsikalı'yı hayalleri mahvetmişti. Diyordu ki:

— İzlenen amaçlar asla kişisel olmamalıdır. Çağdışı kalmış sistemlere yapışık kalan, gelenekleri aşamayan bir kimse hiçbir zaman çağdaş bir devlet yaratamaz. Napoléon, kendisine ihanet ettiğini bile bile Fouché'yi yanında tuttu, sonra da bu şaşkınlıkla Fouché'nin amansız düşmanına kendisi saldırdı. Plansız işe girişmişti, geniş projeler yapmaya onu olaylar itiyordu. Demokrasinin zaferini altmış yıl geri itti.

Bu yargılar bana Gazi'nin siyasal programını anlattı... Kendi milletinden başka hiçbir millete güvenmeyecek kadar milliyetçi... Rakamla anlatılmayacak hiçbir şeyden hoşlanmaz. Mistiklerle, halifelerle, din adamlarıyla mücadelesinde harareti taraftarı olduğu akılcılığı hakim kılmaktadır. Şöyle demektedir:

— İlk defa Kur'anı Türkçe'ye çevirttim. Muhammed'in hayatını da. Halk bilsin... Günden güne camilerin boşaldığına şaşıyorsunuz, oysa kimse camileri kapatmayı düşünmüyor. Nedeni şudur ki, Türk aslında Müslüman değildir. Bu çoban millet yalnız güneşi, yıldızları, bulutları düşünür. Bu bakımdan, toprağın havaya bağlı olduğunu bilen öteki dünya çiftçilerinden hiç farkı yoktur. Türk, tabiatın başka bir şeye tapmaz.

— Bu konuda kendisinin, uygarlığımızın en aydın düşünürleriyle aynı fikirde olduğunu belirttim. Göthe buna "Tanrı-Tabiat" (Gott-Natur) derdi, dedim.

Felsefe yapan askerlerle hiçbir zaman tartışmaya girişmemek gerektiğini tecrübeyle bildiğim için, ayrıca konuk ve yabancı olduğumdan dolayı, konuyu değiştirdim:

— Milletin başında siz olmasaydınız bu reformları ve yenileşmeyi başaracak başkaları çıkar mıydı? dedim.

— Başkalarının ne düşündüklerini bilmiyorum. Bu reformları ve yenilikleri ben yaptığımı biliyorum, dedi.

Bize tercümanlık yapan Dışişleri Bakanı bu sözleri biraz zafer edası vererek çevirdi. Oysa ki Gazi bu sözleri sadelikle söylemişti ve bu pek hoşuma gitmişti....

Atatürk devam etti:

— Az önce ihtirastan söz ettiniz. Elbette ondan vazgeçilemez. Ama ihtiras hiçbir zaman kişisel olmamalı: Millî menfaat amacı gütmelidir. Şef, büyük kararlarını, dikkatle izleyip inceleyeceği millet hayatına dayanarak almalıdır. Saltanattan kurtulduktan sonra Meclisi topladım, Cumhurbaşkanı olarak imtiyazlarımdan, hatta cezaları affetme yetkimden bile vazgeçtim. Bütün yetki milletin, yani milletvekillerinin elindedir. Zannettiğinizden çok daha az aktifim. Örneğin Bakanım sorunuz, onun yetkisindeki işlere karışıyor muyum? Kendimi okumaya, incelemeye vermeye, Cumhurbaşkanlığından ve hatta ordu şefliğinden ayrılmaya hazırım.

— Ya Parti Başkanlığından?

— Ondan asla (vazgeçmem), Çünkü benim partim, elzem saydığım millî politikayı temsil eder.”³⁸⁹

Bu konuşmaları aktardıktan sonra Emil Ludwig devam ediyor:

“Gerçekten, memleketin siyasal hayatını iyi tanıyan yabancı gözlemciler oybirliğiyle şunu kabul etmektedirler ki, Atatürk, demokratik ilkeleri yürürlüğe koymak için çok şey yapmıştır. Bu O'nun mütevazî menşesine ve milletin “Atası” olma prestijine uygundur. 1924 yılında kendisine Padişahlık ve hatta Halifelik teklif edilmişti. Bu amaçla birçok Müslüman ülkelerinden Ankara'ya özel heyetler gelmişti... Ama Atatürk teklifleri reddetmişti. Bu bakımdan Napoléon'u yeriorsa, haklı olduğunu itiraf etmek gerekir.

Türkiye'nin her köşesinde O'nun resimleri görülür. Bir banknotu ışığa karşı tutunca filigranında Gazi'nin çizgileri göze çarpar, sembolik bir uyarı gibi. Kendisinden korkulduğunu söyleyince Atatürk şaşı :

³⁸⁹ Emil Ludwig, “Ataturk m'a dit”, *Paris-Soir*, 22.11.1938.

— Bu evin kapıcısına sorun, o bile benden korkmaz. Korku üzerine hiçbir iktidar kurulamaz. Top namlularına dayanan bir iktidar pek iğretidir... Bugün burada barışçı bir ülke görüyorsunuz. Bizim ülkemiz nüfusumuza göre fazlasıyla geniştir. Bugünkü topraklarımızdan bir metre kare bile fazla toprağa ihtiyacımız yoktur. Bütün ülkelerle barış ve hakemlik antlaşmalarını imzaladık. Ordumuzun görevi sadece saldırı halinde topraklarımızı korumaktır.

Atatürk bana Avrupalıların amansız bir düşmanı gibi göründü. Bu O'nu nâzik bir durumda bırakıyordu. Çünkü halkını ezen Batı boyunduruğunu kırabilmek için, Batı'ya kafa tutabilmek için gereken her şeyi yine aynı Batı'dan almak zorunda kalmıştı.... Bütün Türkler gibi ciddî olan Gazi bu çelişmeden hiç rahatsız olur gibi görünmedi ve O'nun realite duygusu, bazı etkilere keyfi bir sınır çizilebileceğine kendisini inandırır duruma getirmişti. Batı müziğinden söz ederken bu durum açıkça belirdi.

— Montesquieu'de okudum, dedi, bir milletin müzik zevkini hesaba katmadan o milleti kalkındırma olanağı yoktur. Çok haklı. Bu nedenledir ki müzik sanatını geliştirmeye çalışıyorum.

Kendisine, Avrupalıların kulaklarına göre doğu müziğinin hiçbir inceliği bulunmadığını ve anlayamadığımız tek doğu sanatının bu olduğunu söyledim. Bu müziğin Türk müziği olduğunu reddetti :

— O Bizans uyusukluğudur elbet! Bizim millî havalarımız ancak kırlarda, çobanların yanında dinlenilebilir.

— Öyleyse bu halk sanatı devamlı durgun ve ilerleyemeden kalmış olmuyor mu?

— Batı müziğinin şimdiki düzeyine erişebilmesi için ne kadar zaman harcadı?

— Dört yüzyıl kadar.

— Bu çok beklemek olacaktır. İşte bunun içindir ki, biz Avrupa müziğini almaya çalışıyoruz.

Bu reformcu adamın realite duygusu işte böyledir. Ve bana fotoğrafını imzalarken imzasının sonundaki "I" harfini aşağı doğru uzattığını görünce hiç şaşmadım : Atatürk sanki burada bile toprakla teması kaybetmemeye çalışıyor gibiydi."³⁹⁰

³⁹⁰ *Ibid.*

Alman yazarı Emil Ludwig de Atatürk'ü böyle görmüştü. Yazarın Atatürk'le ilgili başkaca yayınları bulunup bulunmadığını saptayamadık. Yalnız *Paris-Soir* Gazetesi'nde gördüğümüz bu yazısından anlaşıldığına göre yazar, Atatürk'le çeşitli konuları kısa kısa görüşmüştür. Politikadan müziğe kadar birçok konuya değinilmiştir ve yazar, Atatürk'ten çeşitli sözler aktarmaktadır. Bu kısa görüşmeye dayanarak, Atatürk'ün psikolojik tahlilini yapmaya çalışmıştır. Tahlil yapmak isterken edebiyat yaptığı da göze çarpmaktadır. Elbette kısa bir görüşmeyle Atatürk'ü anlayabildiği ileri sürülemez. Soyadı kanunundan önceki dönemde yapıldığı anlaşılan bu görüşme yine de bazı yönlerden ilginçtir ve Alman yazarının makalesini, birkaç cümle atlayarak buraya almayı uygun gördük.

Yine 22 Kasım 1938 günü *La République* Gazetesin'de de Pierre paraf imzasıyla "Kemal Atatürk" başlıklı bir yazı vardı. Yazıda Atatürk'ün hayatı, eserleri kısaca anlatılıyordu, ama pek yeni bir şey söylenmiyordu. Atatürk'ün, Hitler ve Mussolini'den çok farklı olduğu belirtiliyordu. Önce padişahlıkla halifeligi ayırmak, sonra Cumhuriyet kurmakla reformlara giriştiği, kanunları laikleştirdiği, fesi kaldırdığı, kadınları kurtardığı, Arap harflerine savaş açtığı sırayla anlatılıyordu. "Güçlü ve bağımsız bir ülke yarattı", "uygarlığa karşı değil, cahilliğe karşı zafer kazandı" deniyordu. Yazı şu cümleyle bitiyordu :

"Tarihin saygıyla yargıladığı o kurucu askerlerden biridir."³⁹¹

Buraya kadar, yalnız Paris gazetelerinde çıkan Atatürk'le ilgili yazılar üzerinde duruldu. Bunlardan başka çeşitli Fransız taşra gazetelerinde de Atatürk'ün ölümüne genişçe yer verildiği anlaşılmaktadır. Marsilya Başkonsolosluğu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne gönderilen bir yazıda, *Le Soleil*, *Le Petit Provençal*, *Marseille-Soir* ve *Marseille Matin* adlı Marsilya Gazetelerinde Atatürk'ün ölümüyle ilgili çeşitli yazılar çıktığı bildirilmektedir³⁹². Bir başka yazıdan *Le Petit Marseillais* ile *Le Petit Niçois* Gazetelerinin de aynı konuda yayınlar yaptıkları anlaşılıyor³⁹³. Marsilya ve Nis gazetelerinden başka Bordeaux ve Lyon'da çıkan gazetelerde de Atatürk'ün ölümüyle ilgili çeşitli yazılar görülmüştür³⁹⁴.

³⁹¹ Pierre Paraf, "Kemal Atatürk", *La République*, 22.11.1938.

³⁹² P.B.A. -K. 180/A-7: Marsilya Başkonsolosluğu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne yazı. Marsilya, 15.11.1938.

³⁹³ Aynı dosya: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne yazı. Paris, 1.12.1938.

³⁹⁴ Aynı dosya: Marsilya Başkonsolosluğu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne yazı. Marsilya, 29.11.1938. Ve Bordeaux Fahri Konsolosluğu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne yazı. Bordeaux, 24.11.1938.

Cherbourg Fahri Konsolosu, aynı şehirde çıkan *Cherbourg - Eclair* ve *Ouest-Eclair* Gazetelerinin de Atatürk'ün ölümüyle ilgili çeşitli yazılar yayınladıklarını bildirmektedir³⁹⁵.

Ayrıca Paris'te çıkan Ermenice *Haraç* ve *Abaka* Gazeteleri de Atatürk'ün ölümü üzerine yazılar yayınlamışlardır³⁹⁶. Ermeni gazetelerinin Atatürk hakkında söyledikleri ilginç olabilir. Ama Ermenice bilmediğimiz için bu yazıları inceleyemedik. Araştırmalarımızı taşra gazetelerine kadar ilerletme olanağını da bulamadık.

Paris gazeteleri gerçekten Atatürk'ün ölümüne geniş yer ayırmışlar, Büyük Ölü'ye saygı göstermişler, O'nun hayatını, eserlerini elden geldiği kadar dile getirmişlerdir. Bu ilgi, başta Türkiye'nin Paris Büyükelçiliği olmak üzere, Türk makamlarını duygulandırmıştır. Ankara'dan aldığı talimata dayanarak Paris Büyükelçiliği bu yayınlardan dolayı Fransa Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla, Fransız basın organlarına teşekkürlerini sunacaktır.

³⁹⁵ Aynı dosya: Cherbourg Fahri Konsolosluğu'ndan Paris Büyükelçiliği'ne yazı. Cherbourg, 24.11.1938, No.21.

³⁹⁶ Aynı dosya: Paris Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne yazı. Paris, 3.12.1938.

ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ: İNGİLTERE'DE YANKILAR

Londra'nın sempatisi

"Cumhurbaşkanı bu sabah saat dokuz sularında öldü. Krala duyuruldu."³⁹⁷

10 Kasım 1938 sabahı İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Percy Loraine, Atatürk'ün ölümünü bu iki cümlelik yıldırım şifreyle İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na duyurdu. Büyükelçi aynı zamanda doğrudan doğruya İngiliz Sarayı'na da bir telgraf çekip Kralı durumdan haberdar etmişti. Türk Hükümeti'nin resmî bildirisi henüz yayınlanmamıştır. Bu nedenle Atatürk'ün "saat dokuz sularında" öldüğü söylenmekteydi. Yine 10 Kasım günü akşam üzeri Büyükelçi Londra'ya ikinci bir yıldırım şifre daha çekti. İlk habere şunları ekledi:

"Cumhurbaşkanı'nın öldüğünü ve Büyük Millet Meclisi Başkanı'nın geçici olarak Cumhurbaşkanlığı görevini üzerine aldığını açıklayan resmî bildiri yayınlandı. Cumhurbaşkanı Vekili, Anayasanın 34. maddesi gereğince, yeni Cumhurbaşkanı'nı seçmek üzere Meclisi 11 Kasım saat 11.00'de toplantıya çağırdı."³⁹⁸

Bu telgrafın arkasından Büyükelçi P. Loraine, yine aynı gün, Türk resmî bildirisinin ve Atatürk'ün öldüğünü bildiren müdavi ve müşavir doktorlar raporunun çevirilerini Londra'ya postaladı. Bu belgeleri gönderirken şunları da yazdı:

"Lord Hazretlerinin görecekları gibi, hükümet bildirisinde müteveffa Cumhurbaşkanı'na güzel bir biçimde saygı ve takdir nişanesi gösterilmekte ve şimdiki düzenin korunması görevinde Hükümetin millette olan güveni belirtilmektedir. Anayasa uyarınca Büyük Millet Meclisi Başkanı'nın Cumhurbaşkanlığı Vekâletini üzerine aldığını ve yine Anayasa uyarınca Meclisin hemen bir halef seçeceğini kaydettikten sonra bildiri, milletin,

³⁹⁷ F.O. 371/21926/E.6638 ve F.O. 424/282, p. 30, No.36.: Loraine'den Halifax'a şifre tel. Yıldırım. Ankara, 10.11.1938. No. 194.

³⁹⁸ F.O. 371/21926/E.6647: Loraine'den Halifax'a. Şifre tel. Ankara, 10.11.1938, No. 195 (R).

Hükümetin ve Türk Silâhlı Kuvvetleri'nin seçilecek Cumhurbaşkanı'nı tam destekleyeceklerini eklemektedir.”³⁹⁹

Türkiye Dışişleri Bakanlığı, 10 Kasım günü bir genelge notayla Atatürk'ün öldüğünü, Abdülhalik Renda'nın Cumhurbaşkanlığı Vekâletini üzerine aldığını Ankara'daki yabancı diplomatik temsilciliklere bildirmişti. İngiliz Büyükelçisi bu notanın da bir örneğini Londra'ya gönderdi⁴⁰⁰.

Bu resmî yazışmalar yapılırken kara haber zaten her tarafta duyulmuştu. Ajanslar, radyolar haberi, resmî telgraflardan daha önce yaymışlardı. Atatürk'ün ölümü Londra'da sürpriz yaratmadı. Bu haber beklenmeyen bir şey değildi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, Atatürk'ün artık son günlerini yaşadığını biliyordu. Hastalığını günü gününe izlemişti. Ölümü halinde Türkiye'ye iletilecek başsağlığı telgrafı, cenaze töreninde İngiltere'nin temsil edilmesi gibi konularda İngiliz makamları önceden hazırlık da yapmışlardı. Ölüm haberi alınır alınmaz İngiltere Dışişleri Bakanı Viskont Halifax, 10 Kasım günü kendi imzasıyla Büyükelçi Sir Percy Loraine'e şu yıldırım telgrafı çekti:

“Kral, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk Başkanı Atatürk'ün ölümünü büyük bir üzüntü ile öğrendiğini ve Türk Milletinin uğradığı bu kaybı Majestenin derinden duyduğunu Türk Devlet Başkanı'na bildirmenizi Ekselânslarından rica etmemi bana emir buyurdu. -Halifax.”⁴⁰¹

Büyükelçi ertesi gün, bir mektupla Kral'ın mesajını Türkiye Dışişleri Bakanı'na ilettili ve bunun yeni Cumhurbaşkanı'na sunulmasını rica etti. Kral'ın mesajından ayrı olarak İngiltere Hükümeti'nin de başsağlığı dileğini Türkiye Dışişleri Bakanı'na bildirdi. Atatürk'ün ölümünü Ankara'daki Misyon Şeflerine bildiren Türk genelge-notasının alındığını bildirdikten sonra, İngiliz Büyükelçisi şunları yazdı:

“O büyük Devlet Adamı'nın, askerin ve liderin ölümüyle bütün Türk Milletinin uğradığı onarılmaz kayıp dolayısıyla bu kederli anda Ekselânslarına ve Türk Hükümeti'ne Birleşik Krallık Hükümeti'nin en derin sempatilerini bildirir ve en samimî başsağlığı dileklerini sunarım.”⁴⁰²

³⁹⁹ F.O. 371/21926/E.6834 ve F.O. 424/282, p. 31-32, No. 39: Loraine'den Halifax'a yazı. Ankara, 10.11.1938, No. 569.

⁴⁰⁰ F.O. 371/21926: Türkiye Dışişleri Bakanlığı'ndan yabancı elçiliklere. Genelge nota, Ankara, 10.11.1938, No. 23751/74.

⁴⁰¹ F.O. 371/21926/E.6638: Halifax'tan Loraine'e. Yıldırım tel. 10.11.1938.

⁴⁰² *Ibid.* Loraine'den Türkiye Dışişlerine nota. 11.11.1938, No. 212.

İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği aracılığıyla iletilen bu sempati ve başsağlığı mesajlarıyla yetinilmedi. Ayrıca Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği kanalıyla da gerek Kralın, gerek İngiliz Hükümeti'nin taziyetleri sunuldu. Londra Maslahatgüzarı Kadri Rızan, 10 Kasım günü Ankara'ya şunları telledi:

“Madde 1. Saray Teşrifat Nazırı şimdi Büyükelçiliğe geldi. Majeste Kralın Atatürk'ün vefatı ile duçar olduğumuz büyük millî felâketten mütehasıl kederimize bütün kalbi ile iştirak eylediğini bendenize tebliğ memur edildiğini bildirdi.

Madde 2. Hariciye Teşrifat Müdürü Umumisi de ayrıca gelecek hükümetin ve Hariciye Nâzırının pek samimî teessür ve taziyetlerini bildirdiği maruzdur.”⁴⁰³

Türkiye Maslahatgüzarı Kadri Rızan, 10 Kasım günü akşam üzeri İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Lancelot Oliphant'ı ziyaret etti. Atatürk'ün öldüğünü, anayasa uyarınca Büyük Millet Meclisi Başkanı'nın Cumhurbaşkanlığı Vekâletini üzerine aldığını resmen bildirdi. Bu arada Maslahatgüzar, Atatürk'ün sözde bir “siyâsî vasiyetnamesi” bulunduğu yolunda İngiliz gazetelerinde bazı imalara rastladığını bildirdi ve böyle bir vasiyetin varlığından haberi olmadığını, varsa bunun yakında yapılacak yeni Cumhurbaşkanı seçimini etkileyip etkilemeyeceğini de bilmediğini söyledi. Sir L. Oliphant, Türk Maslahatgüzarına teşekkür etti; İngiltere Hükümeti'nin ve Dışişleri Bakanı Halifax'ın “derin sempatilerini” bildirdi. “İki ülke arasındaki sıkı ilişkiler nedeniyle bu millî kayıp burada (İngiltere'de) derinden duyulacaktır” dedi⁴⁰⁴. Kadri Rızan, 11 Kasım sabahı Ankara'ya şunları telledi:

“Büyük felâket haberini resmen bildirmek üzere dün akşam Hariciye Nezaretine gittim. Nâzır Meclis'te meşgul olduğu cihetle müsteşar ile görüştüm. Son derece mütellim ve müteessir olduklarını, kederimize bütün kalpleri ile iştirak ettiklerini bizi cidden mütehasıs edecek bir lisan ile ifade etti. Türkiye'nin büyük bir şef, cihanın harikulade beynelmil bir sima, İngiltere'nin büyük bir dost gaip ettiklerini söyledi.”⁴⁰⁵

⁴⁰³ L.B.A. -Atatürk'ün ölümü: Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne açık tel. Londra, 10.11.1938, No. 875/435.

⁴⁰⁴ F.O. 371/21926/E.6692: Oliphant'ın 12.11.1938 günlü servis notu.

⁴⁰⁵ L.B.A. -Atatürk'ün ölümü: Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne şifre tel. 11.11.1938, No. 881/441.

İngiltere Dışişleri Bakanı'nın, Hükümeti'nin ve Kralı'nın sempati ve taziyetleri hem Türkiye Büyükelçiliği, hem de İngiliz Büyükelçiliği kanalıyla Türk Hükümeti'ne iletilmişti. Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi ayrıca Dominyonların da Ankara'ya sempati mesajları göndermelerini arzula-
dı. Dominyonlar belki kendiliklerinden telgraflar çekerek başsağlığı dile-
ğinde bulunacaklardı. Ama Büyükelçi onların telgraflarını beklemeden ve Londra'dan talimat almadan, kendiliğinden Kanada, İrlanda, Güney Afri-
ka, Avustralya ve Yeni Zelânda Hükümetlerine birer telgraf çekerek, Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Türk Hükümeti'ne başsağlığı dileğinde bu-
lunup bulunmayacaklarını sordu. Bu telgrafları çektikten sonra da Londra'ya haber verdi⁴⁰⁶.

Büyükelçi'nin bu telgrafı üzerine İngiltere Dışişleri Bakanlığı biraz şaşır-
dı. Londra'nın görüşüne göre, Kralın mesajı bütün Britanya İmparator-
luğu'nu ve bu arada Dominyonları da kapsıyordu. Bir İngiliz Dışişleri
görevlisi, "Kralın başsağlığı mesajı Birleşik Krallığı kapsadığı gibi, Domin-
yon Hükümetlerini de kapsar diye düşünüyorum" dedi. Bir başka görevli,
"Doğrusunu söylemek gerekirse durum budur; ama Dominyon Hükümet-
leri bunu bizim gibi geniş düşünmeyebilirler" diye ekledi. Bir üçüncü
görevli ise, "Türk Hükümeti'nin de bu ilkeyi takdir etmeyeceğine eminim"
dedi⁴⁰⁷. İngiliz Dışişleri yetkilileri biraz çelişik ve güç durumda kalmışlar-
dı. Bir yandan İmparatorluğun bütünlüğü düşüncesi vardı; Dominyonlar
bağımsız devletler gibi sayılmıyorlardı. Öte yandan da "Kralın başsağlığı
mesajı Dominyonları da kapsar" demekle, Türk Hükümeti'nin ve hatta
Dominyonların kendilerini de ikna edememek kaygısı görülüyordu.

Londra kararsızlık içindeyken Dominyonlar harekete geçmişlerdi.
Avustralya ve İrlanda Hükümetleri doğrudan doğruya Türk Hükümeti'ne
birer telgraf çekerek Atatürk'ün ölümü dolayısıyla başsağlığı dileklerini
bildirmişlerdi. Ondan sonra da İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'ne ha-
ber vermişlerdi. Yani bu iki ülkenin mesajları İngiliz makamları kanalıyla
gitmemişti. Kanada, Yeni Zelânda ve Güney Afrika Birliği Hükümetleri
de Londra'ya danışmamışlardı. Bunlar, taziyet mesajlarını Ankara'daki İn-
giliz Büyükelçiliği aracılığıyla Türk Hükümeti'ne iletmişlerdi. Türkiye Dış-
işleri Bakanlığı da bu üç ülkeye yine İngiliz Büyükelçiliği kanalıyla te-

⁴⁰⁶ F.O. 371/21926/E.6707: Loraine'den Foreign Office'e şifre tel. Ankara, 12.11.1938, No.206.

⁴⁰⁷ *Ibid.* İngiltere Dışişlerinde yapılan yorumlar.

şekürlerini bildirmişti⁴⁰⁸. İngiliz Hükümeti Dominyonların kendi başlarına Ankara'ya taziyet mesajları çekmelerine ses çıkarmadı.

Atatürk'ün ölümü üzerine Londra Hükümeti, Türkiye Hükümeti'ne çok yakınlık göstermeye özellikle dikkat etmekteydi. İngiltere'nin sempatisi, cenaze töreni dolayısıyla daha da açık olarak görülecekti. Türkiye'nin yası paylaşılırken, aynı zamanda Türk-İngiliz dostluğunun güçlendirilmesi amacı da güdülmekteydi. Yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı karşısında Türk Hükümeti de İngiliz dostluğuna büyük önem veriyordu. Ölüm olayı, her iki tarafın birbirlerine daha da yaklaşması için bir vesile oluyordu. İngiliz Kralı'nın ve Hükümeti'nin ayrı ayrı sempati mesajları göndermeleri, Türkiye'nin millî yasını paylaşmaları Türk Hükümeti'ni duygulandırdı.

12 Kasım günü Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saracoğlu, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün "en hararetli teşekkürlerinin" İngiliz Kralı'na iletilmesini İngiliz Büyükelçisi'nden rica etti. Kralın mesajının Cumhurbaşkanı'na iletildiğini bildirdikten sonra Saracoğlu şunları yazdı:

"Cumhurbaşkanı, kendisine ve Türk halkına karşı göstermek lütfunda buldukları dostça ilgiden dolayı Kral Hazretlerine derin minnettarlık ifadesiyle en hararetli teşekkürlerinin iletilmesini Ekselânslarından rica etmek için beni görevlendirdi."⁴⁰⁹

Ertesi gün Cumhurbaşkanı İnönü, İngiliz Büyükelçisi Sir P. Loraine'i özel olarak kabul etti. Atatürk'ün ölümü dolayısıyla gönderdiği taziyet mesajı için Kral'a teşekkürlerinin iletilmesini istedi. Görüşmeden sonra, yine 13 Kasım günü, Büyükelçi İngiltere Kralı'na şu telgrafı çekti:

"Yeni Cumhurbaşkanı bugün beni kabul etti ve büyük millî kayıpları dolayısıyla Majeste Kralın sempati mesajına kendisinin, Türk Hükümeti'nin ve Türk Milletinin ne kadar büyük değer verdiklerini ve bundan ne kadar derinden duygulandıklarını Majestelerine bildirmemi benden rica etti.

Müteveffa Cumhurbaşkanı'nın cenaze törenine Majestelerinin özel bir temsilci gönderme kararına da Cumhurbaşkanı pek duygulanmıştır."⁴¹⁰

⁴⁰⁸ F.O. 371/21927/E.7725: Loraine'den Foreign Office'e yazı. Ankara, 16.12.1938, No. 651.

⁴⁰⁹ F.O. 371/21926/E.6948: Saracoğlu'ndan Loraine'e nota. Ankara, 12.11.1938.

⁴¹⁰ F.O. 371/21926/E.6946: Loraine'den İngiliz Kralı'na yıldırım tel. Ankara, 13.11.1938.

Türkiye, İngiltere'nin göstermekte olduğu sempatinin altında kalmıyor, hem doğrudan doğruya Cumhurbaşkanı'nın ağzından, hem de Dışişleri Bakanlığı aracılığıyla İngiltere'ye teşekkürlerini göndermeye dikkat ediyordu. Bu vesileyle iki ülke arasındaki dostluğun bir kat daha güçlendirilmesine önem veriliyordu. Cumhurbaşkanı ile 13 Kasım günü yaptığı özel görüşmeden sonra İngiliz Büyükelçisi, İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na şunları rapor etti:

“Kralın sempati ve taziyet mesajı dolayısıyla Cumhurbaşkanı 13 Kasım Pazar günü beni özel olarak kabul etti. Bu vesileyle Cumhurbaşkanı, Türk-İngiliz dostluğuna bağlılığını ve iki ülkenin karşılıklı yararları için bu dostluğu daha ilerletip geliştirmek azmini en kesin bir biçimde belirtti. Cumhurbaşkanı'nın karakter dürüstlüğünü tanımamış olsaydım bile bu ifadelerin samimiyetinden yine etkilenirdim.”⁴¹¹

İngiliz Büyükelçisi aynı görüşme konusunda Londra'ya gönderdiği bir şifre telgrafında, Türkiye'nin yasının İngiltere tarafından paylaşılmasının Cumhurbaşkanı'nı pek duygulandırdığını bildirdikten sonra şöyle diyordu:

“Cumhurbaşkanı, ortak stratejik ve politik çıkarlara dayanan İngiliz-Türk dostluğundan hararetle bahsetti ve tam samimiyet, iyiniyet ve imanla bu dostluğu daha da işleyip geliştirmeye kendisinin ve Hükümeti'nin kararlı olduklarını belirtti.”⁴¹²

Atatürk'ün ölümü dolayısıyla İngiliz Kralı'nın ve Hükümeti'nin Türkiye'ye gösterdikleri yakınlık, sempati boşa gitmemiş demektir. Türk Devlet Başkanı ve Hükümeti bu sempatiden gerçekten etkilenmişlerdir. Hararetle teşekkür ediliyordu. Teşekkürler ve sempatiler, normal protokol sınırlarını aşılıyordu. Türkiye'nin büyük millî yası paylaşılırken, iki ülke bir kat daha birbirine yaklaşmış oluyordu.

Başsağlığı dilekleri:

Atatürk'ün öldüğünü haber veren Dışişleri Bakanlığı genelge telgrafını aldıktan sonra Londra Maslahatgüzarı Kadri Rizan, bir satırlık bir telgrafla kara haberi Kıbrıs ve Kudüs Konsolosluklarına duyurdu: “Atatürk'ün bu sabah vefat ettiğini büyük elemle bildirmekle müteessirim” dedi⁴¹³.

⁴¹¹ F.O. 371/21924/E.7022 ve F.O. 424/282, p. 34, No. 42: Loraine'den Halifax'a yazı. Ankara, 14.11.1938, No. 576.

⁴¹² F.O. 371/21924/E.6727: Loraine'den Halifax'a. Şifre tel. Ankara, 13.11.1938, No. 210.

⁴¹³ L.B.A. -Atatürk'ün ölümü: Londra Büyükelçiliği'nden Kıbrıs ve Kudüs Konsolosluklarına tel. Londra Başkonsolosluğu'na yazı. Londra, 10.11.1938, No.879/77.

Konsolosluklar zaten haberi ajanslardan, radyolardan almışlardı. Büyükelçiliğin telgrafı kara haberi resmen doğrulamış oluyordu.

Lefkoşa Konsolosu Fuat İrdelp, hemen kısa bir telgrafla taziyetlerini ve üzüntülerini Londra Büyükelçiliği'ne bildirdi: "Büyük acımızı paylaşan muhitin, konsolosların ve yurttaşlarımızın taziyetlerini derin teessür ve elemelerimle arzederim" diye yazdı⁴¹⁴. Konsolos İrdelp, ölüm haberinin Kıbrıs'taki yankılarını ertesi günü daha ayrıntılı olarak anlattı ve şunları bildirdi:

"Cumhurbaşkanı Ulu Önder Atatürk'ün elim ziyayı 10/11/1938 ögle üzeri Ankara Radyosu vasıtasıyla Ada'da haber alınınca derhal birçok yurttaş, soydaş ve diğer kimseler Konsoloshane önünde toplanarak Ulusumuzun bu eşsiz kederini paylaştıklarını candan göstermişlerdir.

Elim habere tebliğ eden tel yazıları alınınca keyfiyetten Mahallî Hükümet ve Ada'daki Muvazzaf ve Fahrî Konsoloslar haberdar edilmiş ve bize imtisalene diğer Konsoloshaneler bayraklarını yarıya kadar çekmişlerdir.

Konsoloshanede 11/11/1938 akşamına kadar açılan deftere içlerinde Kıbrıs Türk Lisesi okurlarından birçok gençlerin de bulunduğu yüzlerce insan imzalarını koymuşlardır.

Lefkoşa kasabası dışında bulunan kimseler de telgraf ve mektuplarla beyanı taziyet etmişlerdir.

Kıbrıs Valisi, (Colonial Secretary) nin Konsoloshane'ye gönderdiği karşılık yazısında Ekselâns Vali ve Başkomutanın teessür ve sempatilerini bildirmişlerdir.

Kıbrıs Hükümeti namına da Lefkoşa Kaymakamı, yanında Kıbrıs Evkaf murahhası olduğu halde Konsoloshane'ye gelmişler ve defteri mahsus imzalamışlardır.

Ada'daki Konsoloslukların da kederimize iştiraklerini mutazammın yazıları alınmış ve yazılar içinde en çok dikkati çeken ve formalite haricinde bir lisanla yazılmış olan Yunan Konsolos Vekili'nin yazısıdır.

Ada'da çıkan Türkçe, İngilizce ve Rumca gazetelerin kâffesi bu büyük kederimize iştirak ettiklerini bildiren ve Ulu Önder ve O'nun eseri Türki-

⁴¹⁴ L.B.A. (Aynı dosya): Kıbrıs Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne açık tel. Lefkoşa, 11.11.1938.

yemize olan hayranlıklarından ve dileklerinden bahseder yazılar yazmışlardır.”⁴¹⁵

Anlaşıldığına göre kara haber, Kıbrıs Adası'nı derinden sarsmıştı. Kıbrıs gazetelerinde geniş yankı yapmıştı. Ada halkı, daha doğrusu Lefkoşa halkı, Türkiye Konsolosluğu'na akın etmiş, açılan Özel Defteri imzalamıştı. Ada'daki İngiliz makamlarıyla yabancı Konsoloslar da Türkiye'nin büyük acısını paylaştıklarını göstermişlerdir. Sarsılan yalnız Ada'nın Türk topluluğu olmamıştır. Öteki unsurlar ve özellikle Rumlar da Atatürk'ün ölümüne üzüldüklerini belli etmişlerdir. Kıbrıs Konsolosu Fuat İrdelp, 13 Kasım günü Londra Büyükelçiliği'ne şunları bildirdi:

“Kıbrıs'ın Baf kazasında ikâmete mecbur edilen ve her vesile ile hakımızda dostluk gösteren ve son Anadolu yer sarsıntısı dolayısıyla Ada Elen halkından para toplamış olan Kıbrıs Elen Başpiskopos Naibi ve Baf Metropoliti Eminano Leontios'un Cumhuriyet Hükümetimize iblâğı zımında bana çektiği Rumca tel yazısının dilimize çevrilmiş, ilişik olarak sunulan kâğıttadır:

Hâlâ, Ulu Önder Atatürk ve Cumhuriyet Türkiyesi hakkındaki taziyetler ve temenni ve hayranlık yazıları gazetelerde çıkmakta ve Cumhuriyetin XV inci yıldönümünde olduğu gibi halk, evler ve sokaklarda ve dükkânlarda Ankara Radyo İstasyonumuzun yayınlarını pek büyük tehalükle dinlemektedir.”⁴¹⁶

Konsolosun söz konusu ettiği Başpiskopos Naibi'nin telgrafı ise şöyleydi:

“Türkiye Cumhuriyeti Reisi ve banisi şanlı K. Atatürk'ün ölümü münâsebetiyle Kıbrıs Rum Ortodoks Kiliseleri ve Kıbrıs Rum halkının en hararetle taziyetlerinin Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne iblâğ buyurulmasını dilerim. Leontiyos, Kıbrıs Rum Başpiskopos Naibi.”⁴¹⁷

Telgraf, bütün Kıbrıs Rum Ortodoks Kiliseleri ve Rum halkı adına çekilmişti. Kıbrıs Rumları, bu kara günde Türkiye'nin acısını paylaşıyorlardı.

Kıbrıs'ta olduğu gibi, bir başka Akdeniz adasında, Malta'da da Atatürk'ün ölümü yankılar yapmıştı. Londra Büyükelçiliği ölüm haberini

⁴¹⁵ L.B.A. (Aynı dosya): Kıbrıs Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. Lefkoşa, 12.11.1938, No.770/39.

⁴¹⁶ L.B.A. (Aynı dosya): Kıbrıs Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. Lefkoşa, 13.11.1938, No.775/41.

⁴¹⁷ Aynı yazı eki: Leontiyos'tan İrdelp'e tel. 12.11.1938.

yalnız muvazzaf konsolosluklara bildirmiş, fahrî konsolosluklara ise resmen haber vermemişti. Böyle olduğu halde Malta'daki Türkiye Fahri Konsolosu haberi duyar duymaz 10 Kasım günü Londra Büyükelçiliği'ne bir telgraf çekti ve "Ekselâns Kemal Atatürk'ün büyük kaybı dolayısıyla en derin sempatimi Ekselânslarına saygıyla sunarım" dedi⁴¹⁸.

Malta Fahri Konsolosu Frederik Gollcher, ertesi günü, "Pek Kahraman Asker ve Ünlü Kumandan ve Devlet Adamı Atatürk için derin yas tuttuğunu" yeniden Londra'ya yazdı. Ayrıca, Malta gazetelerinde ölümün yankılarını bildirdi. *Malta Chronicle* ve *Times of Malta* Gazetelerinin Atatürk'ün ölümü üzerine yayınlar yaptıklarını haber verdi⁴¹⁹. Bir süre sonra da Konsolos, 11 Kasım'ı izleyen günlerde Malta'da yayınlanan beş gazetede Atatürk'ün ölümüyle ilgili 40 kadar haber ve yazı çıktığını bildirdi⁴²⁰.

Malta Fahrî Konsolosluğu'ndan sonra, öteki Fahri Konsoloslardan da çeşitli taziyet mesajları geldi. İngiltere'nin Galler bölgesi merkezi Cardiffteki Türkiye Fahri Konsolosu D. T. Williams, Londra Büyükelçiliği'ne gönderdiği taziyet yazısında, hem kendi adına hem de oradaki öteki Konsoloslar adına sempatilerini bildirdi:

"Büyük Atatürk'ün ebediyete göçüşü dolayısıyla Türk Milletine içten sempatilerimi iletmeme müsaade buyurulmasını dilerim.

Bu şehirdeki Muvazzaf Konsoloslar doyenî ile Fahri Konsoloslar da derin üzüntülerini bildirmemi arzu ettiler." dedi⁴²¹. Birmingham Fahri Konsolosu G. Stanley Hawker de Büyükelçiliğe şunları yazdı:

"Cumhurbaşkanımızın ölümünü büyük bir üzüntü ile öğrendim. Yurdumuzun uğradığı bu onarılmaz kayıp dolayısıyla en derin sempatilerimi Dışişleri Bakanı'na iletmek lütfunda bulunursanız pek minnettar kalırım." ⁴²²

⁴¹⁸ L.B.A. (Aynı dosya): Malta Fahrî Konsolosu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne tel. 10.11.1938.

⁴¹⁹ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Malta Fahrî Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. 11.11.1938, No. 33/38.

⁴²⁰ L.B.A. (Aynı dosya): Malta F. Kons.'dan Londra B.E.'ne yazı. 29.11.1938, No. 36/38.

⁴²¹ L.B.A. : Kardif Fahrî Konsolosluğu'ndan Londra B.E.'ne yazı. 12.11.1938.

⁴²² L.B.A. (Aynı dosya): Birmingham Fahrî Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. 14.11.1938.

Liverpool Fahrî Konsolosu John B. Bower, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'a şu mektubu gönderdi:

"Türkiye Cumhurbaşkanı'nın ölümü dolayısıyla bu hüznü anda, en acı kayba uğramış bir ülkenin temsilcisi olarak Zatualinize en samimî sempatiyi iletmek isterim.

Müteveffa Cumhurbaşkanı'nın sizin yalnız Lideriniz ve Şefiniz değil, aynı zamanda şahsî dostunuz olduğunu biliyorum.

Türkiye'yi ziyaretimde, Rahmetli Cumhurbaşkanımız'ın, Cumhuriyet yararına yarattığı pek büyük ve kalıcı eserleri kendim de gördüm."⁴²³

Glasgow Fahri Konsolosu J. Burns Cameron da, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kemal Atatürk'ün ölümüyle uğradığı büyük kayıp dolayısıyla en samimî üzüntülerimin ve sempatiimin Türkiye Makamlarına iletilmesini dilerim." dedi ve Atatürk'ün ölümü üzerine yöresinde çıkan gazetelerdeki yazıları topladığını bildirdi⁴²⁴.

Bristol Fahri Konsolosu E. V. Shapley, Atatürk'ün cenaze töreni günü Konsolosluk binasının kapanacağını bildirdikten sonra, "böyle büyük bir adamın ölümü dolayısıyla derin üzüntülerimi belirttim" dedi⁴²⁵.

Newcastle-upon-Tyne Fahrî Konsolosu R. S. Dalglish ise 11 Kasım günü Londra Büyükelçiliği'ne şunları yazdı:

"Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümünü büyük bir üzüntüyle öğrendim. Newcastle-upon-Tyne Belediye Başkanı'ndan, Emniyet Müdürü'nden ve şehir halkından birçok sempati ifadeleri aldım.

Bu, yalnız Türkiye için değil, bütün dünya için büyük bir kayıptır.

Size ve Türkiye Hükümeti'ne samimî sempatiyi sunarım."⁴²⁶

İngiltere dışında, Hindistan'da Kalküta şehrinde, Yeni Zelanda Auckland şehrinde de Türkiye'nin Fahri Konsoloslukları vardı. Seylon Adası'nda Kolombo şehrindeki Hollanda Konsolosu ise aynı zamanda Türkiye Fahri Konsolosuydu. Buralardan da Londra Büyükelçiliği'ne sem-

⁴²³ L.B.A. (Aynı dosya): Liverpool Fahrî Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. 11.11.1938.

⁴²⁴ L.B.A. (Aynı dosya): Glasgow Fahrî Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. 15.11.1938.

⁴²⁵ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Bristol F. Konsolosluğu'ndan Londra B.E.'ne. Yazı. 18.11.1938.

⁴²⁶ *Ibid.* Newcastle-u-Tyne F. Konsolosluğu'ndan Londra B.E.'ne yazı. 11.11.1938.

pati ve taziyet mesajları yollandı. Kalküta Fahri Konsolosu kendi taziyet mesajından başka, yerli halkın Konsolosluga göndermiş oldukları mesajların bazılarını da Büyükelçiliğe ilettili. Bunlar, Hindistan'daki yankılar bölümünde gözden geçirilecektir. Kalküta'daki Fransız Başkonsolosu M. P. Dubois Türkiye Fahri Konsolosu'na şu mektubu yollamıştı:

"Türkiye'nin Büyük Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün ölümünü en derin bir üzüntüyle öğrendim.

Temsil ettiğiniz ülkenin bu büyük kaybı için size en içten taziyelerimi gönderirim.

Gazi'nin halefinin de Cumhuriyet'in başında aynı şekilde başarılı olmasını dilerim."⁴²⁷

Auckland Fahri Konsolosu ise, kendi taziyet mesajını ilettilikten sonra, Yeni Zelanda Hükümet çevrelerinden, oradaki yabancı konsoloslardan sempati mesajları aldığıını, bunlara uygun cevaplar verdiğini bildirdi⁴²⁸.

Fahri Konsoloslar Türk vatandaşı değillerdi, Muvazzaf Konsoloslar gibi maaşlı memurluk yapmıyorlardı. Ama, Türkiye'yi temsil etmeleri bakımından kendilerini yarı yarıya Türk sayıyor gibiydiler. Bu bakımdan Türk Milletinin büyük acısını gerçekten içtenlikle paylaşmaktan geri kalmamışlardı. Atatürk'ün ölümünü duyar duymaz Fahri Konsolosluklar bayraklarını yarıya indirmişlerdi. Öteki Türk Devlet Daireleri gibi yas tutmuşlardı. Bir ay süreyle davetlere, ziyafetlere, suarelere gitmemişlerdi. Bazı Fahri Konsoloslar, kara haberi duyar duymaz Konsolosluk binalarını kapatmışlar ve cenaze töreninin sonuna kadar da açmamışlardı.

Öte yandan ölüm haberi duyulur duyulmaz Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne de taziyet telgrafları, mektupları yağmaya başlamıştı. Bunlar çok çeşitli kimselerden geliyor, toplumun her katını temsil ediyordu. Bazıları kısa, özlü; bazıları daha uzun ve duyguluydu. İngiliz halkı, Atatürk'ün ölümünü derinden duyuyor, şaşılacak bir içtenlikle Türkiye'nin yasını paylaşmaya çalışıyordu. Sempati ve taziyet telgrafları gönderenler arasında, Atatürk'ün eski düşmanlarının da bulunduğu dikkati çekiyordu. Daha doğrusu bunlar, ilk mesaj gönderenler oluyordu.

Mütareke yıllarında İstanbul'da İngiliz İşgal Kuvvetleri Başkomutanı olan General Sir Charles Harington, Atatürk'ün ölüm haberini, 10 Kasım

⁴²⁷ *Ibid.*, Kalküta'da Fransız Başkonsoloslugu'ndan Türkiye Fahri Konsoloslugu'na yazı. 11.11.1938.

⁴²⁸ *Ibid.*, Auckland Fahri Konsoloslugu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. 28.11.1938.

günü saat 12.30'da, Piccadilly Subay Kulübü'nde haber aldı. Emekli bir general olarak kulüpte oturuyordu. Ölüm haberi üzerine yakın tarih bir sinema şeridi gibi gözünün önünden geçmiş olmalıydı. O Büyük Adam'ın "zuhurunu" adeta gözleriyle görmüş, günü gününe yaşamıştı. Bir general olarak Mustafa Kemal'e çok önceden sempati ve hayranlık beslemeye başlamıştı. Sakarya Savaşı arifesinde O'nunla İnebolu'da görüşüp anlaşmayı denemişti. Ama İngiliz diplomatları bu niyetini kösteklemişler, baltalamışlardı. Harington'un kendisine kalsaydı daha 1921'de Mustafa Kemal'le anlaşacak ve kumanda ettiği İngiliz İşgal Kuvvetlerini daha o zaman Türkiye'den çekip gidecekti. Gerçekten Mustafa Kemal'in başarısının kesin olacağını en önce anlamış olanlardan biri oydu. Atatürk'e hayranlığı ondan sonraki yıllarda daha da büyümüştü. Emekli General Harington, 10 Kasım günü saat 12.35'te Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne şu telgrafi çekti:

"Kendisine büyük saygı beslediğim Büyük Lider ve Devlet Adamı'nın kaybı dolayısıyla size ve Hükümetinize en içten sempaticilerimi sunarım.

General Harington"⁴²⁹

Telgraf, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın Atatürk'ün öldüğünü bildiren genelge telgrafından önce Londra Büyükelçiliği'ne ulaştı. Harington'un telgrafi, Türkiye Büyükelçiliği'ne olayla ilgili olarak gelen ilk telgraf oldu. Kurtuluş Savaşı yıllarında Türkiye'deki İngiliz orduları, daha sonra bütün Müttefik İşgal Kuvvetleri Başkomutanı'nın bu jesti gerçekten insanı duygulandırıyor. Bu kısa telgraf, ince bir nezaketten öteye anlam taşıyordu. Harington'un Atatürk'e "büyük saygı" beslediği, O'nu "büyük bir lider" olarak tanıdığı doğrudur. Sempatisi yürektendi, denilebilir.

Türkiye'nin Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, bir süredir Türkiye'de bulunuyordu ve Atatürk'ün sağlık durumu ağırlaşınca iznini uzatmış, görevi başına dönüşünü ertelemişti. Harington'un telgrafına, Büyükelçi adına Maslahatgüzar içtenlikle teşekkür etti. "Sevgili Cumhurbaşkanımız Kemal Atatürk'ün acı ölümü dolayısıyla ifade ettiğiniz nazik duygular ve sempati için, henüz Türkiye'den dönmemiş olan Büyükelçi adına içtenlikle teşekkür ederim." dedi⁴³⁰.

⁴²⁹ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Harington'dan Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne tel. Londra, 10.11.1938, saat 12.35 (Alınışı 12.50)

⁴³⁰ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Kadri Rizan'dan General Harington'a yazı. Londra, 11.11.1938.

Ölüm haberinin daha ilk saatlerinde Londra Büyükelçiliği'ne sempati mesajları gönderenler arasında İngiliz sınai, ticari ve mali kuruluşlarının bulunduğu da dikkati çekiyordu. Atatürk'ten önce Türkiye'de kapitülasyonlardan yararlanan gelmiş, kapitülasyonların kaldırılmasıyla gürlütu kopardıya çalışmış olan bu kuruluşların şimdi Atatürk'e saygı göstermeleri ilgi çekiciydi. Gerçi sempati mesajı gönderen İngiliz kuruluşları Cumhuriyet Türkiye'si ile de iş yapmışlardı, ama kapitülasyonlardan yararlanmaksızın. En son, Atatürk'ün ölümünden az önce Türkiye'yle kredi anlaşması yapmış olan "Kredi Garanti Dairesi" (Credits Guarantee Department) Genel Müdürü F. H. Nixon, 10 Kasım günü Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar'a şu mektubu yolladı:

"Uğramış olduğunuz hemen hemen onarılmaz kayıp dolayısıyla size bütün Türk Milletine derin sempatilerimi sunmama müsaadenizi dilerim. Büyük Cumhurbaşkanınız'ın kişiliği, kendisini tanımış olan herkes ve Türkiye'nin bütün dış ilişkileri üzerinde sürekli etkiler bırakmıştır. Ülkenizin dostları olan bizler, acınızda size katılır ve aynı zamanda Türkiye'nin geleceğine olan inancımızı yenileriz. Türkiye'de O'nun tarafından kabul edilmesini değerli bir hatıra olarak saklayan eşim de benimle birlikte ve bütün kalbiyle derin sempatisini sunar..."⁴³¹

Ankara'yı ziyaret etmiş, Atatürk tarafından da kabul edilmiş olan F. H. Nixon, Türkiye Maslahatgüzarı Kadri Rizan'a da şunları yazdı:

"Büyük Lider Kemal Atatürk'ün ölümüyle Türk halkının uğradığı müthiş kayıp üzerine, Maslahatgüzar olarak size ve Türk halkına en derin sempatilerimi sunmayı arzularım. O, benim ve vatandaşlarımın çoğunun kendisine en büyük saygı ve hayranlık beslediğimiz bir kimseydi ve geçen yıl Türkiye'yi ziyaretimde kendisiyle görüşmek benim için imtiyazların en büyüğü oldu. Büyük Şefiniz'in ölümü üzerine ülkenizin ızdırabını paylaşıyorum. Yarattığı milletin başarılarıyla O'nun eserinin yaşacağını biliyorum.

Ekselans Büyükelçiye de yazdım. Burada bulunmadığını biliyordum, ama kendisine şahsen yazmayı arzuladım. Başbakan'a da bir taziyet telgrafı çektim. Tabii bunların hiçbirine karşılık beklemiyorum. Şu sırada ne kadar büyük bir sinir gerginliği içinde bulduklarını bilirim."⁴³²

Kadri Rizan, karşılık olarak: "Büyük Cumhurbaşkanımız'ın onarılmaz kaybı üzerine nâzik sempati sözleriniz için içten teşekkürlerimi kabul buyurunuz. Bu bütün vatandaşlarımız için olduğu gibi, Büyük Adamı tanı-

⁴³¹ *Ibid.*, F.H. Nixon'dan F. Okyar'a yazı. Londra. 10.11.1938.

⁴³² *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): F.H. Nixon'dan K. Rizan'a mektup. 11.11.1938.

miş ve O'na hayranlık beslemekte olan herkes için de şiddetli bir darbe oldu. Bu yas gününde sizin gibi Türkiye dostlarının milletin sonsuz acısını paylaşmaları teselli edici oluyor." dedi⁴³³.

Türkiye ile iş yapmakta, Türkiye'ye savaş uçakları satmakta olan Bristol Uçak Kumpanyası Genel Müdürü Sir G. Stanley White da 10 Kasım günü Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne şunları yazdı:

"Türkiye Cumhurbaşkanı'nın acı ölümünü bugün derin bir üzüntüyle öğrendik. Kemal Atatürk'ün Türk halkı yararına büyük bir maharet ve başarıyla gerçekleştirmiş olduğu eserini takdir ediyorduk ve şu kanıdayız ki, O'nun kaybı Türkiye için pek şiddetli olduğu gibi bütün dünyada da duyulacak bir kayıptır. İçten taziyelerimizin kabulünü ve Türk halkına, özellikle Türk Hava Kuvvetleri mensuplarına iletilmesini rica ederiz."⁴³⁴

"Endüstri Kolaylıkları Korporasyonu" adlı İngiliz Kuruluşu Genel Müdürü de Türkiye Büyükelçiliği'ne şu mektubu yolladı:

"Lideri Kemal Atatürk'ün zamansız ölümüyle Türkiye'nin uğradığı kayıp üzerine kendi adıma ve Korporasyonum adına taziyetlerimi sunarım.

O'nun Türkiye ve uygar dünya adına gerçekleştirdiği büyük eserleri, kendisine tarihte ebedî bir yer sağlayacak, büyük millî bir lidere yakışan eserler olarak kalacak ve halefine ilham kaynağı olacaktır."⁴³⁵

Türkiye Büyükelçiliği'ne en önce sempati ve taziyet mektupları yollayanlar arasında, Osmanlı Bankası Genel Müdürü R. S. C. Pearce ile Genel Müdür Yardımcısı Frank Fisher de vardı. Türkiye Maslahatgüzarı Kadri Rızan, Türkiye dostları olarak Osmanlı Bankası Londra yöneticilerinin bu nazik jestlerinde de ayrı ayrı teşekkür etti⁴³⁶.

Çeşitli İngiliz şirketlerinden, bankalarından olduğu gibi İngiltere'deki Yahudilerden de Türkiye Büyükelçiliği'ne taziyet telgrafları gönderiliyordu. Siyonist Lider Dr. Chaim Weizmann, 10 Kasım günü Türkiye Büyükelçisi'ne şu telgrafı çekti:

"Büyük asker, devlet adamı, yönetici ve yeni Türkiye'nin kurucusunun onarılmaz kaybı dolayısıyla en derin sempatiLERİMİN kabulünü ve Türk Hükümeti'ne iletilmesini dilerim."⁴³⁷

⁴³³ *Ibid.*, K. Rızan'dan F.H. Nixon'a cevap. 14.11.1938.

⁴³⁴ *Ibid.*, Sir. G. Stanley White'tan F. Okyar'a mektup. Bristol, 10.11.1938.

⁴³⁵ *Ibid.*, Endüstri Kolaylaştırma Korporasyonu Genel Müdürü'nden Londra Büyükelçisi'ne mektup. Londra, 10.11.1938.

⁴³⁶ *Ibid.*, K. Rızan'dan R.S.C. Pearce ve F. Fisher'e mektuplar. Londra, 15.11.1938.

⁴³⁷ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): Weizmann'dan Okyar'a tel. Londra, 10.11.1938.

Leeds şehrindeki Türkiyeli Museviler Kolonisi Başkanı Henry Engel ise, yine 10 Kasım günü Türkiye Büyükelçisi'ne gönderdiği taziyet telgrafında: "Sevgili Büyük Cumhurbaşkanımız'ın ölümüyle uğranılan büyük kayıp üzerine Türkiye doğumlu Leeds Musevilerinin en derin ve en içten taziyetlerini sunarım." dedi⁴³⁸.

Londra'daki yabancı diplomatlar arasında Türkiye Büyükelçiliği'ne en önce taziyet mesajı gönderen Sovyet Büyükelçisi Jean Maisky oldu. Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar'a hitaben şunları yazdı:

"Modern Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda pek büyük rol oynamış Büyük Adam'ın pek acı kaybı dolayısıyla Türk halkına ve Türk Hükümeti'ne en derin sempaticilerimi sunarım.

Samimî umudum ve inancım şudur ki, ülkenizin bu pek büyük kaybına rağmen Türkiye Cumhuriyeti hızlı ilerlemesine ve gelişmesine devam edecektir."⁴³⁹

Londra'daki İran Maslahatgüzarı Fazlollah Nabil de Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar'a şu mektubu gönderdi:

"Sevgili Cumhurbaşkanı'nın ölümüyle dost Türkiye'nin uğradığı amansız kaybı acı bir heyecanla öğrendim; bu amansız kayıp, yalnız kardeş Türk Milletinin bir kaybı değildir. Modern Türkiye'nin kurucusuna karşı beslediği takdir ve büyük sevgi dolayısıyla ve derinden sarsılmış olan asil Türk Milletine olan kardeşçe sevgi bağları nedeniyle İran Milleti de bu kaybı derinden hissedecektir.

Kendi adıma ve bütün İran kolonisi adına en samimî ve heyecanlı taziyet duygularımızı Ekselanslarına sunar ve pek heyecanlı hazin sempaticimizi iletirim."⁴⁴⁰

Sovyet Büyükelçisi'ne Türkiye Maslahatgüzarı Kadri Rizan hemen teşekkür etti. İran Maslahatgüzarı'nın heyecanlı mektubuna ise, biraz daha geç, Büyükelçi Fethi Okyar şöyle teşekkür etti:

"Modern Türkiye'nin kurucusu Cumhurbaşkanı Atatürk'ün şahsında Türk halkının uğradığı amansız ve onarılmaz kayıp dolayısıyla, sizin ve İran kolonisinin taziyetlerini bildirmek için bana göndermek lütfunda bulunduğunuz 11 Kasım tarihli mektubunuzu Londra'ya dönüşümde buldum.

⁴³⁸ *Ibid.*, Henry Engel'den Türkiye Büyükelçisi'ne tel. Leeds, 10.11.1938.

⁴³⁹ *Ibid.*, J. Maisky'dan F. Okyar'a yazı. Londra, 10.11.1938.

⁴⁴⁰ *Ibid.*, F. Nabil'den F. Okyar'a yazı. Londra, 11.11.1938, No. 2371-1-15.

Sayırsız dostluk ve kardeşlik bağlarıyla Türkiye'nin bağlı olduğu kardeş asil milletin temsilcisinin göstermiş olduğu bu derin sempati nişanesine pek duygulanmış olarak, size ve İran kolonisine en hararetle teşekkürlerimi sunarım..."⁴⁴¹

Londra'daki Afganistan Maslahatgüzarı Juma Khan Sıddıki, daha kısa olarak: "Kemal Atatürk'ün ölümünü pek derin bir üzüntüyle öğrendim ve ülkenizin uğradığı bu büyük kayıp dolayısıyla sempatilerimi sunarım" dedi⁴⁴². Fethi Okyar karşılık olarak: "Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Kemal Atatürk'ün ölümüyle Türkiye'nin uğramış olduğu büyük kayıp dolayısıyla, sempatilerinizi bildiren 11 Kasım tarihli nazik mektubunuza pek duygulandım. Nazik sözleriniz için teşekkürlerimin kabulünü dilerim" diye yazdı⁴⁴³.

Paraguay Maslahatgüzarı da kısa bir notayla "Paraguay Maslahatgüzarı Türkiye Büyükelçisi'ne saygılar sunar ve Türkiye Cumhurbaşkanının ölümü dolayısıyla derin sempatilerini ve taziyet ifadelerini gönderir." dedi⁴⁴⁴.

11 Kasım günü yine çeşitli İngiliz firmalarından Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne başsağlığı mektupları gönderildi. "Denizcilik Mimar ve Mühendisleri Kumpanyası" Müdürü W. Scott Hill şunları yazdı:

"Cumhurbaşkanınız'ın ölümüyle ülkenizin uğradığı büyük kayıp dolayısıyla sempatilerimin kabulünü dilerim. Geçen günkü konuşmamızdan sonra kendisinin iyileşeceğini ummuştum.

Ülkesinin gerçek ilerlemesine böylesine büyük ve hızlı hizmette bulunmuş, tarihte bir başka kimse olabileceğinden şüphe ederim."⁴⁴⁵

Bu mektuba Kadri Rizan: "Geçen günkü konuşmamızdan sonra Cumhurbaşkanı'nın sağlığının birdenbire kötüleşmesi ve feci akıbet, şiddetli bir darbe oldu. Nazik sempati ve başsağlığı sözleriniz için çok teşekkür ederim." diye cevap verdi⁴⁴⁶.

Türkiye'de kapitülasyonların kaldırılmasıyla büyük bir darbe yemiş olan "Vickers-Armstrong Ltd." adlı İngiliz kumpanyası da, Atatürk'ün ölümü üzerine Türkiye Büyükelçisi'ne şu mektubu gönderdi.

⁴⁴¹ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): F. Okyar'dan F. Nabil'e mektup, Londra, 17.11.1938.

⁴⁴² *Ibid.*, J. Sıddıqui'den Türkiye Büyükelçisi'ne nota. 11.11.1938.

⁴⁴³ *Ibid.*, F. Okyar'dan J. Sıddıqui'ye mektup, 17.11.1938.

⁴⁴⁴ *Ibid.*, Paraguay Maslahatgüzarı'ndan Türkiye Büyükelçiliği'ne nota. 11.11.1938.

⁴⁴⁵ *Ibid.*, W. S. Hill'den K. Rizan'a mektup. 11.11.1938.

⁴⁴⁶ *Ibid.*, K. Rizan'dan W. S. Hill'e mektup. 14.11.1938.

“Ünlü Cumhurbaşkanınız Ekselans Kemal Atatürk’ün ölümünü pek derin bir üzüntüyle öğrendik. Ülkenizin uğradığı bu büyük kayıp dolayısıyla samimî başsağlığı dilekelerimizi ve sempatisimizi kabul etmenizi dile-
riz.”⁴⁴⁷

İngiliz İmalatçılar Millî Birliği Başkanı P. J. Hannon ise şunu yazdı:

“İmalatçılar Millî Birliği, müteveffa Cumhurbaşkanı’nın ülkesi yararına gerçekleştirdiği muhteşem eserin gelişmelerini pek büyük bir ilgiyle gözlemişti ve uğradığı bu büyük kayıp dolayısıyla Türk Milletine derin ve saygılı sempatisini sunar.”⁴⁴⁸

Şirketler, birlikler adına başsağlığı mektupları gönderildiği gibi, tek tek tacirlerin, komisyoncuların da sempati mektupları yolladıkları görülüyordu. J. A. Baxter adlı bir otomobil satış mağazası sahibi, öteden beri Türkiye’ye karşı yakın ilgi beslediğini bildirdikten sonra “Türkiye’nin bu büyük kaybı dolayısıyla samimî sempatiimi ifade ederim” diyor ve şunları ekliyordu: “Çağımızın en büyük birkaç adamının başında Gazi’nin adı ebediyete geçecektir.”⁴⁴⁹

Uzun zamandan beri Manchester şehrinde iş tutmuş Türk vatandaşı bir Musevi olan Isaac A. Anavi ise Türkiye Büyükelçisi’ne şunları yazıyordu:

“Pek sevgili Gazimiz Ekselans Kemal Atatürk’ün şahsında ülkemizin uğradığı amansız kaybı büyük bir üzüntü ve heyecanla öğrendim. Bu amansız ve onarılmaz kayıp dolayısıyla size hararetle başsağlığı dilekelerimi sunarak bütün vatandaşlarıma katılıyorum.

Otuzbeş yıldan fazla bir zaman önce memleketimden ayrılmış olmakla beraber Türk vatandaşlığımı muhafaza ettim ve ruhumun sevgili Türkiyemize devamlı bağlı olduğuna inanmanızı dilerim. Rahmetli Cumhurbaşkanımız’ın yaptığı büyük değişikliklerden sonra Türkiye’ye bağlılığım daha da güçlendi. Bu değişiklikler Kurtarıcımız’ın şahsına dünyayı hayran bıraktı.”⁴⁵⁰

11 Kasım günü Londra Maslahatgüzarı Kadri Rizan Dışişleri Bakanlığınca şunları telledi:

“Burada misafir bulunan Yunan Kralı namına Saray Teşrifat Nazırı, Yunan sefiri ile birlikte ziyaretime geldi. Millî felaketimiz muvace-

⁴⁴⁷ L.B.A. - (Atatürk’ün ölümü): Vickers-Armstrong Ltd. Direktörü’nden Türkiye Büyükelçisi’ne yazı. 11.11.1938.

⁴⁴⁸ *Ibid.*, P. J. Hannon’dan Türkiye Büyükelçisi’ne yazı. 11.11.1938.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, J. A. Baxter’dan F. Okyar’a yazı. 11.11.1938.

⁴⁵⁰ *Ibid.*, I. A. Anavi’dan Türkiye Büyükelçisi’ne yazı. 11.11.1938.

hesinde Majeste Kral'ın duyduğu acıyı bildirmeye memur olduklarını, Kral'ın ve Yunanistan'ın Müttefik Türkiye'nin kederine bütün samimiyetleri ile iştirak eylediğini söylediler.”⁴⁵¹

Yalnız Yunan Kralı'nın değil bütün Yunanistan'ın da Türkiye'nin büyük acısına katıldığı başka belgelerle de doğrulanıyordu. Atatürk'ün ölümü bütün Yunanistan'da çok geniş yankılar yapmıştı. İngiltere'nin Atina Elçiliğinin bildirdiğine göre, Yunan basını Atatürk'ün ölümü olayına büyük yer ayırmıştı⁴⁵². Yunan gazeteleri hemen hemen bir ağızdan Atatürk'ün muazzam eserini övmüşler, Büyük Adam'a derin saygı göstermişlerdi. Atatürk yalnız modern Türkiye'nin kurucusu değil, aynı zamanda Türk-Yunan dostluğunun, Balkan Antantı'nın öncüsü ve koruyucusuydu. Yunanistan, Müttefik Türkiye'nin millî yasına içtenlikle katılıyordu. Kralın mesajında mübalağa yoktu. 11 Kasım günü *Eleftron Vima* Gazetesi, “Türk-Yunan anlaşmasını O istemiş ve bu anlaşma için hararetle bir imanla çalışan O olmuştu. O'nun adı, dünya tarihinin kahramanları arasında silinmez bir biçimde kalacaktır” diyordu. *Katimerini* Gazetesi, “Atatürk, herkesin özlediği, dostların ve düşmanların hayran olduğu bir adamdı, O'nun ölümü yalnız Türkiye için değil, bütün uygarlık ve dünya için de bir kayıptır... Türkiye Büyük Kurucusu'nu kaybediyorsa, Yunanistan da büyük ve emin bir dostunu kaybediyor. Yunan Milleti, dost ve müttefik Türk milletinin yasına bütün kalbiyle katılır” diye yazdı. *Etnos*, Atatürk'ün ölümünün “Elenler için de büyük bir kayıp” olduğunu belirtiyor, “Elen Milleti, Büyük Ölü'nün önünde heyecan ve büyük saygıyla eğilir” diyordu. *Kronos*, “Türk-Yunan dostluğunu ve işbirliğini O'na borçluyuz. Elen Milleti, Türk Milletiyle birlikte yas tutmaktadır” diye ekliyordu. *Vradini* Gazetesi de “O, hayatının sonuna kadar Yunanistan'ın samimî dostu olarak kaldı ve iki millet arasında işbirliğinin gereğine bütün gücüyle inandı. Yunan Milleti, dost ve müttefik milletin büyük yasına bütün kalbiyle katılır” diye yazdı... Yunanistan'da görülen hava, özetle buydu. Ve Londra'da konuk olan Yunan Kralı, “Yunanistan Müttefik Türkiye'nin kederine bütün kalbiyle katılır” derken bu havayı yansıtıyordu.

İngiltere'deki hava da Yunanistan'dakinden farklı değildi. Resmî makamların, kumpanyaların, diplomatların başsağlığı ve sempati mesajlarıyla birlikte, doğrudan doğruya İngiliz halkından da Türkiye Büyükelçiliği'ne

⁴⁵¹ *Ibid.*, Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne açık tel. 11.11.1938, No. 880/440.

⁴⁵² *F. O. 371/22360/R. 9385*, H. Hopkinson'dan Halifax'a yazı. Atina, 17.11.1938.

mesajlar yağıyordu. Mesajlar, İngiltere'nin pek çeşitli bölgelerinden, sosyal durumları pek değişik kimselerden geliyordu. Atatürk'ün ölümünün bütün Büyük Britanya Adalarını derinden etkilediği görülüyordu.

11 Kasım günü, Ralph Foulks adlı Liverpoollu bir İngiliz, *Türkiye Büyükelçiliği*'ne şunları yazıyordu:

“Ekselans Cumhurbaşkanı Atatürk'ün ölümü dolayısıyla, en derin üzüntülerimin ve yürekten sempatimin kabulünü dilerim. Bu Büyük Adam'ın yönetimindeki Türklerin hayatını ve kültürünü inceledim. Bu bakımdan, büyük ülkesinin iyiliği için durmadan çalışmış, böylesine asil bir insanın ölümünü gerçek bir üzüntüyle okudum.” Bunları söyledikten sonra mektup sahibi, “hatıra olarak saklamak üzere Atatürk'ün bir fotoğrafını rica” ediyor ve gönderilirse pek memnun kalacağını yazıyordu⁴⁵³. Bu, Atatürk'ü tanımaya çalışmış bir İngiliz vatandaşının mektubuydu.

Çağdaş tarihî, milletlerarası politikayı incelediğini söyleyen bir başka İngiliz'den gelen mektup da başka bakımlardan ilginçti. Kent şehrinden Miss. M. D. Burnett adlı bir İngiliz kızı, 11 Kasım günü Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne şu mektubu göndermişti:

“Büyük Cumhurbaşkanı'nın ölümü üzerine, tamamen yabancı bir kimsenin yürekten üzüntüsünü lütfen kabul buyurunuz. Türkiye'yi ziyaret etme şansım olmadı, ama çok seyahat ettim ve milletlerarası politikayı derinlemesine inceledim. Gerçekten şunu söyleyebilirim ki, modern tarihte, milletlerarası sorunlarda Kemal Atatürk kadar akıldan ve zekadan yana olan bir başka sima tanımadım. Diktatörlerin kabada-yılık ve sertlikle başardıkları veya başaramadıkları işleri O, parlak zekâ-sını kullanarak başardı. O'nun ileriye görme gücü vardı; bu, uzun sürede, geleceği hesaplamayan öteki devlet yöneticilerinin ucuz zaferle-rinden çok daha fazla Türkiye'ye yarar sağlıyordu. O'nun alaycı mizah duygusu da pek hoşuma gidiyordu: Hemen hemen hiç üniformasız görünmeyen o onbaşılar, çavuşlar (Hitler, Mussolini) ile acı acı alay et-mek istercesine Atatürk, parlak bir general olduğu halde, törenlerde si-vil giyiniyordu. Bir gün Avrupa “kanlarıyla düşünen” o kimseler tara-fından yutulursa, o zaman, düşünecek organın beyin olduğunu bilen o güçlü yöneticiyi arayarak hatırlayacağız!”⁴⁵⁴

⁴⁵³ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): R. Foulks'dan Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne mektup. Liverpool, 11.11.1938.

⁴⁵⁴ *Ibid.*, M. D. Burnett'ten Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne mektup. Marden, Kent, 11.11.1938.

Mektup sahibi son olarak, Türkiye'yi Atatürk'ün ruhuyla yönetecek ve yine hızlı ilerletecek bir Cumhurbaşkanı bulunacağı umudunu belirtmektedir.

S. Leader adlı Londra'lı bir avukat da aynı umudu belirtiyor ve şöyle diyordu: "O Büyük Adam'ın, Cumhurbaşkanınız'ın, ölümünü pek büyük bir üzüntüyle öğrendim ve Ekselanslarına içten başsağlığı dileklerimi iletmeyi arzu etmekteyim. Türkiye'ye yaptığım birçok gezi sırasında o güzel ülkeyi pek beğendim ve başarılı ilerleme ve gerek yöneticilerin, gerek halkın enerjisi beni hayretler içinde bıraktı. İçtenlikle umarım ki, müteveffa Cumhurbaşkanınız'ın yönetimindeki refahı devam ettirip geliştirebilecek bir kimse bulunacaktır."⁴⁵⁵

Hull şehrinden J. H. Smart da, 11 Kasım günü Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderdiği mektupta, Türkiye'yi dolaştığını, Türklere hayran olduğunu bildiriyor, "Büyük Lideriniz Gazi Mustafa Kemal'in ölümü dolayısıyla mütevazi ve içten başsağlığı dileklerimi sunarım" diyordu⁴⁵⁶.

Londra'dan G. A. McMahon ise Atatürk'ü iyi anlayamamış olanlara sitem ediyor ve o da "mütevazi başsağlığı dileklerini" sunuyordu. "Pek sevilen Cumhurbaşkanınız'ın trajik ölümü üzerine halkınıza pek derin sempaticilerimi sunma müsaade ediniz. Kaybınız dolayısıyla birçok kimsenin size ilettikleri sempaticilere kıyasla benim başsağlığı dileklerim pek mütevazi kalır" diyordu⁴⁵⁷.

Türkiye Büyükelçiliği'ne başsağlığı mektupları gönderenler arasında üniversite üyeleri, profesörler de göze çarpıyordu. Londra'dan Prof. M. Grothwohl, 11 Kasım günü Türkiye Maslahatgüzarı'na şunları yazmıştı:

"Bu yas gününde duyduğum derin üzüntüyü ve Türk milletine karşı beslediğim sempatiyi anlatmama bilmem ki gerek var mıdır? Atatürk'ün şahsında dünyanın kendisi de yalnız büyük bir adam kaybetmiş değil, aynı zamanda en güçlü terakki ve barış faktörünü de kaybetmiştir.

Ülkenize başsağlığı dileyerek en içten dostluk duygularımı sunarım."⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ *Ibid.*, S. Leader'den Türkiye Büyükelçisi'ne mektup. 11.11.1938.

⁴⁵⁶ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): J. H. Smart'tan Türkiye Büyükelçiliği'ne mektup, Hull, 11.11.1938.

⁴⁵⁷ *Ibid.*, G. A. McMahon'dan Türkiye Büyükelçisi'ne mektup. Londra, 11.11.1938.

⁴⁵⁸ *Ibid.*, Prof. M. Grothwohl'dan K. Rizan'a mektup. Londra, 11.11.1938.

Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'ye karşı savaşmış olan İngiliz ve Avustralya askerleri de çeşitli başsağlığı mektupları yolluyorlardı. Örneğin Middlesex bölgesinde oturan Bernard Stacey adlı İngiliz piyade yüzbaşı 11 Kasım günü Türkiye Büyükelçiliği'ne uzun bir başsağlığı mektubu göndermişti. Büyük Savaş'ta Türklere karşı savaştığını, Türklerin kahramanlıklarına hayran kaldığını uzun uzun anlattıktan sonra şöyle diyordu:

“Büyük Savaş'ta Türkiye'ye karşı savaşmışsam da Kemal Atatürk'ün Mütarekeden beri ülkesi yararına gerçekleştirdiği büyük esere her zaman hayranlık beslemişimdir... *Grey Wolf* (Bozkurt) kitabı da dahil Kemal Atatürk hakkında bulabildiğim her kitabı doymak bilmezcesine okudum. Öyle yüksek cesaret, olağanüstü kahramanlık örneği ve sözün tam anlamıyla Halkının Kurtarıcısı olan o adama hayran kaldım...”⁴⁵⁹

Bunları da yazdıktan sonra İngiliz Yüzbaşı Atatürk'ün ölümüne pek üzüldüğünü belirtiyor ve başsağlığı dileklerini gönderiyordu.

Avustralyalı eski subaylar adına Yüzbaşı Stuart Maclean, 11 Kasım günü Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar'a şu içten mektubu yazmıştı:

“Ekselans,

Bu mektubu, Avustralya Ordusunun birçok eski subayı adına, bizzet daha çok Kemal Paşa olarak bilinen Ünlü Önderiniz Ekselans Kemal Atatürk'ün ölümünü nasıl derin bir üzüntüyle öğrendiğimizi bildirmek ve Büyük Şefi'nin onarılmaz kaybı dolayısıyla kahraman Türk Milletinin acısını paylaşmak arzusuyla yazıyorum.

Avustralya Ordusundan olan bizler... Liderinizin pek iyi temsil ettiği Türk askerinin yiğitliğini, cesaretini ve güler yüzlülüğünü ateş altında tanıyıp öğrendik.

Bu nedenle, Ekselans Atatürk'ün zamansız ölümü üzerine Türk Milletinin uğradığı büyük kayıp dolayısıyla, bazı Avustralyalı eski askerlerin derin sempatilerini Cumhurbaşkanınız'a ve onun aracılığıyla Türk halkına iletmesini Ekselanslarınızdan rica ederiz.”⁴⁶⁰

Bu duygulu mektuba Büyükelçi Fethi Okyar, aynı içtenlikle karşılık verdi. Dedi ki:

“Sevgili Cumhurbaşkanımız Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine, Avustralyalı birçok eski subay adına, onların derin sempatilerini ve başsağlığı

⁴⁵⁹ *Ibid.*, Bernard Stacey'den Türkiye Büyükelçisi'ne mektup. Wembley Park, Middlesex, 11.11.1938.

⁴⁶⁰ *P.B.A.* (Atatürk'ün ölümü), Yüzbaşı S. Maclean'den Fethi Okyar'a mektup. Londra, 11.11.1938.

dileklerini pek duygulu olarak bildiren 11 Kasım tarihli mektubunuzu büyük bir heyecanla okudum.

Yeni Cumhurbaşkanımıza ulaştırmayı ihmal etmeyeceğim. Nazik sözleriniz için en samimî teşekkürlerimi kabul etmenizi ve subay kardeşlerinize iletmenizi rica ederim.”⁴⁶¹

Avustralya ve Yeni Zelanda askerleri (ANZAC'lar) Çanakkale'de savaşmışlardı. Yüzbaşı Maclean'ın belirttiği gibi, Türk askerinin yiğitliğini o zaman “ateş altında tanıyıp öğrenmişler” di. Mustafa Kemal Paşa'yı da o zamandan beri iyi tanıyorlardı. O kanlı savaşın düşmanlığı zamanla dostluğa dönüşmüştü. Çanakkale ve Türkler, Avustralya ve Yeni Zelanda'da unutulmaz bir kahramanlık hatırası olarak yaşamıştı. Çanakkale Savaşı'nın her yıldönümünü eski ANZAC askerleri tâ Türkiye'ye kadar gelerek anıyorlardı. Türk askerine karşı ve özellikle Mustafa Kemal Paşa'ya karşı Avustralya'da da büyük hayranlık besleniyordu. Yüzbaşı S. Maclean'in mektubu bu hayranlığı ve Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Avustralya askerlerinin derin üzüntülerini dile getiriyordu.

Avustralyalı askerler Mustafa Kemal Paşa'yı Çanakkale kahramanı olarak tanımışlardı. Öncelikle O'nun askerliğine, kahramanlığına hayran olmuşlardı. Üzüntüleri, daha çok büyük bir askerın ölümüne duyulan üzüntü gibi görünüyordu. Ama “sokaktaki adam” İngilizlerden Türkiye Büyükelçiliği'ne gönderilen başsağlığı mektuplarında Atatürk'ün kurtarıcı, devrimci, akılcı yönleri üzerinde de durulduğu görülüyordu. Mektuplar arasında gerçekten ilginç olanlar vardı. Örneğin, Surrey bölgesinin Croydon kasabasından Mr. Bayard Simmons, Atatürk'e daha çok kadınları kurtaran önder gözüyle bakıyordu. Mr. Simmons, kadınlara oy hakkı tanınmasını savunduğu için kendi ülkesi İngiltere'de hapse girmişti. Oysaki Atatürk, Türk kadınına seçme, seçilme hakkı da dahil bütün eşitliği sağlamıştı. Bu bakımdan kadın hakları savunucusu İngiliz, Atatürk'e hayrandı. Ölümüne de o ölçüde üzülmüştü. Mr. Bayard Simmons, 11 Kasım günü şunları yazdı:

“Kadınlara oy hakkı kampanyasını savunmuş olduğum için kendi memleketimde hapse girmiş ilk İngiliz olarak Türkiye Cumhurbaşkanının ölümü üzerine derin üzüntülerimi sunabilir miyim? O'nun kendi ülkesinin kadınları için yaptıkları bütün dünyanın feministlerince ebediyen minnetle anılacaktır. Yaşasın Kemal Atatürk ülkelerine dayan Türkiye Cumhuriyeti!”⁴⁶²

⁴⁶¹ *Ibid.*, F. Okyar'dan S. Maclean'e cevap. Londra, 17.11.1938.

⁴⁶² *L.B.A.* - (Atatürk'ün ölümü): Mr. Bayard Simmons'dan Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne mektup. Croydon, 11.11.1938.

Henüz en demokratik sayılan Batı Avrupa ülkelerinin bazılarında bile kadınlara seçme, seçilme hakkı tanınmamışken, Türk kadınlarının erkeklerle tam eşit olarak bütün medenî haklardan yararlanmaları, milletvekili olarak Parlamento'ya girmeleri, Türkiye dışında büyük hayranlık ve gıpta ile izlenmişti. İngiltere'de bile kadın haklarını savunan insanların hapse atıldıkları bir sırada, Atatürk'ün Türk kadınına bahsettiği eşitlik büsbütün değer kazanıyor, takdir ediliyordu. Bu bakımdan kadın haklarını savunan Mr. Simmons, "*Yaşasın Kemal Atatürk ülkülerine dayanan Türkiye Cumhuriyeti!*" demekten kendisini alamamıştı. Bu gibi kimselerin gerçekten Atatürk'ün zamansız ölümüne derinden üzüldükleri görülüyordu.

İngiltere dışından da Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne çeşitli başsağlığı mesajları gönderildiği oluyordu. İsviçre'nin Lausanne şehrinde Bertha A. Suche adlı bir bayan, gönderdiği mektupta "Türk Hükümeti'ne ve halkına samimî sempaticelerini sunuyor, Türkiye'nin üzüntüsüne katıldığını" bildiriyordu⁴⁶³.

Paris'ten, Mukbil Siyuk imzasıyla Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'a gönderilen 11 Kasım tarihli bir mektupta şunlar yazılmıştı:

"Birader Azizim Fethi Beyefendi,

Size bu mektubumu derin bir teessür ve mahzuniyet içinde yazıyorum, Atatürk'ün vefatı memleket ve millet için pek elim bir zayıttır. Vatanını bütün ruhuyla seven acizlerine büyük ve samimî bir yeis ve kederi mucib olmuştur. Cenabı Hak rahmet buyursun.

Bu satırları yazar iken eski dostluğunuz ve silah arkadaşlığınız gözümün önünde (? kuzran) ediyor. Merhumun en aziz ve yakın dostu olmanız hasebiyle taziyelerimi size yazıyorum..."⁴⁶⁴

Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, Atatürk'ün öldüğü gün Türkiye'de bulunuyordu. Okyar adına İstanbul'a başsağlığı telgrafları çekildiği de görülüyordu. Amerika Birleşik Devletleri'nin eski Ankara Büyükelçilerinden General Sherrill'in eşi New-York'tan İstanbul'a başsağlığı telgrafı çekmişti. "Derin başsağlığı dileklerimin kabulünü ve iletilmesini rica ederim" demişti⁴⁶⁵. Fethi Okyar bu telgrafı, Londra'ya dönmek üzereyken İstasyon'da almış ve Bayan Sherrill'e şu cevabı yazmıştır:

⁴⁶³ *Ibid.* Miss Bertha A. Suche'den Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne mektup. Lausanne, 10.11.1938.

⁴⁶⁴ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü); M. Siyuk'tan F. Okyar'a mektup. Paris, 11.11.1938.

⁴⁶⁵ *Ibid.*, Mrs. General Sherrill'den F. Okyar'a tel. New-York, 11.11.1938.

“Londra’ya dönerken İstanbul’da, İstasyon’da bana verilen Büyük Cumhurbaşkanımız ve Liderimiz’in ölümü üzerine Türk Milletinin uğradığı onarılmaz kayıp dolayısıyla nâzik başsağlığı dileklerinizi bildiren telgrafınıza pek heyecanlandım.

Sınırsız üzüntümüzün Türkiye’nin samimî dostlarınca da paylaşıldığını görmek büyük bir teselli oluyor”⁴⁶⁶.

Londra’daki “Yakın ve Ortadoğu Derneği” Başkanı Lord Leamington da başsağlığı telgrafını Fethi Okyar-Dolmabahçe Sarayı adresine göndermişti:

“Yakın ve Ortadoğu Derneği, Büyük Lideri’nin acı ölümü üzerine Türk halkına en derin sempatisini iletir” demişti⁴⁶⁷.

Fethi Okyar, bu telgrafı da Türkiye’den Londra’ya dönerken almış, Lord Leamington’a hararetle teşekkür etmiş ve “Yakın ve Ortadoğu Derneği” ne de içten teşekkürlerinin iletilmesini rica etmişti⁴⁶⁸.

Buraya kadar, 10-11 Kasım 1938 günleri, Türkiye’nin Londra Büyükelçiliği’ne gönderilen başsağlığı ve sempati mesajları gözden geçirildi. Türkiye’nin muvazzaf ve fahrî konsoloslarından başka, yabancı diplomatlar da mesajlar yollamışlardı. Mesaj gönderenler arasında İngiliz şirketleri ve kumpanyaları vardı. Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’ye karşı savaşmış olan eski askerler vardı. Profesör, avukat, tacir gibi kimselerden başka halktan kimselerin de mesajlar gönderdikleri görülmekteydi. Mesajlar, İngiltere’nin çeşitli bölgelerinden gönderilmekteydi. Ayrıca İngiltere dışından mesaj gönderenler de olmuştu.

Mesaj sahipleri, çeşitli biçimlerde Atatürk’e karşı saygılarını, hayranlıklarını belirtiyorlar; Büyük Adam’ın ölümü üzerine duydukları derin üzüntülerini açıklıyorlar; Türkiye’nin millî yasını paylaştıklarını söylüyorlardı. Türkiye Büyükelçiliği, mektup ve telgraf gönderenlerin her birine ayrı ayrı teşekkür etmekteydi. Ama gönderilen mesajları ne teker teker, ne de topluca Ankara’ya bildirmemekteydi. Yalnız İngiliz resmî makamlarının gönderdikleri mesajlar ile o günlerde Londra’da bulunan Yunan Kralı’nın mesajı Türkiye Dışişleri Bakanlığı’na iletilmişti.

Atatürk’ün ölümü üzerine, Türkiye’nin Londra Büyükelçiliği’nde bir Özel Defter açılıp açılmadığı anlaşılamamaktadır. Bu konuda Büyükelçilik

⁴⁶⁶ *Ibid.*, F. Okyar’dan Mrs Sherrill’e mektup, Londra, 18.11.1938.

⁴⁶⁷ *Ibid.*, Lord Leamington’dan F. Okyar’a tel. Londra, 11.11.1938.

⁴⁶⁸ *Ibid.*, F. Okyar’dan Lord Leamington’a mektup. Londra, 17.11.1938.

Arşivi'nde herhangi bir ize rastlayamadık. Bu bakımdan Büyükelçiliğe gelip sözlü olarak başsağlığı dileklerinde bulunmuş olanların adlarını, kimliklerini saptamak olanağını da bulamadık. Londra'da bulunan Türk öğrencileriyle yurttaşlarından başka bir kısım yabancıların da doğrudan doğruya Türkiye Büyükelçiliği'ne gelmiş, Atatürk'ün ölümü üzerine duydukları büyük acıyı sözlü olarak Maslahatgüzara duyurmuş olmaları çok muhtemeldir. Ama, bu konuda belge bulamadık. Başka bir deyimle, Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği Arşivi'nde bulunan başsağlığı ve sempati mesajları, yalnız nota, telgraf ve mektup gibi yazılı mesajlardır; yani eksiktir. Bir Özel Defter açılmış olsaydı, hiç kuşkusuz bunun içinde toplumun çeşitli katlarından yüzlerce kişinin imzası bulunurdu. Paris'teki yabancı diplomatların çoğu, Türkiye Büyükelçiliği'ne gelip sözlü olarak başsağlığı dileklerini iletmişler, kart bırakmışlar, Özel Defteri imzalamışlardı. Yazılı olarak mesaj gönderenlerin sayısı daha azdı. Londra Büyükelçiliği'ne yabancı elçiliklerden gönderilmiş sempati yazıları da pek azdır. Londra'daki yabancı diplomatlarının da çoğunun sözlü olarak başsağlığı dileğinde bulunmuş olduklarını sanırsanız, ama bunların topluca bir listesini bile Büyükelçilik Arşivi'nde bulamadık.

11 Kasım'dan sonraki günlerde de Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne çeşitli başsağlığı mektupları gönderilmiştir.

12 Kasım günü Londra'daki Kolombiya Elçiliği, bir notayla, "Türkiye Cumhurbaşkanı Ekselans Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine ülkelerinin uğradığı kayıptan dolayı Türkiye Büyükelçisi'ne ve Büyükelçilik üyelerine içten başsağlığı dileklerini sunduğunu" bildirdi⁴⁶⁹.

Hove kasabasından Percival White adlı bir İngiliz kadını ise aynı gün Türkiye Büyükelçisi'ne şunları yazdı:

"Size yazdığım için özür dilemem gerekir, ama haklı bir mazeretim var: Büyük Cumhurbaşkanınız Atatürk'e karşı yıllardan beri hayranlık besliyordum; O'nun zamansız ölümü üzerine en derin sempatiimin kabulünü dilerim. O'nun el yazmalarından acaba küçücük bir parçaya sahip olabilir miyim? Böylesine bir mutluluğa sahip olabilirimse, bunu, büyük bir hazine sayar ve dünyamızın gördüğü en büyük bir adamı kendilerine hatırlatması için sülalemin gelecek kuşaklarına devrederdim."⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Londra'daki Kolombiya Elçiliği'nden Türkiye Büyükelçiliği'ne nota. Londra, 12.11.1938.

⁴⁷⁰ *Ibid.*, Mrs Percival White'tan Türkiye Büyükelçisi'ne mektup, Hove, 12.11.1938.

Atatürk'ü "Dünyanın en Büyük Adamı" sayan, bu Büyük Adama uzun yıllardan beri hayranlık beslediğini söyleyen ve bir değerli hatıra olarak O'nun el yazısından bir örnek rica eden bu İngiliz kadınının mektubu, bir Türk olarak elbette insanı duygulandırır. Türkiye Büyükelçisi, kendisine "nazik başsağlığı ve sempati sözleri için" samimiyetle teşekkür etti. Ama, Atatürk'ün el yazısından bir örnek bulup gönderemediğini bildirdi⁴⁷¹.

13 Kasım günü Amiral Sir Percy Grant, Türkiye Büyükelçisi Fethi Okyar'a bir başsağlığı mektubu gönderdi. İngiliz Kralı Beşinci George'un cenaze törenine katılan Türk heyetine mihmandarlık ettiğini de bildiren Amiral, şunları yazdı:

"Cumhurbaşkanınız Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine en derin üzüntümü sunarım. Son olarak O'nun hayatını okudum ve Cumhurbaşkanınız'ın üstün vasıflarının pek etkisi altında kaldım. O gerçekten harika bir insandı. Eşim de, O'nun ölümüyle Türkiye'nin uğradığı büyük kayıptan dolayı başsağlığı dileklerini sunar ve ben de kendisine katılırım."⁴⁷²

Atatürk'e hayran olan, O'nun ölümü üzerine eşiyle birlikte başsağlığı dileklerini sunan İngiliz Amiraline Büyükelçi Fethi Okyar teşekkür etti ve şunları yazdı:

"Nazik sempati ve başsağlığı duygularınız ve Türk halkının ebediyete göçen Büyük Lideri hakkındaki samimî takdirleriniz için size ve Lady Grant'a yürekten teşekkürlerini ifade etmeme müsademeni dilerim.

Bu yas gününde derin üzüntümüzün ülkemizin dostlarınca da paylaşıldığını görmek teselli edici bir düşünce oluyor."⁴⁷³

Yine 13 Kasım günü, Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Percy Loraine, o günlerde Türkiye'de bulunan Büyükelçi Fethi Okyar'a bir mektup gönderdi. İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Sir Lancelot Oliphant'ın "en derin ve dostça sempatilerini" ilettili. Bu, Okyar'a özel bir başsağlığı dileği idi. "Büyük kişisel acısı" dolayısıyla ona gönderilmişti⁴⁷⁴. Atatürk'le olan dostluğu dolayısıyla, Okyar'a özel olarak başsağlığı dilekleri gönderildiği görülüyordu.

⁴⁷¹ *Ibid.*, Türkiye Büyükelçisi'nden Mrs White'a mektup, 18.11.1938.

⁴⁷² *Ibid.*, Amiral P. Grant'tan F. Okyar'a mektup, Anglesey, 13.11.1938.

⁴⁷³ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): F. Okyar'dan Amiral Sir P. Grant'a mektup, Londra, 17.11.1938.

⁴⁷⁴ *Ibid.*, Sir. P. Loraine'den F. Okyar'a mektup. Ankara, 13.11.1938.

14 Kasım günü Ankara'daki İngiliz Büyükelçisi, İngiliz Kültür Merkezi'nin (British Council) "içten başsağlığı dileklerini" Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na iletti⁴⁷⁵. İngiliz Kültür Merkezi, başsağlığı dileklerini İngiliz Büyükelçiliği aracılığıyla Türk halkına sunuyordu. Londra'daki Türkiye Büyükelçiliği'ne göndermemişti. Türkiye Dışişleri Bakanı Saracoğlu, biraz gecikmeyle İngiliz Kültür Merkezi'ne teşekkür etti⁴⁷⁶.

Bu arada Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne yine başsağlığı mesajları gönderilmeye devam olunuyordu. Mesajlar biraz seyrekleşmişti, ama kesilmemişti. 14 Kasım günü Güney Afrika'da Cape-Town şehrindeki "Türk Derneği"nden Londra Büyükelçiliği'ne bir başsağlığı mesajı gönderildi. Mesajı, Dernek Fahrî Sekreteri A.S. Baker Efendi imzalamıştı ve şunları yazıyordu:

"Cumhurbaşkanı Ekselans Kemal Atatürk'ün ölümü dolayısıyla Derneğimizin sempatisinin Türk Hükümeti'ne iletilmesi için size saygıyla ricada bulunmakla görevlendirildim. Ayrıca, Başkanımızın ve üyelerimizin yeni Cumhurbaşkanı Ekselans General İsmet İnönü'ye sadakatini iletmek üzere görevlendirilmiş bulunuyorum."⁴⁷⁷

Büyükelçi Fethi Okyar, Baker Efendi aracılığıyla, Güney Afrika'daki "Türk Derneği"ne içtenlikle teşekkür etti. "Büyük ve Sevgili Cumhurbaşkanımız Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine, yurt içinde ve yurt dışında Türk Milletinin uğradığı derin üzüntüyle ilgili olarak gönderdikleri nazik başsağlığı dileklerinden dolayı, Cape-Town'daki Türk Derneği'ne içten teşekkürlerimi lütfen iletmenizi dilerim" dedi⁴⁷⁸.

Yine 14 Kasım günü Sir Harry Brittain, Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'a şu başsağlığı mektubunu gönderdi:

"Üstün dehanın ebediyete göçüşü üzerine büyük ülkenizin uğradığı kayıp dolayısıyla, kendi adıma ve ailem adına size pek derin sempatemizi sunarım.

Türkiye'nin onarılmaz kaybindan başka, şahsen sizin de gerçek bir dost kaybettiğinizi anlıyoruz. O'nun hayatında gerçekleştirdiği eser, Türkiye ve Türk halkı hakkında az çok bir şeyler bilen bizleri hayranlık ve saygı duygularına garketmişti."⁴⁷⁹

⁴⁷⁵ F. O. 371/21927/E. 7691: Percy Loraine'den Ş. Saracoğlu'na mektup. Ankara, 14.11.1938.

⁴⁷⁶ *Ibid.*, Ş. Saracoğlu'ndan P. Loraine'e yazı. Ankara, 9.12.1938, No. 647.

⁴⁷⁷ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): A. S. Baker Efendi'den Türkiye'nin Londra Büyükelçiliğine yazı. Cape - Town, 14.11.1938.

⁴⁷⁸ *Ibid.*, F. Okyar'dan A.S. Baker Efendi'ye cevap. 26.11.1938.

⁴⁷⁹ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Sir Harry Brittain'den F. Okyar'a mektup. Londra, 14.11.1938.

Büyükelçi Okyar, “sempati dilekleri” ve “Büyük Lider’e karşı takdir duyguları” için Sir H. Brittain’e ve ailesine içtenlikle teşekkür ettiğini bildirdi⁴⁸⁰.

General Sir Herbert Lawrence de Türkiye Büyükelçiliği’ne içten bir sempati ve başsağlığı mesajı göndermişti. Türkiye Büyükelçiliği İngiliz Generali’ne 15 Kasım günü hararetle teşekkür etti. “Sevgili Cumhurbaşkanımız’ın ölümü dolayısıyla Türk Milletinin derin üzüntüsünün sizin gibi gerçek dostlarca paylaşıldığını görmek bu yas gününde bir teselli oluyor” dedi⁴⁸¹.

Londra Büyükelçisi Fethi Okyar, Atatürk’ün öldüğü gün Türkiye’de bulundu. Kendisi gibi bazı büyükelçilerimiz de cenaze töreninde bulunmak istiyorlardı. Hükümet, büyükelçilerin bu günlerde görevleri başında kalmalarını uygun gördü. Büyükelçi Okyar da cenaze törenini beklemekten 16 Kasım günü Londra’ya, görevi başına döndü. Aslında bu dönüş kısa bir süre içindi. Londra Büyükelçiliği’ne, Dışişleri Bakanlığı görevinden ayrılmış olan Dr. Tevfik Rüştü Aras’ın atanması kararlaştırılmıştı. Büyükelçi Okyar’ın Londra’ya dönüşü üzerine kendisine yeni yeni başsağlığı mektupları gönderildi. Bazı kimseler, mesaj göndermek için Büyükelçi’nin Londra’ya dönüşünü beklemiş görünüyorlardı.

16 Kasım günü *The Times* Gazetesi Başyazarı Mr. Philip Graves, Okyar’a gönderdiği mektupta şunları söyledi:

“Ülkenizin ve şahsen sizin kaybınız dolayısıyla derin sempatimi sunarım. Atatürk’ün ölümüyle dünya pek müstesna bir sima kaybetti. Ama halkı tarafından O’nun etkisinin ve verdiği örneğin unutulacağını sanmam.”⁴⁸²

Bunları söyledikten sonra Mr. Graves, Okyar’ın Londra Büyükelçiliği’nden ayrılacağına şahsen üzüldüğünü bildiriyordu.

Büyükelçi Okyar, bu mektuba hararetle teşekkür etti.

“Büyük Cumhurbaşkanımız Atatürk’ün ölümü üzerine ülkemin ve şahsen benim uğradığımız kayıp dolayısıyla, pek duygulu biçimde derin sempatinizi bildiren başsağlığı mektubunuza hararetle teşekkür ederim.

Şunu da ekleyeyim ki, başka hiç kimse sizin kadar yeni Türkiye’yi anlamış ve Sevgili Liderimiz’in başarılarını sizin kadar parlak biçimde anlatabilmiş değildir...”⁴⁸³

⁴⁸⁰ *Ibid.*, F. Okyar’dan Sir H. Brittain’e cevap. 17.11.1938.

⁴⁸¹ K. Rızan’dan General Sir Herbert Lawrence’e mektup. 15.11.1938.

⁴⁸² *Ibid.*, Philip Graves’dan F. Okyar’a mektup. Londra. 16.11.1938.

⁴⁸³ *L.B.A. (Atatürk’ün ölümü): Okyar’dan P. Graves’e mektup, 17.11.1938.*

Yine 16 Kasım günü, Saint Bride Vakfı yöneticisi de Türkiye Büyükelçisi'ne bir başsağlığı mektubu gönderdi. Daha doğrusu bu konuda Vakıf Yönetim Kurulu'nun 14 Kasım'da aldığı şu kararı ilettiler:

"Bu Müessesese, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Başkanı Ekselans Kemal Atatürk'ün ölümü üzerine uğradığı kayıp dolayısıyla, Türk Milletine sempatisini sunmak arzusunda'dır."⁴⁸⁴

Büyükelçi Fethi Okyar'ın Londra'ya dönüşü üzerine başsağlığı mektupları gönderilmeye devam olunuyordu. Büyükelçi'nin bazı şahsi tanıdıkları, başsağlığı dileğinde bulunmak için onun Londra'ya dönüşünü beklemişlerdi. 17 Kasım günü General Bruce Hay, Okyar'a şu mektubu yolladı:

"Kısa bir süre için buraya (Londra'ya) döndüğünüzü öğrendim. Bundan yararlanarak, Büyük Başkanınız'ın ölümü üzerine ülkenizin uğradığı büyük kayıp dolayısıyla size pek içten başsağlığı ve sempati dileklerini yollarım.

Bütün dünyanın O'na karşı ne kadar büyük takdir beslediğini belirtmek için benim bir şey söylemem gerekmez.

Cenaze töreninde Kralı, Lord Birdwood'un temsil edeceğini öğrenmekten memnun oldum..."⁴⁸⁵

Büyükelçi, "Büyük Liderimiz'in kaybı üzerine gönderdiğiniz sempati mektubunuza pek duygulandım" dedi ve teşekkürlerini sundu.⁴⁸⁶

Büyükelçi Okyar, Türkiye dönüşünde, kendisine hitaben yazılmış çeşitli başsağlığı mektupları bulmuştu. Bunlardan biri Cambridge'in King's College'i Müdürü Mr. Provost'tan gelmişti. Hem Atatürk'ün ölümü dolayısıyla başsağlığı dileklerini sunmuş, hem de Kolejin 500. kuruluş yıldönümü törenlerine Büyükelçi'yi çağırılmıştı. Büyükelçi, Mr. Provost'a teşekkür etti, ama yas dolayısıyla çağırıldığı törene katılamayacağını bildirdi.⁴⁸⁷ Yurt dışındaki Türk temsilcileri, 10 Kasım'dan sonra bir ay süre ile hiçbir kabul törenine, ziyafete, eğlenceye katılmamışlardı.

17 Kasım günü, Newcastle-upon-Tyne Şehri Belediye Başkanı William R. Wallace'da Türkiye Büyükelçisi'ne uzunca bir başsağlığı mektubu gönderdi. Şunları yazdı:

⁴⁸⁴ *Ibid.*, St. Bride Foundation (Fleet Street Parliament) ten Türkiye Büyükelçisi'ne mektup. Londra, 16.11.1938.

⁴⁸⁵ *Ibid.*, General Bruce Hay'den F. Okyar'a mektup. Londra, 17.11.1938.

⁴⁸⁶ *Ibid.*, F. Okyar'dan General Bruce'e cevap, 22.11.1938.

⁴⁸⁷ *Ibid.*, F. Okyar'dan Mr. Provost'a mektup. 17.11.1938.

“Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu ve İlk Başkanı Kemal Atatürk'ün ölümünü basından pek gerçek bir üzüntüyle öğrendim. Harika bir biçimde millî enerjii yeniden diriltip ülkenizi kalkındırmış olan böyle bir adamın kaybı üzerine, sizin aracılığınızla ülkenize Newcastle-upon-Tyne Belediye Meclisi'nin içten sempatilerini sunmak isterim. O'nun tarımla yakından ilgilendiğini, millî çıkarlar bakımından pek yararlı olan endüstriyi kurduğunu öğrendim. Ölümü, ülkesi için gerçek bir bahtsızlıktır.

Ekselans, bu kayıp dolayısıyla size de kişisel sempatimi sunarım...”⁴⁸⁸

18 Kasım günü ünlü İngiliz Asilzadesi Lord Athlone da Büyükelçi Fethi Okyar'a kendisi ve eşi Prenses Alice adına bir başsağlığı mektubu gönderdi. Prenses Alice ve Lord Athlone, 24-26 Nisan 1931 tarihinde Ankara'yı ziyaret etmişler, Atatürk'le görüşmüşlerdi. Prenses'in ve Lord'un bu ziyaretleri, gerek İngiliz, gerek Türk makamlarınca adeta bir kral veya veliaht ziyareti gibi önemsenmişti. Lord Athlone, Ankara'ya geldiği gün Atatürk tarafından kabul edilmişti. Arkasından Atatürk Türk Hükümeti'nce misafir edildiği Ankara Palas'ta Lord Athlone'a iadeyi ziyarette bulunmuştu. İlk defa bu ziyaret dolayısıyla Atatürk, bir yabancı Büyükelçilikte akşam yemeğinde bulunmuştu. Prenses ve Lord şerefine İngiliz Büyükelçiliği'nde verilen akşam yemeğine gitmişti. Görüşmeler, konuşmalar dostluk havası içinde geçmişti ve Prenses'le Lord'un Ankara ziyaretleri Türk-İngiliz ilişkilerini olumlu yönde etkilemekten geri kalmamıştı. Şimdi Lord Athlone, o ziyareti de hatırlayarak Atatürk'ün ölümüne duyduğu üzüntüyü bildiriyor ve şunları yazıyordu:

“Türkiye'nin Büyük bir Adam, sizin de yakın bir dost kaybetmeniz dolayısıyla Prenses Alice adına ve kendi adıma derin sempatilerimizi sunmam gerekir.

1931 yılında yaptığımız enteresan ziyareti, Gazi'nin bize gösterdiği büyük nezaketi ve kendisiyle görüşmelerimizi hiçbir zaman unutmuyacağız. O'nun harikulade bir kişiliği vardı ve ülkesine yaptığı (hizmetler) ise fevkaladedir...”⁴⁸⁹

Bunları söyledikten sonra Lord Athlone, Büyükelçi Okyar'ın Londra'dan ayrılacağına üzüldüğünü söylüyordu.

⁴⁸⁸ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): W. R. Wallace'dan F. Okyar'a mektup. Newcastle-upon-Tyne, 17.11.1938.

⁴⁸⁹ *Ibid.*, Lord Athlone'dan F. Okyar'a mektup. 18.11.1938.

Büyükelçi, Lord Athlone'un bu duygulu sempati mektubundan ötürü Prenses Alice'e ve Lord'a derin minnettarlığını sundu ve "acımızın birçok dostlarca paylaşılması bu şaşkınlık anında bir teselli oluyor" dedi. İngiltere'de geçen günlerini ve buradaki dostlarını unutmayacağını söyledi. "Beni her zaman ülkenizin bir dostu olarak bulacaksınız" diyerek teminat verdi⁴⁹⁰.

Bir hafta-on günden beri Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne gönderilmekte olan başsağlığı ve sempati mesajlarının arkası artık hemen hemen kesilmişti. İlk sempati telgrafı, Mütâreke yıllarında Türkiye'deki İngiliz ve Müttefik İşgal Kuvvetleri Başkumandanı General Harington'dan gelmişti. Son başsağlığı mektubu da, Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale'de ve Filistin'de Mustafa Kemal'e karşı savaşmış kimselerden kurulu bir İngiliz eski muharıpler derneğinden geldi. "2/4 Battn. Queen's Old Comrades" adlı eski muharıpler derneği, Croydon kasabasında yıllık genel kurul toplantısı yapmış, bu toplantıda Atatürk'ün ölümünden dolayı Türk Milletine sempatiyelerinin iletilmesine karar verilmişti. Dernek Fahri Sekreteri H. Mann, 24 Kasım günü bu kararı Büyükelçi Fethi Okyar'a şöyle bildirdi:

"2/4 th. Queen's Old Comrades Derneği'nin 300 eski silah arkadaşı adına, Croydon'da yapılan Yıllık Genel toplantısında aşağıdaki karar örneği teklif ve kabul edilmiştir:

En sevgili liderleri Kemal Atatürk'ün acı kaybı dolayısıyla Türk Milletine en derin sempatiyelerini bildiren bir mektup gönderilmesi.

Gelibolu'da (Çanakkale'de) ve Filistin'de kendisine karşı savaşmış olan bizler, O'nu büyük bir asker, asil bir düşman olarak ve savaştan sonraki yakın yıllarda Türk Milletinin barış ve refah yolunda gelişmesi için O'nun harcadığı büyük çabaları ebediyen hatırlayacağız."⁴⁹¹

Dünkü düşmanlar, Büyük Ölü'nün önünde saygıyla eğiliyorlardı.

Londra Büyükelçiliğimize gönderilmiş olan başsağlığı ve sempati mesajlarından bizim bulabildiklerimiz bu kadardır. Bulamadıklarımız da oldu. Bazı mesajlara Büyükelçilikçe gönderilmiş teşekkür mektuplarını gördük. Ama mesajların metinleri arşivde yoktu. Sözlü olarak Büyükelçili-

⁴⁹⁰ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Fethi Okyar'dan Lord Athlone'a cevap. Londra, 22.11.1938.

⁴⁹¹ *Ibid.*, H. Mann'dan F. Okyar'a mektup. Croydon, 24.11.1938.

ğe iletilmiş başsağlığı dileklerinin ise kaydı-kuydu tutulmamıştı. Büyükelçilik'te bir Özel Defter açılıp açılmadığı, açılmış ise bunu kimlerin gelip imzaladıkları anlaşılamamaktadır. Herhalde, yazılı ya da sözlü mesajlar, bizim bulabildiklerimiz kadar değildi.

Eksik bile olsa, bu mesajlar, Atatürk'e karşı İngilizlerin besledikleri duyguları oldukça açıklar, sanırız. Son başsağlığı mesajını gönderen İngiliz eski muhripler derneğine teşekkür ederken Büyükelçi Okyar, "Böyle düşüncelerin o Büyük Adam'ın bir zamanki kahraman düşmanlarından gelmiş olması iki misli değer taşır" dedi⁴⁹². Bu değerlendirme genişletilebilir. Bir bakıma, yalnız eski muhripler değil, tümüyle İngiltere o Büyük Adam'ın eski düşmanıydı. O eski düşmanlar, şimdi, Büyük Ölü'nün arkasından için için gözyaşı döküyorlardı. Gerçi İngilizler soğukkanlı bilinirler, duygularına gem vurmasını en iyi başaran kimseler olarak ün yapmışlardır. Böyle olduğu halde, Atatürk'ün ölümü üzerine duydukları derin üzüntüyü açıklamaktan geri kalmamışlardır.

Başsağlığı dilekleri, sempati mesajları, ev kadınından profesörüne, sokaktaki adamdan asilzadesine, erinden generaline, amiraline kadar pek çeşitli kimselerden gelmişti. Atatürk'ün ölümü, Büyük Britanya'nın dört bucağında derin yankılar yaptıktan başka, Britanya İmparatorluğu'nda da derinden duyulmuştu. Toplumun her katından gelen mesajlar, protokol gereği gönderilmiş değildi. İctendi. Soğukkanlı İngiliz, dilinin döndüğü kadar Türk'ün büyük acısını yürekte paylaşıyordu, duygularını açıklamaya çalışıyordu. Atatürk'ün büyük kişiliğine, eserlerine karşı duyulan hayranlık, takdir sonsuzdu. Kimi mesajlarda O, "Büyük Dahi" diye adlandırılıyordu. Bir İngiliz ev kadını, O'nu, dünyanın tanıdığı en Büyük Adamı olarak gördüğünü söylüyor, kuşaktan kuşağa sülalesine aktarmak üzere O'ndan ufak bir hatıracık elde edebilmek için Türkiye Büyükelçiliği'ne yalvarıyordu. Bir gazeteci "dünya pek müstesna bir sima kaybetti" diyordu. Bir Profesör, Atatürk'ün ölümüyle "dünya en büyük barış ve ilerleme faktörünü kaybetti" diye hayıflanıyordu. İngiltere de büyük ve güvenilir bir dost kaybetmişti. Bir İngiliz kızı, kabadayılık taslayan çağdaş diktatörler karşısında, akıl ve zekânın üstünlüğüne inanmış olan Atatürk'e karşı duyduğu sonsuz hayranlığı dile getirmeye çalışıyordu. Bir gün Avrupa o "kanlarıyla düşünen" (kafasız) diktatörlerce yutulursa, o zaman aklın ve zekânın üstünlüğüne inanmış olan Atatürk'ü "arayarak hatırlayacağız" diyordu. Bir başka İngiliz, Atatürk'ün Türk kadınına tam eşitlik verdiği

⁴⁹² L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): F. Okyar'dan H. Mann'a cevap. Londra, 26.11.1938.

bir dönemde, İngiltere’de kadınlara oy hakkını savunanların hapse atıldığını hatırlatıyor, Büyük Adam’ın büyüklüğünün bir kez daha bilincine varıyor ve kendisini tutamayarak “Yaşasın Kemalist Türkiye!” diyebiliyordu...

Sokaktaki İngiliz Atatürk’e hayrandı. Lord hayrandı. Eski muharip hayrandı; general, amiral hayrandı. Gazetecisi, profesörü, tüccarı, diplomatu hepsi hayrandı. Gerçek olan bir şey vardı: Atatürk büyüktü. Ve bu gerçek, coğrafyayla değişmiyordu. Atatürk, İngilizlerin gözünde de büyüktü, hem çok büyüktü. Bu Büyük Adam’ın kaybına duyulan acı da o ölçüde büyük olmuştu.

İngiliz basınında yankılar.

Atatürk’ün ölüm haberi, 10 Kasım günü öğle üzeri Avrupa’da duyulmuştu. Öğleden sonra çıkan İngiliz akşam gazeteleri Atatürk’le ilgili haberler ve yazılar ile doluydu. *The Evening News*, *The Evening Standard* ve *The Star* Gazeteleri o gün Atatürk’e geniş yer ayırmışlardı.

“Kemal Atatürk çağımızın en ünlü adamlarından biriydi. Başardığı işler muazzamdır. Eski Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkıntısından, kaosundan, çürüğünden yirmi yıldan az bir zaman içinde çağdaş, güçlü ve ileri bir Türkiye yarattı.

Savaşta yiğit bir şefi; savaş sonrası yıllarda uzağı gören, birinci sınıf pratik deha sahibi ünlü bir politikacı oldu. Eski Osmanlı emperyalizmini bıraktı; kendisini, dar sınırları içinde Türkiye’yi bir millet olarak yeniden yaratmaya verdi. Halkının karakterine uydukça, Batı’dan bir fikir almaktan çekinmiyordu.

Demir iradesini gevşetebilecek kadar uzun yaşadı; ülkesinin eski düşmanlarıyla, özellikle İngiltere’yle barış içinde yaşadığını gördü; emeklerinin sonucu olarak, milletini yeniden doğmuş, özgür, güçlü, müreffeh ve barışsever gördü.

Bu Büyük Adam’ın arkada bıraktığı hatırası, kendi ülkesidir.”⁴⁹³

10 Kasım 1938 tarihli *The Evening News* Gazetesi, “Büyük bir Şef” başlığı altında bu satırları yazdı. Gazetenin aynı sayısında ayrıca “Atatürk” başlıklı uzun bir yazı vardı. O’nu, özetle şöyle tanıyordu:

⁴⁹³ *The Evening News*, 10.11.1938.

Mustafa Kemal Paşa veya Kemal Atatürk, "Türkiye'yi Batılılaştıran, Türk kadınlarını peçenin köleliğinden kurtaran adamdı" Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanıydı. Sarışın saçları, mavi gözleri ve ince dudaklarındaki gülümsemesiyle Batı Avrupalı bir tipi andırıyordu, "hemen hemen Arî soyundandı". Sertti, yurtseverdi. İdeolojisi ve felsefesi "Türkiye Türklerindir" düsturuna dayanıyordu. Teorisyen değildi. "Asla ne sosyalistti, ne de anti-sosyalist". Son yıllarda en önemli dış ilişkileri Rusya ve İtalya ile olmuştu. Esrarengiz bir kişiliği vardı. Boş vakit geçirmek için en çok hoşlandığı şey, poker oynamaktı ve bunu çok iyi oynadığı söyleniyordu. Eğlencesinde ve çalışmasında aşırıydı. Çok sigara içiyordu. Yirmi yıl kadar önce Viyanalı bir mütehassis kendisine çok içmemesini salık vermişti. Yoksa çok yaşamayacağını hatırlatmıştı. Ama o içkiyi kesmemişti. Ve bir karaciğer sirozunun kendisini alıp götürmesi için yirmi yıl gerekmişti. Haşındı. Bir komplo sonunda, 1927'de muhaliflerini asturmuştu.

Gazete, Atatürk'ün Anadolu'ya geçişini, Sultan'a karşı ayaklanışını, Erzurum ve Sivas Kongrelerini toplamasını, bu kongrelerin O'nun "Türkiye'nin parçalanmasına karşı savaşmak" yolundaki programını tamamen desteklediklerini, dört yıl içinde bu programın gerçekleştirildiğini ve 29 Ekim 1923 günü Mustafa Kemal Paşa'nın Türkiye Cumhurbaşkanı seçildiğini kısaca anlattıktan sonra devam ediyordu:

1880 yılında Selânik'te doğan Mustafa Kemal, genç bir subay iken politikaya karıştı. Tutuklandı. Şam'a sürüldü. Orada da gizli bir siyasi dernek kurdu. 1908 yılından sonra ise siyasetle uğraşmayı bırakıp kendisini askerlik mesleğine verdi. 1910 yılında Fransız Ordusunun manevralarında gözlemci olarak bulundu. 1911'de İtalyanlara karşı Trablusgarp'ta savaştı. Büyük Savaş çıkınca Sofya'daki Ataşemiliterlik görevinden alınıp cepheye gönderilmesini istedi. Çanakkale Cephesi'ne atandı. "Burada, Türk Yüksek Kumandanlığı bütün ümidini kaybetmiş olduğu bir sırada, O'nun cesareti ve kararlılığıdır ki, durumu kurtardı." Savaşın sonuna doğru Fransa'daki Alman kuvvetlerini dolaştı, Kayzer'i, Ludendorf'u, Hindenburg'u gördü. Ondan sonra alelacele Suriye Cephesi'nde Allenby'ye karşı gönderildi. Mütarekede Anadolu'daki harekâta başladı. İkibuçuk yıl içinde akıl almaz bir program gerçekleştirdi. Yalnız İstanbul Hükümeti'ne karşı değil, aynı zamanda galip Müttefiklere, özellikle İngiltere'ye karşı da harekete geçmişti. 1919 yılında Türkiye, "belki bir İngiliz mandasını kabul edecekti; 1922 yılında ise Türkiye o kadar güçlenmişti ki, artık kendi koşullarını dikte edebildi." 1921 yazında Başkumandan olarak sınırsız yetkiler aldı, 22 gün boyunca, geceli gündüzlü Sakarya Meydan Savaşı'nı ken-

disi yönetti. Ondan sonra Anadolu'daki Yunan Ordularını imha etti. İngiltere'ye "blöf" yaptı. Lozan Barışını sağladı. Saltanatı ve Halifeliği kaldırdı.

Bunları da söyledikten sonra *The Evening News*, Atatürk devrimlerini anlatıyor ve özetle şunları yazıyordu:

Zaferden sonra Türkiye'nin kahramanı, ülkesini Batılılaştırmaya koyuldu. Jön Türklerin programını izledi. Cumhuriyeti ilan etti. Ankara'yı başkent yaptı. Yeni bir Anayasa kabul ettirdi. Ama devrimlere girişirken, ülkesini çağdaşlaştırmaya çalışırken, Rusya'da Büyük Petro'nun karşılaştığı kadar güç koşullarla karşılaştı. Türk halkının % 90'ı okur-yazar değildi. Toplum tutucuydu, batıl inançlara saplanmıştı. Halkı eğitmek yetmiyordu. Yeniyi kurarken eskiyi yıkmak da gerekiyordu. Atatürk, fesi kaldırdı. Çok kadınla evliliği yasakladı. Alfabeyi batılılaştırdı. Türk dilini yenileştirdi. "Eski camileri hububat deposu yaptı". Sağlık tedbirleri aldı. Metrik sistemi, Avrupa takvimini aldı. Türkiye'de ilk nüfus sayımını yaptırdı. Dene-me niteliğinde bir gazino açtırdı. Her Türk'e bir soyadı verdi. Kendisi de Atatürk soyadını aldı...

Yazı, kısaca şu cümlelerle bitiyordu:

Atatürk, Türkiye'de en iyi giyinen kimseydi. "Bütün elbiseleri Londra'da yapıyordu". Dansı seviyordu. Türk subaylarına dans mecburiyeti koymuştu. Günde yüz kadar sigara, inanılmaz sayıda kahve, ayrıca şampanya ve rakı içiyordu. Bu bakımdan 58 yaşında ölmüş olmasına şaşmamak gerekirdi. "Çağımızdaki bütün diktatörler arasında, devrimleriyle Napolyon'a en çok yaklaşan kimse" olmuştu. Kemal Atatürk, "İngiltere Kralı'nı kabul eden tek diktatör"dü. 1936 yılında İstanbul'u ziyaret etmiş olan Kral Sekizinci Edward, Atatürk'ü İngiltere'ye davet etmişti. Atatürk'ün İngiltere ile bir başka anısı da manevi kızı Zehra Mehmet Aylin'in, 1936 yılında Londra dönüşünde trenden düşerek ölmesi olmuştu. Oxford Üniversitesi'ne girmeye hazırlanan Aylin, Calais ile Paris arasında trenden düşmüştü⁴⁹⁴.

10 Kasım 1938 günü *The Evening News* adlı İngiliz akşam gazetesi Atatürk konusunda bunları yazmıştı. Anlaşılabacağı gibi, yazıda maddî yanlışlardan değer yargularına kadar çeşitli yanlışlar yapılmıştı. Atatürk'ün manevi kızı Zehra Aylin, 1936 yılında değil, 20 Kasım 1935 günü, Fransa'nın Amiens şehrine bir kilometre uzaklıkta trenden düşerek ölmüştü.

⁴⁹⁴ "Atatürk", *The Evening News*, 10.11.1938.

Atatürk'ün "bütün elbiselerinin Londra'da yaptırıldığı" iddiası da yanlış. Atatürk için Londra'dan, 1936 ve 1937 yılında yalnız birkaç yün fanila satın alınmıştı. Bunun dışında Atatürk'ün Londra'dan elbise sipariş ettiğine dair arşivlerde herhangi bir kayda rastlayamadık. Atatürk'ün Birinci Napoléon ile kıyaslanmak istenmesi ise yersizdi. Atatürk, kendisi böyle bir benzetmeden hoşlanmıyordu. "Napoléon'u ihtirasları mahvetti" diyordu. Napoléon, ölçsüz ihtiraslarıyla bütün Avrupa'yı yutmaya kalkışmıştı. Atatürk öyle bir cihangirlik peşinde koşmamış, Türkiye sınırlarını aşmamış ve "durmasını bilmiş" bir kimseydi. İngiliz gazetesi Atatürk'ü "diktatör" olarak adlandırıyordu. Türkiye'nin "tek partili" bir rejim olmasına bakılarak bu yargıya varılmış olmalıydı. Ama, Atatürk'ün diktatörlüğü hiçbir zaman Hitler'in, Mussolini'nin veya Stalin'in diktatörlüklerine benzememişti. Cumhurbaşkanı olarak, Cumhuriyet Halk Partisi Lideri olarak Atatürk, Türkiye'yi demokrasiye hazırlamaya çalışmıştı, çok partili rejimi de iki kez denemişti. Kont Sforza'nın da bir yazısında belirttiği gibi, Atatürk, Türkiye'de ileride şahıs diktatörlüğü olanaklarını ortadan kaldırmak için uğraşmıştı. Şurası kesindi ki, Atatürk, öteki diktatörlerle kıyaslanamazdı. İngiliz gazetesi, Atatürk'ün büyüklüğünü anlatmaya çalışırken, O'nun ruhunu rahatsız edecek sözler de kullanmıştı. Bunlar, Büyük Ölü'ye yeterince saygı demek değildi. Gerçeklere de uymayan saygısızca sözlerdi. Buna benzer sözlere o günlerde başka İngiliz gazetelerinde de rastlanmaktadır. Bazı İngiliz gazetecileri, Armstrong'un "*Bozkurt*" (Grey Wolf) kitabının az çok etkisinde kalmış görünüyorlardı.

The Evening Standard adlı İngiliz akşam gazetesinin 10 Kasım günlü sayısında, Michael Foot imzasıyla "Atatürk" başlıklı bir yazı çıktı. Bu İngiliz gazetecisi de yazısına Atatürk'ü yermekle başlıyordu. Atatürk'ün Türkiye'yi sıkıyönetim kanunlarıyla yönettiğini söylüyordu. Asker olarak O'nun "başka kanun tanımadığını" ileri sürüyordu. 1930'da bir muhalefet partisini denediğini, ondan sonra yine sıkıyönetim kanunlarına döndüğünü yazıyordu. Yazıda, Armstrong'un *Bozkurt* adlı kitabından aktarılmış cümleler vardı. Atatürk'ün kendi yakın arkadaşlarından Arif Bey'in idam hükmünü eli titremeden imza ettiği iddiası, aynen *Bozkurt* kitabındaki gibi tekrarlanıyordu. Bu iddiaya zamanında cevap verilmiş ve cevap bir İngiliz dergisinde de yayınlanmıştı⁴⁹⁵. Ama gazeteci Mr. Foot,

⁴⁹⁵ *Bozkurt* kitabı, çıktığı günlerde Türk basınında geniş tepkiyle karşılanmış, Türk gazetecileri, İngiliz Yazarı Yüzbaşı H. C. Armstrong'a sert cevaplar vermişlerdi. Bu cevaplar arasında en uzun yazı, 9-21 Aralık 1932 tarihleri arasında, *Akşam* Gazetesi'nde, Necmettin Sadak imzasıyla çıkan "*Bozkurt: Mustafa Kemal*" (Yüzbaşı Armstrong'a cevap) başlıklı yazı

bunları görmemiş veya görmemezlikten gelmişti. Asılsız iddiayı tekrarlıyordu. Bundan sonra İngiliz gazetecisi, özetle şunları söylüyordu:

Atatürk, gençliğinde, Voltaire, Hobbes, Mill gibi Fransız ve İngiliz siyasi yazarlarını okumuştur. İyi bir hatipti, hatta "şair gibi" bir hatipti. Büyük Frederik gibi, okumuş bir askeri ve düşmanının kültürünü tercih etmişti. Büyük Frederik, Prusya'nın bağımsızlığı için savaşırken Fransız edebiyatına hayrandı. Atatürk de Batı Avrupa'nın Türkiye üzerindeki siyasi egemenliğine karşı savaşmış, sonra da Türkiye'ye Batı uygarlığını empoze etmişti. Büyük Frederik gibi, savaş meydanlarında rahattı, ölüme meydan okumuştur. Çanakkale'de, siperin kenarında otururken bir gün birdenbire İngiliz toplarının yayılım ateşi başlamıştı. Kurmayı O'na sipere sığınmasını söylediği halde Mustafa Kemal, kıpırdamamış, siper almaya kalkarsa, askere iyi örnek olmayacağını söylemiş ve top mermileri arasında oturup sigarasını tellendirmişti. Kendisine şarapnel isabet etmemişti. "O gün ölseydi, yeni Türkiye'nin Şefi olamazdı, ama tarihte yine iz bırakmış olacaktır. Kemal olmasaydı İngilizler, ilk hücumda Çanakkale Boğazı'nı zaptederlerdi. Ve bu son savaş kaç yıl kısaltmış olurdu?"

Michael Foot, Atatürk'ü anlatmaya devam ediyordu:

Mustafa Kemal, parlak bir asker olduktan başka, kendi çağının ilerisinde bir politikacıydı. Tarihçiler, O'nun devrimlerinin askeri başarılarından daha önemli olduğuna hükmedeceklerdir. Türk topraklarını düşmandan temizledikten sonra Müslüman dünyasının Papası demek olan Halife'yi kovdu. Olağanüstü bir enerjiyle Modern Türkiye'yi kurdu. Halifeliği kaldırdıktan sonra medreselerin yerine laik okulları kurdu. İsviçre'den Medeni Kanunu, İtalya'dan Ceza Kanunu, Almanya'dan Ticaret Kanununu aldı. On yıldır, İslâm dini Türkiye Devleti'nin resmî dini değildir. Kemal, Türk kadınlarını kölelikten kurtardı. Latin alfabesini aldı ve bu alfabe'yi memlekete tanıtmak için karatahta ve teşebirle Anadolu'da dolaştı. Gre-

olmuştu. Bu yazıda Arif Bey'in idamı konusunda Armstrong'a şöyle cevap verilmiştir: "... Muharrir (Armstrong), Arif'in idam kararını Mustafa Kemal'e Ankara'da Çankaya'daki evinde imza ettirmek suretiyle uydurma bir sahne tertip etmiş... Halbuki Mustafa Kemal, hayatında hiçbir idam kararı imza etmiş değildir. Çünkü, bu selâhiyet kendisine asla verilmemiş ve daima büyük Millet Meclisi tarafından muhafaza edilmiştir. Malumdur ki bizde, idam hükümleri Meclis kararıyla verilmiştir ve verilir. İstiklâl Mahkemesi kararlarını ise Meclis dahi tasdik etmezdi. Bundan maada Arif İzmir'de idam olunurken Mustafa Kemal, Ankara'da değildi, seyahatte idi..."

Necmettin Sadak'ın *Akşam Gazetesi*'nde çıkan dizi yazısı, Londra'da *The Near East and India* Dergisi'nde de, kısaltılarak yayınlanmıştır. (10 Ağustos 1933 tarihli, 1160 sayılı derginin 653-656 sayfaları).

goryen takvimini, metrik sistemi kabul etti. Ama Türkiye hâlâ fakir bir ülkedydi. Atatürk, tarımı modernleştirdi. Eski dostları ve düşmanlarıyla ticaret antlaşmaları yaptı. Savaşta yıkılmış olan ülkeyi onarıp kalkındırmaya girişti. “Bütün bunlar dışarıdan bir kuruş ödünç para alınmadan yapıldı. Türkiye, bağımsızlık için savaşmıştı ve O (Atatürk), yabancı sermayenin siyasal engel olduğunu anlamıştı.” Atatürk, “ailesiz, mirasçısız öldü. Ama arkasında öyle bir eser bıraktı ki!...”⁴⁹⁶

Yine 10 Kasım günü, *The Star* adlı Londra gazetesinde, M. Samuels imzasıyla, “Bir Milleti kurtaran asi” başlıklı bir yazı vardı. Yazıda daha çok, Atatürk'ün halefinin kim olacağı konusu üzerinde duruluyordu. Atatürk konusunda ise, kırık dökük cümlelerle, dağınık bir şeyler söylenmişti. Fikir seviyesi düşük, yanlışlarla dolu, çırpıştırma bir yazıydı bu. “Savaş sonrasının büyük diktatörlerinden ikincisi öldü. Lenin'den sonra Kemal de gitti” diyordu yazar. Sonra, O'nun adının ne anlama geldiğini şöyle anlatıyordu: “Gazi, kâfirleri cezalandıran” anlamı taşıyordu. “Atatürk” ise, “Yüce Türk” demektir! Yazıda, Atatürk'ün “uzun yıllardan beri hasta” olduğu söyleniyordu. Hastalığı, O'nun “gençliğinde sürdürdüğü aşırı yaşantının sonucu”ydü. “Olağanüstü bir canlılık, sınırsız bir enerji sahibi bir adamın aşırı yaşantısı gerekliydi”, kaçınılmazdı. Asker olmasına rağmen ihtilalci olmuştu. Conkbayırı'nda, Avustralyalıları durdurmuş ve Çanakkale Boğazı'nı kurtarmıştı. Allenby'nin karşısında, ordusunu zamanında geri çekebilmişti. Mütareke'de, Anadolu'da, Padişaha, Yunanlılara ve Müttefiklere karşı direnmişti. Ankara'da bir Parlamento kurmuştu. Saltanatı ve Halifeliği kaldırmıştı. İslâmiyetin sembolü fesi yasak etmişti. İhtilalini başlattığı Ankara kasabasını modernleştirmek için yabancı mimarlar getirmişti. Türkiye'yi Batılılaştırmayı her şeyin üstünde tutmuştu. Kıyafetleri değiştirmişti. Batı Avrupa'dan kanunlar almıştı. Çok kadınla evliliği yasaklamıştı. 1928'de Latin alfabesini almıştı. Başbakanı İsmet Paşa Hükümeti'ne karşı bir de Parlamento muhalefeti kurdurmuştu. İsmet Paşa ile muhalefet liderine (Fethi Bey'e), birbirlerini açıkça tenkit etmelerini, ama yine birbirlerinin en iyi dostları olarak kalmalarını öğütlemişti. “Tıpkı Batı'daki politikacılar gibi.”⁴⁹⁷

The Star Gazetesi'nin dağınık yazısında, kayda değer fikirler ve yargılar özetle bu kadardı. 10 Kasım günü İngiliz akşam gazetelerinin Atatürk'ün ölümü üzerine yazdıkları bunlardı.

⁴⁹⁶ Michael Foot, “Atatürk”, *The Evening Standard*, 10.11.1938.

⁴⁹⁷ *The star*, 10.11.1938.

11 Kasım günü, büyük İngiliz gazeteleri Atatürk'ün ölümüne geniş yer ayırmışlardı. Yalnız *The Times* Gazetesi'ndeki yazılar, 15-20 sayfalık bir broşür tutacak uzunlukta idi. Bu büyük gazete, Atatürk'e uzun bir yazıdan başka bir de başyazı ayırmıştı. "Cumhurbaşkanı Atatürk" başlıklı başyazıda şöyle denmekteydi:

"Yeni Türkiye'nin kurucusu Gazi Mustafa Kemal Paşa olarak da ün yapmış olan Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ün kişiliğiyle, bir büyük asker, politikacı ve devlet başkanı göçüp gitmiştir. 1919'da Anadolu'da Türk Ordusunun kalıntılarının kumandanlığına ve millî hareketin başına geçtiği günden beri, Türkiye'nin tarihi O'nun hayatının tarihi demektir. O'nun cesareti ve yurtseverliği, kendisini, bir umutsuz macera gibi görünen, galip Müttefiklerin hadsiz hesapsız isteklerine karşı küçük, bitkin ve başlangıçta dağınık bir milletin direniş hareketinin başına geçirmişti. Cesareti ve sebatı sayesinde, başka her kumandanın cesaretini sarsabilecek güçlükler ve terslikler içinde başarıyla yürümüşü; daha Gelibolu Yarımadası'ndaki o destanî savaşta İngiliz istilacısına karşı dengeyi değiştirmiş olan askerî dehası, O'nun davasını parlak ve tam bir zafere ulaştırmıştı. Ama birçok ünlü generalden farklı olarak O, zaferiyle muhakemesini bulandırmadı. Ağır bir mirası üzerine almıştı. Türkiye, sekiz yıldır aralıksız savaşmıştı. Ulaştırması, ticareti, tarımı yıkıntı ve perişanlık içindeydi; Kürtler ayaklanma halindeydiler; Türkiye'yi Büyük Savaş'a sürüklemiş olan İttihat ve Terakki'nin kalıntıları, kendilerini tenkit etmiş olan adamın ülkeyi iflah olmaz bir felaketten kurtarmış olmasına karşı kıskançlık içindeydiler; panislâmist entrikacılar ise, zafer coşkuluğuyla Türkiye'nin yine İslâmın mızrağı olacağı umundaydılar.

Bu umutların nasıl kırıldığı ve muzaffer bir askerin nasıl ileri görüşlü, cür'etli ve bununla birlikte ihtiyatlı bir politikacı ve reformcu olduğu bir başka makalede anlatılmaktadır. Teokrasinin başlıca kalelerinden biri olan Türkiye'de, O'nun yeniliklerinin ve laikliğinin zafer kazanması bütün dünyayı şaşırttı. O "Hasta Adam"a pek sık fatiha okumuş olan Avrupalı birçok otoriteyi yalanladı; bu otoriteler, Türk halkının, uyandırılmak ve devleti yeniden diriltmek için sadece bir şefin sihirli değneğini bekleyen nice gizli hayat kaynakları bulunduğunu gözden kaçırmışlardı. Türkiye'yi ziyaret etmiş birçok Avrupalı'nın tersine, o cür'etli gerçekçi adam pitoresk hayaller ardında koşmuyordu. İstanbul'un camileri, vaizleri, Padişahın etrafındaki debdebe ve şaşaa... O'nun için çekici şeyler değildi. O, sempatisini Anadolu köylüsüne, kuşaklar boyunca savaşlarda kanlarını vermiş, Sultan'ın çağrılarını uyup tarlasını ihmal etmiş olan insanlara çevirdi.

Türk kadınının, kaderi, pek sık dumura uğratılmış zihnî gelişmesi ve sınırlandırılmış sosyal faaliyetleri ile ilgilendi. Gerici tehditlere, O'nun radikalizmi karşısında başlarını sallayan Türk olmayan Müslümanların olumsuz tutumlarına aldırmadı; Doğu'ya sırt çevirdi, yeni milleti Avrupa'ya doğru götürdü; Türklerce düşman sayılmış olan Avrupa'ya doğru.

Başarıları, içerde ülkesini Avrupalılaştırmakla kalmadı. Her zaman ilham ettiği, kimi zaman da kendisi yürüttüğü dış politikası, Türkiye'yi Batı milletleri topluluğuna kattı; Türkiye'ye eski düşmanlardan yeni dostlar kazandırdı... O'nun himayesi altında Türk dış politikası başarı üstüne başarı kazandı. 1936 Montreux Konferansı'nda Türkiye, savaşta kaybettiğini müzakereyle kazandı, konferans uyuşmanın zaferi oldu. Daha yakın zamanda, yeni ve eski diplomasi metodlarının hünerle birleştirilmesi sayesinde, Türkiye'nin İskenderun Sancağı'nı geri aldığı görülüyor. Atatürk'ün bu sorunu nasıl ilgiyle izlediği, O'nun bu yaz öldürücü hastalığa yakalanmış olduğu halde sınıra yaptığı geziyle de belirlendi. Bir ara Avrupa'da tufeyli sayılan Türkiye, O'nun yönetimi altında Avrupa diplomatik topluluğunun değerli ve ileri bir üyesi oldu.

Türk halkı O'na kolay kolay bir halef bulamayacaktır. Türkler bakımından bir mutluluk şudur ki, O, öteki millî şefleri eski arkadaşlarını uzaklaştırmaya iten kıskançlık ve kuşku gibi duygulara kendisini kaptırmamıştı. Kendisini her zaman yürekten desteklemiş yardımcıları vardı. O'nun eseri olan sosyal ve siyasal yapı ise sağlam temeller üzerine kurulmuş görünüyor. Latin harflerinin alınışı, kadınların özgürlüğü, idarî ıslahat, ulaştırmanın düzeltilmesi, tarım metodları, yenî ve insanî kanunların kabulü, kamuoyunca desteklenecek olan reformlardır. Bu reformların, kimi zaman yerli muhalefetin yergilerine rağmen yapıldığı ve Cumhurbaşkanı'nın bu muhalefeti savaşçı bir şef sertliğiyle bastıracağı gerçeği doğrudur. Batılı birçok liberallerin de O'nun ilk zamanlardaki otoriter metodlarına ve kurup yürüttüğü tek parti sistemine hâlâ kötü gözle baktıkları da gerçeği doğrudur. Ama, bu teferruat ve metod tenkitleri, O'nun hazırlayıp gerçekleştirdiği Türk devriminin, erkek, kadın bütün vatandaşlara, Türkiye'nin önceki kuşaklarından hiçbirine nasip olmamış daha özgür, daha dolu ve daha emin bir hayat verdiği gerçeğini gölgelendiremez. Avrupa'da savaş ve ihtilal karışıklıklarından ortaya çıkmış öteki şeflerden hiçbiri, daha fazlasını yapamamış ve hiçbiri O'nun kadar büyük güçlüklerle karşılaşmamıştır. O, halkını yas içinde bıraktı. Türkler şununla (belki) teselli olabilirler ki, eski hasımları, şimdiki dostları İngiltere, yaman bir düşman olarak hayranlık beslediği o pek ünlü adamın ölümüyle, Avrupa'nın ve Türkiye'nin uğradığı kayba derinden üzülmektedir.”⁴⁹⁸

⁴⁹⁸ *The Times*, 11.11.1938.

11 Kasım 1938 tarihli *The Times* Gazetesi'nde bu başyazıdan başka, "Modern Türkiye'nin yaratıcısı Atatürk. Asker, teşkilâtçı ve yönetici" başlıklı beş sütunluk uzun bir yazı daha vardı. Atatürk'ün kişiliği, yaşantısı, eserleri anlatılıyordu uzun uzun. Gazete, Atatürk'ün ölümünü "en büyük üzüntüyle haber veriyor" ve O'nu özetle şöyle tanıtmaya çalışıyordu:

1926 yılında bir Büyük Devletin Büyükelçisi Atatürk üzerine gizli bir rapor kaleme almış ve şu fikri ortaya atmış: Mustafa Kemal Paşa, kabına sığmayan o maceracı fatihler çağında doğmalıymış. Orta Asya'nın, Rusya'nın, Cengiz, Timur, Sabutay Bahadır gibi fatihlere hiçbir siyasi engel çıkarmadığı çağlarda. Bir yaz Kore'de, ertesi yaz ise Macaristan'da at koş-turan Sabutay Bahadır gibi kimselerin çağında doğmalıymış Atatürk. Çünkü, kabına sığmayan büyük bir gücü, ender rastlanan bir enerjisi vardı. Ayrıca sarsılmaz bir entelektüel radikalizmi vardı. Gazi, belki Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya benzetilebilirdi. Askerdi, idareciydi, reformcuymdu. Ama, Mehmet Ali Paşa'dan daha çok güçlüklerle karşılaşmıştı. Güçlükleri yenmişti. Büyük Savaş'ın galiplerine meydan okumuştü. Venizelos'un, Kral Konstantin'in mesleklerini söndürmüştü. Osmanlı hanedanını sınırdışı etmişti. Halifeliği kaldırmıştı. Ve bir fırtına gibi, Anadolu Türk'ü için pek aziz olan eski kuruluşları silip süpürmüştü.

Yazının başında bunlar söylendikten sonra Mustafa Kemal'in hayatı anlatılıyordu: Selanik'te doğuşu, Harbiye'ye girişi, politikayla ilgilenmesi, Şam'a sürülmesi, orada gizli bir siyasi dernek kurması, Selânik'e gönderilmesi, İttihat ve Terakki'yle ilişkileri, "Hürriyet Kahramanları" Enver Bey ve ötekileri tenkit etmesi, Sofya Ataşemiliterliği'ne atanması bir kaç paragrafta özetleniyordu. Ondan sonra Çanakkale'de Mustafa Kemal'in rolü daha ayrıntılı olarak belirtiliyordu. Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında İngiltere Genelkurmay Başkanı olan Feldmareşal Sir Henry Wilson, 1913 yılında Balkan Savaşı alanını dolaşmış ve İstanbul'da Türk subayları hakkında olumsuz kanaatler ileri sürmüştü. Enver ve Cemal Paşalar hakkında da olumsuz fikirler edinen Sir H. Wilson, o zaman bir tek Türk subayını yergilerinin dışında bırakmış ve şunları söylemişti:

— Mustafa Kemal adında genç bir Kurmay Albay var.
Kendisini gözetleyin, çok ileri gidebilir.

Kemal'in yeteneklerini Almanlar da anlamışlar ve Türkiye'deki Alman askerî heyeti O'nu, "kumanda edecek adam" olarak görmüştü. Çanakkale'de kendisine Tümen kumandanlığı verilmişti. Bu Tümen, Çanakkale Savaşı'nın kaderini değiştirmişti. Çanakkale Savaşı üzerine İngiliz res-

mî tarih kitabı, "Türkler bakımından bir şans eseri olarak 19. Tümen kumandanı, olağanüstü bir dahi kumandan olan Mustafa Kemal idi" demektedir ve O'nun nasıl savaşın kaderini tersine çevirdiğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Önce 19. Tümen Kumandanı, sonra Anafartalar Grup Kumandanı olan Mustafa Kemal, İngiliz Kumandanlığı'nın planını çökertmişti. Ama Enver Paşa, Mustafa Kemal'i kıskanmıştı.

The Times Gazetesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Çanakkale Savaşı'ndaki tarihî rolünü uzun uzun anlatır. Sonra Kafkas ve Filistin Cephelerindeki kumandanlıklarını daha kısa olarak belirtir. Ve Türk Kurtuluş Savaşı dönemine geçer, kısaca şunları yazar:

Damat Ferit Paşa, Mustafa Kemal Paşa'yı Anadolu'ya gönderirken O'nun İttihatçılara karşı olduğunu, içerlerde bir İttihatçı hareketini önleyeceğini düşünmüştü. Ama Damat Ferit, Mustafa Kemal'in "her şeyden önce bir yurtsever olduğunu unutmuştu." İngiliz İstihbarat Teşkilatının, Karadeniz ordusunun gözleri önünde, Mustafa Kemal'in başlattığı millî hareket çabucak kökleşivermişti. Sevr Antlaşması'nın özellikle İzmir bölgesi hakkındaki hükümleri, Mustafa Kemal'i millî bir kahraman yapmıştı. Türk kamuoyu Sevr Antlaşması'na karşı artık Mustafa Kemal'in arkasındaydı. Ama, karşılaşılan güçlükler büyüktü. Bazı bölgelerde çeteler halkı eziyorlardı. Konya'nın ise "Selçuk özelliği" su yüzüne çıkmış ve burada Kemalistlere karşı ayaklanma olmuştu. Çerkesler de sık sık ayaklanmışlardı. Coğrafya Türklerden yanaydı. Bir de Rusya. Ama Kemal Moskova'ya kolunu kaptırmamaya da dikkat etmişti. Anadolu'ya Bolşevik kuvvetleri gönderilmesini konuşmaya bile yanaşmamıştı. Venizelos'un düşmesi, Yunanistan'ı yalnız bırakmıştı. Fransızlar Kilikya'da sürüp giden gerilla savaşından usanmışlar ve ayrı barış yapmak için manevra çevirmeye başlamışlardı. Sakarya'da, "Türk askerinin sebatıyla coğrafya, Ankara'yı kurtarmıştı". Bir yıl sonra da Yunan Ordusu bozuldu. İngiltere yalnız kaldı. Türklere Lozan zafer yolu açıldı.

Zafer O'nun gözlerini karartmadı. O, şaşılacak başarılarını tehlikeye atmayacak kadar mahir bir politikacıydı. Batı Trakya'nın geri alınması, Edirne'nin, Kırklareli'nin silahlandırılması hareketine kalkışmadı. Türkiye'nin kaderini Sovyetler'e bağlamaktan da kaçındı. Musul sorunu askıda kaldı. Bu konuda Gazi, "propagandayı harekete tercih etti."

1 Kasım 1922'de Saltanat kaldırıldı, 17 Kasım'da Vahdettin *Malaya* gemisine binip ebediyen Türkiye'den uzaklaştı. 18 Kasım'da Abdülmecid Halife seçildi. Bu ihtilalci kararlar içeride Mustafa Kemal'e karşı muhale-

feti arttırdı. “Saltanatın Hilafetten ayrılamayacağı” yolunda homurdanmalar baş gösterdi. İttihatçılar Gazi’ye karşı homurdanmaya ve komplo hazırlamaya başladılar. Türkiye, Yunanlılara karşı askerî bir zafer kazanmıştı. Lozan’da Avrupa’ya karşı daha parlak bir diplomatik zafer de kazanmıştı; dışarıya karşı birlik görünüyordu. Ama içeride muhalefetin şiddetlenmesi gecikmemişti. Mustafa Kemal, 29 Ekim 1923’te Cumhurbaşkanı seçildikten sonra, Devlet’in laikliğine üstünlük verdi. Halifeliği, muhalefetin toplanma noktası ve devrimlere karşı bir engel olarak gördü. Ağa Han ile Seyid Amir Ali’nin, Halifeliğin güçlendirilmesini (Papalık gibi ayrı bir devlet haline getirilmesini) isteyen ortak mektuplarının üç İstanbul gazetesinde yayımlanmasından sonra, 3 Mart 1924 günü Halifelik kaldırıldı. Osmanlı Hanedanı üyeleri sınır dışına sürüldüler. Mallarının çoğu müsadere edildi.

The Times, Cumhurbaşkanı olarak Atatürk’ü şöyle anlatıyordu:

Halifeliği kaldırdıktan sonra Gazi, Türkiye’yi hızla laikleştirmeye ve siyasi düşmanlarını tasfiyeye koyuldu. Diktatör gibi davrandı. 1925’te, din adamlarının kışkırtmalarıyla Kürt ayaklanması patlak verdi. Bunun üzerine Gazi, tekkeleri, zaviyeleri kapattı; tarikatları yasak etti. Şapka kanununu çıkardı. Fese, kavuğa, kalpağa darbe indirdi. Türkiye’de şapkaya karşı geniş bir tepki olmaması, Avrupa’yı ve öteki İslâm ülkelerini şaşırttı. Türk köylüsü dinî tutuculuğunu büyük ölçüde yitirmişti, vergileri hafiflettiği için yeni rejime minnettardı. Türk kadınlarının da çoğu Gazi’ye minnettardı; erkek-kadın eşitsizliği kaldırılmış, çok kadınla evlilik yasaklanmıştı. Bu arada Musul sorunu bir çözüme bağlanmıştı. Çok geçmeden Gazi’ye karşı bir suikast teşebbüsü ortaya çıkarıldı. Suikastçıların elebaşısı “Kara” Kemal intihar etti, İttihatçılardan Dr. Nazım ile Cavid Bey, İstiklâl Mahkemesi’nce ölüm cezasına çarptırılıp asıldılar. Böylece Gazi, İttihatçılardan “öç almış oldu”. Ertesi yıl, ilk defa Gazi İstanbul’u ziyaret etti. Yeni seçim yapıldı ve Cumhuriyet Halk Partisi Meclis’teki bütün sandalyeleri kazandı. Bu, zafer üzerine Gazi, Meclis’te, Cezar’ın *De Bello Gallico*’sunu andıran Büyük Nutuk’unu okudu; Türk milliyetçilerinin zaferini anlattı.

Bu tarihten sonra, Gazi, Bakanlarıyla birlikte, mutlu olarak devrimden devrime yürüdü. Daha önce zaten İsviçre Medenî Kanunu zaten alınmıştı. 1928’de Anayasa değiştirildi ve İslâm dini Türkiye’nin resmî dini olmaktan çıktı. Arkasından Latin harfleri alındı. Geçici bir şaşkınlık yaratmakla birlikte yeni harfler eğitime ve edebiyata yararlı oldu. 1930’da Serbest Fırka kuruldu, ama üç aylık bir denemeden sonra kapandı. Ertesi yıl

Halk Partisi seçimlerde yine parlak bir zafer kazandı, Gazi dördüncü kez Cumhurbaşkanı seçildi. 1932'de Türk dilini Arapça'dan ve Farsça'dan temizleme hareketi başladı. 1934'te bir Beşyıllık Kalkınma Planı kabul edildi. Paşa, Bey, Efendi gibi unvanlar kaldırıldı. Kadınlara mebus seçilme hakkı tanındı ve 1935 seçimlerinde Meclis'e 17 kadın milletvekili girdi. Soyadı kanunu çıkarıldı ve Gazi, "Atatürk" soyadını aldı. Bu süre içinde tarım, sağlık, ulaştırma, eğitim ıslah edildi. 1937'de Kürt ayaklanması bastırıldı. İnönü Başbakanlık'tan ayrıldı, ama Türk politikası sarsılmadı.

Atatürk döneminde Türk dış politikası da önemli bir değişim geçirdi. Rusya ile dostluk devam ediyordu. Ama Gazi, İngiltere'nin artık Kürt bağımsızlığını desteklemediğini, Irak (Musul) Anlaşması'ndan memnun kaldığını anladıktan sonra, Türk-İngiliz ilişkilerini de geliştirdi. Aynı şekilde Türkiye'nin Ortadoğu ve Balkan komşularıyla da ilişkileri düzeldi. Nüfus mübadelesinden sonra Türk-Yunan kavgası artık çağdışı kaldı ve iki ülke dostluk ilişkileri kurdular ve hatta ittifaka gittiler. 1934'te Balkan Paketi kuruldu. 1936'da Montreux'de Türk diplomasisi bir zafer daha kazandı. Türk-İngiliz dostluğuna hararetle taraftar olan Gazi, Habeşistan savaşında İngiltere'nin müeyyide politikasını ve keza Nyon Konferansı'nda İngiliz tutumunu destekledi. Türkiye'nin İran, Irak ve Afganistan ile yaptığı Sadabat Paketi, Batı Asya'daki koşullara istikrar sağladı ve Kürtlere dışarıdan yardım yapılmasına karşı bir garanti oldu. Hatay sorununda Atatürk şahsen müdahale etti. Tehditle karışık mahirane bir diplomasi, Hatay'ı Türkiye'ye kazandırdı. Bu, Atatürk'ün son başarısı oldu.

Özetle bunları anlattıktan sonra, *The Times* Gazetesi'nin uzun yazısı şöyle sona eriyordu:

"Kararı, cesareti ve kudreti Türkiye'yi önce düşmanlarından kurtarmış ve sonra, -ancak Rusya'da Büyük Petro'nun ve Lenin'in empoze ettiği değişikliklerle kıyaslanabilecek- sosyal ve politik değişiklikleri halkına empoze etmiş olan bu şaşılacak adam, böylece öldü. Asker, organizatör ve yönetici olarak O'nun çağdaş Türkler arasında rakibi olmadığı gibi, eski çağların padişahları arasında da pek az rakibi vardı. Başarıları Türkiye'yi bir Avrupa devleti yaptı, Ortadoğu tarihini değiştirdi ve İslâmın gelişmesini de kesinlikle etkiledi.

Karakteri garip biçimde karışık; kendisinde hissilik izi yoktu; zihni açıktı; fikirlerini açık ve kesin anlatırdı. Bu sevimliliğine rağmen, aşırı sertliğe gidebiliyordu... Zaman zaman strateji ve tarih incelemelerini bırakır, kendisini aşırı içkiye verir, sabahlara kadar dans eder veya geceli

gündüzlü iskambil oynardı. Oyunun sonunda kaybederse borcunu öder, kazanırsa aldıklarını geri verirdi. Dostlarından ve vatandaşlarından para kazanmak istemezdi. Hayatında kadınların pek önemsiz rolü oldu. 1923'te mükemmel bir Türk kadınıyla evlendikten sonra, birdenbire eşinin, siyasi kararlarını etkilemeye çalıştığı kanısına vardı ve hemen boşandı; Sekizinci Henry gibi, boşanma kararını da kendisi imzaladı. Daha sonra savaş yetimleri arasından birçok saygıdeğer kız çocuğunu evlatlık edindi ve bunların ihtiyatlı tutumları, skandal söylentilerine gem vurdu.

Çiftçinin rolü O'nun başlıca ilgilerinden biriydi; Anadolu köylüsünü severdi ve kendisine ayrılan 1 milyon Türk Lirasıyla satın alıp kurduğu çiftliği, Ankara'nın toprak sahipleri için bir örnek oldu. Dostları azdı, tam olarak ancak şimdiki Londra Büyükelçisi Fethi Okyar'a güvendi. Büyük manyetizmi ve Hükümetindeki adamlara tam güven ilham etme yeteneği vardı; ama asıl sevgisini, çağdaş, laik ve disiplinli bir Türkiye ülküsüne vermişti. "Hiçbir şeyi sevmeyen harika bir Şef" diyen bir Türk kadınının tenkidi, belki haksızdı; ama hiç değilse, bu Ortadoğu Cromwelli'nin çelik gibi sertliğini belirtiyordu."⁴⁹⁹

The Daily Telegraph Gazetesi de Atatürk'ün ölümüne geniş yer ayırmıştı. Bu gazete, bütün Kurtuluş Savaşı boyunca sistematik olarak Mustafa Kemal'e karşı yayın yapmıştı. Bu tutumu yüzünden o zamanki Türk makamlarınca "minelkadim Türk aleyhtarı" sayılıyordu. Mart 1924'te Halifeliğin kaldırılması üzerine de en büyük gürültü koparan yine aynı gazete olmuştu. Zamanla *Daily Telegraph*, Atatürk'ü anlamaya başlamıştı. 1933 yılında Cumhuriyet'in Onuncu Yıldönümü dolayısıyla, birer hafta arayla dört "Türkiye sayfası" yayınlamış ve Atatürk'ün eserlerini övmüştü. Şimdi Atatürk'ün ölümüne derin üzüntü duyan büyük İngiliz gazeteleri arasında yer alıyordu. 11 Kasım'da gazetede önce haber niteliğinde bir yazı vardı. "Türkiye Atatürk'ün ölümüne yas tutuyor" başlığını taşıyordu. İstanbul'dan verilmiş bir haberdi. Şöyle deniyordu:

"İstanbul, Cumhuriyet'in yaratıcısı Kemal Atatürk'ün ölümüne ağlıyor. İstanbul bu akşam yarı karanlık içinde. Bütün sinemalar, tiyatrolar, gece kulüpleri kapalı. Restoranlarda müzik yok.

Resmî haber bültenlerinden başka radyoda program yok. Dolmabahçe Sarayı'nda bayrağın yarıya indirildiği saat 9.05'ten beri memleket üzüntüye gömülü.

⁴⁹⁹ The Times, 11.11.1938.

Kemal Atatürk 58 yaşındaydı. Aylardan beri karaciğer sirozu'na yakalandığı biliniyordu. Üç hafta önce iyiydi. Ama salı günü artık ölümün kaçınılmaz olduğu anlaşıldı. Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda, Cumhurbaşkanlığı Vekâleti'ni üzerine aldı ve yarın sabah 11.00'de Meclisi toplantıya çağırırdı. Bu toplantıda yeni Cumhurbaşkanı seçilecek....”

Gazete, İsmet İnönü'nün seçilebileceğini söyledikten ve Atatürk'ün ölümüyle ilgili Türk Hükümeti bildirisinden parçalar verdikten sonra devam ediyor:

“Mustafa Kemal'in (Gazi ve Atatürk) ölümü ülkemiz için gerçekten acıdır. O, içgüdüleriyle İngiltere'den yana olan tek diktatördü. Bu İngiliz taraftarlığı çeşitli nedenlerden ileri geliyordu.

Bir yandan, savaş içinde Almanların kendisine karşı takındıkları patronluk tutumlarını ve 1922'den sonra da Fransızların tutumlarını hatırlıyordu.

Gelibolu'da (Çanakkale'de) kendisine karşı savaştık... Birinci Lozan Konferansı'nda Lord Curzon, İsmet Paşa ile öyle tantanalı ilişkiler kurdu ki adeta tuhaf kaçtı. Ankara'ya dönünce bu ufak-tefek General, Fransızların dost görünüp hasım davrandıklarını, İtalyanların yüze güldüklerini, Lord Curzon'un ise ne gürültü koparttığını, ne de yüze güldüğünü Gazi'ye anlattı. Curzon, her noktada generalle savaştığı, yenilince de heybetli bir saflıkta gülümsemişti. Bu hikâyelerden Gazi pek etkilendi.

Gazi ayrıca başka yakınlıklar da buldu. İngilizler genellikle poker oynarlar... Hele Sir Percy Loraine, Gazi'nin tam hoşlanacağı bir tipti. Pek az insan onun kadar uzun boylu ve zevkle poker oynayabilir. Ve sonra Kral Edward Gazi'yi ziyaret etti. Ankara'nın Aslanı pek duyulandı...

O, ülkesini değiştirdi ve muhteşem eserinin çoğu kendisinden sonra da yaşayacaktır. Bununla birlikte Türkler, yaradılışları dolayısıyla, O'nun eserini iyi biçimde koruyabilecek durumda değillerdir.”

Bunları yazdıktan sonra *The Daily Telegraph*, “Modern Türkiye'nin yaratıcısı” ara başlığı altında şunları yazıyordu:

“Bizim kuşağımız, ulusların yaşantısında ve gücünde pek çok değişiklikler ve çeşitli güçlü adamların birdenbire otokrat olduklarını gördü. Tarih, bu olup bitenleri gözden geçirince şu hükme varacaktır: Başka hiçbir halkın ve devletin yeniden yaradılışı, Kemal Atatürk'ün ilham ettiğiinden daha iyi ve daha şaşırtıcı olmamıştır.

O'nun reformları pek göze çarpıcı olduktan başka, Türkiye'yi ekonomik bakımdan yeniden diriltmek uğrunda eseri daha da dikkat çekicidir. Çok daha önemlisi şudur ki, Atatürk, halk enerjisini diriltbilmiştir... Büyük Petro, hiçbir zaman Rusya'da böylesine değişikliklere kalkışmaya cesaret edememişti. Şerî mahkemeler medenî kanunla değiştirildi. Avrupa kıyafetleri mecbur edildi. Daha da şaşırtıcı olarak, kadınlar özgürlüğe kavuştu. Hiçbir ülkede birdenbire bu kadar hızlı bir ilerleme görülmemiştir. Gerçekten, bütün bir halkın böylesine toptan değişmesinin tarihte başka bir eşi yoktur. Kemal Atatürk, pek az şefin ve millet kurucusunun hak iddia edebilecekleri bir şerefe hak kazanmıştır.”⁵⁰⁰

The Dail Telegraph Gazetesi, Atatürk'ün ardından bunları yazdı. Aynı gazetenin yine 11 Kasım 1938 tarihli sayısında, “Kemal Atatürk Modern Türkiye'yi Nasıl Yarattı. Balkan Barışı için büyük reformlar” başlıklı daha uzun bir yazı vardı. Bu yazı, aynı gün *The Morning Post* Gazetesi'nde de yayınlanmıştı. Yazıda, Yeni Türkiye'nin doğuşu anlatılıyordu. Atatürk'ün tarihî rolü anlatılıyordu:

“Kemal Atatürk,... 1922'de Türkiye'yi Yunan istilacılarından kurtaran, ülkesine, manevî ve diplomatik bakımdan büyük devletlerle eşit bir durum kazandıran... kimse olarak tarihe geçecektir.

Kendisi, halkı yürekten hâlâ tutucu olan bir bölgedeki sosyal ve dinî koşulları baştanbaşa değiştiren bir şef veya diktatör olarak da anılacaktır.”

Bundan sonra yazı, özetle şöyle devam ediyordu:

Mütarekede Atatürk, dışarıda hemen hemen tanınmıyordu. Türkiye'de öyle değildi. Savaşta kazandığı ün sonucu, kendisi 1919'da Anadolu'daki Türk Orduları Umum Müfettişliği'ne atanmıştı. Atanması müttefiklerce de uygun görülüyordu. Ama, Anadolu'ya geçer geçmez, Türk haklarını savunup koruyacak olan Türk kuvvetlerini örgütlemeye koyuldu. İstanbul telaşlandı. Kendisini geri çağırdı. Kemal, geri dönmeyi düpedüz reddetti. Ondan sonra birkaç yıl boyunca Türklerin “savaş nağrası” olacak ünlü Millî Misakı hazırladı. 1920'de açılan İlk Büyük Millet Meclisi Başkanlığına seçildi. Eski çeteleri düzgün ordu yaptı. Ruslarla anlaştı. Silah ve para aldı. Tam bu sırada, Türkleri büsbütün çileden çıkaran Sevr Antlaşması imzalandı; Yunanlılar Anadolu içlerine yürüdü.

1921 ve 1922'de olaylar hızla gelişti. Kemal'in kumanda ettiği Sakarya Savaşı (Ağustos-Eylül 1921), Yunan başarılarının sonu oldu. 1922'de Yu-

⁵⁰⁰ *The Daily Telegraph*, 11.11.1938.

nanlılar denize dökülünce Kemal'in prestiji büsbütün parladi. Düşmana karşı parlak bir zafer kazanmıştı. Müttefikler, Türklerle ya savaşmak, ya da görüşüp anlaşmak gibi bir durum karşısında kaldılar. Fransızlar savaşmaya yanaşmadılar. İngiliz halkı da yeniden savaşa karşıydı. Mudanya Mütarekesi yapıldı. Anadolu ile Doğu Trakya'nın Türkiye'de kalması kabul edildi. İngiltere'de Başbakan Lloyd George çekildi. Türkiye, Saltanatı kaldırdı. Uzun görüşmelerden sonra Temmuz 1924'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'yla Türkiye, Millî Misak'la istediklerinin hemen hemen hepsini aldı.

Yazıda, Cumhuriyet dönemi de kısaca şöyle anlatılıyordu:

Gazi'nin rejimi bir diktatörlüktü. Kendisi milliyetçiydi ve din adamlarına karşıydı. İmanın nüfuzunu azaltmak için elinden geleni yaptı ve 1928'de devleti tamamen laikleştirdi. Anayasa'nın dinle ilgili maddeleri kaldırıldı. İlk ilgisi orduydu. Ama, tarımın ıslahına çok dikkat etti. Eğitimi, yönetimi ıslah etti. Atatürk'ün karakteristik bir özelliği, parlak askerlik mesleğini istismar etmeyişiydi. Üniformayı bir kenara koydu. Onun için askerlik bitmişti. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra bir daha üniforma giymedi. Politikası "yurtta barış, dünyada barış"tı. Üniforma giymesinin yersiz ve mantıksız olacağını düşünürdü. Kendisini askerî deha da saymazdı...

Kendisinin yüce bir gücü vardı, ama görevin kötüye kullanılmasına hiç göz yummazdı. Bir küçük memura kötü davranıldığını duyunca hemen sorumluları cezalandırırdı. Başarısızlık ve tembellik O'nun zıddıydı. Başarısızları hiç hoş görmezdi. Türkiye'yi değiştirip batılılaştıran bütün devrimlerin sorumlusu tek başına kendisiydi. Ve yalnız emir verip işi başkalarına da yaptırmazdı. Konuşma konuları engindi. Bir kez, iki saat boyunca yabancı diplomatlara, politika, tarih, Darwin, Napoléon ve Lloyd George konularında tartışma örneği vermişti. Ankara'da her yıl verdiği yıllık baloda, birbirine taban tabana zıt politika güden ülkelerin temsilcilerini bir köşeye çağırıp karşılaştırırdı. Tartışmalarını zevkle dinlerdi.

Çalışmasını bildiği gibi oyun oynamasını da bilirdi. En sevdiği oyun pokerdi. Seçkin ve uzman oyuncularla oynadığı pokerde hemen hemen her defa kazanırdı. Ama kazanınca, jetonları masanın ortasına iter, yalnız eğlenmek için oynadığını söylerdi.

Cömertliği Türkiye'de dillere destandı. Ama kendisi bağış ve yardımlarının reklamını yapmazdı. Subay kardeşlerinin birçok yetim çocuğu, eğitimlerini ve hayatlarını kazanmalarını O'na borçludurlar. Kemal

Atatürk'ün şahsî kazanç düşüncesi yoktu. Halkın ve ülkenin zararına şahsî kazanç peşinde koşan herkesin amansız düşmanıydı. Dünyanın o bölgesindeki barışın en büyük faktörü, hiç kuşkusuz Atatürk'tü. Ve O, amacının tam bilincine varmış, kendi eserini yıkmadan göçüp gitmiş olan tek diktatördür.

Atatürk, İngiltere'ye hayrandı ve iki ülke arasındaki dostluğun güçlenmesini arzu ediyordu. Bir süre önce Türkiye'yi ziyaret eden seçkin bir İngiliz çiftiyle konuşurken, Kıbrıs'ın tahkimi konusu ortaya atıldı. Atatürk, "Niçin Kıbrıs? Türkiye kıyısı daha iyi bir deniz üssü olmaz mı?" diye sordu. İngiliz çifti, "Evet olur, yeterli iki ülke her zaman birbirine dost kalın" karşılığını verdi. Cumhurbaşkanı Atatürk, "İngiltere ile Türkiye birbirinin ancak dostu olur ve olmalıdır" dedi. ...

1936 yılında Sekizinci Edward, Türkiye'yi ziyaret eden ilk İngiliz Kralı olarak İstanbul'a vardığı zaman, Atatürk, onun elini tuttu ve Sultanların eski başkentine ayak basmasına yardım etti....⁵⁰¹

Daily Telegraph Gazetesi, Atatürk'ün Türk-İngiliz dostluğu konusundaki düşüncelerini anlatmaya çalışırken çok aşırı gitmiş ve ağır bir yanlışlık yapmıştır. Gerçi Lozan'dan arta kalan pürüzler çözümlendikten sonra, 1930'lardan başlayarak Atatürk'ün İngiltere ile dostluk politikası arzuladığı doğrudur. Avrupa adım adım yeni bir büyük savaşa doğru yaklaşırken, Atatürk'ün İngiliz dostluğuna daha da önem verdiği inkâr edilemez. Ama Türkiye'nin bağımsızlığına toz kondurmayan Atatürk'ün, dostluk uğruna İngilizlere Anadolu kıyılarında deniz üssü vermeyi aklından geçirdiğini düşünmek bile yanlıştır. Böyle bir iddia ortaya atmak, Atatürk'ü Sultan İkinci Abdülhamid'e benzetmek kadar tarihî gerçeklere aykırı düşer ve Büyük Ölü'ye düpedüz saygısızlık olur. Bununla birlikte, Büyük Adam'ın ardından ne gibi yalan-yanlış iddialar ortaya atıldığının bilinmesinde de yarar olabilir, sanırız.

Atatürk'ün ardından geniş yayın yapan sayılı İngiliz gazetelerinden biri de *Manchester Guardian* idi. 11 Kasım 1938 günü bu gazetede Atatürk üzerine iki uzun yazı vardı. Birinci yazı "Kemal Atatürk" başlığını taşıyordu. Oldukça olgun bir yazıydı. Atatürk'ü tarih açısından değerlendirmeye çalışıyordu. Yazının altında imza yoktu. Ama, Kurtuluş Savaşı yıllarında bu gazetenin Türkiye muhabirliğini yapmış olan tanınmış Tarihçi Arnold Toynbee'nin kaleminden çıkmış izlenimini veriyordu. Yazıda, Atatürk'ün

⁵⁰¹ *The Daily Telegraph* ve *The Morning Post*, 11.11.1938.

önderliğinde zafere ulaştırılan Türk Kurtuluş Savaşı'na daha geniş bir tarih perspektifiyle bakılıyordu. Ağırlık noktası savaşa değil, Türklerin tarihten gelen kurtuluş mücadelesine veriliyordu. Bu mücadele, daha köklü ve daha uzundu. Savaşın kendisi bu geniş mücadele içinde sadece olaylar zincirinden biriydi. Türk tarihini oldukça kavramış bir kimsenin kaleme aldığı anlaşılan yazıda şöyle denilmektedir:

“Osmanlı İmparatorluğu vatandaşları içinde, millî kurtuluşunu en son gerçekleştiren soyun Türkler olduğu haklı olarak söylenmiştir. Atatürk'ün mesleğini ve eserlerini, Büyük Savaş'tan sonra başa geçmiş öteki millî şeflerin yaptıklarıyla karşılaştırırken bu noktayı akılda tutmak gerekir. Atatürk'ün de kavradığı ve Türk Milletine anlattığı gibi, Türkiye bakımından savaş, asıl özgürlüğün elde edilmesi mücadelesinde sadece bir olaydı; öteki mağlup ülkeler için olduğu kadar önem taşıymıyordu ve Türklerin zihinlerindeki yarayı durmadan deşebilecekleri bir Versailles veya Trianon Antlaşmasıyla da sonuçlanmamıştı. Böyle sonuçlanmaması hemen hemen sadece Atatürk sayesinde mümkün olabilmiştir. Atatürk, müttefiklere karşı başarı dolu askerî savaşlarıyla Türkiye'ye karşı intikamcı bir barış ihtimalini yoketmiş ve dışarıda düşmanı kalmayan Türkiye için bir gelecek tasarlayabilmiştir. Bu bakımdan Kemal'in havariliğini yaptığı ve ilham ettiği Türk milliyetçiliğini anlayabilmek için, savaşın ötelere bakmamız gerekir. Çünkü Kemal, tipik bir savaş sonrası adamı gibi görünmekle birlikte, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun mahsulüdür. Yurtsever bir Türk için Osmanlı İmparatorluğu'nun son on yılları, yoğun biçimde küçük düşme ve utanç yılları oldu. İmparatorluk Libya'da, Suriye'de ve Trakya'da durmadan parçalanırken, Kemal'in kendisi de bu küçük düşmeyi duydu ve bu arada O, İstanbul'da, kim olursa olsun her reformcunun karşılaşacağı aşılmaz engelleri keşfetti. Eski rejimle bir uyuşmaya varmak her zaman mümkündü, ama bu, genellikle öldürücü olurdu. Kemal'in büyüklüğü, çabasının, yavaşlayacağı yerde gittikçe artmasıyla ölçülebilir.

Türk köylüsünün bildiği tek sadakat kavramları, Saltanat ve Halifelikti; bunlar Kemal'e karşı kullanılabilirdi ve kullanılmıştır da. “Türkiye Türklerindir” doktrini, Yunanlılarla İngilizleri Türk toprağından atmak anlamına geldiği sürece kolaylıkla kavranabiliyordu; ama bu doktrini Halife-Sultan'a karşı saldırı anlamında

genişletince, tutucu Türkler ayaklandılar. Bu direnişleri yenebilmek için Kemal, yalnız kendi enerjisine ve sertliğine, ordu içindeki şöhretine ve muhaliflerinin birleşmemiş olmalarına güven-di. Pek yumuşak sayılamayacak metotlarla 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'ni ilan edebildi ve kendisi Cumhurbaşkanı oldu. Bu ihtilali, pek kolay olmayan başka reformlar izledi. Zaten Saltanattan ayrılmış olan Halifelik kaldırıldı, eğitim ve mevzuat laikleştirildi, dil yabancı sözcüklerden temizlendi, ağır olan Arap alfabesi yerine Romen alfabesi kabul edildi, Türk kadını özgürlüğe kavuştu, batı giysileri mecburiyeti kondu ve sert bir sanayileşme hareketi başladı. Türkiye, kendisine ilgi göstermeye başlamıştı. Bütün bunlar büyük adımlarla yapıldı. Batının öğretebileceği ne varsa hepsi denendi: Parlamento, genel seçim, resmî bir muhalefet, izciler, kooperatif bankaları, uçaklar, hastaneler, klinikler, müzeler vb. Türkler, Batıya karşı husumet önyargılarıyla, Batının olgunluk yoluna koyuldular ve Türkleri bu yola koyan Şef, 13. yüzyılda Osmanlı Türklerini Avrupa'ya geçiren ilk göçebe şefler kadar güçlü, hoşgörür, zorba ve sevilen bir kimseydi. Türkiye'nin geleceği ne olursa olsun, Atatürk, on sekiz yıl önce millet adı olmayan ve millet adına layık bile olmayan bu ülkeyi güçlü, saygıdeğer ve kendisine güvenen bir millet olarak bıraktı."⁵⁰²

Manchester Guardian Gazetesi'nin yine 11 Kasım tarihli sayısında, yukarıdaki yazıdan ayrı olarak, "Kemal Atatürk'ün ömrü" nü anlatan daha uzun bir yazı vardı. Kısaca şunlar yazılmıştı:

Kemal Atatürk, "diktatörler arasında en ilginç kişiliği olan" kimseydi. Eserleri, birçok bakımdan "Lenin'in yaptıklarıyla kıyaslanabilirdi". Türkiye'de Hükümeti ele aldığı zaman, Türk İmparatorluğu tam batmış; Türk Ordusu çözülmüş ve silahsızlandırılmış; Fransız, İngiliz, İtalyan ve Yunan kuvvetleri başkenti ve ülkenin stratejik noktalarını işgal etmiş bulunuyorlardı. İngiliz Yüksek Komiseri, ürkmüş Padişaha her şeyi dikte edebiliyordu ve çeşitli devletler Anadolu'yu paylaşmaya hazır dılar.

Kemal Atatürk bir diktatördü ve yumuşak bir diktatör de değildi. Ama diktatörlüğü ile padişahların istibdadı arasında büyük bir fark vardı. Padişahların istibdadı, Osmanlı hanedanının adı çıkarları için kullanılmıştı. Kemal Atatürk'ün diktatörlüğü ise Türk halkının gerçek çıkarları uğ-

⁵⁰² "Kemal Atatürk", *The Manchester Guardian*, 11.11.1938.

runda kullanıldı. O Anadolu köylüsünün Osmanlı emperyalizmi uğrunda kan dökmesi kuralını kaldırdı. Yüzlerce yıllık Osmanlı hanedanını kaldırıp çağdaş bir Cumhuriyet kurdu. Yüzyıllarca gerici, aşırı tutucu bir Hükümetin yönetiminde kalmış ülkeyi sistematik olarak batılılaştırdı. Halkının ancak yüzde on kadarı okur yazar olan bir ülkede, Halifeliği kaldırmaya, cahil köylüyü dervişlerin ve gerici imamların nüfuzundan kurtarmaya cesaret etti. Başka hiçbir büyük ülke, on yıl gibi pek kısa bir zaman içinde bu kadar köklü değişiklik geçirmemiştir. Bu denemenin başarısızlığa uğrayacağı kehanetinde bulunanlar oldu. Ama, bu Türk subayının demir pençesi devrimleri dar boğazdan geçirebildi ve sapaşlaşmış oturmuş bir rejim sayesinde Atatürk, 18 milyonluk milletini ömrünün sonuna kadar kontrol edebildi. Mussolini, Hitler ve Stalin gibi O da seçkin bir sülaleden gelmemişti, ama onlardan farklı olarak Atatürk'ün arkasında bir askerî eğitim ve parlak bir subaylık mesleği vardı. Daha ziyade Pilsuski'ye veya Napoléon'a benzetilebilir...

Bundan sonra yazıda, Selânik'te doğuşundan başlanarak Atatürk'ün hayatı özetle anlatılıyor, Enver Paşa ve Liman von Sanders ile çatışmalarına değiniliyor, Vahdettin'in tahta çıkması üzerine ayrı barış yapılmasını istediği söyleniyor, Trablusgarp ve Birinci Dünya Savaşlarındaki rolü belirtiliyor ve savaş sonrasına geliniyordu. Yazı yine devam ediyordu :

Büyük Savaş Türkiye bakımından Ekim 1918'de bitti. Müttefik kuvvetler Boğazları ve İstanbul'u işgal ettiler. Kemal ve arkadaşları yurdun parçalanmasını önlemek istediler, Sultan Vahdettin ise kendi güvenliğini düşünüyordu, yetkilerini Müttefik Yüksek Komiserlerine teslim etmişti. Anadolu ayaklandı. Kemal bu ayaklanmanın başına geçti. Son İstanbul Meclisi, milliyetçi çoğunluğa sahipti ve milliyetçilerin isteklerini formüle eden "Millî Misak"ı kabul etti. Bu yüzden İstanbul Meclisi dağıtıldı, milliyetçilerin çoğu tutuklanıp sürüldü, bazıları Ankara'ya sığındı. Mustafa Kemal'in buna cevabı, Ankara'da yeni bir Hükümet ve Meclis kurmak oldu. Anadolu ayaklanmasını bastırmak için Yunanlılar Ankara'ya doğru yürüdüler. Sakarya'da yenildiler. Daha sonra da Anadolu'dan atıldılar. Sevr Antlaşması Lozan Antlaşmasıyla değiştirildi. 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyet oldu ve Kemal ilk Cumhurbaşkanı seçildi. Beş ay sonra Halifeliği kaldırdı. Geri ve hurafelere inanan halkın direnişine bakmadan yeni yeni reformlara girişti. Kürtlerin ve Menemen'de dervişlerin ayaklanmaları sert bir biçimde bastırıldı. Bu arada ülkenin sanayileşmesine de devam edildi. Soyadı kanunu çıkınca Kemal, "Atatürk" soyadını aldı ve bunu ikinci adı olarak ölümüne kadar taşıdı⁵⁰³.

⁵⁰³ *The Manchester Guardian*, 11.11.1938.

Atlayarak özetlediğimiz bu yazıda, Atatürk hakkında İngiliz okuyucularına kısaca bilgi veriliyordu. Yakın Türk tarihini bilenler için ise pek yeni bir şey söylenmiyordu. Atatürk, bir “diktatör” olarak niteleniyordu, ama O’nun öteki diktatörlerden ayrı olduğu da belirtiliyordu. Buna benzer yazılar, öteki İngiliz gazetelerinde de çıkmıştı. 11 Kasım 1938 tarihli *The News Chronicle* Gazetesi’nde, Vernon Bartelett imzasıyla çıkan “Yeni Türkiye’yi yaratan adam” başlıklı yazıda da Atatürk’ün “başka kategori” bir diktatör olduğu söyleniyordu ve şöyle deniliyordu:

“Bugün diktatör adı verilen adamlar arasında,.. halkının alışkanlıklarını kesinlikle değiştiren reformları yürürlüğe koymuş olan yalnız Çankaya’nın sakinidir.

Portekiz’in Dr. Salazar’ı ülkenin bütçesini denk hale getirmekle mucize yarattı. Signor Mussolini emperyalist anıları ve birkaç milyon İtalyan’ın ihtiraslarını canlandırdı. Herr Hitler, mistisizmle ve Alman halkının öz duygusuyla ustaca oynadı...

Kemal Atatürk başka bir kategoridendi. Haliç’in epey ötesinde, İstanbul’un Avrupa semtinde bir anıt hatırlarım. Kemal’in önderliğinde Türkiye’nin özgürlük savaşını canlandırır. Anıtın bir yüzünde Kemal, üniformalı olarak, insanlarını savaşa götürürken görülür. Öteki yüzünde, savaş kazanılmıştır ve O, yeni Avrupa redingotu ile yine redingotlu Bakanları arasındadır.

Gazi’nin ve halkının kendilerine uymayan elbiseler giymeleri için, Türkiye’nin savaştan ve ihtilalden geçmesi değer miydi? diye sorarsınız... Başkentini İstanbul gibi şirin bir yerden alınıp neden Asya yaylasının yüzlerce mil ötesinde Ankara’ya taşındığını kendi kendinize sorarsınız. Bu sorulara ve aklınıza gelen öteki sorulara karşılıkları keşfettikçe, Kemal’e olan saygınız büyüyecektir.

Başkenti değiştirdi. Çünkü İstanbul, büyük bir ülkenin batı kıyısında bulunuyordu ve ülkeyi yöneten memurlar, kendi vatandaşlarını Avrupalılardan daha az tanıyorlardı.

Anadolu’nun en mutassıp bir bölgesinde başında şapkaıyla görünerek bir değişikliğe başladı ve bunun toplumsal bakımından sonuçları muazzam oldu... Kur’an’ın yazıldığı Arap alfabesi o kadar karışıktı ki, pek az kimse okuma yazma öğrenebiliyordu. Kemal Atatürk cahilliği yok etmeye ve dinî önyargılara meydan okumaya karar vermişti. Latin alfabesini kabul etti ve devlet memurlarının bu alfabeyi öğrenip kullandıklarına emin

olmak için, sık sık kara tahtayla dairelere gelip memurları sınavdan geçirdi. Çarşaf, ekonomik değildi ve ilerlemeye engeldi. Bu nedenle Kemal Atatürk yüzyıllık sert geleneklere meydan okudu ve çarşafsız bir kızla herkesin önünde dans etti.

Birkaç yıl önce Ankara'da büyük bir okulu gezdim. Bin kadar genç kız şapka ve elbise yapmayı, reklamlar yazmayı öğreniyor ve Londra'nın Paris'in ve New-York'un çalışan kadınlarıyla boy ölçüşüyordu...

Eski baskı rejimini Türkiye'ye geri getirecek bir din ayaklanması artık tasavvur edilemez. Kemal Atatürk'ün devrimleri yaşayacaktır, çünkü bunlar Türk halkına özgürlük getirmiştir...

Kimi zaman Çankaya yolundaki nöbetçilerin sayısı alışılmamış ölçüde artardı... Kemal Atatürk geziye çıkardı. Bir kez kendisini orada gördüğüm zaman mavi bir kostüm giymişti... Sarışın saçları, gri-mavi derin gözleri, ince dudakları vardı. Tehlike anında kendisine tam güvenebilirim, ama düşman olarak O'nu karşıma almak istemem. Avrupa'nın herhangi güçlü adamından daha fazla kapalı bir hayat yaşardı... Hiç kuşkusuz Türkiye'nin şefiydi.

Ve Türkiye öylesine değişmişti ki, savaştan önce burayı görmüş olanlar ülkeyi hemen hemen tanıyamazdı. Atatürk, çöküş halindeki Türkiye'yi güçlü ve hatırı sayılan bir ülke haline getirdi ve düşmansız bıraktı. Bu, çağımızın hiçbir diktatörünün başaramadığı bir şeydir. Diktatörlük, sonuçlarıyla meşrulaşır; Atatürk, bize bunu öğretti. Ne derece meşrulaşacağını, ölümünden sonra çıkacak olaylar gösterecektir.”⁵⁰⁴

The News Chronicle Gazetesi'nin 11 Kasım tarihli sayısında Vernon Bartlett'in bu yazısından başka, “Bozkurt” başlıklı kısa bir yazı daha vardı. Bu yazıda şöyle denilmekteydi:

“Atatürk pek nadir adamlardan biriydi ve O olmasaydı tarih bambaşka olurdu. O 1915 yılında kedisine şarapnel parçası isabet ettiği zaman, kalbinin üstünde bir cep saati bulunmasıydı, İngilizler Çanakkale Boğazı'nı zaptederlerdi ve savaş iki yıl kısalmış olurdu.

Atatürk sağ kaldı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılarında kompakt bir devlet kurdu. Öteki diktatörler arasında, ihtilalinin aşırı pervasızlığı bakımından yalnız Lenin O'nunla kıyaslanabilir. Halifeliğin kaldırılması ve Türk kadınının peçeden kurtarılması öyle yeniliklerdir ki, biz Batılılar bunları ancak şöyle böyle kavrayabiliriz...”⁵⁰⁵

⁵⁰⁴ Vernon Bartlett, “Yeni Türkiye'yi yaratan adam”, *The News Chronicle* 11.11.1938.

⁵⁰⁵ *The News Chronicle*, 11.11.1938.

Yine 11 Kasım günü *The Daily Express* Gazetesi'nde Atatürk üzerine kısa bir yazı vardı. Atatürk'ün, "tarihi renklendirmiş kişilerden biri" olduğu, 1922 yılında Türkiye'yi Yunan istilacılarından kurtardığı ve ondan sonra da Türk Milletini yeniden umuda kavuşturduğu belirtiliyordu⁵⁰⁶. Ama yazı da dikkate değer fazla bir şey söylenmiyordu.

Ölüm haberi üzerine sığağı sığağına İngiliz gazetelerinde çıkan yazıların belli başlıları bu kadardı. 11 Kasım'dan sonraki günlerde de yeni bazı yazılar çıktı. 13 Kasım 1938 günü *The Sunday Times* Gazetesi'nde "Atatürk" başlıklı bir yazı vardı. "Bugün, devlet adamı, büyük asker ve asil bir insan olan Kemal Atatürk'ün ölümüne ağlanıyor" diye başlayan yazıda, O'nun hayatındaki şansın rolü üzerinde duruluyordu. Nisan 1915'te, Avusturyalı askerler, Conkbayırı'na tırmanmaya başladıkları sırada Mustafa Kemal, bir şans eseri olarak orada bulunmuş ve tepeyi zapt etmişti. Böylece İngilizlerin Gelibolu Yarımadası'nı zaptetmeleri şansını yoketmişti. Mustafa Kemal'in yıldızı böylece parlamıştı. Ondan sonraki zaferleri ile Mustafa Kemal, yepyeni ve disiplinli bir Türkiye kurdu. Bütün dünyanın saygısını kazandı. Savaş bittikten sonra Kemal Atatürk, Avrupa için herhangi bir bunalım yaratmadı. Bununla birlikte İngilizler, Çanakkale'de kendilerini yenilgiye uğratan bu adamın bir İngiliz dostu olduğunu geç anladılar...

Gazete, "dahî bir politikacı" diye adlandırdığı Atatürk'ü biraz daha tanıttıktan sonra şöyle diyordu: "Disiplini ve fedakârlığı sayesinde ülkesini güçlendirdi. Bugün İngiltere, kendisini önce cesur bir düşman, sonra da candan bir dost olarak tanıdığı o adamı selamlar."⁵⁰⁷

Yine 13 Kasım 1938 tarihli *The Observer* Gazetesi'nde "Atatürk" başlığıyla çıkan bir yazıda şunlar söylenmişti:

"Çağdaş tarihte hiç bir isim, Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk veya Gazi Mustafa Kemal Paşa kadar tartışma konusu olmamıştır ve yine hiç kimse O'nun kadar büyük saygı ve derin hayranlık yaratmamıştır. Perşembe günü ölümün O'nu alıp götürmesi, yalnız Türkiye'nin hayatını baştan başa değiştiren bir dahinin değil, aynı zamanda milletlerarası ilişkilere iyilik ve yalnız iyilik yapmış bir adamın sonu olmuştur. Diktatörlerden biriydi. Ama bambaşka sınıftan olan bir diktatördü. Siyasî işleri sevk ve idare mucizesiyle ihtilalin ihtilalini yaptı. Yeni fikirler başka hiçbir yer-

⁵⁰⁶ *The Daily Express*, 11.11.1938.

⁵⁰⁷ *The Sunday Times*, 13.11.1938.

de, Türkiye'de olduğu kadar tiskinti yaratmıyordu. Buna rağmen Atatürk, cesareti, akli, inceliği, nükteciliği, sevimliliği ve sebatı ile müreffeh bir Türkiye yarattı. Eski toplumsal gelenekler ve önyargılar silindi ve Türkiye çağdaş bir devlet oldu.

Kâhinler, eleştirmenler ve edepsizler, Kemal'in başarılarıyla şaşırıp kaldılar. Eşsiz cesaretini Çanakkale'de göstermiş bir asker olarak işe başladı; Türk Ordusunun Müttefik zaferinden arta kalan kalıntılarından yeni bir ordu yarattı. Yalnız bir ordu değil, millî bir dava yarattı. Galiplerin empoze ettikleri bütün siyâsî güçlükleri yendi, hoşnutsuzlukları yatıştırdı, tarımı ve ticareti yenileştirdi, muhalefete rağmen Avrupa âdetlerini aldı ve tek bir düşman bırakmadı. Dışarıda, Yunanistan'la düşmanlığı giderdi; Avrupa, Balkanlar ve Rusya ile dostluk ilişkileri kurdu; İngiltere'nin dostu oldu ve Türkiye'nin savaşta kaybettiğini 1936'da Montreux'de yeniden kazanarak eserini zaferle taçlandırdı.

İngiliz halkı Kemal Atatürk'ün anısına saygı gösteriyorsa sebepsiz değildir. O, diktatörlüklerle demokrasilerin bağdaşmaz olmadıklarının klasik örneğini verdi. Bağdaşmaları demokrat ve diktatöre bağlı. Bütün diktatörler ve bütün demokratlar O'nun kadar iyi ve O'nun kadar büyük olabilselerdi, iki sistem arasında hiçbir zaman çatışma çıkmazdı.”⁵⁰⁸

Empire News Gazetesi'nin 13 Kasım 1938 tarihli sayısında da Atatürk üzerine iki yazı vardı. Con O'Leary imzalı ve “Atatürk'ün iki hayatı” başlıklı birinci yazıda, O'nun gündüzden ziyade geceleri yaşadığı, “geceleri gündüze çevirdiği” söyleniyor, eserleri kısaca anlatılıyordu. Gazetenin yazdığına göre, Çanakkale Savaşı'nda İngiliz Orduları Kumandanı General Sir Ian Hamilton, “Mustafa Kemal Türk Ordusunun en iyi generali” demişti. Çanakkale'de İngilizlerin savaş planlarını altüst ettikten sonra Mustafa Kemal, “bir meşale gibi Anadolu'yu dolaşmış ve umutsuz gönülleri alevlendirmişti”. Daha sonra, Yunanlıları denize dökmüş, Sultan'ı devirmiş, Türklerin giyim kuşamlarını değiştirmiş, sekiz milyon Türk kadını özgürlüğe kavuşturmuştu...⁵⁰⁹

Birinci yazıda kısaca bunlar anlatılmıştı. Aynı gazetede J.D. Ewing imzasıyla yayınlanan ikinci yazıda ise, Atatürk ve kadınlar konusu üzerinde duruluyordu. Atatürk'ün Lâife Hanımla evliliği, bir süre sonra bu evliliğin sona ermesi anlatılıyor, ondan sonra bir daha evlenmediği belirtiliyordu. “Kadınlardan nefret ettiği söylenmiş olmasına rağmen, savaşta ölen

⁵⁰⁸ “Atatürk”, *The Observer*, 13.11.1938.

⁵⁰⁹ Con O'Leary, “Atatürk'ün iki hayatı”, *Empire News*, 13.11.1938.

birçok kimsenin kız çocuklarını evlatlık edindi, onların okul paralarını ödedi” deniyordu. Yazıda son olarak Atatürk’ün ölümünün, Avrupa politikası bakımından da önem taşıdığı, çünkü O’nun yarattığı Türkiye’nin dünya olaylarında büyük rol oynayacak bir ülke olduğu söyleniyordu⁵¹⁰.

Atatürk’ün ölümü İngiliz basınında epeyce geniş yankılar yapmıştı. 10-13 Kasım 1938 günleri Londra gazetelerinde bu konuda 35 kadar yazı ve haber görülmüştür. Bundan başka İngiltere’nin öteki şehirlerinde çıkan gazeteler de Atatürk’e oldukça geniş yer ayırmışlardır. Türkiye’nin Londra Büyükelçiliği’nden Dışişleri Bakanlığı’na gönderilen bir yazıdan anlaşıldığına göre, yine 10-13 Kasım günleri, Newcastle, Birmingham, Nottingham, Leicester ve York şehirlerinde çıkan gazetelerde Atatürk’ün ölümüyle ilgili 25 kadar yazı görülmüştü⁵¹¹. Ayrıca Glasgow, Bristol, Cardiff gazetelerinde de epeyce yazı çıkmıştı⁵¹². Asıl İngiltere’den başka, İskoçya ve Galler bölgesinde de ölüm olayı yakından izlenmiş, duyulmuştur.

Türkiye’nin çeşitli Konsoloslukları raporlarından görüldüğüne göre, Atatürk’ün ölümü bütün Britanya İmparatorluğu’nda da derinden duyulmuştur. Malta Adası’nda çıkan *Malta Gazetesi*’nde 5, *Daily Malta Chronicle Gazetesi*’nde 8, *Berka Gazetesi*’nde 8, *Lehen-is-Sewwa Gazetesi*’nde 9 ve *Times of Malta Gazetesi*’nde 13 yazı olmak üzere toplam 43 yazı ve haber yayımlanmıştır⁵¹³.

Seylon Adası’nda yayımlanan gazetelerde de Atatürk’ün ölümü üzerine 15 yazı çıkmıştır. Özellikle *Times of Ceylon* ve *Ceylon Observer* Gazeteleri genişçe yayın yapmışlardır⁵¹⁴. Hindistan’da Atatürk’ün ölümü derin bir üzüntüyle karşılanmış ve çok geniş yankılar yapmıştır.

Resmî yazışmalardan anlaşıldığına göre, Atatürk’ün ölümü tâ Yeni Zelanda basınında bile yankılar yapmıştır. Auckland Fahri Konsolosluğu’nun bir yazısında, ölüm olayının Yeni Zelanda basınındaki yankıları bildirilmekteydi⁵¹⁵.

⁵¹⁰ J.D. Ewing, “Kemal ölenlerin kızlarını evlatlık edinirdi”, *Empire News*, 13.11.1938.

⁵¹¹ L.B.A. (Atatürk’ün ölümü): Londra Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne yazı. 28.11.1938, No. 917/461 ve aynı yazının eki.

⁵¹² *Ibid.*, Londra Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne yazı. 6.12.1938, No. 951/480.

⁵¹³ *Ibid.*, Malta Fahri Konsolosluğu’ndan Londra Büyükelçiliği’ne yazı. Malta, 29.11.1938, No. 36/38.

⁵¹⁴ *Ibid.*, Colombo Fahri Konsolosluğu’ndan Londra Büyükelçiliği’ne yazı. Colombo, 18.11.1938, No. 545 ve Londra Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne yazı. 28.11.1938, No. 917/461.

⁵¹⁵ *Ibid.*, Yeni Zelanda Fahri Konsolosluğu’ndan Londra Büyükelçiliği’ne yazı, 1.12.1938 ve Londra Büyükelçiliği’nden Hariciye Vekâleti’ne yazı. 23.12.1938, No. 1006/509.

Kısacası, Britanya İmparatorluğu'nun hemen hemen hiçbir köşesi, Atatürk'ün ölümüne kayıtsız kalmamıştır. Türkiye'yi derinden sarsan acı olayın titreşimleri, dünyanın en uzak yerlerinde bile duyulmuştu. Bu yankıların tümünü saptayabilmek, Malta'dan Yeni Zelanda'ya kadar bütün ülkelerin basınına tarayabilmek, apayrı araştırmaları gerektirir. Yalnız İngiltere basınındaki yazılara bakarak şunlar söylenebilir: Atatürk'ün ölümü her tarafa derin üzüntüler yaratmıştı. İngiliz gazeteleri, genellikle, Büyük Adam'ın arkasından saygılı yazılar yayınlamışlardır. Büyük Ölü'ye saygı gösterilmiştir. O'nun kişiliği, eserleri çeşitli biçimlerde övülmüştür. Atatürk'ü "diktatör" diye nitelerken bile İngiliz gazeteleri yine O'nun kişiliğine, eserlerine hayranlıklarını, saygılarını gizlememişlerdir. O'nun Hitler, Mussolini gibi diktatörlere benzemediği, "ayrı kategori bir diktatör" olduğu belirtilmiştir. İngiliz gazeteleri, Atatürk'ün İngiltere'nin dostu olduğu noktasına da özellikle parmak basmaktan geri kalmamışlardır. Kimi gazeteler, bu konudaki yazılarında aşırı gitmişlerdir.

Hindistan'da üzüntü

Hindistan derken, bugünkü Pakistan, Hindistan ve Bengladeş Devletlerini kapsayan yarım kıta kastedilmektedir. Atatürk'ün ölümü, bütün Hind yarım kıtasında derin bir üzüntüyle karşılandı. Bu konuda ilk mesajlar, İngiltere'de yaşayan Pakistanlılar ve Hindlilerden geldi. Ölüm haberini duyar duymaz, "Pakistan Millî Hareketi"nin Londra Şubesi Kurucu Başkanı C. Rahmet Ali, Türkiye Büyükelçiliği'ne 10 Kasım günü şu başsağlığı telgrafını yolladı:

"Cumhurbaşkanı Ekselans Kemal Atatürk'ün acı ölümü do-
layısıyla, Pencap sınır bölgesini, Keşmir'i, Sind'i ve Blücistan'ı
temsil eden Pakistan Millî Hareketi'nin Londra Şubesi adına
Ekselanslarına yürekten başsağlığı dilekelerimizi sunar ve bu di-
leklerimizi Türk Milletine iletmelerini kendilerinden rica ederiz.
O'nun ölümüyle *Türkiye yaratıcısını, Asya Kahraman Milliyetçilik
Havarisini ve dünya en büyük Devlet Adamlarından birini kaybetti.*
Büyük Başkan'ın kaybına yas tutarken, Türk Milletinin şan ve
şerefi için dua ediyoruz."⁵¹⁶

Bu telgraf, bir bakıma Asya'nın sesi demektir. 1938'lerde Pakistan, henüz bağımsızlığına kavuşmuş değildi. "Pakistan Millî Hareketi", Pakis-

⁵¹⁶ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): C. Rahmet Ali'den Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne tel. Londra, 10.11.1938.

tan'ın bağımsızlığı uğrunda çalışan ve savaşan çeşitli kuruluşlardan biriydi. Bağımsızlık derken, örnek tuttıkları Türkiye oluyordu. Atatürk, bağımsızlık için çalışan Asya milliyetçilerinin de önderiydi. Asya milliyetçileri O'nu, "Asya'nın Kahraman Milliyetçilik Havarisi" sayıyorlardı. Ölümü, yalnız Türkiye için değil, Asya için de büyük bir kayıptı. Pakistan milliyetçileri, Türk Milletinin büyük yasına yürekten katılıyorlardı.

C. Rahmet Ali, telgrafını Türkiye Büyükelçisi'ne göndermişti. Ama o günlerde Büyükelçi Fethi Okyar Türkiye'deydi. Maslahatgüzar Kadri Rizan, ertesi gün kısa bir mektupla teşekkür etti. "Pek nazik başsağlığı ve sempati sözleri için samimî teşekkürlerinin" Pakistan Millî Hareketi'nin Londra şubesine iletilmesini Rahmet Ali'den rica etti⁵¹⁷. Ama nedense Maslahatgüzar, bu yürekten başsağlığı mesajını Türkiye'ye iletmedi.

İkinci bir mesaj, Cambridge Üniversitesi'ndeki Pakistanlılardan geldi. 15 Kasım günü, Cambridge Üniversitesi Pembroke Koleji'nden Muhammed Yusuf Han, Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne şu mektubu gönderdi:

"Çağımızın en büyük kahramanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümü dolayısıyla, halen Cambridge Üniversitesi'nde bulunan Pakistan Müslümanları adına, ülkemizin temsilcisi olarak size yürekten üzüntümüzü ve derin kayıp duygumuzu sunarım.

Türkiye'nin uğradığı onarılmaz kaybın tamamen bilincine ermiş olarak, Türk Milletinin en büyük millî yasına yürekten katılırız."⁵¹⁸

Cambridge Üniversitesi'ndeki Pakistanlılar da Atatürk'ü "çağımızın en büyük kahramanı" sayıyorlardı. Daha dikkate değer nokta şuydu ki, Atatürk'ün ölümünü kendileri için de bir kayıp sayıyorlardı. "Derin kayıp duygumuzu sunarız" derken bunu belirtmeye çalışıyorlardı. Bu Asyalı aydınlar artık bilinçlenmişlerdi. Atatürk'ü anlamışlar, kavramışlardı ve O'nun izinde yürümeye çalışıyorlardı. "Kaybın tamamen bilincine ermiş" olduklarını belirtiyorlardı. Türk Milletinin büyük yasını derinden duyuyorlar ve paylaşıyorlardı.

Büyükelçi Fethi Okyar, bu mektuba "pek samimî olarak" teşekkür etti. "Büyük Cumhurbaşkanı'nın ve Sevgili Önderi'nin ölümüyle Türk Mil-

⁵¹⁷ *Ibid.*, Kadri Rizan'dan C. Rahmet Ali'ye mektup. 11.11.1938.

⁵¹⁸ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): Muhammed Yusuf Khan'dan Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne mektup. Cambridge, 15.11.1938.

letin uğradığı yaşlı kayıp üzerine, nazik başsağlığı düşüncelerini ve sempatisini bildiren Cambridge Üniversitesi'ndeki Pakistan Müslümanlarına pek samimî teşekkürlerimi lütfen iletmenizi rica ederim" dedi⁵¹⁹. Bu üniversiteliler, başsağlığı mesajlarını yalnız Büyükelçi'ye göndermişlerdi. Bu mesaj da Türkiye'ye iletilmedi.

Pakistanlıların milliyetçi derneğinden ve üniversite öğrencilerinden sonra, Büyük Britanya Müslümanları Derneği'nden de Türkiye Büyükelçiliği'ne bir mesaj yollandı. Dernek Başkanı İsmail imzasıyla gönderilen 21 Kasım günlü bu mektupta şöyle denilmektedir:

"Büyük Britanya Müslüman Derneği Başkanı olarak Ekselanslarına şunu arz ederim: Cumartesi günü Dernek Genel Merkezi'nde bir başsağlığı toplantısı yapılmış ve Türkiye'nin rahmetli Cumhurbaşkanı için dua edilmiştir.

Derneğin başsağlığı dileklerine kendi dileklerimi de ekler ve yalnız Türkiye'nin değil bütün dünyanın büyük bir adam kaybedişini şiddetle hissetmekte olduğumuzu bildiririm."⁵²⁰

Asyalı milliyetçiler gibi, Müslümanlar da Atatürk'ün kaybına derinden üzülmüyorlardı. O'nu "dünyanın büyük adamı" sayıyorlardı. Mustafa Kemal Paşa Halifeliği kaldırmıştır, Türkiye'yi laikleştirmiştir diye bir kırgınlık yoktu Müslümanlarda. O'nun büyüklüğünü kavramışlardı. Ölümü için yas tutuyorlardı. Toplanmışlar, dua etmişlerdi. Büyük Adam'ın kaybını içlerinde şiddetle duymuşlardı.

Büyükelçi Fethi Okyar, Müslüman Derneği'nin "asil ve içten duygularına", "derinden duygulandığını" bildirdi ve teşekkür etti. Dernek Başkanına gönderdiği mektupta:

"Büyük Britanya Müslüman Derneği Başkanı olarak gönderdiğiniz nazik başsağlığı mektubunuz ve derneğin toplanarak rahmetli Cumhurbaşkanı için dua ettiğini bildirmenize derinden duygulandım. Bu asil ve içten duyguları için Derneğe minnettarlığımı iletirseniz müteşekkir kalırım." dedi⁵²¹.

⁵¹⁹ *Ibid.*, Büyükelçi F. Okyar'dan Muhammed Yusuf Khan'a mektup. Londra, 17.11.1938.

⁵²⁰ *Ibid.*, Büyük Britanya Müslüman Derneği Başkanı İsmail'den Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne mektup. Londra, 21.11.1938.

⁵²¹ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): Büyükelçi F. Okyar'dan Büyük Britanya Müslüman Derneği Başkanı'na mektup. Londra, 22.11.1938.

Atatürk'ün ölümüne üzülen yalnız Pakistanlılar olmamıştı. İngiltere'deki Hindliler de Londra Büyükelçiliği'ne başsağlığı mesajları göndermişlerdi. "Hindistan Sosyal Kulübü" Başkanı P. V. Subba Row, 23 Kasım'da Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne içten bir başsağlığı mektubu yolladı. Londra'daki Hind topluluğu adına başsağlığı dileklerini ve sempatisini bildirdi. Hindlilerin Atatürk'ü nasıl görüp tanıdıklarını göstermesi bakımından bu mektup ilginçti. Hindistan Sosyal Kulübü Başkanı şöyle diyordu:

"Şanlı liderleri Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ün ölümü üzerine uğradıkları büyük kayıp dolayısıyla, Ekselanslarının Hükümetine ve Türk Milletine Londra Hind Topluluğu'nun en derin sempatisini Ekselanslarına iletmem Hindistan Sosyal Kulübü üyelerince benden rica edildi. Londra'daki *Hindlilerin kanaatince, Kemal Paşa yalnız Türkiye'ye değil, fakat bütün Asya halklarına da büyük hizmetlerde bulunmuştur. O, kendi ülkesinde yaptığı reformlarla öteki Asyalılara da ilerleme ve özgürlük yolunu göstermiştir. Hatırası sonsuza değin yaşasın.*

Hindistan Sosyal Kulübü'nün Pazar günü, Buckingham Gate, ST. James Court'ta yaptığı toplantıda, Hind Topluluğu ayakta sessiz saygı duruşunda bulunarak Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa Atatürk'ün anısına saygısını belirtmiştir. Ekselansları bu mesajımızı Hükümetine iletirlerse minnettar kalırız."⁵²²

Demek ki, Hindliler de Atatürk'ü bir önder olarak bilmişlerdi. O'nun Türkiye'de yaptığı devrimler, bütün Asya halkları için de birer örnekti. Hindliler, Atatürk'ün izinden yürüyerek bağımsızlığa ve özgürlüğe kavuşabileceklerinin bilincine varmışlardı. Ölümü üzerine üzüntü duyuluyordu, "en derin" sempatisi iletiliyordu. Ama, ölmüş olsa bile O'nun anısının sonsuza değin yaşayacağına inanılmıştı. O'nun gösterdiği yol, açtığı çığır belliydi. Hindliler de bu yoldan yürüyeceklerdi. Dışarıdan hiçbir dürtü olmaksızın Hind Topluluğu kendiliğinden toplanmış, Büyük Ölü'nün aziz hatırasına sessiz saygı duruşunda bulunmuştu. Tıpkı kendi liderleri imiş gibi. Atatürk, yalnız Türkiye'nin kurtarıcısı, önderi olarak görülüyordu, O, henüz yabancı egemenliğinden kurtulamamış Asya-Afrika halklarının da önderi sayılıyordu. Başka bir deyimle Atatürk, önderlerin önderiydi. Gandhiler, Cinnahlar ve benzerleri millî liderler, hep Atatürk'ün izinde

⁵²² *Ibid.*, Hindistan Sosyal Kulübü Başkanı P.V.S. Row'dan Türkiye'nin Londra Büyükelçisi F. Okyar'a mektup. Londra, 23.11.1938.

yürüyen, O'ndan ilham alan önderlerdi. Pakistanlılar, "Atatürk, Asya'nın kahraman Milliyetçilik Havarisidir" diyorlardı. Hindliler, "O, Asya halklarına özgürlük yolunu göstermiştir" diye ekliyorlardı. Nereden bakılırsa bakılsın, Atatürk, öncülerin öncüsü; liderlerin lideriydi. Ölümü üzerine, bu gerçek bir kez daha su yüzüne çıkıyordu. Ve Asya halkları, Büyük Ölü'nün aziz hatırası önünde saygıyla eğiliyorlardı.

Büyükelçi Fethi Okyar, Hindlilerin bu önemli mesajını da Ankara'ya iletmedi. Bu ve bunun gibi nice nice derin anlam taşıyan mesajlar Türkiye'de duyulmadı bile. Türk basınında bunlardan söz edilemedi. Bunlar derlenip toplanmadı, kitaplar haline getirilmedi. Atatürk'ün Türkiye millî sınırlarını fazlasıyla aşan, dünya çapında büyük bir adam olduğu yeterince değerlendirilip duyurulamadı. Hind Sosyal Kulübü, mesajlarının Türkiye Hükümeti'ne iletilmesini rica etmişlerdi. Belki Türk Hükümeti'nden bir teşekkür de bekliyorlardı. Teşekkürü Büyükelçi kendi adına iletmekle yetindi. "Büyük ve Sevgili Cumhurbaşkanımız Kemal Atatürk'ün ebediyete geçüşü üzerine, Londra'daki Hind Topluluğu adına bildirdiğiniz nazik duygular için Hind Sosyal Kulübü'ne en içten teşekkürlerimin iletilmesini dilerim. Milletimin derin üzüntüsünün denizler ötesindeki samimî dostlarca da paylaşıldığını görmek, teselli edici bir düşünce oluyor" dedi⁵²³.

İngiltere'de yaşayan Pakistanlılar ve Hindlilerden başka, doğrudan doğruya Hindistan'dan da Londra'daki Türkiye Büyükelçiliği'ne başsağlığı telgrafları çekilmişti. İlk telgraf, Haydarabad Başbakanı Sir Akbar Haydari'den geldi. Haydari, 1936 yılında İngiltere Kralı Beşinci Georges'un cenaze töreni dolayısıyla, Londra'da, Türkiye Başbakanı İsmet İnönü ile görüşmüştü. Londra dönüşünde Türkiye'den geçerek Atatürk'le de görüşmek arzusunda bulunmuştu. Ama bu arzusuna kavuşma fırsatını bulamamıştı. İki yıl sonra da görüşüp yüzyüze tanışmayı pek arzuladığı Atatürk'ün ölümünü haber almıştı. 14 Kasım 1938 günü Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne çektiği telgrafta, "Müthiş kaybı üzerine Türk Milletine en derin sempaticilerimi (sunarım)" dedi⁵²⁴.

Büyükelçi Türkiye'deydi. Maslahatgüzar Kadri Rızan, aynı gün kısa bir mektupla, Büyükelçi adına teşekkür etti: "Büyük Cumhurbaşkanımız

⁵²³ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Büyükelçi F. Okyar'dan Hind Sosyal Kulübü Başkanı'na mektup. Londra, 26.11.1938.

⁵²⁴ *Ibid.*, Sir Akbar Haydari'den Türkiye'nin Londra Büyükelçisi'ne tel. Haydarabad, 14.11.1938.

Kemal Atatürk'ün hazin ölümü üzerine bildirdiğiniz nazik başsağlığı ve sempati sözleriniz için, henüz Türkiye'den dönmemiş olan Büyükelçi adına, en derin teşekkürlerimin kabul buyurulmasını rica ederim" diye yazdı⁵²⁵.

14 Kasım günü Kalküta'dan Yunus imzasıyla Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne bir başsağlığı telgrafı çekilmişti. "Cumhurbaşkanı'nın ölümü üzerine uğradığı onarılmaz kayıp dolayısıyla Türk Milletine Müslümanların başsağlığı dileklerini sunarız" deniyordu⁵²⁶.

Aynı gün Kalküta'daki Türkiye Fahrî Konsolosu Mausel de Londra Büyükelçiliği'ne bir telgraf çekti: "Hindistan'daki Türk vatandaşları adına ve kendi adıma, Büyük Başkanı'nın ölümü üzerine Cumhuriyetin uğradığı onarılmaz kayıp dolayısıyla, Ekselanslarına derin üzüntümüzü ve geçirdiğimiz şoku bildiririm" dedi⁵²⁷.

Atatürk'ün ölümüyle, Hind yarım kıtasının adeta bir "şok geçirdiği" doğrudur. Kara haber, yalnız Türkiye'yi değil, Hind yarım kıtasını da derinden sarsmış ve oralarda da büyük üzüntü yaratmıştı. Hindistan'daki üzüntünün gerçekten pek yaygın ve derin olduğu resmî yazışmalardan anlaşılmaktadır. Afgan sınırından tâ Bengal'e kadar bütün Hindistan Atatürk'ün ölümüne üzülmüş, üzüntüsünü açıklamaya da çalışmıştır. Okullar, belediyeler, dernekler ve çeşitli kuruluşlar Türkiye'nin üzüntüsüne katılmışlardır. Atatürk'ün anısına bütün Hindistan'da büyük saygı gösterilmiştir. Hindistan yas tutmuştur. Hindistan'ın çeşitli kuruluşları ve dernekleri, Atatürk'ün ölümü üzerine kendiliklerinden çeşitli kararlar almışlar, Türkiye'nin yasına katılmakla kalmayarak kendileri de yas tutmuşlardır. Hindistan'ın çeşitli şehir ve kasabalarında alınan bu karar örneklerinin bir kısmı, Türkiye'nin Kalküta Fahri Konsolosluğu'na da sunulmuştur. Fahri Konsolos L.C. Mausell, 29 Kasım günü Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne bu konuda şunları yazdı:

"Cumhurbaşkanı Gazi Kemal Atatürk'ün acı ölümü üzerine, Hindistan'daki çeşitli kuruluş ve derneklerin kabul edip bana da ilettikleri 63 karar örneğini ilişikte sunuyorum.

Bütün bu kararlara tarafımdan cevap verildi.

⁵²⁵ *Ibid.*, K. Rizan'dan Sir A. Haydari'ye yazı. Londra, 14.11.1938.

⁵²⁶ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): Kalkütalı Yunus'tan Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne tel. Kalküta, 14.11.1938.

⁵²⁷ *Ibid.*, Türkiye'nin Kalküta Fahri Konsolosu Mausell'den Londra Büyükelçi F. Okyar'a tel. Kalküta, 14.11.1938.

18 Kasım günü, bütün Hindistan'da "Kemal Günü" olarak anıldı. Bütün Müslüman dükkânları, okulları ve kamu kuruluşları, Rahmetli Cumhurbaşkanı'na ve Türk halkına saygı gösterisi olarak kapatıldı. Yalnız Müslüman halk değil, Hinduların da büyük çoğunluğu aşırı sempati gösterdiler.

... Milletin uğradığı büyük kaybı yorumlayan Hindistan'ın belli başlı gazetelerindeki yazıların kesitlerini de bugün, ayrı paket halinde, deniz yoluyla postaladım."⁵²⁸

Anlaşıyor ki, bütün Hindistan'da, özellikle Müslümanlar Atatürk için yas tutmuşlardır. Dükkânlar, okullar, daireler kapanmış, "Kemal Günü" ilan edilmiştir. Fahri Konsolos'a, tomar halinde karar örnekleri sunulmuştur. Üç gün sonra aynı Fahri Konsolos, ilk kez gönderdiği 63 karar örneğinden ayrı olarak, 5 karar örneği daha göndermiştir⁵²⁹. On gün sonra Fahri Konsolos, bir miktar karar örneğini daha Londra Büyükelçiliği'ne iletmıştır⁵³⁰.

Atatürk'ün ölümüyle ilgili olarak Hindistan'daki çeşitli kuruluş ve derneklerin kabul ettikleri bu karar örneklerinden ancak onda bir kadarını, 9 tanesini arşivde bulabildik. Geriye kalanlar Londra Büyükelçiliği Arşivi'nde bulunmamaktadır. Oysa ki, Türkiye'nin Kalküta Fahri Konsolosluğu'na iletilmiş olan bu karar örnekleri, bütün Hind yarım kıtasında alınmış olan bu çeşit kararların sadece ufak bir parçasıydı. 1938 yılında Türkiye'nin Hindistan'daki tek temsilciliği, Bengal Körfezi'ndeki Kalküta Fahri Konsolosluğu'ndan ibaretti. Doğu Hindistan ve Bengal bölgeleri, aldıkları kararları bu Fahri Konsolosluğa iletmişlerdi. Hindistan'ın diğer bölgeleri ise Atatürk'ün ölümü üzerine duydukları derin üzüntüyü Türkiye'ye iletecek makam bulamamışlardı. Haydarabad, Sind, Blücistan ve Keşmir bölgelerindeki bazı şehir ve kasabalar, Atatürk'ün ölümü dolayısıyla kaleme aldıkları karar örneklerini, başsağlığı ve sempati mesajlarını en yakın İngiliz makamına gönderip bunun Türkiye'ye iletilmesini rica etmişlerdir. Ama bu kararlar, Hindistan sömürge idaresinin çeşitli idarî kademelerinde aylarca sürüncemede kalmıştır. Kararlar, yöresel idarî makamlardan Hindistan Genel Valiliği'ne ve oradan Londra'daki Hindistan İşleri Bakanlığı'na ve Dışişleri Bakanlığı'na ulaştırılınca kadar bazen üç-

⁵²⁸ *Ibid.* Kalküta Fahri Konsolosu Mausell'den Londra Büyükelçisi F. Okyar'a yazı. Kalküta, 29.11.1938, No. 40/38.

⁵²⁹ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): Kalküta Fahri Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. Kalküta, 1.12.1938.

⁵³⁰ *Ibid.*, Kalküta F. Konsolosluğu'ndan Londra Büyükelçiliği'ne yazı. 10.12.1938.

dört ay geçmiş, 1939 yılının Mart ayına kadar zaman kaybedilmiştir. Ve Hindistan halkının resmi yoldan Türkiye'ye ulaştırılmasını istediği bu mesajlardan ancak bir tanesi İngiltere'nin Ankara Büyükelçiliği'ne iletilmiştir. Geri kalanlar ise İngiliz arşiv dosyaları içinde kalmış, daha doğrusu çoğunlukla kaybolup gitmiştir. Hindistan halkının İngiliz makamlarına ilettikleri ve sayıları yüzleri aştığı anlaşılan karar örneklerinden ancak 14 tanesini İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde bulabildik.

Türk arşivlerinde bulduğumuz 9, İngiliz arşivlerinden çıkarttığımız 14 karar örneği, bütün Hindistan'daki havayı aydınlatmaya elbette yetmez. Bununla birlikte bu belgeler, Hindistan halkının Atatürk'ü nasıl tanıdığını ve O'nun ölümüne ne derece üzüldüğünü az çok gösterir. Bu bakımdan ilginç ve önemlidir. Sömürge idaresine rağmen, Hindistan halkının içten duygu ve düşüncelerini az çok açığa vurması bakımından belgeler daha da önem taşır. Bunları kısaca gözden geçirmek uygun olur.

Londra Büyükelçiliği, Hindistan halkının aldığı başsağlığı kararlarının ilk partisini Ankara'ya iletti ve iletirken, Kalküta Fahri Konsolosluğu'nun yazısındaki noktaları hemen hemen aynen bildirdi:

“Atatürk'ün ölümü münasebetiyle Hindistan'daki muhtelif İslâm teşekküllerinden Calcutta Fahrî Konsolosluğumuza gönderilen ve suretleri mezkûr konsoloslukça Büyükelçiliğe yollanan taziyet kararları ilişik olarak sunuldu.

Calcutta Fahrî Konsolosluğumuz karar suretlerini gönderdiği mektupta, bütün Hindistan'da “Kemal Günü” olarak anılan 18 Teşrinsânide Büyük Ölü'nün hatırasını tekrimen bütün İslâm dükkânlarının, mekteplerinin ve âmme müesseselerinin kapanmış ve buna gayri Müslim Hinduların da iştirak etmiş olduğunu ilave etmektedir.”⁵³¹ dedi.

Hindistan'ın çeşitli bölgelerinde alınan başsağlığı ve sempati kararları, kronolojik sırayla, aşağıda gözden geçirilmektedir.

12 Kasım 1938 günü *Rawalpindi Belediye Meclisi* toplandı ve oybirliğiyle şu kararı aldı:

“B. Prithmi Chand Chadha, Rawalpindi Belediye Meclisi'nin bu toplantısında, Türkiye Cumhurbaşkanı, ülkesinde *Milliyetçiliğin Babası* ve *çağının büyük adamı Mustafa Gazi Kemal Paşa'nın* zamansız ölümüne duyduğu

⁵³¹ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Vekâleti'ne yazı. 12.12.1938, No. 972/491.

derin acıyı ve üzüntüyü kaydetmesini teklif etti. Toplantıda ayrıca O'nun ülkesinin kurtuluş mücadelesindeki hizmetleri takdir edildi.

Bundan başka, ölüye bir saygı belirtisi olarak, belediye dairelerinin ve okulların kapatılmasına karar verildi. Toplantı ertelendi.

Chaudhri Wasawa Singh, teklifi destekledi ve karar, bütün üyelerin oybirliğiyle, ayağa kalkılarak kabul edildi.

Bütün üyeler ayakta, beş dakika rahmetliye dua ettiler.”⁵³²

Pakistan'ın bugünkü Başkenti Ravalpindi Belediyesi, Büyük Ölü'ye saygısını böylece gösterdi. O'nu, “Milliyetçiliğin Babası” “Çağın Büyük Adamı” diye nitelendiriyordu. Belediye Meclisi, öteki bölgelerin kararlarını beklemeden, kendiliğinden belediye dairelerinin ve okulların tatil edilmesine de karar verdi. Tek kelimeyle, Ravalpindi, yas tutuyordu. Atatürk'ün ölüm haberi üzerine, sığağı sığağına alınan bu karar, Pencap Valiliği'nden Hindistan Genel Valiliği'ne üç ay gecikmeyle, 25 Ocak 1939'da iletildi. Oradan Londra'ya ve İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na ulaştırılması ise 1939 Şubat ortalarını buldu. Ve Ravalpindi'nin Türk Milletinin yasını içtenlikle paylaştığı Türkiye'de duyulmadı. Öteki başsağlığı ve sempati kararlarının da çoğunun kaderi bu oldu.

Aynı gün *Haydarabad Belediye Meclisi*, 355 sayılı bir karar aldı ve şunları belirtti:

“Belediye Meclisi, Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Paşa'nın ölümünden dolayı duyduğu büyük üzüntüyü kaydetmek ister. Kemal Atatürk, dünyaca tanınmış kale gibi bir şahsiyetti. O'nun ölümü bütün dünya için bir kayıptır. Belediye Meclisi, bu acı anlarında Türk Milletine sempatisini sunar ve bu karar örneğini Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne iletmesini Belediye Başkanı'ndan rica eder.”⁵³³

Yine 12 Kasım günü, *Naçik İlçesi İslâm Derneği* şu kararı kabul etti: “Dernek, Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünü büyük bir üzüntüyle öğrenmiştir. Merhumun yaşlı ailesine içten sempatisini iletmesi; dünyanın ve özellikle İslâm dünyasının uğradığı giderilmez kayıptan dolayı duyduğu üzüntüsünü belirtmesi için Başkana yetki veremeyi karar altına alır.”⁵³⁴ Büyük Ölü'ye bir saygı belirtisi olarak, bütün Dernek üyeleri ayağa kalkarak bu kararı almışlardır.

⁵³² F.O. 371/23291/E. 910 eki.

⁵³³ F.O. 371/23291/539.

⁵³⁴ F.O. 371/23290/387.

Haydarabad Atatürk'ü dünyanın "kale gibi" bir adamı görüyordu. Naçik İslâm Derneği O'nun ölümünü "dünyanın ve özellikle İslâm dünyasının bir kaybı" sayıyordu. Sind Eyaleti'nin *Kasur Belediye Meclisi* ise Atatürk'ü "Asya'nın Kurtarıcısı" olarak anıyordu. Kasur Belediye Meclisi, 14 Kasım 1938 günü şu karar örneğini kabul etti:

"Biz, Belediye Meclisi üyeleri Dr. Mohammed Bashir, Hacı Rab Niwaz Kan, Hacı Abdül Kadir, Mian Muammed Serdar ve Han Muhammed Ömer Han, Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın acı ve zamansız ölümüne Başkan'ın dikkatini çeker ve Belediye Meclisi'ni olağanüstü bir toplantıya çağırarak bu acı talihsizlikten dolayı, Belediye Meclisi'nin kederini belirtmesini Başkan'dan rica ederiz. Başkan vekilinin emriyle, şanlı ölünün hatırasına bir saygı belirtisi olarak, belediye dairesi ve okullar aynı gün kapatıldı.

Belediye Başkanı, konunun genel komiteye sunulacağını belirtti.

Şu karar alındı: Biz Belediye Meclisi üyeleri, Kudretli Lider, Asya'nın Değerli Evladı, Modern Çağın Üstün Devlet Adamı, En İyi General, Türkiye'nin ve Asya Irkının Kurtarıcısı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın birdenbire ve zamansız ölümüne duyduğumuz içten ve yürek dolusu üzüntü ve sempati duygumuzu belirtiriz.

İşbu karar ayakta kabul edildi.

Kararın örneği basına gönderildi.

İşbu karar örneğinin Türkiye Cumhurbaşkanı'na iletilmesi Yüksek makamdan rica edildi"⁵³⁵.

Yüksek Makam Pencap Eyalet Valiliği, bu kararı da Hindistan Genel Valiliği'ne tâ 25 Ocak 1939'da ilettili. Londra'ya 1939 Şubat ortalarında ulaştırılan karar örneğinin, Türkiye Cumhurbaşkanı'na ve halkına duyurulduğunu gösteren herhangi bir ize, ise, İngiliz arşivlerinde rastlayamadık. Belki, bu kan ağlayan yürekler, İngiliz sömürge makamlarını ciddiyeyle kaygılandırmış ve karar örnekleri kasten sürüncemede bırakılıp uyutulmak istenmişti. Ama, yazıları sürüncemede bırakmakla, uyanan kitleleri uyutmak mümkün değildi. Artık Asya bilinçlenmişti. Atatürk, Asya'yı uyandırıp bilinçlendirerek bu dünyadan gitmişti. Bundan böyle Asya, O'nun izinde gidecekti. Pencap Valiliği'nin sinsi taktikleri, bu gidişi önle-

⁵³⁵ F.O. 371/23291/ 910 eki.

yemeyecekti. Asya'nın göbeğinde, Pencap içlerindeki bir kasabada, Büyük Atatürk'ün nasıl derinden anlaşılıp sevildiği, bir Türk olarak, insanı sevindirici ve düşündürücüdür. O kasaba halkı Atatürk'ün yüzünü görmedi, sesini duymadı. Ama, O'nu anlamak için yüzünü görmek gerekmemiştir. Denilebilir ki, o uzak diyarın halkı, Büyük Atatürk'ü Ankara halkı kadar anlayabilmişti. O'nu anlatabilmek için yeterli söz bulamıyordu. Dilinin döndüğü kadar bütün üstün niteliklerini sayıp döküyordu. Her niteliği, bir saygı belirtisi olarak, büyük harflerle kâğıda döküyordu. Belliydi ki, Büyük Ölü'nün ardından, o kasaba halkı da kan ağlıyordu. Çünkü O, yalnız Türkiye'nin değil, Asya'nın da "Değerli Evladı" (The Worthy Son of Asia) idi. Çünkü O, yalnız Türkiye'nin Kurtarıcısı değildi. "Asya Irklarının da Kurtarıcısı" (The Liberator of Asiatic Races) idi. Kendi kurtarıcılarını, kendi evladını kaybeden Asya halkı, elbette ki kan ağlayacaktı. Karar, ayakta, ağlayarak kabul ediliyordu...

Bütün bunları bilmek ve duymak, bir Türk olarak elbette insanı sevindirir, duygulandırır. Ama, ne var ki, bunlar, bir Türk olarak insanı düşündürür de. Düşündürür, çünkü biz, Büyük Atatürk'ü dünyaya yeterince anlatamamışızdır. Sağlığında böylesine derinden duyulan Atatürk sevgisini gereğince yaşatamamış, yayamamışızdır. "Atatürk büyük adamdır" derken bile, çoğu zaman kendi dar sınırlarımızı pek aşamamışızdır. Atatürk, Asya-Afrika halklarının bir numaralı kurtuluş bayrağıydı. Bu bayrak 1938'lerde kendiliğinden dalgalanıyordu. Biz bu bayrağı yücelerde tutabildik mi? Atatürk, Türkiye sınırlarını fazlasıyla aşan, kıtalar ölçüsünde, dünya çapında bir Büyük Adamdı. Biz bu büyüklüğü, kendi dar sınırlarımız ötesinde de yaşatabildik mi? Asya-Afrika halkları, Atatürk'ü kendilerinin kurtarıcısı gibi görüp bayraklaştırmışlardı. Biz bu bayraklaştırmayı yeterince belgelendirebildik mi? Yukarıdaki belgeler, binlerce belgeden sadece birer örnekti. Araştırılırdı bunlar gibi daha sayısız belge bulunacaktı. Biz bunları araştırıp derleyebildik mi? Sıcağı sıcağına yayınlanıp yayılacak olan binlerce belgeden bugün ancak pek azını bulabiliyoruz. Zararın neresinden dönülürse kârdır avuntusuyla, Asya derinliklerinde gömülü kalmış duyguları geçten geç gün yüzüne çıkarmaya çabalayalım.

Hind yarım kıtasının başsağlığı kararları devam ediyor.

15 Kasım 1938 günü, yine Pencap Eyaleti'ne bağlı *Kuşab (Kushab)* Belediye Meclisi, 265/1 sayılı şu kısa karar örneğini kabul etti :

"Diwan Wishwa Nath'ın teklifi ve Belediye Komiseri Serdar Muhammed Halif Han'ın desteği ile Belediye Meclisi, bu özel toplantısında, Mus-

tafa *Kemal Paşa'nın ölümünün, Doğu için onarılmaz bir kayıp olduğunu* kaydeder ve Türk halkına sempatisini ifade eder. Bir saygı belirtisi olarak, toplantıya beş dakika ara verildi ve bu karar örneği, Mahallî Hükümet aracılığıyla Türkiye Başbakanı'na gönderildi"⁵³⁶.

Mahallî Hükümet Pencap Eyalet Valiliği, öteki kararlar gibi bu karar örneğini de aylarca sürüncemede bıraktı ve Kuşab Belediyesi'nin duygularını hiçbir zaman Türkiye Başbakanı'na iletilmedi.

16 Kasım günü, Doğu Hindistan'da *Budaun İlçe Meclisi* aşağıdaki kararı aldı :

"Budaun İlçe Meclisi üyeleri Sayed Abdul Halim Sahib, Başkan Yardımcısı Moulvi Mohammad Yahya Sahib ve Choudhury Chunna Lal Sahib tarafından verilen 16.11.1938 tarihli önerge.

1. Budaun İlçe Meclisi'nin bu toplantısı, Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın zamansız ölümünden dolayı duyduğu derin üzüntüyü belirtir.

2. Ayrıca, saygı ve üzüntü nişanesi olarak oturumun ertelenmesine ve ilçe dairesinin (Kaymakamlığın) kapatılmasına karar verildi.

3. Bu toplantı ayrıca, işbu karar örneğinin *Hindustan Times*, *National Herald* ve *Pioneer* Gazetelerine gönderilmesine karar verildi.

4. Bundan başka toplantı, bu karar örneğinin refakat mektubu ile birlikte Türkiye Cumhurbaşkanı'na gönderilmesini kararlaştırdı.

Karar, toptan ayağa kalkılarak oybirliğiyle kabul edildi"⁵³⁷.

Karar örneği, bir refakat yazısıyla Türkiye'nin Kalküta Fahri Konsolosluluğu'na iletildi ve bunun, bilgi için Türkiye Cumhurbaşkanı'na sunulması rica edildi⁵³⁸.

Delhi Belediye Meclisi, 17 Kasım günü, 1 sayılı şu kararı kabul etti :

"1. Görüşmelere başlanmadan önce Başkan Yardımcısı K.B. Hacı Raşit Ahmet aşağıdaki karar önerisini verdi ve öneri ayağa kalkılarak kabul

⁵³⁶ *Ibid.*

⁵³⁷ *L.B.A.* (Atatürk'ün ölümü): Budaun İlçe Meclisi'nin 16.11.1938 günlü kararı.

⁵³⁸ *Ibid.* Budaun İlçe Başkanı'ndan Türkiye'nin Kalküta Fahri Konsolosu'na yazı. 29.11.1938.

edildi. Ondan sonra, rahmetlinin hatırasına saygı olarak, toplantıya 10 dakika ara verildi :

“Delhi Belediye Meclisi'nin bu toplantısı, Kemal Atatürk'ün ölümünden dolayı duyduğu üzüntüyü ve acıyı kaydeder. *O, yalnız Modern Türkiye'nin kurtarıcısı ve yaratıcısı değil, aynı zamanda bütün Doğu'nun iftihar kaynağıydı.*

Belediye Meclisi, uğradığı kayıptan dolayı Türk Milletine sempatisini bildirir ve bu karar örneğinin normal yolla, (Türk Milletine) sunulmasına karar verir”⁵³⁹.

Bu karar örneği, resmî yolla 1939 Ocak ortalarında Londra'ya iletilebilmiştir. Türkiye'ye gönderilip gönderilmediği anlaşılamadı. Herhalde Türk halkı, öteki başsağlığı ve sempati mesajlarının çoğu gibi, Delhi şehrinin bu mesajını da duymamıştı.

Yeni Delhi Eyaleti'ne bağlı *Beawar Belediye Meclisi*, yine 17 Kasım günü toplandı. 31 Ekim 1938'den beri ilk defa toplanan Meclis, Atatürk'ün ölümüyle ilgili başsağlığı kararı alıp toplantıya son verdi. Hazır bulunan 14 üyenin oybirliğiyle alınan karar örneği şuydu :

“M. Gulam Hüsseyin Han'ın önerisi ve M. Mahmud Han'ın desteği üzerine Belediye Meclisi, en seçkin reformcu ve Modern Türkiye'nin yaratıcısı Mustafa Kemal Paşa'nın acı ölümünden dolayı duyduğu derin üzüntüyü kaydeder. Aziz Ölü'nün ruhuna saygı nişanesi olarak Meclis, toplantının bugün ertelenmesine ve bu karar örneğinin normal yolla Türkiye Meclis Başkanı'na iletilmesine karar verdi.

Oybirliğiyle kabul edildi”⁵⁴⁰.

18 Kasım 1938 günü, bütün Hindistan'da “Kemal Günü” olarak ilan edilmişti. O gün, Hind yarım kıtası, büyük yas tutmuştu. Bu Kemal Günü veya yas gününde, Büyük Ölü'ye derin saygı gösterilmiş, devlet daireleri, okullar ve dükkânlar kapatılmıştı.

“Kemal Günü”nden sonraki günlerde de çeşitli kuruluş ve dernekler, yeni yeni başsağlığı ve sempati kararları aldılar. 19 Kasım 1938 günü, Pencap Eyaleti'ne bağlı *Lyallpur Belediye Meclisi*, oybirliğiyle ve ayağa kalkılarak şu 1 numaralı kararı kabul etti:

“Başkanın teklifiyle Belediye Meclisi, Türkiye Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün, acı ve zamansız ölümü üze-

⁵³⁹ F.O. 371/23290/388.

⁵⁴⁰ F.O. 371/23290/387.

rine duyduğu yürek dolusu üzüntüyü kaydeder. *O, general olarak büyüktü, diplomat olarak büyüktü, sosyal reformcu olarak büyüktü. Devlet adamı olarak büyüktü, kurucu olarak büyüktü ve ülke milliyetçiliğinin gerçek ruhu olarak büyüktü.* Bu karar örneğinin basına ve Türk Milletine iletilmesi de ayrıca önerildi.”⁵⁴¹

Lyallpur Belediyesi de Atatürk'ün büyüklüğünü sayıp dökmüştü. Özellikle, O'nu “milliyetçiliğin ruhu” diye nitelendiriyordu. Bu başsağlığı ve sempati kararının da Türk Milletine ulaştırılabildiğini gösteren bir ize rastlayamadık. Pencap Eyalet Valiliği bu kararı da aylarca gecikmeyle Hindistan Genel Valiliği'ne iletmişti. Londra'ya ulaştırıldıktan sonra karar örneğinin Türkiye'ye de iletildiğini belirten bir kayıt yoktu.

21 Kasım 1938 günü, Atatürk'ün naaşının büyük bir törenle toprağa verildiği gündü. O gün Türkiye yas tutmuştu. Hindistan'ın bazı bölgeleri cenaze töreninin yapıldığı günün yasına da kendiliklerinden katılmışlardır. Örneğin, Hindistan'ın Pencap Eyaleti'ndeki *Suket Devleti*'ndeki bayraklar yarıya indirilmişti. Bu devlet ayrıca, İngiliz makamları aracılığıyla “Atatürk'ün yaslı ailesine yürekte başsağlığı ve sempati” duygularını iletmiştir. İngiltere Dışişleri Bakanlığı, *Suket Devleti*'nin bu dileğinin yerine getirilmesi için Ankara Büyükelçisi'ne talimat vermiştir⁵⁴². Hindistan halkının çeşitli sempati ve başsağlığı mesajları içinde Ankara'ya iletilen yalnız bu olmuştur.

Cenaze töreninden sonra da Hindistan'da ölüm olayının yankıları sürüp gidiyordu. 1938 yılı Kasım ayı sonlarında ve Aralık ayı başlarında da, çeşitli kuruluş ve derneklerin yeni yeni başsağlığı ve sempati karar örnekleri aldıkları görülmüyordu.

25 Kasım günü Pencap Eyaleti'nin *Hoshiarpur Belediye Meclisi* şu karar örneğini kabul etti:

“Belediye Komiseri M. Ghulam Nabi'nin önerisi üzerine şu karar alındı: Bu Meclis, Türkiye'nin şanlı diktatörü, Büyük Devlet Adamı, General, Reformcu ve Modern Türkiye'nin Yaratıcısı Mustafa Kemal Paşa'nın acı ve zamansız ölümünden duyduğu derin üzüntüyü kaydeder ve bu ölüm dolayısıyla Türkiye'nin uğradığı kaybı tamamıyla paylaşır.

⁵⁴¹ F.O. 371/23291/910.

⁵⁴² F.O. 371/21927/E. 7665.

Bu karar örneğinin basına gönderilmesi ve Hindistan Hükümeti aracılığıyla şimdiki Türkiye Cumhurbaşkanı'na sunulması ayrıca kararlaştırıldı.”⁵⁴³

Ertesi gün, yine Pencap Eyaleti'nin *Khanewal Belediye Meclisi*, Atatürk'ün ölümü üzerine bir başsağlığı mesajı kabul etti, bunun basına ve Türk makamlarına sunulmak üzere Pencap Eyalet Valiliği'ne gönderilmesini kararlaştırdı. Bu kararı Chaudhri Gulam Nabi teklif etmiş ve kendisi Lala Hukam Chad tarafından desteklenmişti⁵⁴⁴.

Yine 26 Kasım günü, bu kez Doğu Hindistan'da, *Trivandrum İslâm Gençlik Derneği* şu kararı aldı : “Trivandrum Müslüman Gençlik Derneği'nin bu toplantısı, Modern Türkiye'nin Kurtarıcısı Atatürk Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın zamansız ölümünden duyduğu derin üzüntüyü belirtir ve rahmetlinin ebedî ıstarahatı için Ulu Tanrı'ya dua eder.” Karar, A. Osman Sait'in önerisi ve A. Abdül Raman Sait'in desteği üzerine oybirliğiyle kabul edilmişti. Karar örneği, Türkiye Başbakanı'na sunulması ricasıyla, Kalküta'daki Türkiye Fahri Konsoloslugu'na da iletildi⁵⁴⁵.

Ertesi gün yine *Trivandrum kasabası İslâm Cemaati* de hemen aynı biçimde bir başsağlığı kararı alıp Kalküta Fahri Konsoloslugu'na ilettili ve bunun Türkiye Başbakanı'na sunulmasını rica etti⁵⁴⁶.

28 Kasım günü Bengal'in *Chittagong Belediye Meclisi* şu kararı kabul etti :

“Chittagong Belediye Meclisi'nin bu toplantısında, Türkiye Cumhurbaşkanı, Modern Türkiye'nin kurucusu, dünyanın şimdiye kadar tanıdığı en büyük adamlardan biri Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın zamansız ölümü dolayısıyla, derin üzüntü ve kayıp duygusunu kaydetmesi kararlaştırıldı.

Bu karar örneğinin mahallî basına, Kalküta'daki Türk Konsoloslugu'na, Basın Birliği'ne ve bütün Kalküta gazetelerine gönderilmesine de ayrıca karar verildi.

⁵⁴³ F.O. 371/23291/910.

⁵⁴⁴ *Ibid.*

⁵⁴⁵ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Trivandrum Gençlik Derneği'nden Türkiye'nin Kalküta F. Konsoloslugu'na yazı. 30.11.1938 ve eki.

⁵⁴⁶ *Ibid.* Trivandrum İslâm Cemaati Başkanı Avukat Muhammed İsmail'den Türkiye'nin Kalküta F. Konsolosu Mausell'e yazı. 30.11.1938 ve eki karar örneği.

Şanlı Ölü'nün anısına bir saygı belirtisi olarak, 7 Aralık 1938 Çarşamba günü saat akşam 5.30'a kadar toplantıya ara verilmiştir.

Başkan tarafından teklif edildi.

Toptan ayağa kalkılarak kabul olundu."⁵⁴⁷

Chittagong Belediyesi, on gün süreyle toplantılarına ara vermişti. Yas tutuyordu. "Dünyanın en büyük adamlarından biri" diye nitelendirdiği Atatürk'ün ölümünü, kendileri için de bir kayıp sayıyordu. "Kayıp duygusunu" kaydediyor tutanağa geçiriyordu. Bengal'de, Belediyelerin, Gençlik Derneklerinin yanı sıra, okulların da Türk Milletinin büyük yasını paylaştığı görülüyordu.

29 Kasım günü *Nadiad kasabası Yeni İngiliz Okulu'nun* bütün öğrenci ve öğretmenleri ortak bir toplantı yaptılar ve Atatürk'ün ölümünden dolayı duydukları üzüntüyü belirttiler. Şu kararı aldılar:

"Nadiad, Yeni İngiliz Okulu'nun bütün öğrenci ve öğretmenlerinin bu birleşik toplantısı, Büyük Kemal Paşa'nın acı ölümüne üzüntüsünü belirtir, Türk halkının uğradığı acıyı ve yası paylaşır, O'nun büyük ve asil ruhunun ebedî istirahatı için Büyük Tanrı'ya dua eder."⁵⁴⁸

Okul Birliği Başkanı G.V. Patel imzasıyla, karar örneği Kalküta'daki Türkiye Fahri Konsoloslugu'na iletildi ve bunun ilgili makamlara lütfen sunulması rica edildi. Karar örneğini iletirken Birlik Başkanı tamamlayıcı bilgilerde verdi: Atatürk'ün ölümünü biraz geç haber almışlardı. Haberi duyunca bütün öğretmen ve öğrenciler "sonsuz üzüntü" duymuşlardı. "Olağanüstü bir başsağlığı toplantısı" yapmışlardı. Toplantıya Okul Birliği önyak olmuş, Okul Müdürü Başkanlık etmişti. Toplantıda, Büyük Ölü'ye "üç dakikalık saygı duruşu" yapılmıştı...⁵⁴⁹

Yine 29 Kasım günü, Bengal'in *Brahmanbaria Baro Birliği* de bir olağanüstü başsağlığı toplantısı yapmış ve şu kararı kabul etmişti:

"Brahmanbaria Baro Birliği üyeleri bir toplantısında, Modern Türkiye'nin yaratıcısı Kemal Atatürk'ün birdenbire ve erken ölümü üzerine duydukları derin üzüntülerini belirttiler ve Kalküta'daki Türkiye Konsoloslugu aracılığıyla, bu millî yas gününde Türk halkına yürek dolusu başsağlığı ve sempati duygularını sundular."⁵⁵⁰

⁵⁴⁷ *Ibid.*, Chittagong'un 28.11.1938 günlü karar örneği.

⁵⁴⁸ *Ibid.*, Nadiad Okulu'nun 29.11.1938 günlü karar örneği.

⁵⁴⁹ *Ibid.*, Patel'den Türkiye F. Konsolusu'na mektup, 29.11.1938.

⁵⁵⁰ *Ibid.*, Brahmanbaria Baro Birliği'nin 29.11.1938 günlü kararı.

Avukatlar gibi hukuk öğrencileri de derin üzüntülerini bildirdiler. Yine aynı 29 Kasım günü, Bengal bölgesinde *Gautai Hukuk Koleji*, yukarıdaki karara benzeyen bir karar aldı:

“Earle Hukuk Koleji görevli ve öğrencileri, bu toplantısında, *Modern Türkiye'nin yaratıcısı ve dünyanın en büyük reformcularından biri Gazi Mustafa Kemal Atatürk*'ün erken ölümünden duydukları yürek dolusu üzüntüyü belirtirler ve O'nun ebedi istirahatı için Ulu Tanrı'ya dua ederler.”⁵⁵¹ Bu karar örneği de Kalküta Fahri Konsoloslugu'na iletilmişti.

Ertesi günü, yine Bengal bölgesinde *Comilla Baro Birliği* bir toplantı yaparak, “Yeni Türkiye'nin Kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünden dolayı duyduğu derin üzüntüyü” bildirdi ve “yaslı ailesine yürekten sempatilerini” iletmeye karar verdi⁵⁵².

2 Aralık 1938 günü, *Surat Belediyesi* Başkanı, Türkiye'nin “Bombay Konsoloslugu'na” bir başsağlığı yazısı gönderdi, Belediye Meclisi'nin bu konudaki kararını bildirdi. O tarihte Bombay'da bir Türk Konsoloslugu yoktu. Surat Belediyesi, başsağlığı dileğini Türkiye'ye iletmek için kararsızlık içine düşmüş ve biraz zaman da kaybetmişti. Türk Konsoloslugu'na değil de, Bombay'daki İngiliz makamlarına ulaşan bu yazısında Belediye Başkanı şöyle diyordu:

“Belediye Meclisimizin geçen ayın 16 ncı günü yaptığı toplantıda, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün acı ölümünden duyduğu derin üzüntüyü belirten bir karar aldığını bildirmekle onur kazanırım. Rahmetli'nin hatırasına saygı olarak, o gün toplantı başkaca herhangi bir iş görüşmeksizin dağıldı. Bu kararın bir örneğiyle İngilizce çevirisi ilişikte sunulmuştur.

Yukarıda anılan karar örneğinin, tez elden ilgili makamlara iletilmesine müsaadenizi rica ederim.”⁵⁵³

Bu karar örneği de, benzerleri gibi, ne “tez elden”, ne de ilgili Türk makamlarına iletilebilmiştir. İngiliz sömürge yönetiminin çeşitli kademelelerinde süründükten sonra 16 Ocak 1939'da Londra'ya postalanmış ve orada kalmıştır.

Bir zamanlar Bombay'da Osmanlı Başkonsoloslugu vardı ve şair Abdülhak Hamid de burada Konsolosluk yapmıştı. Bunu hatırlamış ola-

⁵⁵¹ *Ibid.*, Gautai Koleji'nin 29.11.1938 günlü karar örneği.

⁵⁵² *Ibid.*, Comilla Barosu'nun 30.11.1938 günlü karar örneği.

⁵⁵³ *F. O. 371/23291/539.*

caklar ki, Hindistan kasabalarından “Türkiye’nin Bombay Konsolosluğu” na hitaben başsağlığı mesajları gönderildiği görülmekteydi. Surat Belediyesi’nden başka, yine Bombay bölgesinde bulunan *Godhra Belediyesi* de buna benzer bir karar almıştı. Bombay Valiliği’ne gönderilen 3 Aralık 1938 günlü ve 570 sayılı yazıda şöyle deniliyordu:

“Godhra Şehri Belediye Meclisi’nin ilişik karar örneğinin, Bombay’daki Türkistan Elçisi’ne veya Türkistan adına Bombay’da bulunan şahsa iletilmesini rica etmekle onur kazanırım. Türkistan Konsolosluğu’na yazdık-sa da yazımız geri geldi.”⁵⁵⁴

Anlaşıldığına göre, Godhra Belediyesi, hem Bombay’da bir Türk Konsolosluğu bulunduğunu sanmakta, hem de Türkiye ile Türkistan’ı birbirine karıştırmaktadır. Bombay’daki “Türkistan Konsolosluğu’na” yazı yazılmış, tabii mektup geri dönmüştür. Bununla birlikte bu Belediye, başsağlığı dileklerini Türkiye’ye iletme arzusundan vazgeçmemiş, bu kez Bombay Valiliği’ne başvurmuştur. Valilik, belediyenin karar örneğini Hindistan Genel Valiliği’ne iletirken, “Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk’ün ölümü üzerine Godhra Şehri Belediyesi’nin kabul etmiş olduğu başsağlığı mesajının, bir sakınca yoksa, ilgili makamlara iletilmesini” rica etti⁵⁵⁵.

Hindistan halkı, Atatürk’ün ölümü üzerine duyduğu derin üzüntüyü Türkiye’ye duyurmak istiyordu. Ama, mesajlarını Türkiye’ye iletecek makam bulmakta güçlüklerle karşılaşılıyordu. O tarihlerde, Bengal Körfezi’nde Kalküta’daki Türkiye Fahri Konsolosluğu’ndan başka koskoca Hind yarım kıtasında başka herhangi bir Türk temsilciliği bulunmayışı bir şansızlık olmuştu. Hindistan’ın belli başlı şehirlerinde birkaç Türk Konsolosluğu bulunsaydı, hiç kuşkusuz buralara yüzlerce başsağlığı mesajları gelmiş olurdu.

Yüzlerce başsağlığı mesajı derken, mübalağa ettiğimizi sanmıyoruz. Çünkü, Hindistan’daki üzüntünün gerçekten çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Yalnız şehirlerde değil, en ücra köylerde bile Atatürk’ün kaybı yürekten duyulmuştu. Bu üzüntülerini Türk makamlarına duyurma olanağını bulabilmiş köyler de olmuştu. Örneğin, Bengal bölgesinde, Hughly ilçesine bağlı *Konnagar Köyü Gençlik Derneği* Sekreteri Prahbat Kumar Mitra, 6 Aralık 1938 günü Türkiye’nin Kalküta Fahri Konsolosu L.C. Mousell’e şunları yazdı:

⁵⁵⁴ F.O. 371/23290/387.

⁵⁵⁵ *Ibid.*,

“Bengal bölgesi Hughly ilçesine bağlı Konnagar köyünde, 4 Aralık 1938 günü akşam saat 7.00'de yapılan büyük toplantıda alınan karar örneğini aşağıda sunuyorum:

Konnagar Gençlik Derneği'nin himayesinde, Konnagar halkının yaptığı bu toplantı, Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün ani ve acı ölümüne duyduğu en derin ve yürek dolusu acıyı ve üzüntüyü kaydeder ve bu onarılmaz kaybı dolayısıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin erkek ve kız kardeşlerine en içten başsağlığı dileklerini sunar. Toplantı ayrıca, En Büyük Millî Kahraman ve Modern Türkiye'nin yaratıcısı rahmetlinin anısına yürek dolusu saygılarını gösterir.

Yaslı yüreğimle derin saygılarımı sunarım, efendim.

(İmza) Prahbat Kumar Mitra
Konnagar Gençlik Derneği Sekreteri.”⁵⁵⁶

Bu kısacık belgenin bir anlamı, bir önemi vardır. Bengal'in tâ köylerine varıncaya kadar Atatürk sevgisinin yayılmış olduğunu göstermektedir bu. Türkiye nerede, Bengal nerede! Ankara nerede, Bengal'in Konnagar köyü nerede! Bu köyü Türkiye'de duyan var mıdır? Türkiye, Atatürk'ü tanıtmak için buralarda çaba harcamış değildir. Bengal köylerine kadar Türk propagandacıları gönderilmiş, Atatürk propagandası yapılmış değildir. Konnagarlı gençler Atatürk'ün yüzünü görmüş, sesini duymuş da değildirler. Böyle olduğu halde bu köy de Atatürk sevgisiyle dolup taşmaktadır. O'nun ölümüne “yürek dolusu” üzüntü duymaktadır, O'nun hatırası önünde saygıyla eğilmektedir. Atatürk, bir çıra gibi buralardaki bilinmeyen gönülleri de tutuşturmuştu. Buralardaki gençler de Atatürk'ün saçtığı ışıktan nasiplerini almışlardır. Kavramışlardır Atatürk'ü. O, “En Büyük Millî Kahraman”dır. Yalnız Türk gençliğinin gözünde değil, Bengal gençlerinin gözünde de Atatürk, kurtuluş bekleyen ulusların kahramanıdır. Atatürk, Türkiye'yi kurtaran, yeniden yaratan adamdır. Ama, bundan daha öte, Atatürk, kurtuluş bekleyen ulusların da umut kaynağı, iftihar kaynağı ve tabii önderidir. Pencap'ta, Bengal'de, Asya'nın veya Afrika'nın bilinmeyen daha nice nice yerlerinde Atatürk, bir kurtarıcı, bir önder, bir milliyetçilik havarisi olarak sevilmekte, sayılmaktadır. Arkasından ağlanmakta, yas tutulmaktadır.

⁵⁵⁶ L.B.A. (Atatürk'ün ölümü): Konnagar Gençlik Derneği Sekreteri'nden Türkiye'nin Kalküta F. Konsolosluğu'na yazı. 6.12.1938.

Konnagar köyü gençlerinin uyanıklığı ayrıca ilginçtir. Gençlik derneği halka önderlik eder. Köyü toplar. Atatürk anılır. Atatürk'ün ölümüne topluca derin üzüntü belirtilir. Kâğıda dökülür, karara bağlanır. Bunu Türkiye'ye duyurma yolu da araştırılır. Kalküta'daki Fahri Konsolosluk akla gelir. O konsolosluk ki, başındaki konsolos Türk değildir. Türkiye'den maaş alıyor değildir. Ama ne de olsa bir aracı olabilir. Konnagar köyü gençleri, Türk gençlerine seslenirler. Kız erkek Türk kardeşlerine başsağlığı dilerler. Atatürk, o köy gençleriyle Türk gençleri arasında bir bağ kurmuş, bir köprü yaratmıştır. Atatürk'ün büyüklüğü öyledir ki, Bengal'in en ücra bir köyüne varıncaya kadar gençliği etkileyebilmiş, uyandırabilmiştir. Anadolu'nun herhangi bir köy gençliği bir yabancı büyük adamın ölümünü duyar mı? Duysa bile köy halkını toplayıp topluca başsağlığı dileğinde bulunmayı akıl eder mi? Etti diyelim, bunu kâğıda döküp o yaşlı ülkenin Türkiye'deki temsilciliğini arayıp bulur ve başsağlığı dileğini o ülke gençliğine iletmek uyanıklığını gösterir mi? Göstermiş midir? Pakistan Devleti'nin kurucusu Kaidi Azam Cinnah'ın, Hindistan'ın kurtarıcısı Mahatma Gandhi'nin ölümlerini kaç Türk köyü derinden, yürekte duymuştur ve kaç Türk köyü Pakistan'a Hindistan'a başsağlığı dilemeyi akıl etmiştir? Bir tek örnek gösterebilir miyiz? Bengal'in balta girmez ormanlarına Atatürk sevgisinin girebilmiş olması büyük anlam taşır. Biz, yeterince araştırma yapmadığımız, araştırmalarımızı derinleştirip belgelendiremediğimiz içindir ki, belki Atatürk'ün büyüklüğünü gereğince kavramakta ve tanıtmakta güçlük çektik. Atatürk, Türkiye'nin hiçbir özel çabası olmaksızın dünyanın en ücra yerlerinde bile tanınmıştır.

Pencap'ta, Sind'da, Haydarabad'da, Bengal'de, tâ köylere, ücra köylere varıncaya kadar Atatürk sevgisinin yayılmış olmasının nedenleri nedir? Neden Konnagar köyü gençleri bu Büyük Adam'ın ardından gözyaşı dökerler? Atatürk bunlar için ne yapmıştır? Ve aynı Atatürk Türkiye için ne yapmıştır? Bir an için durup üzerinde düşünmeye değmez mi? Atatürk, Bengal köylüsünü düşman işgalinden kurtarmadı, o halkın karnını doyurmadi. Atatürk, oraların hayat seviyesini yükseltmedi. Onlara okuma-yazma kolaylığı bahşetmedi. Onların giyimini kuşamını düzeltmedi. Ama Atatürk, bir ruh aşıladı. Atatürk bir çıra yaktı. Yol gösterdi. Bir mesajdı Atatürk. Bu dünyadan gelip geçmişti. Ama bir mesaj bırakarak geçmişti. Bunlar, üzerinde durup düşünülmesi gereken noktalar değil midir?...

Son bir belge daha:

“Sheikhupura İlçe Meclisi, Türkiye'nin herkesçe kabul edilmiş Kurtarıcısı ve *Tarihin en büyük adamlarından biri Mustafa Ke-*

mal Paşa'nın acı ve zamansız ölümünü öğrenmekle pek büyük bir üzüntü duymuştur. İlçe Meclisi, yaşlı millete içten başsağlığı dileklerini ve yürekten sempatilerini sunar. Bu karar örneğinin Türkiye Cumhurbaşkanı'na sunulmasına karar verildi."⁵⁵⁷

Sheikhupura, Pencap Eyaleti'nin bir kasabasıdır. Yukarıdaki kararın tarihi, 5 Aralık 1938'dir. Bu uzak kasaba, Bengal'in Konnagar köyü gibi, Atatürk'ün ölümünü geç haber almıştır. Atatürk öleli 25 gün, toprağa verileli de 15 gün olmuştur. Türkiye'de yas, hemen hemen sona ermiştir. Ama bu uzak kasaba ileri gelenleri, artık çok geçiremezler. Toplanırlar, karar alırlar. Atatürk'ün ölümünden duydukları derin üzüntüyü belirtirler, Türk Milletine başsağlığı dileğinde bulunurlar ve bu dileklerinin Türkiye'ye ulaştırılması için, Pencap Eyalet Valiliği'ne başvururlar. Bizim ilçelerimiz bir yabancı devlet adamının ölümü üzerine böyle bir jest göstermiş midir? Türkiye'de adı bile duyulmamış olan o Pencap Eyaleti'nin kasabasını Türkiye'den dürtükleyen mi olmuştur? Yoksa bu kasaba halkı, Türkiye'den bir çıkar mı beklemektedir? Hiçbiri değildir. Kasaba Meclisi, kendiliğinden karar alır. Türkiye bize çok uzaktır, demez. Türkiye uzaksa bile, Atatürk onlara çok yakındır. Atatürk, onların yüreklerinde, kafalarında. Onun ölümüne yakınlık göstermek, Türk Milletine başsağlığı dilemek, onlar için adeta kaçınılmaz bir görevdir.

Asya halkı Atatürk'ün ölümüne ağlar. Çünkü Atatürk, yalnız Türkiye'nin değil, Asya halklarının da önderiydi. Atatürk, Türkiye'yi kurtarmıştı, ama ondan daha öteye, Asya ve Afrika'nın sömürge halklarına da kurtuluş yolunu göstermişti. Tarihte çığır açmıştı Atatürk. Asya-Afrika'nın kurtuluş için savaşıyan halkları bu çığırdan yürüyorlardı. Türkiye'yi örnek alıyorlardı. Atatürk'ü önder biliyorlardı. Türkiye, Batı'nın sömürgecilerine karşı zafer kazanmıştı. Atatürk, sömürgecinin ayağını Türk yurdundan kesmişti. Bir Asya soyu olarak Türkler, öteki Asyalı soylara örnek olmuşlardı. Demek ki, sömürgeciler atılabiliyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın insafsız galiplerini yurttan kovmakla, Atatürk, büyük devletlerin sözümona "yenilmezliği" efsanesini yıkmıştı. Mustafa Kemal, büyük devletleri yendiğine göre, demek ki, bunların yenilmezliği boş bir efsaneydi. Asya ve Afrika'nın millî önderleri, Atatürk'ü önder ve örnek biliyorlardı şimdi. Onlar için Atatürk, iftihar kaynağı, güven kaynağı, ilham kaynağıydı. Liderlerin lideri, önderlerin önderiydi Atatürk. Bu bakımdan Asya (ve Afrika) halkları O'nun zamansız ölümüne yüreklerinin derinliklerinden ağlıyorlardı.

⁵⁵⁷ F.O. 371/23291/E. 1261.

O'nun için yas tutuyorlardı. Büyük Ölü'nün önünde Asya halkları saygıyla eğiliyorlardı. Eğilmeyi, boyun borcu biliyorlardı.

İngiltere ile sömürgeleri, Atatürk'ü başka başka görür. Atatürk'ün ölümü üzerine, İngiltere'de duyulan üzüntüyle Britanya İmparatorluğu'ndaki üzüntü birbirinden ayrıdır. Her iki tarafta Atatürk, başka başka değerlendirilir. İngiltere'nin değerlendirmesiyle Hindistan'ın değerlendirmesi, temelden ayrılır. Bu nokta ilginç ve önemlidir.

Atatürk'ün büyüklüğü konusunda Avrupa'yla Asya, Metropol ile İmparatorluk, efendiyle uşak birleşirler. İngilizler de, Hindistan halkı da Atatürk'ün büyüklüğünü temsil eder. Atatürk'ün ölümü üzerine İngiltere'de yaygın ve gerçek bir üzüntü görülür. Atatürk'ün üstünlükleri sayılıp dökülür. İngilizlere göre Atatürk, büyük bir askerdir, büyük bir devlet adamıdır, büyük bir liderdir. Bunu inkâr eden hemen hemen hiç kimse yoktur. İngiliz basınında Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği'ne gönderilen başsağlığı mesajlarında, Atatürk'ün üstün nitelikleri pek sık kullanılır. "Harika insan", "Büyük Dâhi", "Olağanüstü Deha", "Pratik Deha Sahibi" denir. Böyle bir olağanüstü insanın ölümü de büyük bir kayıp sayılır. Yalnız Türkiye için değil, İngiltere hatta bütün dünya için de büyük bir kayıp denir. Türk Milletinin üzüntüsü paylaşılır. Bu, duygulandırıcıdır.

Ne var ki, İngilizler, Atatürk'ün, Asya ve Afrika halklarının da bir bakıma önderi olduğunu belirtmekten dikkatle kaçınırlar. Bu noktada İmparatorluk halkıyla İngiltere birbirinden tamamen ayrılır. İngilizlere göre Atatürk'ün büyüklüğü, Türkiye'ye yaptığı hizmetlerle ve bir de dünya barışına hizmetleriyle ölçülür. Atatürk, "dünyanın en büyük barış faktörü" sayılır. Aynı zamanda Atatürk, İngiltere'nin dostudur. Büyük bir dost kaybetmiş olmaktan dolayı İngiltere üzgündür.

Hindistan halkı ise bir önder kaybetmiş olmaktan dolayı ağlar. Henüz bağımsızlığına kavuşmamış Hindistan halkının gözünde Atatürk, "Asya'nın milliyetçilik havarisidir", "Asya'nın kurtarıcısıdır", "Milliyetçiliğin gerçek ruhudur", "Asya'ya kurtuluş yolunu göstermiş olan kimsedir". Atatürk'ün bu özellikleri, İngilizlerin çıkarlarına taban tabana ters düşer. İngilizler bu sıfatları kullanmaktan dikkatle kaçınırlar. İngilizlerin gözünde Atatürk bir "liderdir", bir "millî liderdir", ama bu liderlik, yalnız Türkler içindir. Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, yeni Türkiye'nin lideridir. Bundan daha fazlasını söylemeye İngilizlerin dili varmaz. Atatürk, yalnız Türkiye'nin değil, henüz bağımsızlığına kavuşmamış Asya ve Afrika halklarının da lideridir diyemezler. Hindliler, Atatürk'ü "Asya'nın çocu-

ğu”, “Asya'nın değerli evladı” sayarlar. İngilizler bu noktayı sessiz geçerler. İngilizler Atatürk'ü “Türkiye'nin kurtarıcısı”, Hindliler ise aynı zamanda “Asya soyunun kurtarıcısı” gibi görürler.

Atatürk'ün devrimciliği bakımından da İngiltere ile Britanya İmparatorluğu'nun görüşleri birbirinden ayrılır. İngilizler, Atatürk'ün Türkiye'de yaptığı devrimleri sayıp dökerler, övmekle bitiremezler. Ama, ondan sonra Atatürk'ü, artık durgunlaşmış, devrimciliği yavaşlatmış ve Türkiye dışına taşırmamış bir kimse olarak görürler. Henüz bağımsızlığına kavuşmamış halkların gözünde ise Atatürk, hâlâ devrimcidir, ihtilalcidir. Asya'da ve Afrika'da patlak verecek devrimlerin ilham kaynağıdır, ruhudur. Başka bir deyimle Atatürk, Avrupa'nın gözünde barışçı, Asya'nın gözünde ise ihtilalcidir. Avrupa, Atatürk'ü “barış faktörü” olarak över, Asya ise “ihtilal ruhu” olarak sever.

Bu noktada, Atatürk'ün olağanüstü büyüklüğü ortaya çıkar. Sömürgelelerde “ihtilâl ruhu” sayılan Atatürk, sömürgecilerin gözünde de “barış faktörü” sayılabilmektedir. Bu iki unsuru kendi kişiliğinde birleştirebilmek, denebilir ki, hiçbir kimseye nasip olmamıştır. Dünya çok ihtilalciler görmüştür. Bunlar, bir tarafı karşılarına, diğer tarafı arkalarına almışlar; bir tarafı kendilerine düşman, öteki tarafı dost bilmişlerdir. Atatürk ise, düşman yaratmaksızın barışçı ve ihtilalcidir. Ölümü dolayısıyla bir kez daha görülür ki, Atatürk'ün yabancı ülkeler arasında tek bir hasmı, düşmanı yoktur. Bütün ülkeler Atatürk'ün ölümüne üzüntü duyarlar. Atatürk, bütün ülkelerle, bu arada İngiltere ile dostluk politikası izler. İngilizlerin güvenini kazanır. Ama, İngiliz İmparatorluğu'ndaki halkların da güvenini kaybetmez. İngiltere'ye karşı barış politikası izlerken, İngiliz İmparatorluğu'ndaki halkların gözünde, Atatürk'ün kurtarıcı ve ihtilalci özellikleri zedelenmiş değildir. Hem sömüren, hem sömürülen Atatürk'ü sever ve sayar. Hem efendi, hem uşak Atatürk'e güven duyar. Bu, Atatürk'ün hem olağanüstü üstünlüğü, hem de öteki ihtilalcilerden ayrılığıdır.

Atatürk, devletlerle, bu arada İngiltere ile dosttur. Dostluğunda dürüsttür. İngiliz İmparatorluğu'na karşı ucuz kışkırtmalara girişmez. Ucuz ihtilalcilik yapmaz Atatürk. Örneğin, Hindistan'a kışkırtıcı ajanlar salmaz. Basit karışıklıklara özenmez. Bu bakımdan İngiltere'nin güvenini kazanır. Ama, öte yandan Atatürk, ihtilalcidir. İhtilalci olarak da samimidir. Yalnız bu ihtilalcilik, Türkiye dışında eylem değil, fikirdir. Atatürk, kurtuluş bekleyen sömürge halklarına ajanlar, kışkırtıcılar göndermez; ama ruh verir, yol gösterir, çığır açar. Bu halklar, özellikle bu halkların

yerli önderleri, Atatürk'ün açtığı çığırda yürürler. O'nu izlerler. Bu, ihtilal ruhudur. Millî kurtuluş yoludur. Özgürlük çığırıdır. Atatürk, sömürgelerde fikir kaynağı, ilham kaynağıdır. Ama doğrudan doğruya karışıklık kaynağı olarak görünmez. Sömürgelerde Atatürk fikir önderidir, eylem önderi değildir. Oralarda Atatürk'ün fikirleri vardır, parmağı yoktur. Oralardaki gelişmelerde Türkiye'nin doğrudan doğruya parmağı olmadığı için İmparatorluğun sahibi, Atatürk'e haklı güven besler. Aynı zamanda fikirleri oralarda da yayıldığı için İmparatorluk halkları Atatürk'ü önder bilir.

İngiltere ile Hindistan açılardan yapılan bu karşılaştırma genişletilebilir. Şimdilik elde nisbeten belge azdır. Ama, Fransa ile Fransız İmparatorluğu arasındaki görüş ayrılığı da hemen hemen aynıdır, denebilir. Fransız İmparatorluğu'nda, özellikle Kuzey Afrika'daki Atatürk anlayışıyla, Fransa'daki Atatürk anlayışı az çok Hindistan ile İngiltere'deki iki ayrı anlayışa benzemektedir. Fransızlara göre Atatürk, Türkiye'nin kurtarıcısıdır. Kuzey Afrika halklarına göre ise aynı zamanda kurtuluş bekleyen halkların da önderidir. Araştırmalar derinleştirilince bu nokta daha açık olarak ortaya çıkacaktır, sanırız.

Belirtmek gerekir ki, İngilizlerin ve Fransızların Atatürk'ü değerlendirmeleri, yanlış değilse bile eksiktir. Atatürk'ü yalnız Türkiye'nin kurtarıcısı gibi görmek yetersizdir. Böyle bir değerlerdirme, Atatürk'ü daraltmaktadır. Atatürk, Türkiye millî sınırlarını aşan yüceliktir. Hindistan'daki duygu ve düşünceler, Atatürk'ün Türkiye millî sınırlarını aşan bir önder olduğunu açıkça ortaya koyar. Bu yöndeki araştırmaları derinleştirmek gereklidir. Şimdiden şu kadarı söylenebilir ki, yurt içinde ve yurt dışında bu güne kadar Atatürk üzerine yazılan sayısız eserler Büyük Adam'ın büyüklüğünü yeterince ortaya koyamamıştır. Çünkü Atatürk, yalnız Türklerin Önderi, Kurtarıcısı, Atası olarak gösterilmek istenmiştir. Aslında Atatürk, yalnız Türkiye'nin değil, bütün dünyanın ve özellikle Asya-Afrika'nın da bir büyük adamıdır. Başka bir deyimle Atatürk, yalnız Türk'ün değil, İnsanlığın da çocuğudur. Hindistanlıların O'nu "Asya'nın kahraman evladı" diye adlandırmalarında bu açıkça görülür. Araştırmalar derinleştirilince, Atatürk'ün nasıl bütün İnsanlığın çocuğu olduğu ortaya çıkacaktır.

İleri ülkeler, özellikle İngiliz, Fransız ve Sovyet yazarları, Atatürk'ü yalnız Türklere maletmişlerdir. İlk bakışta bu Türk'ün gururunu okşayıcıdır. Ama bu yazarlar, Atatürk'ü yalnız Türk'e maletmekle aslında kendi ulusal çıkarlarını gözetmişlerdir. Çünkü Atatürk'ü, Türkiye sınırlarına "hapsetmekle", O'nun yerine kendi değerlerini, kendi büyüklerini sürmek

amacı gütmüşlerdir. Türk yazarlarının ise Atatürk konusunda “tekelci” davranmaları hem yersiz, hem de Atatürk'ün büyüklüğüne aykırıdır. Atatürk, insanlığın malı olmakla, Türklerin kurtarıcısı, yaratıcısı, önderi olmak özelliklerini yitirmez. Türklerin Atası olmak ile İnsanlığın çocuğu olmak bağdaşmaz özellikler değildir. Türk yazarları, Atatürk'ü yalnız Türk'e maletmekle, paylaşmaya yanaşmamakla, farkında olmadan O'nu küçültmüşlerdir. Atatürk konusunda böylesine aşırı kıskançlık, yersiz olmaktan daha öteye, zararlıdır da. Bu bakımdan Atatürk konusundaki araştırmaları, O'nun ne bakımlardan İnsanlığın çocuğu olduğunu ortaya koyacak yönde genişletip derinleştirmek yerinde olacaktır. Bu alanda, yeni bağımsızlığa kavuşmuş Asya-Afrika ülkeleri araştırmacılarının da orijinal eserler ortaya koyacakları umulur. Ama, asıl araştırmaların, Türk yazarlarından gelmesi beklenir. Nispeten kısa ve herhalde pek yetersiz bu araştırmamız bile, Asya-Afrika ülkelerinde de Atatürk'ün önder ve kurtarıcı sayıldığını gösteren bazı belgeleri ortaya çıkarmamıza olanak vermiştir. Araştırmalar derinleştirilince bu konularda kimbilir daha nice nice belgeler ortaya çıkacaktır. Atatürk, yeni yeni araştırmacılar beklemektedir.

